

ISSN 2695-1584 (Print)
ISSN 2695-1592 (Online)
DOI:10.52058/2708-7530-2022-11(18)

VĚDA A PERSPEKTIVY

No11(18)
2022

Ми з України

ISSN 2695-1584 (Print)

ISSN 2695-1592 (Online)

DOI: [https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11\(18\)](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11(18))

Věda a perspektivy

№ 11(18) 2022

Praha, České republika
2022

Multidisciplinární mezinárodní vědecký magazín "Věda a perspektivy" je registrován v České republice. Státní registrační číslo u Ministerstva kultury ČR: E 24142. № 11(18) 2022. str. 328

Zveřejněno rozhodnutím akademické rady Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o. (zápis č. 22/2022 ze dne 21. listopad 2022)

Vydavatel:

Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o. , Česká republika
International Economic Institute s.r.o. Praha, České republika se sídlem V Lázních 688,
Jesenice 252 42
IČO 03562671 Praha, České republika
zastoupen Mgr. Markétou Pavlovou

Časopis vychází v rámci práce vydavatelské skupiny „Scientific Perspectives“ a s vědeckou podporou: veřejné organizace „Ukrainian Assembly of Doctors of Sciences in Public Administration“, veřejné organizace „Association of Scientists of Ukraine“, Institut filozofie a sociologie Ázerbájdžánu Národní akademie věd (Baku, Ázerbájdžán)

Časopis je zařazen do mezinárodní vědeometrické databáze Index Copernicus (IC), mezinárodního vyhledávače Google Scholar a do mezinárodní vědeometrické databáze Research Bible

Šéfredaktor:
**Karel
Nedbálek -
doktor práv,
docent (Zlín,
Česká republika)**

**Zástupce
šéfredaktora:
Markéta Pavlova
- ředitel,
Mezinárodní
Ekonomický Institut (Praha,
České republika)**

**Dina Dashevskaya -
geolog,
geochemik
Praha, Česká
republika (Jeruzalém, Izrael)**

Členové redakční rady:

Jurij Kijkov - doktor informatiky, dr.h.c. v oblasti rozvoje vzdělávání (Teplice, Česká republika)

Vladimír Bačišin - docent ekonomie (Bratislava, Slovensko)

Peter Ošváth - docent práva (Bratislava, Slovensko)

Dina Dashevskaya - geolog, geochemik Praha, Česká republika (Jerusalem, Izrael)

Yevhen Romanenko - doktor věd ve veřejné správě, profesor, ctěný právník Ukrajiny (Kyjev, Ukrajina)

Iryna Zhukova - kandidátka na vědu ve veřejné správě, docentka (Kyjev, Ukrajina)

Oleksandr Datsiy - doktor ekonomie, profesor, čestný pracovník školství na Ukrajině (Kyjev, Ukrajina)

Badri Getchbaya - doktor ekonomie, profesor, docent na Batumi State University. Shota Rustaveli (Gruzie)

Laila Achmetová - doktorka historických věd, profesorka politologie, profesorka UNESCO, mezinárodní žurnalistiky a médií na žurnalistické fakultě Kazašské národní univerzity (KazNU). al-Farabi (Kazachstán)

Oleksandr Nepomnyashy - doktor věd ve veřejné správě, kandidát ekonomických věd, profesor, řádný člen Vysoké školy stavební Ukrajiny (Kyjev, Ukrajina)

Michał Tomasz - doktor věd, docent katedry geografie regionálního rozvoje, University of Gdańsk (Polsko)

Vladislav Fedorenko - doktor práv, profesor, DrHb - doktor habilitace práva (Polská akademie věd), čestný právník Ukrajiny (Kyjev, Ukrajina)

Články jsou vyvěšeny v redakci autora. Za obsah a pravopis zaslaných materiálů odpovídají autoři

OBSAH

SÉRIE “Veřejné správy”

- Денис Ковальський** 9
*КАДРОВІ РИЗИКИ В СИСТЕМІ КАДРОВОЇ БЕЗПЕКИ ОРГАНІВ
ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ*

SÉRIE “Ekonomika”

- Nataliia Kuznietsova, Yelyzaveta Saienko** 21
*COMPANIES TRANSNATIONALIZATION PROCESS FEATURES IN
THE INTERNATIONAL OIL MARKET*

- Вікторія Волошина-Сідей, Аліна Писарева** 37
*ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ АНАЛІЗУ ФІНАНСОВОГО
СТАНУ КОМЕРЦІЙНИХ БАНКІВ В УМОВАХ
ТРАНСФОРМАЦІЙНОЇ ЕКОНОМІКИ*

- Ольга Піхоцька, Надія Попович** 49
*ІНТЕРНЕТ-ТРЕЙДИНГ: СУТЬ, ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ТА
ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ НА БІРЖОВОМУ РИНКУ УКРАЇНИ*

SÉRIE “Pedagogika”

- Tetiana Osadchenko** 62
*EXPERIMENTAL STUDY OF THE HEALTH PRESERVATION
COMPETENCY OF THE FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHER
EXPERIMENTAL RESEARCH OF HEALTH-SAVING COMPETENCE
OF PROSPECTIVE PRIMARY SCHOOL TEACHER*

- Дмитро Білай** 78
*ЗАПОБІГАННЯ ВИНИКНЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ БАР'ЄРІВ У
ПРОЦЕСІ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ МАЙБУТНЬОГО
ПРАЦІВНИКА СФЕРИ ПОСЛУГ*

Ольга Бутенко <i>ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ ОСВІТИ В УМАНСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ ПЕДАГОГІЧНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ</i>	89
Олена Візірякіна <i>ВІДОБРАЖЕННЯ КОМПЕТЕНТНОСТІ ЗДОБУВАЧА ВИЩОЇ ОСВІТИ ТА МОБІЛЬНОГО ФАХІВЦЯ У РІЗНИХ СФЕРАХ ДІЯЛЬНОСТІ ГАЛУЗІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я</i>	101
Петро Волошин, Ганна Волошина <i>РОЛЬ І ЗНАЧЕННЯ ПОЗАКЛАСНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ВИХОВАННІ ГРОМАДЯНСЬКОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У СУЧАСНИХ УМОВАХ</i>	111
Микола Гагарін, Геннадій Васильєв <i>ПОТЕНЦІАЛ ПОЗАШКІЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ СПОРТИВНОГО СПРЯМУВАННЯ ЩОДО ФОРМУВАННЯ ВОЛЬОВИХ ЯКОСТЕЙ ПІДЛІТКІВ</i>	124
Марина Єщенко <i>СТАН СФОРМОВАНOSTІ ГРОМАДЯНСЬКИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ КЕРІВНИКІВ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ</i>	133
Максим Ковтанюк <i>ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТЬ ФАХОВОЇ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ ВЧИТЕЛЯ ІНФОРМАТИКИ У ПРАЦЯХ ВІТЧИЗНЯНИХ ВЧЕНИХ</i>	145
Оксана Кузіна <i>ПСИХІЧНІ ПРОЦЕСИ ЯК ОСНОВА ПІЗНАВАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ</i>	155
Світлана Лупінович <i>ТЕРАПЕВТИЧНИЙ АЛЬЯНС ФАХІВЦІВ І БАТЬКІВ ДІТЕЙ ІЗ ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ В ІНКЛЮЗИВНОМУ СЕРЕДОВИЩІ</i>	165
Марія Медведєва <i>ВИКОРИСТАННЯ ТЕХНІК ТАЙМ-МЕНЕДЖМЕНТУ ДЛЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ЕФЕКТИВНОЇ РОБОТИ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ</i>	178

- Ольга Мельникова** 190
*ВИХОВАННЯ ЕМОЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ДОШКІЛЬНИКІВ
У КОНТЕКСТІ ЗДІЙСНЕННЯ ПРЕВЕНТИВНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ
РОБОТИ В ЗДО У КРИЗОВИХ УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ*
- Андрій Семенов** 204
*МЕТОДИКА ОБЛІКУ ФАКТОРІВ ЗМАГАЛЬНОЇ НАДІЙНОСТІ У
СПЕЦІАЛЬНІЙ СИЛОВІЙ ПІДГОТОВЦІ СТУДЕНТІВ-ПАУЕРЛІФТЕРІВ*
- Ірина Серета, Вікторія Кисличенко, Анастасія Мирохіна** 217
*РІВНІ СФОРМОВАНОСТІ УМІНЬ І НАВИЧОК РЕПЛІКАЦІЇ
ДІАЛОГІЧНИХ ЄДНОСТЕЙ У ДІТЕЙ СТАРШОГО
ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ІЗ ЗАГАЛЬНИМ НЕДОРОЗВИТКОМ
МОВЛЕННЯ ІІ РІВНЯ*
- Лариса Серих** 226
*РЕАЛІЗАЦІЯ КОМПЕТЕНТІСНОГО ПІДХОДУ В ЕСТЕТИЧНОМУ
ВИХОВАННІ ПІДЛІТКІВ У КОНТЕКСТІ ВЗАЄМОДІЇ ЗАКЛАДІВ
ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ТА ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ*
- Оксана Солтис** 235
*ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ
АВТОРСЬКОЇ ТЕХНОЛОГІЇ М. М. ЄФІМЕНКА ТА ТРАДИЦІЙНОЇ
ТЕХНОЛОГІЇ Е. С. ВІЛЬЧКОВСЬКОГО*

SÉRIE “Právní vědy”

- Roman Burenko** 248
*THE PROBLEMS OF COMPETENCE OF ADMINISTRATIVE
COURTS OF UZBEKISTAN IN A SEPARATE CATEGORY OF CASES*
- Алла Предибайло** 260
*ПРАВО НА АВТОНОМІЮ ОСІБ ПОХИЛОГО ВІКУ:
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ*
- Марія Яшарова, Катерина Аксьонова** 269
*ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ АНОНІМНОСТІ ТА ІДЕНТИФІКАЦІЇ В
ЦИФРОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ*

SÉRIE “Filologické vědy”

- Maryana Tomenchuk, Marta Martynovych** 282
THE GENDER-SPECIFIC FEATURES OF THE PHRASEOLOGICAL UNITS DENOTING “WOMAN”

SÉRIE “Lékařské vědy”

- Svitlana Latsynska, Tetyana Dyklenko, Albert Vinnikov, Olha Voronkova, Tetyana Shevchenko** 291
INTENSITY OF IMMUNITY TO MEASLES, TETANUS AND DIPHTHERIA AMONG THE POPULATION OF DNIPRO CITY

SÉRIE “Umění”

- Марія Дяків, Олена Дяків** 300
ЯВИЩЕ НЕОСЮРРЕАЛІЗМУ В ТВОРЧОСТІ МИТЦІВ ПІВДЕННОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ

- Станіслав Павлович** 314
КЛАРНЕТ У ТРІО В. А. МОЦАРТА KV 498: ХУДОЖНЬО-ВИРАЗОВІ, АНСАМБЛЕВІ МОЖЛИВОСТІ ТА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЯ

Шановні колеги!

Слава Україні! Героям Слава!

Радо вітаю Вас із виходом чергового номеру міжнародного журналу «Věda a perspektivy».

Приємно відзначити, що редакційний колектив, автори журналу, публікуючи статті з різних галузей науки, постійно прагнуть розгорнути наукові розвідки до повноцінного європейського і світового форматів.

Дозвольте подякувати Вам за той внесок, який Ви робите в розвиток медичних, соціальних, технічних і гуманітарних наук, за ті рекомендації, що Ви надаєте за результатами досліджень.

Маю надію, що Ваші наукові розробки та пропозиції знайдуть своїх вдячних послідовників і стануть корисними для практичного втілення й реалізації задля розвитку науки та освіти в Україні.

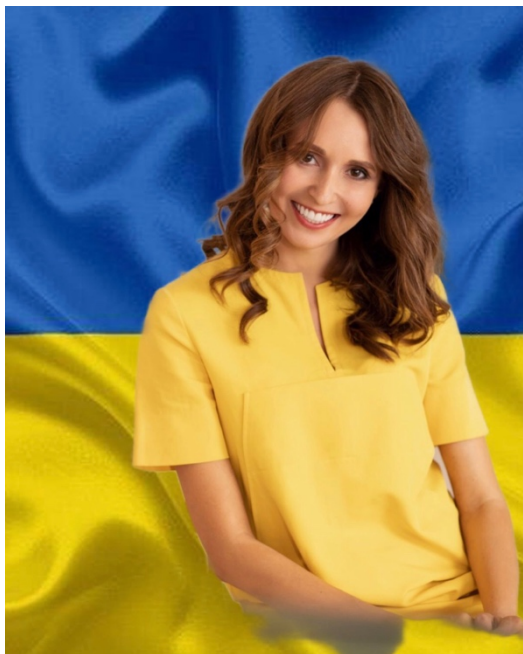
Бажаю Вам плідних наукових дискусій, професійного натхнення та задоволення від реалізації Ваших творчих задумів та ідей!

***З повагою,
проректор Національного Авіаційного Університету,
доктор наук з державного управління, професор,
Заслужений юрист України***

Є.О. Романенко

***Шановні колеги і друзі!
Слава Україні! Героям Слава!***

Черговий випуск міжнародного наукового видання «*Věda a perspektivy*» сформований під час героїчного опору російській навалі, звільнення українськими захисниками Херсону. У цьому контексті, не можемо оминати увагою й безсмертний подвиг наших мужніх воїнів, які щоденно, починаючи із 24 лютого 2022 року, мужньо боронять і продовжують звільняти Україну від навали військ агресора.

Важливим видається й «освітянський фронт», одним із визначальних аспектів якого є публікаційна активність науково-педагогічних працівників щодо висвітлення питань протидії військовій агресії РФ і щодо повоєнного відновлення України. Цей випуск журналу є нагальним тому свідченням.

Цікаві та змістовні статті є серйозним доробком щодо: емоційного розвитку дошкільника та визначення деяких аспектів виховання емоційної культури у контексті здійснення превентивної педагогічної роботи в ЗДО, у кризових умовах сьогодення; аналізу дефініцій «професійна компетентність учителя» та «фахова компетентність учителя» і визначення поняття «фахова компетентність учителя інформатики»; теоретико-педагогічних розробок альтернативної системи М. М. Єфименка з фізичного виховання дошкільників та традиційної системи Е. С. Вільчовського; залежності і взаємообумовленості між процесами розвитку сучасного міжнародного енергетичного ринку та окремих його сегментів, з одного боку, і посиленням глобальних диспропорцій формування та змін світового споживання нафтових ресурсів, з іншого боку; надання характеристики права на автономію осіб похилого віку шляхом здійснення аналізу міжнародно-правових і доктринальних джерел у цій сфері; професійного становлення фахівців фізичної терапії; узагальнення досвіду роботи з виховання громадянськості молодших школярів у позакласній та позаурочній діяльності та ін.

І, вкотре хотілось би висловити слова щирої подяки і приязні нашим ученим із Чехії, редакційній колегії, авторам та читачам, які з перших днів героїчної оборони України продовжують тримати освітянський стрій та впевнено крокують до перемоги!

***З повагою,
директор Видавничої групи «Наукові перспективи»,
кандидат наук з державного управління,
доцент***

І.В. Жукова

SÉRIE “Veřejné správy”

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11\(18\)-9-20](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11(18)-9-20)

Денис Ковальський

*здобувач, Національний університет цивільного захисту України,
м. Харків, Україна,
<https://orcid.org/0000-0002-1433-6109>*

КАДРОВІ РИЗИКИ В СИСТЕМІ КАДРОВОЇ БЕЗПЕКИ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ

Анотація. Стаття присвячена аналізу місця кадрових ризиків в системі кадрової безпеки організації. Встановлено, що кадрова безпека, займає домінуюче становище стосовно інших елементів системи безпеки, оскільки вона безпосередньо спрямована на роботу з людьми (кадровим складом), що є первинною ланкою в будь-якій державі в цілому та органі публічного управління. З поняттям кадрової безпеки тісно пов'язують категорію «ризик», який є похідною від стану невизначеності та встановлює можливість небажаної події.

Відзначено, що кадровий ризик – це небезпека ймовірної втрати ресурсів організації або недоотримання вигоди порівняно з варіантом, розрахованим на раціональне використання людських ресурсів, внаслідок можливих прорахунків та помилок в управлінні людськими ресурсами. Сформовано авторське бачення категорії «кадровий ризик органу публічного управління», під яким запропоновано розуміти ймовірність виникнення у органу публічного управління в процесі його діяльності втрат і збитків (включаючи всі види шкоди, в тому числі, майнової і немайнової (втрата ділової репутації, псування іміджу), а також шкоди здоров'ю або життю людей), об'єднаних із дією людського фактору (а саме працівників організації).

Доведено, що до кадрових ризиків можна віднести процеси, пов'язані з: підбором надійних співробітників, які мають достатню кваліфікацію; контролем надійності та лояльності персоналу, їх відповідності умовам проходження державної служби; своєчасним виявленням та локалізацією причин та обставин загроз, у тому числі мінімізації проблеми заміни старих кадрів новими; «відсіюванням» співробітників, які створюють загрози стійкій діяльності (організації), та «утриманням» особливо цінних співробітників.

Наголошено, що для усунення причин ризикових ситуацій необхідна типізація видів кадрових ризиків органів публічного управління, знання якої дозволить розпізнавати ризикові обставини для кадрового складу організації. Класифікація ризиків дає можливість не тільки точно встановити місце кожного ризику в загальній системі, а й обрати найдієвіший метод управління ним.

Ключові слова: кадрова безпека, кадровий ризик органу публічного управління, класифікація кадрових ризиків, управління кадровими ризиками органу публічного управління.

Denys Kovalskyi

*Postgraduate, National University of Civil Defense of Ukraine,
Kharkiv, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0002-1433-6109>*

PERSONNEL RISKS IN THE PERSONNEL SECURITY SYSTEM OF INSTITUTION OF PUBLIC ADMINISTRATION

Abstract. The article is devoted to the analysis of the place of personnel risks in the personnel security system of the organization. It is established that personnel security occupies a dominant position in relation to other elements of the security system, as it is directly aimed at working with people (personnel), which is the primary link in any state as a whole and public administration body. The category "risk" is closely related to the concept of personnel security, which is derived from a state of uncertainty and establishes the possibility of an undesirable event.

It was noted that personnel risk is the danger of a probable loss of the organization's resources or a lack of benefit compared to the option calculated for the rational use of human resources, as a result of possible miscalculations and errors in the management of human resources. The author's vision of the category "personnel risk of a institution of public administration" has been formed, under which it is proposed to understand the probability of losses and damages in the course of its activity at a institution of public administration (including all types of damage, including property and non-property (loss of business reputation, image damage) , as well as harm to the health or life of people), combined with the action of the human factor (namely, the employees of the organization).

It has been proven that personnel risks can include processes related to: selection of reliable employees who have sufficient qualifications; control of the reliability and loyalty of personnel, their compliance with the conditions of public service; timely detection and localization of the causes and circumstances of threats,

including minimizing the problem of replacing old personnel with new ones; "screening out" employees who pose threats to sustainable activity (of the organization), and "retention" of especially valuable employees.

It is emphasized that in order to eliminate the causes of risky situations, it is necessary to typify the types of personnel risks of institution of public administration, the knowledge of which will allow recognizing risky circumstances for the personnel of the organization. Classification of risks makes it possible not only to accurately establish the place of each risk in the overall system, but also to choose the most effective method of its management.

Keywords: personnel security, personnel risk of the institution of public administration, classification of personnel risks, management of personnel risks of the institution of public administration.

Постановка проблеми. XXI століття ніяким чином не можна пов'язувати із встановленням безпеки у всіх сферах життя. У науковій спільноті вже давно здійснено прогнози щодо майбутнього суспільства, які констатують про зростання по експоненті різних небезпек, внаслідок чого питання, пов'язані з безпекою набувають характеру глобальності, системності та універсальності, по суті, торкаючись кожного з нас. Тому як ніколи стає актуальною необхідність розробки та реалізації концепцій та стратегій забезпечення безпеки, системи управління державою та суспільством, підготовки кадрів, здатних на адекватні відповіді викликам новій соціальній реальності. Негативні зміни у збільшенні ризиків і загроз, пов'язаних із персоналом, обумовлюють доцільність удосконалення процесу забезпечення кадрової безпеки, що визначається як здатність організації запобігати ризикам і загрозам, що пов'язані з персоналом, його інтелектуальним потенціалом, організацією праці, трудовими відносинами в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Кадрова безпека і кадрові ризики були і залишаються поняттям складним і багатогранним. Вагомий внесок у вивчення проблем теорії та практики кадрової безпеки зробили відомі зарубіжні та вітчизняні вчені, зокрема: Баглей Д.Ю., Гавкалова Н.Л., Гомба Л.А., Гончарова К.Г., Гречішкіна А.А., Жабинець О.Й., Живко З.Б., Лашенко О.Ю., Левковець Н.П., Литовченко О.Ю., Любавская Л.М., Мігус І.П., Момот Т.В., Назарова Г.В., Руда Т.В., Сліпа О.З., Томаневич Л.М. та інші. Аналіз теоретичних і практичних досліджень вітчизняних і зарубіжних вчених дає можливість зробити висновок про недостатню розробленість питань забезпечення кадрової безпеки органів публічного управління, відсутність єдності у визначенні підходів до класифікації кадрових ризиків, не приділяється належна увага визначенню інструментарію управління цими ризиками.

Мета статті - полягає у визначенні сутності кадрових ризиків в діяльності органів публічного управління на основі докладного аналізу

наукової літератури, проведення їх типологізації та окреслення базових підходів до управління ними.

Виклад основного матеріалу. Етимологічно поняття «безпека» означає «...Стан, коли кому-,чому-небудь ніщо не загрожує...» [1], іншими словами відсутність внутрішніх та зовнішніх загроз особистості, суспільству та державі. Багаторівневість поняття «безпека» передбачає виділення різноманітних її рівнів та видів: глобальну, міжнародну, державну, національну, економічну, інформаційну, особисту, безпеку життєдіяльності та інші. Однак, зважаючи на те, що людські ресурси є одним із найважливіших елементів функціонування організації, варто виділити ще один важливий елемент – кадрову безпеку, яка визначається як система забезпечення комплексу заходів щодо запобігання ризикам та небезпекам, пов'язаним з персоналом, його трудовою діяльністю та інтелектуальним потенціалом

Відомий американський письменник Е. Хемінгуей у романі «По кому дзвонить дзвін» визначив безпеку як «...ситуацію, коли знаєш, як уникнути небезпеки...» [2]. Один із засновників політичної науки М. Макіавеллі у відомій праці «Государ» так витлумачив безпеку: «...Государя чатують дві небезпеки: одна зсередини або з боку підданих, інша ззовні – від сильних сусідів. Із зовнішньою небезпекою можна впоратися за допомогою гарного війська та добрих союзників. А якщо небезпека ззовні буде усунена, то й всередині збережеться світ за умови, що не порушать таємні змови...» [3]. Нідерландський філософ Б. Спіноза пов'язував забезпечення безпеки з безпосереднім функціонуванням органів управління: «...Для безпеки держави неважливо, якими мотивами керуються люди, належним чином керуючи справами, аби ці останні керувалися належним чином» [4].

Якісні зміни у всіх сферах суспільства безпосередньо пов'язані з діяльністю управлінських кадрів. У світовій практиці відомо чимало випадків, коли нелояльність, непрофесіоналізм чи проста недбалість чиновників завдавали не менших збитків, ніж зовнішні загрози.

Серед внутрішніх загроз національній безпеці нашої держави слід вважати: зниження якості та рівня життя людей, економічна та фінансова кризи, зростання злочинності, міжнаціональні конфлікти. Асцатур Г.Є. неефективність колишніх управлінських систем пов'язує з одного боку з глобалізацією, підвищеною соціальною динамікою, ускладненням трансформаційних процесів під впливом нових інноваційно-комунікаційних технологій, а з іншого – з локалізацією суспільних взаємодій. Зазначені обставини змушують змінюватись державу як соціальний інститут управління структурно та функціонально, організаційно та в кадровому сенсі, щоб відповідати новим викликам, ризикам, небезпекам і загрозам [5].

Саме кадрова безпека, на наш погляд, займає домінуюче становище стосовно інших елементів системи безпеки, оскільки вона безпосередньо спрямована на роботу з людьми (кадровим складом), що є первинною ланкою в будь-якій державі в цілому та органі публічного управління, зокрема. На підтвердження цьому стає активне використання гасла: «Кадри вирішують усе». Необхідність забезпечення кадрової безпеки пов'язують із високим рівнем ймовірності та масштабом як майнових, так і немайнових втрат (ризиків), причини яких мають пряме відношення до дій персоналу.

З поняттям кадрової безпеки тісно пов'язують категорію «ризик», який є похідною від стану невизначеності та встановлює можливість небажаної події. Це ймовірність втрат, яка потребує захисту. Ризик сприймається як можливість настання деякої несприятливої події, що тягне за собою різного роду втрати; як певна загроза, небезпека виникнення шкоди у найширшому значенні цього слова.

У сучасній науковій і діловій літературі можна знайти безліч різних способів визначення ризику і його класифікації – від найбільш загальних до більш складних і спеціалізованих.

У загальноприйнятому розумінні ризик постає у вигляді можливої невдачі, небезпеки, матеріальних та інших втрат, які можуть настати в результаті втілення в життя обраного рішення [6]. Розглядаючи поняття ризику в сфері господарської або підприємницької діяльності, до матеріальних втрат, як правило, відносять втрату ресурсів, неотримання доходів та упущену вигоду. Наприклад, фахівці рейтингового агентства «Експерт РА» під ризиком розуміють «...потенційну супутню ймовірність втрати ресурсів або неотримання доходів...» [7].

Авторами О. С. Шапкіним і В. О. Шапкіним в роботі «Теорія ризику і моделювання ризикових ситуацій» [8] пропонується визначати категорію ризику як «...небезпеку потенційно можливої, імовірної втрати ресурсів або недоотримання доходів у порівнянні з варіантом, який розрахований на раціональне використання ресурсів у даному виді підприємницької діяльності». Іншими словами, на думку авторів, ризик - це загроза того, що підприємець понесе втрати у вигляді додаткових витрат або отримає доходи нижчі за ті, на які він розраховував...» [8, с.33].

У роботі К. В. Балдіна та С. Н. Воробйова «Ризик-менеджмент» під ризиком розуміють «...баланс можливих доходів і збитків, баланс схильності і унебезпечення від втрат, і цей баланс формується самим підприємцем...» [9, с. 21].

В свою чергу, Д. Марцинковський, визначає ризик як «співвідношення ймовірності виникнення ризикових ситуацій і їх можливих наслідків». На його думку, реалізація ризику призводить до відхилення фактичних

результатів діяльності від запланованих [10].

Складніше формулює поняття ризику В. Н. Уродовських, розглядаючи його як діяльність, пов'язану з подоланням невизначеності в ситуації неминучого вибору, в процесі якої є можливість кількісно і якісно оцінити ймовірність досягнення передбачуваного результату, невдачі і відхилення від мети [11, с. 6].

У роботі Е. А. Уткіна і Д. А. Фролова зазначено, що ризик може бути визначений як рівень фінансової втрати, що виражається в змозі не досягти поставленої мети, в невизначеності прогнозованого результату, в суб'єктивності оцінки прогнозованого результату [12, с. 25].

Характеристика ризику як можливої перешкоди на шляху до досягнення мети, поставленої перед господарюючим суб'єктом, простежується і в зарубіжних джерелах. При цьому ризик може бути визначений як будь-яка зовнішня чи внутрішня ситуація або подія, що мають потенціал вплинути на організацію, перешкоджаючи успішному досягненню її цілей, надання нею послуг, отримання вигоди від можливостей чи виконання проектів або заходів [13, с. 1].

Кадровий ризик – це небезпека ймовірної втрати ресурсів організації або недоотримання вигоди порівняно з варіантом, розрахованим на раціональне використання людських ресурсів, внаслідок можливих прорахунків та помилок в управлінні людськими ресурсами. З кадровими ризиками органи публічного управління стикаються протягом усієї своєї діяльності. Умов для виникнення ризикових ситуацій безліч. У практиці управління державними установами є дві полярні точки зору на кадрові ризики.

Відповідно до першої точки зору кадрові ризики мають переважно випадковий, тимчасовий, частково циклічний характер, зумовлені незначними помилками, рідкісними прорахунками в управлінні персоналом або погіршенням загальної зовнішньої ситуації. Отже, у керівників немає потреби звертати увагу та виділяти ресурси на управління кадровими ризиками.

З іншого боку, кадрові ризики є наслідком недостатньо ефективної роботи з людськими ресурсами та є причиною всіх інших видів ризиків в організації. Наведені погляди різнополярні та ілюструють модель управлінської діяльності, спрямованої на прогнозування та мінімізацію кадрових ризиків. На нашу думку, перший підхід є дещо спрощеним і включає ігнорування керівництвом організації кадрових проблем. Натомість другий підхід наголошує на необхідності не лише реагування на кадрові ризики, а й їх попереднього виявлення.

На нашу думку, під кадровим ризиком слід розуміти ймовірність виникнення у органу публічного управління в процесі його діяльності втрат і збитків (включаючи всі види шкоди, в тому числі, майнової і немайнової

(втрата ділової репутації, псування іміджу), а також шкоди здоров'ю або життю людей), об'єднаних із дією людського фактору (а саме працівників організації).

До кадрових ризиків можна віднести процеси, пов'язані з:

- підбором надійних співробітників, які мають достатню кваліфікацію;
- контролем надійності та лояльності персоналу, їх відповідності умовам проходження державної служби;
- своєчасним виявленням та локалізацією причин та обставин загроз, у тому числі мінімізації проблеми заміни старих кадрів новими;
- «відсіюванням» співробітників, які створюють загрози стійкій діяльності (організації), та «утриманням» особливо цінних співробітників.

Для усунення причин ризикових ситуацій необхідна типізація видів кадрових ризиків органів публічного управління, знання якої дозволить розпізнавати ризикові обставини для кадрового складу організації. Крім того, саме класифікація ризиків дає можливість не тільки точно встановити місце кожного ризику в загальній системі, а й обрати найдієвіший метод управління ним. Так на основі систематизації наявних наукових досліджень нами запропонована така класифікація кадрових ризиків.

1. За рівнем виникнення ризику

– індивідуальні – ризики, зумовлені індивідуальними, особистісними особливостями кожного працівника (біологічні (вік, стан здоров'я); соціально-психологічні (конфліктність, демотивованість, особливості характеру); моральні (переконання, цінності, норми, культура); інтелектуальні (рівень освіти, інтелекту); економічні (професійний потенціал, кваліфікація, компетенції, досвід роботи, працездатність); ризики ненадійності (недалекоглядність, недбалість, побоювання шантажу, раптове погіршення чи поліпшення матеріального становища, соціального становища, марнославство, бажання зберегти посаду, залежність від чогось чи когось, інтриганство, компрометуюче коло спілкування, великий борг, легка навіюваність, довірливість, брехливість, наявність судимості, жадібність, уразливість, мстивість, підступність, нестійкість до стресів, самотність, скритність).

– організаційні – ризики, що виникають при неналежному виконанні функцій управління персоналом в органи публічного управління (неефективні державно-управлінські рішення; недосконалий механізм реалізації управлінських рішень; інформаційний ризик; комунікаційний ризик.

2. За формою можливої шкоди:

– майнові – додаткові (позапланові) витрати роботодавця (фінансові (штрафи, пені, зумовлені діяльністю співробітників), матеріально технічні (псування обладнання));

– немайнові – погіршення іміджу органу публічної влади.

3. За розміром шкоди

– локальні понесені втрати не мають принципового впливу на погіршення результатів діяльності органу публічного управління;

– середні понесені втрати об'єктивно не здатні принципово погіршити результати діяльності органу публічного управління;

– масштабні понесені втрати принципово погіршують кінцеві результати діяльності органу публічного управління;

– глобальні (стратегічні) можуть спричинити ліквідацію органу публічного управління або значне вивільнення працівників.

4. За рівнем регулярності потенційного прояву:

– разові (випадкові) ризики, пов'язані з функціями, що досить рідко здійснюються органом публічного управління;

– регулярні ризики, які у діяльності органу публічного управління з'являються періодично, але не мають постійного характеру;

– постійні ризики, пов'язані з операціями за основними напрямками діяльності органу публічного управління.

5. За значимістю для органів публічного управління:

– пріоритетні ризики, що збігаються з основним напрямом діяльності органу публічного управління;

– вторинні ризики, що мають для органу публічного управління менш значущий характер.

За рівнем чутливості до ризиків можна виділити такі види кадрових ризиків як:

– допустимі ризики, за якими можлива невелика шкода – до 25%;

– прийнятні ризики, за якими можлива шкода становить від 26 до 50 %;

– критичні ризики, за якими обсяг завданої шкоди може бути в діапазоні 51-75%

– катастрофічні ризики, за якими можлива шкода сягає 75-100%

За ступенем усвідомлення участі у виникненні кадрового ризику можна виділити такі:

– випадкові (ненавмисні) обумовлені відсутністю усвідомлення суті того, що відбувається, і наслідків своїх дій (несумлінність, зневага, неухважність, робота « абияк » тощо); слабким внутрішньоорганізаційним навчанням; власним баченням ситуації (добрі наміри); розривом між істинними та декларованими організаційними цінностями;

– невідповідні (цілеспрямовані) обумовлені: власним баченням ситуації; персональним інтересом; переважанням індивідуальних цінностей над цінностями організації; розривом між істинними та декларованими організаційними цінностями; низькою зацікавленістю у існуванні (розвитку)

організації; політичними інтригами, міжгруповими конфліктами; відсутністю або слабкою лояльністю, демотивованістю.

За локалізацією джерела загроз виокремимо такі види кадрових ризиків як:

– внутрішні свідомі, випадкові або необачні дії співробітників, що призводять до шкоди для органу публічного управління (загрози на стадії входу (відбір, наймання, прийом кадрів); загрози на стадії діяльності (розкрадання, шахрайство, ділова оцінка, мотивація, навчання, організація праці, організація службових переміщень, інформування, несвоєчасне заміщення посад, несвоєчасне скорочення чисельності, диспропорція чисельності персоналу, управління конфліктами, адаптація, організація безпеки праці); загрози на стадії виходу (вивільнення);

– зовнішні несприятливі впливи оточуючого середовища на внутрішньоорганізаційні процеси (непрогнозоване зростання інфляції; неоднозначна ситуація на ринку праці (виникнення певних труднощів при пошуку «дефіцитних» спеціалістів); вплив згубних звичок співробітників на виникнення залежностей (алкоголізм, наркоманія, kleptomанія та ін.); діяльність громадських організацій, рухів, партій; діяльність кримінального середовища (шахрайство, здирство); природні (повені, зсуви тощо) та техногенні фактори (пожежі, хімічне та радіоактивне зараження, війна тощо).

Ризики, пов'язані з кадровою роботою органу публічного управління можна розподілити на такі групи:

– ризики набору та відбору (порушення процедур найму на посади державної служби, у т.ч. прийом на роботу людей із груп ризику; ненадійність набраних співробітників; непрофесіоналізм працівника кадрової служби);

– ризики адаптації (відсутність наставника, коуча; значний обсяг делегованих повноважень; розчарування у роботі; стрес; несприйняття колективом тощо);

– ризики професійного розвитку (небажання навчатись та підвищувати кваліфікацію; невикористання отриманих професійних знань на робочому місці);

– мотиваційні ризики (відсутність трудової мотивації; вибіркове використання мотиваційних засобів (тільки методи «батоба», мотивування певної категорії працівників тощо); дефіцит коштів у організації підтримки високого мотиваційного рівня до праці);

– ризики контролю – опір персоналу процедурам контролю (відмова від використання електронних перепусток; недосконалість (або відсутність) системи контролю);

– ризики, пов'язані з розголошенням інформації (розголошення конфіденційної інформації або інформації для службового користування, інформації, що становить державну таємницю; скарги до наглядових органів тощо).

Своєчасна профілактика зазначених ризиків, управління ними, виявлення та протидія таким загрозам становлять сутність процесу забезпечення кадрової безпеки органу публічного управління. Як правило, це завжди комплексна система, яка залежно від масштабів, профілю діяльності органу державного управління та умов, у яких він працює, поділяється на окремі складові, такі як економічна, фізична, інформаційна безпека тощо.

Усі кадрові ризики можна умовно розділити на керовані, частково-керовані та некеровані. Залежно від того, до якої групи віднесено ризик, застосовуються різні методи управління ними. Так, зокрема, для мінімізації виникнення некерованих кадрових ризиків в органі публічного управління повинні розроблятися адаптаційні системи.

Для управління керованими та частково керованими ризиками доцільно використовувати такі методи як мінімізація ризику або його запобігання; страхування ризиків; диверсифікація (зокрема використання технологій кадрової логістики).

Прагнення звести кадровий ризик до нуля, усунувши його повністю, не є гарантією безпеки організації будь-якого рівня. Потрібно визначити необхідний безпечний для розвитку органу публічного управління рівень ризику, і керувати ним, не даючи перетнути межу відносної безпеки.

Серед підходів до управління кадровими ризиками можна виділити два основні: профілактичний та реагуючий. Перший шлях має на меті усунути ризики до моменту їх виходу на стадію кризового розвитку; другий, навпаки, націлений на усунення негативних наслідків ризиків.

Всім залученим до управління людськими ресурсами в органі публічного має бути зрозуміло, що проблема управління кадровою безпекою є настільки ж важливою, як і складною. Вона стосується всіх без винятку аспектів роботи зі співробітниками: коректний підбір та відбір нових працівників, оптимальне розміщення персоналу, всебічна оцінку персоналу, адекватну мотивацію та стимулювання персоналу, формування сприятливої організаційної культури, удосконалення механізмів управління людськими ресурсами та ін. Упущення в будь-якому з перерахованих аспектів можуть призводити до зниження надійності працюючого персоналу, що завжди може призвести до неприємних, а іноді й катастрофічних наслідків для органу публічного управління.

Висновки. Таким чином, на основі системного аналізу встановлено, що кадрові ризики в діяльності органу публічного управління являють собою ймовірність виникнення в процесі його діяльності втрат і збитків (включаючи всі види шкоди, в тому числі, майнової і немайнової (втрата ділової репутації, псування іміджу), а також шкоди здоров'ю або життю людей), об'єднаних із дією людського фактору (а саме працівників організації) та спрямовані на

порушення балансу кадрової безпеки. Проведена типізація видів кадрових ризиків органів публічного управління, що дозволить вчасно ідентифікувати ризикові обставини для кадрового складу організації, встановити місце кожного ризику в загальній системі та визначити найдієвіший метод управління ним.

Література:

1. Тлумачний словник української мови. URL: <https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D0%B1%D0%B5%D0%B7%D0%BF%D0%B5%D0%BA%D0%B0>
2. Хемингуей Э. По ком звонит колокол / Пер. Н. Волжина. М.: АСТ, 2009. 218 с.
3. Макиавелли Н. Государь. М., 1990. 356 с.
4. Спиноза Б. Богословско-политический трактат. Избр. произвед: в 2-х томах. Т. 1. М.: Госполитиздат, 1957. 218 с.
5. Асцатуров Г.Е. Государственная служба как социальный институт. М., 2007. 320 с.
6. Иода Е. В., Иода Ю. В., Мешкова Л. Л., Болотина Е. Н.. Управление предпринимательскими рисками. 2-е изд. испр. и перераб. Харьков, 2002. 212 с.
7. Управление рисками. URL: <http://www.risk-manage.ua/likbez>.
8. Шапкин А. С., Шапкин В. А.. Теория риска и моделирование рискованных ситуаций: Учебник. Одесса: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°». 2005. 880 с.
9. Балдин К. В., Воробьев С. Н. Риск-менеджмент: Учебное пособие. М.: Гардарики. 2005. 285 с.
10. Марцынковский Д. Обзор основных аспектов риск-менеджмента. URL: http://www.cfin.ua/finanalysis/risk/main_meths.shtml.
11. Уродовских В. Н. Управление рисками предприятия: Учеб. пособие. Донецк.: 2011. 168 с.
12. Уткин Э. А., Фролов Д. А. Управление рисками предприятия: уч.пособие. Донецк.: ТЕИС. 2003. 247 с.
13. WA Government Risk management guidelines: second edition. : Insurance Commission of Western Australia - RiskCover Division, August 2011.

References:

1. Tlumachnyy slovnyk ukrayins'koyi movy. [Explanatory dictionary of the Ukrainian language.]. Retrieved from: <https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D0%B1%D0%B5%D0%B7%D0%BF%D0%B5%D0%BA%D0%B0> [in Ukrainian]
2. Kheminguyey E. (2009) Po kom zvonit kolokol [For whom the bell tolls]/ Tr. N. Volzhina. Moskva: AST. 218. [in Russian]
3. Makiavelli N. (1190) Gosudar' [Sovereign]. Moskva. 356. [in Russian]
4. Spinoza B. (1957) Bogoslovsko-politicheskiy traktat [Theological and political treatise]. Fav. produced: in 2 volumes. V. I. Moskva: Gospolitizdat. 218. [in Russian]
5. Astsaturov G.Ye. (2007) Gosudarstvennaya sluzhba kak sotsial'nyy institute [Public service as a social institution]. Moskva. 320. [in Russian]
6. Ioda Ye. V., Ioda YU. V., Meshkova L. L., Bolotina Ye. N.. (2002) Upravleniye predprinimatel'skimi riskami [Business risk management]. 2-ye izd. ispr. i pererab-2nd ed. correct and reworked.. Khar'kov. 212. [in Russian]
7. Upravleniye riskami [Risk management]. Retrieved from: <http://www.risk-manage.ua/likbez>. [in Russian]

8. Shapkin A. S., Shapkin V. A. (2005). Teoriya riska i modelirovaniye riskovykh situatsiy [Theory of risk and modeling of risk situations]: *Uchebnik - Textbook*. Odessa: Izdatel'sko-torgovaya korporatsiya «Dashkov i K°». 880. [in Russian]

9. Baldin K. V., Vorob'yev S. N. (2005) Risk-menedzhment [Risk management]: *Uchebnoye posobiye – Textbook*. Moskva: Gardariki. 285. [in Russian]

10. Martsynkovskiy D. Obzor osnovnykh aspektov risk-menedzhmenta. [Overview of the main aspects of risk management]. Retrieved from: http://www.cfin.ua/finanalysis/risk/main_meths.shtml. [in Russian]

11. Urodovskikh V. N. (2011) Upravleniye riskami predpriyatiya [Enterprise risk management]: *Ucheb. Posobiye - Textbook*. Donetsk. 168. [in Russian]

12. Utkin E. A., Frolov D. A. (2003) Upravleniye riskami predpriyatiya [Enterprise risk management]: *Ucheb. Posobiye – Textbook*. Donetsk.: TEIS. 247. [in Russian]

13. (2011) WA Government Risk management guidelines: second edition. : Insurance Commission of Western Australia - RiskCover Division, August. [in English]

SÉRIE “Ekonomika”

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11\(18\)-21-36](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11(18)-21-36)

Nataliia Kuznietsova

*Ph.D. (Economics),
Associate Professor of the Department of International Finance
Educational and Scientific Institute of International Relations,
Taras Shevchenko National University,
Kyiv, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0002-6812-7409>*

Yelyzaveta Saienko

*Bachelor, 2nd year student
Educational and Scientific Institute of International Relations
Taras Shevchenko National University,
Kyiv, Ukraine*

COMPANIES TRANSNATIONALIZATION PROCESS FEATURES IN THE INTERNATIONAL OIL MARKET

Abstract. The end of the XX and beginning of the XXI centuries is considered the most dynamic in terms of the growth and expansion of the global energy market and, specifically, the oil market as its key component. At the present stage of world economic development and the fuel and energy market, we can talk about the emergence of a new global energy economy, where the demand and supply for fuel and energy resources significantly increase the interdependence of regions on each other. This international energy interdependence, together with growing dependence on energy reserves and production (and supply chains), has been steadily increasing in the world economy recently.

The article presents the study of transnationalization processes through the prism of the international energy market development, reveals the strengthening of the monopoly position of large oil-producing and refining companies in the world, and analyses oil market conditions and organizational structure. The article also reveals the issues of dependence and interdependence between the development

processes of the modern international energy market and its separate segments, on the one hand, and the strengthening of global imbalances in the formation and changes in the global oil consumption resources, on the other hand.

The past two decades have been marked by major structural changes in the oil market, driven by the dynamic development of transnationalization. Transnational corporations are one of the most important subjects in the international economy and are a key part of the transnationalization process. They have a direct influence on new trends in international business and energy, global competitiveness in international markets, as well as on the economies of individual states parties to international economic relations. This shows how important transnational corporations are in modern global economic processes, which are characterized by some turbulence and variability, as well as by sustained economic growth in the world economy. Also in certain sectors, and the fuel and energy sector is no exception, the concentration process is spreading quite rapidly; the role of transnational corporations is growing; the nature and form of development processes, energy resources production, sales chain, etc. are changing.

A detailed analysis and study of the consequences of the transnationalization and monopolization processes taking place in the oil market will strengthen the capabilities of states around the world in the aspect of solving problems related to the uneven distribution of oil reserves between countries and price fluctuations caused by this and other factors. Various conflicts and crises in the oil sector have recently led to higher prices for this type of fuel. In a globalizing economy, each country's energy policy is developed in the context of the evolution and changes set by the international energy market.

Keywords. International oil market, oil market transnationalization processes, monopolization processes, oil extraction, production of oil products, international oil companies, oil prices.

Problem statement. The issue of the functioning and constant development of the oil market, as well as the energy market, acquires unconditional relevance not only in the context of any particular state but also for all countries in the world without exception. This can be explained by the fact that energy is considered a key feature and an advantage for the existence and development of any country, not to mention the functioning of the world economy. The energy sector development and the country's energy endowment influence the production capacity of individual countries (and regions), and the competitiveness level of their production and the economic growth rates. Today's international oil market, formed in the context of transnationalization processes, constitutes the global space (in the context of economic relations) regarding the production and sales of oil and oil products, as well as close communication between oil producers and consumers through the prism of purchase and sale processes based on international demand and supply.

Analysis of recent studies and publications. In the scientific literature, a significant number of researchers paid special attention to various features of the transnationalization process in the energy market. Thus, the features of transnational processes and modern factors of oil market development are devoted to the work of such economists as Geyer G. V., Yergin D., Zhykov S. V., Ten M. G., Zhyznin S., Myronov N., as well as to the works of such domestic scholars as Dorozhkina M. S., Amosha O. I., Garkovenko Ye. Ye., Kryzhanivskiy Ye. I., Dzoba O. G., Dzhus A. P., Mironov Yu. V., Leshchenko I. Ch., Vdovychenko A. I., Marchuk L. P., Shydlovskiy A. K., Stognii O. V. Monica Sullivan, Umar Ali, Nathan Reiff, Oleksandr Rogach studied the role of transnational corporations in the functioning of oil sector. The influence of OPEC and OPEC+ on the formation of the energy market is covered by numerous works of such authors as Nick Lioudis, Rakesh Sharma, Mihaela Preda, etc.

The analytical departments of such international organizations as IAEA, OPEC, International Energy Agency (IEA) are engaged in the publication of statistical materials regarding the main indicators, figures and processes of the international energy market development, in particular the oil market, and the performance indicator of major international companies in this market. The annual analysis is published by the BP Statistical Review of World Energy. However, the issues of the development and strengthening of transnationalization processes in the oil market, the increase of monopoly position of major international oil producers and refiners, and their influence on market fluctuations in the relevant market are not well understood.

The purpose of the article. The main purpose of the article is to study the transnationalization processes occurring in the international oil market; to analyze major monopoly companies which comprise the organizational structure of the oil market and recognize the specifics of its formation and market fluctuations; as well as to analyze the main imbalances in the development of the international oil market in terms of production and consumption of oil resources in the global aspect.

Presentation of the main material. The issue of transnationalization, in particular in the global energy market, has gained significant popularity and therefore has become one of the most discussed topics today. It is viewed through the prism of many aspects, and that is why we can talk about the emergence of many approaches to its study and research. Transnationalization can be distinguished from economic, political and social perspectives, as well as with the help of its tools, manifestations and immediate effects. There are three main trends in the world economy. The first is to strengthen the influence of transnational corporations, the second is to reduce the national influence of an individual state, and the third is to create concentration regions of transnational corporations' activities as a new space for economic activity.

Considering the main theories of transnationalization, it is necessary to study some of them from the perspective of the transnational processes of the international oil market. The eclectic paradigm of John Dunning, in which a key role is devoted to the advantages of ownership, location and internalization, requires special attention [1]. In this context, we can talk about the obvious advantages of location, namely, access to a resource base in such countries as Venezuela, Saudi Arabia, Canada, Iran, Iraq, the USA, Russia, etc. (although OPEC controls more than 70% of this market, providing itself with an unconditional advantage). The advantages of internalization and ownership are owned by most corporations located in these countries, and according to their level of competitiveness and effective annual activity, they have a high level of technology, innovation, and highly developed internal corporate communications and markets.

At the same time, the theory of “flying geese” should be applied to countries such as Ukraine (which can be attributed to import-dependent economies of the oil sector), since it cannot satisfy the demand for oil and oil products and is obliged to resort to imports (despite its sufficient resource potential). Thus, K. Akamatsu, T. Ozawa, T. Ito, I. Yamazawa, K. Kojima, and M. Shinohara define their approach as catch-up development, formed on the basis of the experience of Japan, consisting of three main phases: import of products from more developed countries; development of own production capacities to produce a sufficient level of such products; achieving a production level that not only satisfies domestic demand but also enables exports [1]. The first phase of this approach has been implemented by our state quite steadily for 10-15 years. The challenge is to use our capacity more efficiently for the productive development of the fuel and energy sector to reach such a level of oil production (using the latest technologies and modern equipment) in order not only to cover our demand but also to be able to export surplus product of own and high quality.

It is also relevant to consider the negotiation theory, which has recently been applied more and more in the fuel and energy sector and the oil sector. Since the establishment of OPEC, there was a tendency to negotiate in order to regulate the volume of oil production and, consequently, the distribution of the influence on oil pricing. Thus, transnational corporations can not only get guaranteed access to the necessary innovations and technologies but also to the desired financing sources, markets for exports, etc. It should also be noted that this approach is characterized by significant control over the oil industry, which may lead to decisions that will not always be advantageous to those participants who find themselves outside the mainstream. This situation may create an environment in which players in the market cannot reach a compromise, and this will only deepen the conflict situation (and this, in turn, translates into increased production in certain countries and sharp increases in the price of oil and oil products) [2].

As OPEC is a key player in the fuel and energy sector, the study of transnationalization processes in the international oil market should focus on the direct consideration of the position of the organization. In 2019-2020, OPEC production fell by 2 million bpd, which was the strongest fall within this organization since 2009. Much of this fall was due to a combination of sanctions and economic hardship in Iran (-1.3 million bpd) and Venezuela (-560 000 billion bpd). In addition, an updated agreement on cutting OPEC+ production reduced production levels in other countries, and Saudi Arabia's production fell (430 000 bpd). Despite this agreement, production in some OPEC member countries has increased, in particular in Iraq and Nigeria, whose production increased by 150 000 and 100 000 bpd [2].

Trading in oil markets can be quite risky, given the increase in volatility in recent years. Where supply and demand are constantly changing, the oil price is also changing. Oil prices are highly volatile, and demand and market sentiment have a significant influence. In general, we can determine the following factors that had a significant influence on the oil price: natural disasters, wars, civil riots; seasonal demand; population growth; global economic growth; availability of delivery and freight rates; development of alternative fuels that increases the demand for renewable energy; political situation in oil-producing countries; decision on OPEC quotas or simply a change in opinion of oil market analysts. At the end of 2019, Brent's oil prices (the most popular grade of oil, representing the pricing standard for OPEC and other countries) were slightly lower, averaging \$64.21 per barrel compared to \$71.31 per barrel in 2018 [2]. In 2021, average oil prices amounted to \$70.91 per barrel, the second high indicator since 2015. Oil trade during 2019-2020 fell by 230 000 bpd (0.3%), marking the first fall since the financial crisis in 2009. Most of this fall was concentrated in the crude oil trading sector: the sharp fall in raw material exports in the Middle East (-1.4 million bpd), mainly due to Iran's sanctions, was only partially offset by the constant growth in oil exports to the USA (0.9 million bpd), while the fall in the US raw material imports (-1 million bpd) largely offset the strong growth in purchases in China (0.9 million bpd). In general, net oil imports to the USA (including oil products) fell by 1.8 million bpd to 1.1 million bpd, compared to 9.5 million bpd in net imports ten years earlier. As of the end of 2021, world oil production increased by 1.4 million bpd in 2021, and OPEC+ accounted for more than three quarters of the increase. Among all countries, Libya (840,000 bpd), Iran (540,000 bpd) and Canada (300 000 bpd) had the largest increase. In contrast, Nigeria (-200 000 bpd), Great Britain (-170 000 bpd) and Angola (-150 000 bpd) reported the strongest fall in production [3].

In general, oil refineries' capacity fell by nearly 500 000 barrels per day last year due to sharp cuts in the OECD group for the first time in more than 30 years (1.1 million bpd). As a result, in 2021 the OECD refinery capacity reached its

lowest level since 1998. It should be noted the fact that the oil demand in 2021 was 3.7 Mb/d below 2019 levels on average. Much of this weakness was concentrated in aviation-related oil demand, which was more than 2.5 Mb/d (or 33%) below 2019 levels [3].

Let's look at the manifestation of the processes of transnationalization and monopolization in the world oil market. Chinese and American companies account for half of the top 10 transnational companies in the oil market. Major players also come from Saudi Arabia, Europe and Russia (Table 1).

Table 1

**Major companies of the fuel and energy sector of the world, 2020
 (by annual income, billion USD)**

No.	Company name	Annual income
1	China Petroleum & Chemical Corp.	355,8
2	PetroChina Co. Ltd.	320
3	Saudi Aramco	286,9
4	Royal Dutch Shell PLC	263,1
5	BP PLC	230,7
6	Exxon Mobil Corp.	213,9
7	Total SE	146,1
8	Chevron Corp.	115,0
9	Marathon Petroleum Corp.	102,4
10	PJSC "Lukoil"	99,1

Source: made by the author [4]

As of 2020, China Petroleum & Chemical Corp. (SNP) occupied the highest place in the rating of annual income, its income was \$355.8 billion; net income was \$486.6 million, and market capitalization was \$53.9 billion. China Petroleum & Chemical is a producer and distributor of various petrochemical resources and oil products. Also known as Sinopec, China Petroleum & Chemical is one of the largest oil, gas and petrochemical refining companies in the world. In the coming years, Sinopec aims to spend 66.8 billion yuan on exploration production with a direct focus on shale gas development in southwestern China and the construction of terminals for importing liquefied natural gas in coastal areas (for comparison, the indicator was 56.4 billion yuan last year). In 2020, crude oil production amounted to 280.22 million barrels, which is 1.4% less than in the same period last year [4].

The second place of the rating is occupied by PetroChina Co. Ltd. (PTR), whose income was \$320 billion; net income was \$-1.8 billion, and market capitalization was \$59.5 billion. The company's main products include crude oil, petrochemical products and their derivatives. PetroChina is an exchange affiliate of China National Petroleum Corporation, which today is one of the largest oil and gas

producers. China National Petroleum Corporation (CNPC) is the sole sponsor and controlling shareholder of PetroChina, so this large public enterprise run by investment authorities authorized by the State-owned Assets Supervision and Administration Commission. If we look at the position of the company through the prism of transnationalization, its main activity is quickly reoriented to the world market, instead of focusing on the domestic market, striving for presence in international markets and distributing resources around the world. In addition, PetroChina is expanding the transnationalization of all enterprises on a corporate scale to improve global business opportunities and capital transactions worldwide. The company also plans to purchase and sell assets to optimize their structure.

The third monopolist is the Saudi Arabian Oil Company (Saudi Aramco), whose income was \$286.9 billion; net income was \$64.5 billion, and market capitalization was \$1.9 trillion. Saudi Aramco, traded on the stock exchange in 2019, is one of the largest companies in the world. An interesting feature of the company's activity is that its shares are not traded in the USA, although it is considered a sufficiently important player in the oil industry. Saudi Aramco's subsidiaries are key players in the energy market of the Asia region and are one of the main suppliers of crude oil to India, China (including Taiwan province), Japan, South Korea, and the Philippines, also responsible for the supply of marketing services, asset portfolio management, and other business support not only to subsidiaries and associates in the region but also to its major partners. Transnational activity is also evident in the European region, where Saudi Aramco owns a network of offices primarily responsible for financial, administrative, and technical support, supply chain management, etc. In terms of the company's activity on the American continent, its subsidiaries mainly store, transport, and ship crude oil sold directly by Saudi Aramco or Saudi Refining for oil refineries in the USA. For the better part of the past year, Aramco shares held well compared to the shares of world oil companies in developed and emerging markets but when oil prices began to resume its results were not as satisfactory. This is why the company has developed a new long-term strategy for optimizing its oil and gas portfolio to remedy the situation caused by Aramco's 44.4% fall in income in 2020.

The next place in the rating is occupied by Royal Dutch Shell PLC (RDS.A), whose income was \$263.1 billion; net income was \$-11.3 billion, and market capitalization was \$109.4 billion. Royal Dutch Shell is based in the Netherlands, exploring, producing and processing oil through its subsidiaries. In addition to filling stations around the world, Shell produces and sells fuel, lubricants, and other chemicals. It is also worth mentioning the most high-profile case of transnationalization in the oil market, the merger of Royal Dutch Shell and BG Group in 2016. This process not only strengthened the position of both companies in the oil and gas market but also increased oil and gas reserves by a quarter (up to

17 billion barrels of oil equivalent) and by 20% hydrocarbon production (up to 3.7 million barrels per day).

The fifth place in the rating is occupied by BP PLC (BP), whose income was \$230.7 billion, net income was \$-21.9 billion, and market capitalization was \$68.1 billion. British oil company BP is engaged in the exploration, production, and supply of oil and petrochemicals. The company refines and sells oil products including chemicals such as acetic acid, ethylene, and polyethylene, produces solar energy for sale, and manages shops and petrol stations of trademarks such as BP, Aral, ARCO, and am/pm. Even before the pandemic, the company faced significant losses due to the situation when in 2010 the Deepwater Horizon offshore drilling rig (owned by Transocean and leased by BP) exploded and collapsed, causing a riser rupture in a deep oil well. It is estimated that 4.9 million barrels of oil were released into the Gulf of Mexico, so this is the largest oil spill in history. The company has paid \$1 billion in losses to individuals and entities affected by the spill. In 2012, BP agreed to pay US government fines and compensation over \$4.5 billion and plead guilty to 14 criminal charges, and agreed to pay about \$20 billion in a civil procedure in 2015 [4].

The sixth place is occupied by Exxon Mobil Corp. (XOM), whose income was \$213.9 billion; net income was \$7.2 billion, and market capitalization was \$161.4 billion. Exxon Mobil is a global oil and petrochemical transnational company. The company explores, produces, trades, transports, and sells oil and natural gas. It is also engaged in the production of electricity with coal and minerals. Among the many products Exxon Mobil sells are fuels, lubricants, and other chemicals derived from oil. After Saudi Aramco, Exxon Mobil is the world's second largest oil company by market value, although Exxon Mobil is more than 10 times smaller than Saudi Aramco. In general, we can say that the income of leading Western oil companies suffered heavy losses in 2020: Royal Dutch Shell's income fell to their lowest levels in at least two decades, and the US's largest energy company Exxon Mobil published its first-ever annual losses.

Total SE (TOT, whose income was \$146.1 billion; net income was \$-2.9 billion, and market capitalization was \$99.9 billion) owns and operates petrol stations across Europe, the USA, and Africa. Like most of its major powerful competitors, Total is an integrated energy company engaged in all aspects of the oil and gas business, starting with exploration and ending with sales.

Chevron Corp. (CVX, whose income was \$115.0 billion; net income was \$-8.7 billion, and market capitalization was \$147.5 billion) is an integrated oil corporation that is also engaged in chemical and mining activities and non-energy activities, such as technology development. With regard to transnational activities, the corporation provides commercial support for crude oil and natural gas production operations to its own refining and distribution network worldwide,

including centers in Houston, London, Singapore and San Ramon, California. The corporation's Trade Division carries out commodity operations on average 5 million barrels per day.

The next place in the rating is occupied by Marathon Petroleum Corp. (MPC, whose income was \$102.4 billion; net income was \$-7.7 billion, and market capitalization was \$21.0 billion.), which is the lessor or owner of thousands of miles of oil pipelines and is the owner of the Speedway petrol station network.

The last place in the rating is occupied by PJSC "Lukoil", whose income was \$99.1 billion; net income was \$3.9 billion, and market capitalization was \$40.3 billion [5]. These indicators, which are almost at the level of the world's top income leaders, can be attributed to the current situation in the oil sector related to Russia's refusal to comply with oil production volumes set by OPEC.

Oil now accounts for a little less than a third of the world's energy resources, and oil companies have invested much into exploration and foreign projects to ensure that they can continue to help meet global energy needs. We can conclude that the demand for oil extends beyond the energy sector and ensures that oil companies play an important role not only in the oil products pricing but also in the development of society.

If we consider the largest oil companies separately by production volume (and by market control), the rating will be as follows (Table 2):

Table 2

**Company's place in the fuel and energy sector by production volume
(barrel per day)**

No.	Company name	Oil production
1	Saudi Aramco	10 963 091
2	Rosneft	4 217 780
3	Kuwait Petroleum Company	3 412 203
4	National Iranian Oil Company (NIOC)	3 256 486
5	China National Petroleum Corporation (CNPC)	2 981 246
6	Exxon Mobil Corp.	2 294 701

Source: made by the author [4]

1) Saudi Aramco, Saudi Arabian Oil Company is the world leader in oil production with a production rate of more than 10 million barrels per day (million bpd). The company has the world's second largest proven crude oil reserves of 261.5 billion barrels of oil equivalent (BBOe), about 10% of world's crude oil supplies.

2) "Rosneft" is a Russian integrated energy company. "Rosneft" is the world's second-largest oil producer and the world's largest publicly traded oil company with a production volume of more than 4.2 million bpd.

3) Kuwait Petroleum Corporation (KPC) is the world's third-largest oil producer with a production volume of more than 3.4 million bpd. The corporation produces about 7% of the world's total crude oil with proven reserves of about 111 BBe. At the end of 2018, KPC announced an investment plan worth about \$115 billion as part of its intention to increase oil production to 4 million bpd by 2020.

4) National Iranian Oil Company (NIOC) is an important company in the oil and gas market with a production volume of more than 3.2 million bpd, despite US sanctions against Iran. Although the sanctions imposed on Iran due to the country's nuclear program restrain foreign investment in Iranian oil and gas, NIOC continues to invest in exploration projects to exploit the country's 200 undeveloped oil and gas fields.

5) China National Petroleum Corporation (CNPC) is the largest oil producer in East Asia, with a production volume of at least 3 million bpd. As mentioned above, CNPC is also one of the largest oil and gas corporations by income, its income is \$326 billion. In recent years the corporation's international diversification has contributed to its influence on the global energy market, despite a long-running trade dispute between China and the USA.

6) ExxonMobil is an American energy company and member of Big Oil. The company is one of the most influential companies in the world and the largest oil producer in the USA, with a production volume of 2.3 million bpd. Recently the company has expanded its global portfolio through some foreign exploration and mining projects, in addition to increasing the US production [4].

To identify the development of transnationalization processes, it is also necessary to note a change in the position of the most active participants in the oil products market, which are responsible for the development of this sector of the economy. The first category includes oil giants called Seven Sisters. As of the 1940s and 1970s, they included British Petroleum, Exxon, Gulf Oil, Exxon, Royal Dutch Shell, and Chevron, which controlled about 85% of the oil market. But in the XXI, century they were replaced by the New Seven Sisters as defined by the Financial Times in 2007: CNPC (China), Gazprom (Russia), National Iranian Oil Company (Iran), Petrobras (Brazil), PDVSA (Venezuela), Petronas (Malaysia), Saudi Aramco (Saudi Arabia). In addition, there are also independent oil companies not belonging to the Seven Sisters cartel, and oil traders (Fibro, Marc Rich) [6].

Transnationalization not only enhances the interaction between states, facilitating economic and financial expansion, but can lead to an uncontrolled expansion of economic and social and political models that contribute to different effects. The main determinants of the new energy economy, which has evolved over the transnationalization process, include the following factors:

1) The emergence of new giants in the world economy, such as China and India, recorded important economic and demographic growth in the context of

transnationalization; both states exert considerable pressure on the demand for fossil resources and influence the rise in fossil fuel prices.

2) The Russian Federation's desire to become the main center for fuel prices on the international market by putting "energy pressure" on consumers of Russian fossil fuels, especially on European market.

3) The need to find new fuel suppliers for European countries due to the unwillingness to purchase fuel and energy resources from the aggressor country, as well as to find new methods of transportation due to the disruption of transit supply chains in Ukraine.

4) The emergence of the need for sustainable economic development as a top priority to limit and address the functional deficiencies created by "environmental pressure". Greenhouse gas emissions have already affected temperatures rising by 0.6 degrees globally, according to the Intergovernmental Committee on Climate Change. If governments do not plan for corrective measures, rise will reach between 1.4 and 5.8 degrees by the end of this century.

5) Understanding the reality of the problem that primary energy resources are limited, and as a result, countries that rely on energy imports are rethinking their energy policies by considering renewable energy and energy efficiency. This has a direct influence on oil production and consumption.

The transnationalization process only emphasizes the fact that fossil fuel prices are highly sensitive. Various events occurring in any part of the world, mainly in important oil-producing and exporting countries, affect oil prices. In recent years, it was possible to observe the effects of shock from unstable regimes in countries such as Iraq or Iran (due to the nuclear threat), combined with an increase in demand and a decrease in global oil production. The main subjects directly influencing oil pricing: OPEC, which controls oil production by member states; and parallel markets (New York Mercantile Exchange, Singapore Exchange, International Petroleum Exchange, London) directly involved in decisions to fix global crude oil prices. Parallel markets can influence international oil prices even in opposition to OPEC decisions [7,8].

It should also be noted that since transnational corporations are actively involved in the development of foreign infrastructure, their relations abroad can also be considered as a sufficiently functional alternative to diplomatic action in those cases when military and state subjects face difficulties or even fail. In this study, it is necessary to give an example of how the presence of American oil companies in the Middle East allowed communication lines to bridge the gap between different Western and Islamic worlds.

For effective and safe operations, multinational oil corporations must actively and steadily form relations with other states, and coordinate economic relations with each other. Looking further ahead, US oil companies will face the challenge of

competing with Saudi Aramco, the world's largest transnational corporation [9]. OPEC+ controls more than 50% of the world's oil supply and about 90% of proven oil reserves. This dominant position guarantees the organization a significant influence on oil prices, at least in the short term. In the long run, its ability to influence oil prices has vague chances, as individual countries have slightly different motivations when compared with OPEC+ (the organization began its existence, in part, to counteract the ability of other countries to produce oil, which may limit OPEC's ability to control supplies and prices). As a cartel, OPEC+ member countries jointly agree on the amount of oil produced, which directly affects the final crude oil supply to the world market at any moment. In recent years, OPEC+ has had a significant influence on the oil market price around the world and, as therefore strives to maintain it at a relatively high level in order to maximize profitability.

In general, the following trend can be observed: if the OPEC+ countries are not satisfied with the oil price, it will be in their interest to reduce oil supplies in order to increase the product price. However, no single country wants to cut supply as it would mean lower incomes (for all the most acceptable option would be an increase in oil prices, and at this moment such countries could increase supply for the product in order to proportionally increase income). In fact, OPEC's announcement of supply cuts leads to an immediate increase in oil prices, after which the price usually reverts to a lower level. After all, the laws of supply and demand will determine the equilibrium of prices, although OPEC+ announcements may have a temporary influence on the oil prices by changing forecasts and expectations [10].

OPEC+ remains influential because of three main factors: the lack of alternative sources equivalent to its dominant position; lack of economically viable alternatives to crude oil in the energy sector; OPEC, especially Saudi Arabia, has the lowest barrel production costs in the world. These advantages allow OPEC+ to have a broad influence on oil prices. Thus, when there is an oil surplus in the world, OPEC + cuts production quotas [11].

The question about the cost of an oil barrel is the most important. Consider the cost of oil in the world's major producing states: shale oil in the USA is from \$16 to \$32; crude oil in Russia is from 16 to 30; in Norway (the North Sea area) is 17; bitumen oil in Canada is 16; bituminous oil production in Mexico and Venezuela is 9; in Saudi Arabia, Iran, Libya is from 4 to 5. But in North America, this value in some regions reaches \$60-70. In Canada, when producing oil from sands, you have to spend about \$120-150 per barrel. Due to the "shale revolution", the cost of oil in the USA has changed significantly from \$100 in 2012 to almost \$30 in 2015. Thus, the cost of oil production varies significantly across the world and this affects countries' decisions to use their oil or imported raw materials.

Special attention is given to the situation that has been going on for several years between OPEC and the United States. This clearly illustrates the transnational processes in the oil market. Until the mid-20th century, the USA was the largest oil producer and controlled oil prices, after which OPEC took control of oil markets and product prices over the next few years. As of 2018, OPEC member states held 79.4% of the world's proven oil reserves and produced about 40% of world oil production, at the same time, the USA was the world's largest oil-producing country in 2019, and produced nearly 19.5 million barrels per day. Even though OPEC can still determine prices, the USA has limited the cartel's pricing power by increasing production, at a time when OPEC has begun reducing its output [11].

At the first meeting, held in Vienna in March 2020, OPEC+ members agreed to cut production by two million barrels per day (to less than 42 million barrels) starting in August 2022. The cut, which will take effect from November 2022, represents about 2% of the world's oil supply and is more than expected. It should be noted that this is the biggest cut in OPEC+ since 2020, when it cut production by more than nine million barrels per day due to the pandemic. This move is aimed at increasing the oil prices, which fell below \$90 from a peak of \$122 in June, as prices responded with an instant increase after the announcement of this plan [12]. It could be said that regions with price power control the vital levers of the world economy. The United States controlled oil prices for most of the last century, and only ceded this role to OPEC countries in the 1970s. However, recent events helped to return part of the pricing power to American and Western oil companies, which made OPEC conclude an alliance with Russia and create the abovementioned OPEC+.

Despite the sufficient influence of OPEC and OPEC+ on oil prices, the USA continues to be one of the world's leading oil consumers, and since domestic production increases, the US demand for OPEC oil will only decrease. However, the USA is considered to be the largest producer of oil and oil products, leading exporters predominantly include OPEC+ members. This factor means that they are still a key player in the process of determining the oil prices.

We should also highlight the main oil traders operating in the oil market and having an extremely important influence on its development and activities. These include the following companies: Vitol, headquartered in Singapore (engaged in the extraction, trade, refining, storage and transportation of oil and other energy resources); Glencore (operates worldwide in production, supply, processing, transportation, storage, financing and supply of metals and minerals, energy products, including oil); Gunvor International B.V. (engaged in trade, transportation and storage of oil and oil products at the international level); Trafigura Beheer B.V. (engaged in the supply and trade of crude oil, oil products, renewable energy sources, etc.); Mercuria (the main activities of the company are supply and trade of

crude oil and oil products); Arcadia Petroleum Limited (the company is a major trader in oil products, oil, liquefied natural gas, gasoline, kerosene, etc.); Mabanft (trading firm Marquard & Bahls AG is a leading independent oil company engaged in the wholesale and import of oil products to Europe, North America, South America, Africa and Asia); and Hin Leong Trading Pte Ltd (engaged in oil trading, bunkering, lube oil mixing and sale, diesel retail, logistical support, and storage) [13]. The volumes of reserves and production, and any changes in them, give traders an idea of trends in oil production and consumption over a period of time. When reserves increase over time, it is a sign that production exceeds demand, and this should lead to lower energy prices. In the case when production reserves are reduced, traders face the opposite situation. The main factors influencing the activities of oil traders, apart from raw material reserves, include a list of data focused on crude oil production covering domestic production, commissioning and operation of oil refineries and their transfer to other levels of reserves, as well as data on the import and export of oil and oil products [14].

All the above data and factors have a direct influence on the crude oil market. In the context of transnationalization, the following example can be given: traders will consider the workload and efficiency of oil refineries in order to determine how much more capacity will become available to receive additional offers in the market. If refinery utilization rates are high enough, it will be rather difficult to transport additional oil through the refinery. This, in turn, will lead to a decrease in oil supply and as a consequence to an increase in prices. The tendency of some states to replenish the reserves from the crisis has contributed to all of the above. All this caused a reorientation of energy policies in all countries (energy importing countries), taking into account renewable sources and energy efficiency.

Conclusions. Transnationalization is an extremely important and dynamic process, and the following features of the oil market provide sufficient reasons for its development: sellers and buyers of the international oil market predominate in their volumes of sellers and buyers in the market of initial demand goods; subjects of the international oil market are reflected in monopolists and oligopolists; annual increase in production of this fuel and energy resource; advantage of oil consumption over oil production, etc.

The modern world oil market, formed in the context of transnationalization processes, represents the global area of production and sale of oil and oil products, as well as the extremely important and interconnected relations between oil producers and consumers through the prism of purchase and sale processes based on international demand and supply. It is also important that oil remains the dominant energy source worldwide, fuelled by giant oil corporations which routinely sell billions of barrels of oil products to energy-dependent economies, despite growing public concern about climate change and measures to reduce the use of carbon-based fuels i.e. oil itself.

Oil prices are highly volatile and are influenced by a number of factors, including natural disasters, wars, seasonal demand; global economic growth; development of alternative fuels that increases the demand for renewable energy; political situation in oil-producing countries; decision of oil market analysts, etc. Of course, oil prices were affected by extreme volatility in 2020 due to the COVID-19 pandemic and escalating trade tensions, although most of the world's leading oil companies earned substantial income. In general, it can be concluded that oil prices increased by about 70% in 2022, as at the end of last year Brent oil prices were around \$70/barrel.

For effective operations that ensure sufficient production, multinational oil corporations must actively and steadily form relations with other states, and coordinate economic relations with each other. At the same time, OPEC+ announcements and measures may have a strong but temporary influence on the oil prices by changing forecasts and expectations in the market. In general, despite the obvious influence on the formation of oil pricing processes using the tools to cut and increase production according to the current situation, the laws of supply and demand will have a decisive influence on the price balance.

It can also be concluded that the demand for oil extends beyond the energy sector and ensures that oil companies play an important role not only in the oil products pricing but also in the development of society.

References:

1. Rogach, O.I. (2018). *Teorii mizhnarodnogo biznesu [Theories of international business]*. K. : VPC "Kiivs'kiï universitet" [in Ukrainian].
2. BP Statistical Review of World Energy. *www.bp.com* Retrieved from <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2020-full-report.pdf> [in English].
3. BP Statistical Review of World Energy. *www.bp.com* Retrieved from <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2022-full-report.pdf> [in English].
4. Ali, U. Top ten companies by oil production. *www.offshore-technology.com* Retrieved from <https://www.offshore-technology.com/features/companies-by-oil-production/> [in English].
5. Reiff, N. (2020). Ten Biggest Oil Companies. *www.investopedia.com* Retrieved from <https://www.investopedia.com/articles/personal-finance/010715/worlds-top-10-oil-companies.asp> [in English].
6. Jur'eva, P. B. (2018). Svitovij rinoк nafti: ključovi karakteristiki ta tendencii [World oil market: key characteristics and trends]. *Ekonomika i suspil'stvo - Economy and society*, Retrieved from http://economyandsociety.in.ua/journals/15_ukr/14.pdf [in Ukrainian].
7. Preda, M. (2008). Globalization and the new energy challenges. *Academy of Economic Studies*. *core.ac.uk* Retrieved from <https://core.ac.uk/download/pdf/27139203.pdf> [in English].
8. Oil and gas industry outlook. *us-eri-ogc-report-2021.pdf*. Retrieved from <https://us-eri-ogc-report-2021.pdf>. [in English].
9. Sullivan, M. (2017). Multinational Corporations in the Oil Industry. *CIMSEC*. *cimsec.org* Retrieved from <https://cimsec.org/multinational-corporations-oil-industry/> [in English].

10.Lioudis, N. (2021). OPEC's Influence on Global Oil Prices. *Investopedia*. Retrieved from <https://www.investopedia.com/ask/answers/060415/how-much-influence-does-opec-have-global-price-oil.asp>. [in English].

11.Sharma, R. OPEC vs. the US: Who Controls Oil Prices? *Investopedia*. Retrieved from <https://www.investopedia.com/articles/investing/081315/opec-vs-us-who-controls-oil-prices.asp>. [in English].

12.Opec: What is it and what is happening to oil prices? *www.bbc.com* Retrieved from <https://www.bbc.com/news/business-61188579>. [in English].

13. International Trading Programme: Commodity Trading Firms Retrieved from <https://libguides.ntu.edu.sg/c.php?g=885869&p=6618880>. [in English].

14. What Economic Indicators are Especially Important to Oil Traders? Retrieved from <https://www.investopedia.com/ask/answers/06/oilpriceseconomicindicators.asp>. [in English].

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11\(18\)-37-48](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11(18)-37-48)

Вікторія Волошина-Сідей

*кандидат економічних наук,
старший викладач кафедри економіки, менеджменту та фінансів,
Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського,
Миколаївський національний аграрний університет
м. Миколаїв, Україна,
<https://orcid.org/0000-0002-4772-7261>*

Аліна Писарєва

*здобувач освіти
Миколаївський національний університет
імені В.О. Сухомлинського,
м. Миколаїв, Україна*

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ АНАЛІЗУ ФІНАНСОВОГО СТАНУ КОМЕРЦІЙНИХ БАНКІВ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЙНОЇ ЕКОНОМІКИ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню теоритичних та методичних засад аналізу фінансового стану комерційних банків в умовах фінансових криз та військової агресії. Визначено наявні проблеми у практичному застосунку методик аналізу фінансового стану комерційного банку при наявності складних та швидкозмінних подій.

Розглянуто сутність фінансового стану комерційного банку, досліджено фактори, що визначають фінансовий стан та запропоновано методику його визначення. Наведено перелік основних фінансових показників, які рекомендовано вживати при аналізі фінансового стану банку. Проаналізовано поняття фінансової стійкості та надійності банківської установи та окреслено їх взаємозв'язок. Доведено необхідність проведення комплексної оцінки фінансового стану банку, шляхом використання широкого спектру не лише внутрішньої банківської інформації, джерелами якої є фінансова звітність, баланс банку, архіви банку, а й зовнішньої, отриманої зі звітів спеціалізованих рейтингових агентств, зовнішніх аудиторів, інших банків. Бо тільки комплексна оцінка в умовах сьогодення здатна попередити ризики втрати прибутковості, платоспроможності і забезпечити вчасне реагування менеджменту на кризові виклики.

У статті приділено увагу дослідженню основних методик оцінки фінансового стану комерційного банку. Досліджено державні методики оцінювання фінансового стану банків в Україні. Розглянуто критерії та порядок присвоєння рейтингової оцінки банків за системою CAMELS. Подано характеристику сучасних методик оцінки фінансового стану банку, особлива увага приділена методики “Система оцінки ризиків” та методики «CAMELS» та визначено їх основні недоліки. Визначено напрями подальших досліджень в галузі оцінювання фінансового стану банків. Запропоновано, саме у нинішніх умовах застосовувати методику «CAMELS», яка буде дуже дієвою для банківських установ України, так як вона враховує вплив зовнішніх факторів на фінансовий стан банку.

Ключові слова: комерційні банки, фінансовий стан, оцінка, банківські ризики, фінансова стійкість, надійність.

Viktoriya Voloshina-Sidey

*Candidate of economic sciences, senior lecturer of the department of economics, management and finance,
V.O. Sukhomlynskyi National University of Mykolaiv,
Mykolayiv National Agrarian University
Mykolaiv, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0002-4772-7261>*

Alina Pisareva

*Health education V.O. Sukhomlynskyi National University of Mykolaiv
Mykolaiv, Ukraine*

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASSEMBLING OF THE ANALYSIS OF THE FINANCIAL STATE OF COMMERCIAL BANKS IN THE MIND OF THE TRANSFORMATIONAL ECONOMY

Abstract. The article is dedicated to the investigation of theoretical and methodical ambushes to the analysis of the financial state of commercial banks in the minds of financial crises and military aggression. It was pointed out that there are obvious problems with the practical application of methods for analyzing the financial state of a commercial bank in the presence of low and low cost approaches.

The essence of the financial state of a commercial bank was reviewed, the factors that determined the financial state and the methodology of its financing were determined. A list of the main financial indications has been given, as it is

recommended to live in the analysis of the financial state of the bank. It was analyzed the understanding of financial stability and reliability of banking and established and christened their interrelationships. The need for a comprehensive assessment of the bank's financial condition has been proven, by using a wide range of not only internal banking information, the sources of which are financial statements, the bank's balance sheet, bank archives, but also external information obtained from the reports of specialized rating agencies, external auditors, and other banks. More than a comprehensive assessment in the minds of today's building is ahead of the risks of spending profits, payroll and providing immediate response to management on crisis weeks.

At the statute, respect was given to the observance of the main methods of assessing the financial status of a commercial bank. State methods of evaluating the financial status of banks in Ukraine have been completed. The criteria and procedure for assigning ratings to banks using the CAMELS system were reviewed. A description of the current methods of assessing the financial status of a bank is given, special attention is given to the methodology "Risk Assessment System" and the "CAMELS" methodology, and their main shortcomings are identified. Directly assigned further results in the assessment of the financial state of banks. It has been proponated, to zastosovuvat the CAMELS methodology in the minds of the ninth, as it will be better for the banking institutions of Ukraine, so it will be better to pour the foreign factories into the financial camp of the bank.

Keywords: commercial banks, financial state, assessment, banking risks, financial stability, superiority.

Постановка проблеми. У часи кризи економіки України, спричиненої військовою агресією та загальносвітовою кризою, дуже страждає фінансово-кредитна система країни. Велика кількість комерційних банків втрачають свою прибутковість, змушені закриватися, що вимагає перегляду і вдосконалення діючих методик аналізу фінансового стану комерційного банку та пошуку шляхів швидкої, комплексної, а головне, показової методики, яка б на ранніх етапах була "сигналом" для аналітика. Саме на дослідження та вдосконалення діючих методик аналізу фінансового стану банківської установи націлена наша робота.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика дослідження банківських ризиків, дієвих методів аналізу фінансового стану комерційних банків відображена в наукових працях Бондаренко Л.А., Васильєвої Т.А., Волинець І.Г., Гордієнко Н.І., Момот Т.В., Дяченко К.С., Коробчинського О.Л., Ковтуненко К.В., Пирятинської І.В., Федосової О.В., Чорної М.В., Камінського А.Б., Кириченко О.А., Севрук В.Т., та ін., а також у нормативних матеріалах Національного банку України. Напрацювання вказаних науковців дійсно

грунтовні, в них розкрито теоритичну базу аналізу, менше уваги приділено пошуку дієвої методики саме в умовах швидкоплинної кризи та з урахуванням ризиків, спричинених війною.

Мета статті - дослідити діючі теоретичні та методичні засади аналізу фінансового стану комерційного банку та його фінансової стійкості, запропонувати дієву методику аналізу, яка наразі є найбільш актуальною та враховує виклики сьогодення.

Виклад основного матеріалу. Банки відносяться до суспільно важливих економічних суб'єктів, оскільки вони є найважливішими елементами інфраструктури безготівкових розрахунків. Наростання кризових явищ в економіці, військова агресія, криза неплатоспроможності дестабілізують у тому числі й фінансовий сектор. Виникає гостра потреба у оцінці банків, бізнес-партнерів, гарантів безпеки коштів населення. Одним з основних джерел інформації для такої оцінки є результати аналізу їхнього фінансового стану. Проблема аналізу фінансового стану комерційних банків набуває усе більшої актуальності в умовах фінансової кризи, зумовленої військовою агресією, крахом банківської системи, нарастаючої економічної нестабільності, яка загрожує нормальному функціонуванню усієї фінансово-кредитної системи України, що в свою чергу впливає на кожен окремий банк. Саме тому, вкрай важливим є оцінювати реальний стан справ фінансової установи не тільки для самого банку, але і для його акціонерів, вкладників, інвесторів. Фінансова нестабільність банківської установи може призвести до нарастаючої неплатоспроможності і як наслідок до банкрутства комерційного банку.

Фінансовий стан слід вважати узагальнюючою, комплексною характеристикою банку, що відображає рівень дотримання банком у своїй діяльності обмежень (мінімального розміру абсолютної та відносної величини капіталу, рівня властивим активам ризиків та ліквідності, вартості придбання пасивів, загального ризику тощо). Метою управління банком у зв'язку з цим є забезпечення умов для отримання ним бажаних фінансових результатів за підтримки одночасно необхідного рівня його фінансового стану.

Фінансовий аналіз являється невідомою частиною фінансового менеджменту та основою для прийняття вагомих управлінських рішень, оцінка фінансових показників діяльності банку, зроблена якісно і вчасно, здатна попередити нестабільні стани і наштовхнути управлінців до прийняття дієвих заходів по стабілізації нарастаючої проблеми. Основою для проведення аналізу фінансового стагу комерційного банку є дослідження так званого "магічного трикутника" - дохідність, ліквідність і ризик. Саме ці показники найбільш яскраво здатні продемонструвати негативні зміни у фінансовому стані установи та у своїй сукупності здатні показати реальну фінансову стійкість комерційного банку.

Проблеми у діяльності комерційних банків негативно впливають на їх фінансову стійкість, яка, крім того, може лише посилитися в умовах політичної та економічної нестабільності у країні. Ситуація нестабільності, кризові явища спричиняють зміни, що відбуваються у динаміці окремих показників, зокрема скорочення строків залучення пасивів та розміщення активів, зростання попиту на іноземну валюту як джерело заощаджень, замороження довгострокових проектів. Реальний сектор економіки відчуває дефіцит ресурсів, населення втрачає довіру до банківських вкладів: у свою чергу банки зменшують обсяги кредитування фізичних осіб і зростають депозитні та кредитні ставки. Отже, важливим для банків сьогодні й на перспективу є оперативне вирішення вищезазначених проблем, що сприятиме послабленню ступеня залежності від негативних зовнішньоекономічних змін [3, с. 45].

Варто зазначити, що фінансово стійким є той банк, який спроможний витримати максимальний, граничний рівень непередбачуваних втрат, за якого він зберігає ефективний стан свого функціонування, а стабільний розвиток, у свою чергу, передбачає спроможність банку забезпечити зменшення цих втрат, належну швидкість їх подолання, створюючи можливості для досягнення та підвищення рівня стійкості [5]. Вкрай важливою характеристикою для банків є оцінка їх надійності, що, на нашу думку, являється не тільки кількісною оцінкою основних фінансових параметрів діяльності комерційного банку, а також і його суб'єктивною характеристикою з боку певних груп, а саме: інвесторів, партнерів, клієнтів, працівників щодо упевненості даних суб'єктів у тому, що банк виконає взяті на себе зобов'язання. Отже, показник надійності, особливо в умовах війни, є вкрай важливим і показує, що надійним є той банк, який має стабільно високий рівень довіри до себе, міцні взаємини з іншими фінансовими установами, підприємствами, організаціями. А надійність прямо залежить від стабільного фінансового стану та стійкості, надійним завжди буде тільки фінансово міцний, стійкий та стабільний банк. На рис. 1 представимо основні показники, які характеризують фінансову надійність комерційного банку.

Розглянуті поняття надійності, стабільного розвитку та стійкості є ознаками комерційного банку й обумовлюють його здатність до:

1) ефективної реалізації притаманних функцій та виконання своєї ролі в економіці, незалежно від впливу зовнішніх і внутрішніх факторів, що перешкоджають їх здійсненню;

2) чіткого та оперативного здійснення операцій із обслуговування клієнтів;

3) виконання своїх зобов'язань перед акціонерами та клієнтами, за умов обов'язкового дотримання параметрів і нормативів, встановлених у національному законодавстві й світовій банківській практиці;

- 4) реалізації інтересів усіх учасників фінансових відносин (акціонерів, власників, клієнтів);
- 5) збереження вкладів юридичних та фізичних осіб;
- 6) власного розвитку відповідно до ринкових тенденцій та з урахуванням ймовірних ризиків;
- 7) конкурентної боротьби, до реалізації свого потенціалу в діловому співробітництві [2].

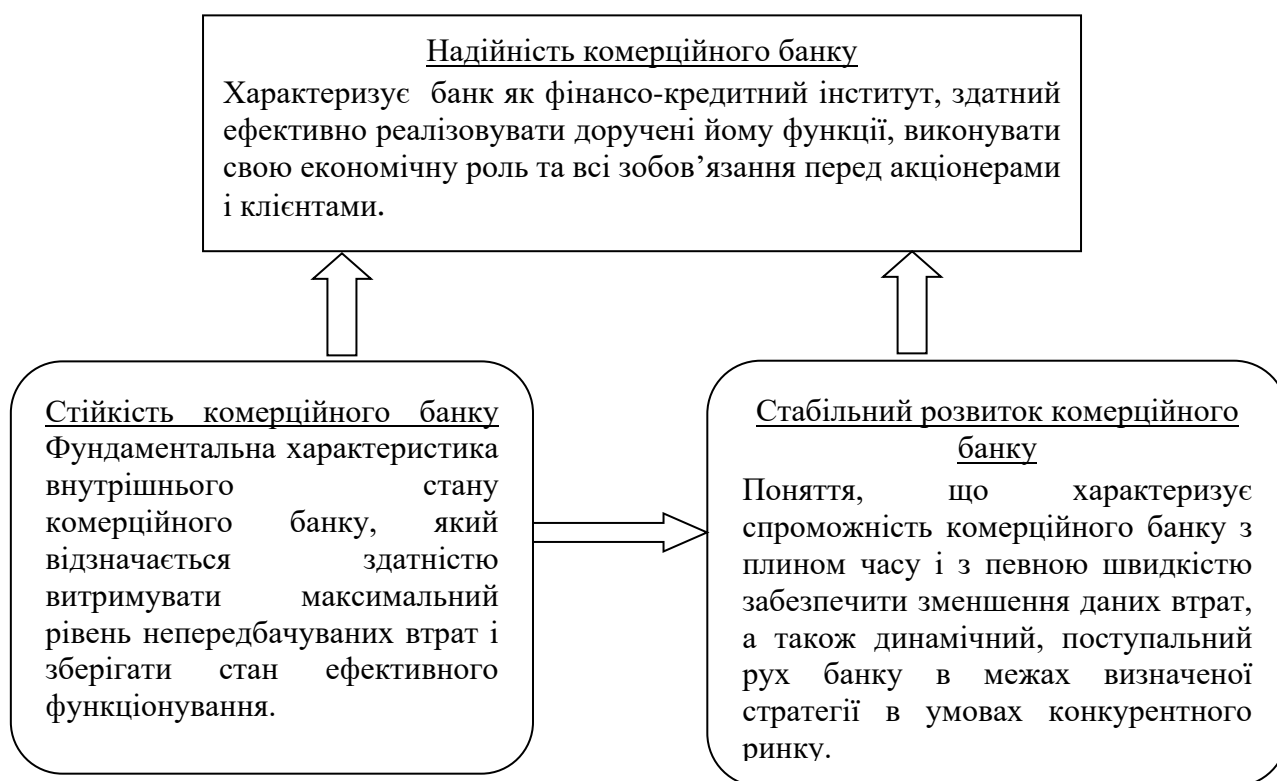

Рис 1. Взаємозв'язок показників, що характеризують фінансову надійність банківської установи.

Отже, можемо константувати, що основною метою фінансового аналізу комерційного банку є дослідження ефективності його діяльності в цілому та окремо за напрямками. Фінансовий стан банку пропонуємо аналізувати за такими показниками як доходи, витрати та прибуток чи збиток, чистий прибуток та досліджувати основні індикатори, які будуть сигналізувати про проблемні ситуації та негативні стани банківської установи, а саме: ліквідність, рентабельність, капіталізація, фондування, якість активів.

Існує велика кількість дієвих методик, які розроблені як вітчизняними, так і зарубіжними аналітиками, це і експрес-аналіз стану фінансового забезпечення діяльності банку; і аналіз активів і пасивів за допомогою

вертикального та горизонтального аналізу; і аналіз фінансової стійкості та визначення її типу на основі ряду показників; і аналіз ліквідності та платоспроможності комерційного банку; і моніторинг грошових потоків; і оцінка потенційного банкрутства банку на основі z-рахунка Альтмана; рейтингова комплексна оцінка, та багато інших.

Поширеним при комплексній оцінці фінансової стійкості стає використання широкого спектру не лише внутрішньої банківської інформації, джерелами якої є фінансова звітність, баланс банку, архіви банку, а й зовнішньої, отриманої зі звітів зовнішніх аудиторів, спеціалізованих рейтингових агентств, статистичних збірників шляхом обміну інформацією з іншими банками.

Аналіз джерел, які стосуються оцінки фінансової стійкості банків, дає змогу зазначити, що методи оцінки фінансової стійкості – це складові моніторингу фінансового стану банків. Зокрема, як зазначено Бондаренко Л.А., моніторинг фінансового стану комерційного банку є “системою заходів, яка охоплює безперервне спостереження за важливими показниками фінансового стану, їх оцінку, аналіз і прогноз із метою прийняття своєчасних та ефективних управлінських рішень для забезпечення фінансової стійкості банку” [2, с. 34]. Методичні прийоми оцінки фінансового стану комерційних банків постійно змінюються і вдосконалюються, оскільки можуть змінюватися цілі моніторингу, розширюватися перелік підходів, а також сфера їх застосування. У таблиці 1 продемонструємо основні особливості найуживаніших методик аналізу фінансового стану комерційного банку та наведемо їх переваги та недоліки.

Таблиця 1

Аналіз основних методик оцінки фінансового стану комерційного банку

Методика оцінки	Коротка характеристика методики	Недоліки	Переваги
CAMEL (США)	Стандартизована рейтингова система, що оцінює діяльність банку за наступними шістьма компонентами: капітал, якість активів, ліквідність, чутливість до ринкових ризиків	Повільна адаптація, не прогнозує ймовірність банкрутства банку	Стандартизованість, широке охоплення аналізованих показників
Fim (США)	Дозволяє виявити фінансові проблеми банків, що виникають між інспекційними перевірками на основі поточної звітності.	Прогноз визначається тільки на 2 роки	Можливість прогнозування банкрутства банку, широкий спектр охоплення аналізованих показників та гнучкість моделі

BAKIS (Німеччина)	Передбачає розрахунок майже 50 показників, що характеризують ризики, на основі регламентованої звітності банків. Оцінка рівнів показників проводиться на основі порівняльного аналізу даних одного банку з показниками інших банків, що належать до однієї групи	Висока трудомісткість, не враховуються системні зрушення	Стандартизація, оперативність оцінки, виявлення загальних тенденцій у фінансовому секторі, широке охоплення аналізованих показників
PATROL (Італія)	Багатофакторний програмний комплекс для оцінки конкретного фінансового інституту. Визначає існуючі проблеми у банку на основі всіх компонентів ризиків, пов'язаних з його діяльністю, з використанням кількісної та якісної інформації	Не передбачає ймовірність банкрутства	Використання великого спектру різнопланової інформації, швидкість аналізу, доступність даних
ORAP Франція	Система складається з 5 компонентів: достатність капіталу, прибутковість, якість кредитів, менеджмент, ліквідність	Не передбачає ймовірність банкрутства	Швидкість аналізу, використовується як основа для виїзних перевірок

Сформовано авторами на основі [1, 5, 2]

Отже, застосування кожного з даних підходів передбачає виконання відповідних завдань, зокрема:

- кількісний аналіз та певні статистичні процедури;
- визначення категорії ризику;
- оцінку поточного фінансового стану (стійкості);
- прогнозування майбутнього фінансового стану.

Як бачимо, проаналізованні методики мають як недоліки, так і переваги та кожна буде дієвою в окремих ситуаціях та станах фінансово-кредитної системи та стану конкретного банку. Проте, на нашу думку однією з найдієвіших методик оцінювання фінансового стану комерційного банку є методика «CAMELS», яка буде дуже дієвою саме для банківських установ України, особливо її ефективність може себе показати при дослідженні фінансового стану з урахуванням зовнішніх факторів, які, на жаль, відіграють зараз вирішальну роль у стабільності усєї банківської системи країни.

Сутністю рейтингової системи CAMELS є оцінка ризиків та визначення рейтингових оцінок за такими основними компонентами:

- достатність капіталу;
- якість активів;

- менеджмент;
- надходження (дохідність);
- ліквідність;
- чутливість до ринкового ризику.

За результатами аналізу кожному банку визначається цифровий рейтинг за усіма шістьма компонентами за п'ятибальною шкалою, де оцінка "1" є найвищою оцінкою, а оцінка "5" – найнижчою. Комплексна рейтингова оцінка також визначається за п'ятибальною шкалою – на підставі рейтингових оцінок кожного з компонентів. Остаточний рейтинг банку (його комплексна оцінка) не може визначатися як середнє арифметичне рейтингових оцінок компонентів, має бути цілим числом та враховувати усі основні чинники, які відображені при оцінюванні за усіма компонентами [4].

Варто зазначити, що популярності в багатьох країнах система CAMELS здобула через низку переваг, серед яких відзначимо наступні:

- чіткість критеріїв оцінки грошово-кредитних інститутів (за більш як 20 років оціночні підходи залишилися практично незмінними);
- уніфікована основа проведення рейтингу, що передбачає застосування стандартної методики;
- простота основних понять даної системи, що забезпечило можливість застосування даної системи органами нагляду України;
- охоплення найсуттєвіших аспектів діяльності банку та його фінансової стійкості, що забезпечує можливість отримати чітке уявлення про фінансовий стан конкретного комерційного банку;
- гнучкість даної системи, тобто перелік компонентів оцінки не є обмеженим і може бути доповнений для достовірнішого аналізу тими, що глибше відображають специфіку відповідного банку [3].

Застосування системи оцінки ризиків дає можливість визначати, як певні існуючі або потенційні проблеми, на які наражається банк або банківська система, впливають на характер і рівень ризиків у цьому банку. НБУ визначає, наскільки добре банк управляє ризиками протягом певного періоду, а не лише на певний момент часу, та фіксує напрямок зміни фінансового стану банку. При оцінюванні ризиків за цією методикою НБУ визначає банківський ризик за його впливом на капітал і надходження. Ризик розглядається як ймовірність того, що певні події очікувані або неочікувані можуть мати негативний вплив на капітал або надходження банку [7].

Існування ризику не обов'язково є причиною для занепокоєння. Для розгляду ризиків у ширшій перспективі оцінюється чи є ризики, які бере на себе банк, виправданими. Ризики вважаються виправданими, якщо вони є зрозумілими, контрольованими, такими, які можна виміряти і що відповідають здатності банку швидко реагувати на негативні обставини. З

метою забезпечення максимальної об'єктивності результатів, зроблені висновки обговорюють з керівництвом банку і його спостережною радою, що допомагає роз'яснити або уточнити їх. Оцінка ризику в "системі оцінки ризиків" має відображати як дійсні, так і потенційні параметри ризику банку.

Традиційні методики такого аналізу зазвичай дозволяють оцінити фінансовий стан банків у минулих періодах, тоді як стейкхолдери банків цікавлять і перспективи. Слід зазначити, що рейтингові системи, коефіцієнтний аналіз, комплексні оцінки банківських ризиків забезпечують оцінку поточного фінансового стану комерційних банків, тобто оцінку їх фінансової стійкості на певну дату. Для оцінки фінансової стійкості банку в майбутньому призначені статистичні моделі.

Вкрай важливим, після проведення аналізу фінансового стану банківської установи є пошук шляхів, які будуть вирішувати проблему підвищення фінансової стійкості та платоспроможності. На нашу думку, це може вирішуватись двома шляхами:

по-перше, корекцією структури джерел фінансування у напрямку збільшення більш стійких та зменшення найбільш короткострокових, а саме кредиторської заборгованості;

по-друге, скороченням потреби у фінансових джерелах за рахунок позбавлення від непрацюючих активів та прискорення оборотності працюючих.

Конкретні заходи, які можуть бути запропоновані банку, такі: збільшення власного капіталу за рахунок нерозподіленого прибутку; надання безоплатної фінансової допомоги засновниками; збільшення статутного капіталу власниками та третіми особами; розробка дивідендної політики, що забезпечує розвиток банку за рахунок нерозподіленого прибутку; додаткова емісія із закритої або відкритої підписки для акціонерних товариств; надання банку установчих позик, бажано довгострокових.

Висновки. Отже, для підтримки стійкості банку його керівництву необхідна якісна інформаційна основа ухвалення управлінських рішень. Зовнішні стейкхолдери банків можуть ефективно вибудовувати відносини з ними, якщо мають релевантну та своєчасну інформацію про їхнє фінансове становище, одним із основних джерел такої інформації є результати аналізу фінансового стану банків, що характеризується ступенем забезпеченості досягнення мети банків необхідними фінансовими ресурсами. Для проведення такого аналізу необхідно мати уявлення про цілі банку та ресурси, що використовуються ним для досягнення цих цілей.

Узагальнюючи, можемо константувати, що у зв'язку з кризовими явищами в економіці, фінансовій сфері, втратою платоспроможності суб'єктів господарювання і у фізичних осіб - клієнтів банків, особливої актуальності

набувають питання надійності фінансової системи та її основних елементів – комерційних банків. Оцінка їхньої надійності певною мірою може бути виконана на основі аналізу фінансового стану з використанням відкритих даних: річних звітів, хзвітів про сталий розвиток, що публікується офіційною статистикою та іншими. Традиційними напрямками аналізу фінансового стану банку вважаються аналіз власного капіталу, зобов'язань банку, його активів, доходів, видатків, фінансових результатів, ліквідності, економічної ефективності (рентабельності) його діяльності та ризиків. Нами зазначено, що однією з найдієвіших методик оцінювання фінансового стану комерційного банку треба вважати методику «CAMELS», яка буде дуже дієвою саме для банківських установ України, особливо її ефективність може себе показати при дослідженні фінансового стану з урахуванням зовнішніх факторів, які, на жаль, відіграють зараз вирішальну роль у стабільності усєї банківської системи країни.

Завершуючи, відзначимо, що на стабільність функціонування національної банківської системи значною мірою впливають макроекономічні показники. Їх вплив на всю банківську систему країни та на кожен окремий банк необхідно оперативнo відстежувати, прогнозувати та мати готові сценарії дій на макроекономічну нестабільність економіки держави та виклики воєнного стану. Для вирішення зазначеної проблеми існує методика стрес-тестування, тобто моделювання стресових ситуацій та оцінка загрози втрати фінансової стійкості банківською системою загалом та окремих її суб'єктів. Стрес-тестування дозволяє зрозуміти, які ризики притаманні національній банківській системі, на що слід звернути увагу і що може статися, якщо різко ускладниться ситуація в економіці держави. Пропонуємо застосовувати такі методики для українських комерційних банків.

Банки повинні проводити стрес-аналіз стосовно власних ризиків та власних особливостей діяльності, враховуючи найбільш несприятливі для нього сценарії. Розробити алгоритм тесту, універсального для всіх банків, неможливо, оскільки немає банків з однаковими ризиками та однаковими фінансово-результативними показниками. Отже, для комерційних банків перше місце сьогодні за значимістю як у нинішній ситуації, так і на перспективу, займає проблема розробки методологічних і методичних підходів у створенні моделей тестування фінансової стійкості та стабільності банків в умовах макроекономічної нестабільності при стресовому становищі національної та світової економіки.

Література:

1. Базель III: міжнародні рамки для вимірювання ризику ліквідності, стандарти та моніторингу URL: <http://www.bis.org/publ/bcbs188.htm> (дата звернення: 26.10.2022)

2. Бондаренко Л. А. Ризик-менеджмент кредитної діяльності комерційного банку: автореф. дис. канд. екон. наук: спец. 08.00.08 “Гроші, фінанси і кредит”. Київ: КНЕУ, 2018. 23 с.

3. Дзюблюк О.В., Михайлюк Р.В. Фінансова стійкість банків як основа ефективного функціонування кредитної системи. Монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2009. 316 с.

4. Положення про порядок визначення рейтингових оцінок за рейтинговою системою CAMELS”; затверджене Постановою Правління НБУ від 08.05.2002 р. №171. URL: <http://www.rada.gov.ua>. (дата звернення: 24.10.2022)

5. Примостка Л.О. Банківські ризики: теорія та практика управління. Київ: КНЕУ. 2017. 456 с.

6. The Financial Risk Manager: GARP. URL: <http://www.garp.org/frm/study-center/study-materials.aspx> (дата звернення: 24.10.2022)

7. Фалюта А.В. Державні методики оцінювання фінансового стану банків. Ефективна економіка. № 4, 2012 URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1090> (дата звернення: 27.10.2022)

References.

1. Basel' III: mizhnarodni ramky dlia vymiriuvannya ryzyku likvidnosti, standarty ta monitorynhu. [Basel III: International framework for liquidity risk measurement, standards and monitoring], Retrieved from <http://www.bis.org/publ/bcbs188.htm> [in English].

2. Bondarenko L. A. (2018). Ryzyk-menedzhment kredytnoi diial'nosti komertsijnoho banku [Credit Risk Management of Commercial Bank] *avtoref. dys. kand. ekon. nauk: spets. 08.00.08 "Hroshi, finansy i kredyt"*. Kyiv: KNEU, 2018. 23 s. [in Ukrainian]

3. Dziubliuk O.V., Mykhajliuk R.V. (2009). Finansova stijkist' bankiv iak osnova efektyvnoho funktsionuvannya kredytnoi systemy. [Financial stability of banks as the basis for the effective functioning of the credit system] *Monohrafiia. Ternopil': TNEU, 2009. 316 s.* [in Ukrainian]

4. Polozhennia pro poriadok vyznachennia rejtynhovykh otsinok za rejtynhovoiu systemoiu CAMELS”; *zatverdzhene Postanovoju Pravlinnia NBU vid 08.05.2002 r. №171*. Retrieved from <http://www.rada.gov.ua>. [in Ukrainian]

5. Prymostka L.O. (2017). Bankivs'ki ryzyky: teoriia ta praktyka upravlinnia [Banking risks: theory and practice of management.] *Kyiv: KNEU. 2017. 456 s.* [in Ukrainian]

6. The Financial Risk Manager: GARP. Retrieved from <http://www.garp.org/frm/study-center/study-materials.aspx>. [in English].

7. Faliuta A.V. (2012). Derzhavni metodyky otsiniuvannya finansovoho stanu bankiv. [Sovereign methods of assessing the financial status of banks] *Efektivna ekonomika. № 4*. Retrieved from <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1090> (data zvernennia: 27.10.2022) [in Ukrainian]

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11\(18\)-49-61](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11(18)-49-61)

Ольга Піхоцька

*кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансів,
Національний університет «Львівська політехніка»
м. Львів, Україна,
<https://orcid.org/0000-0002-1916-4510>*

Надія Попович

*студентка 3 курсу Інституту економіки і менеджменту,
Національний університет «Львівська політехніка»
м. Львів, Україна,
<https://orcid.org/0000-0001-7613-8258>*

ІНТЕРНЕТ-ТРЕЙДИНГ: СУТЬ, ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ НА БІРЖОВОМУ РИНКУ УКРАЇНИ

Анотація. У даній статті основний акцент дослідження зосереджено на визначенні сутності дефініції інтернет-трейдингу, ґрунтовній характеристиці механізму взаємодії його суб'єктів, формулюванні перспектив та ймовірних наслідків його розвитку. Проаналізовано стан та перспективи розвитку інтернет-трейдингу на біржовому ринку України. Встановлено, що досліджуване поняття є порівняно новим інструментом функціонування біржових ринків та становить логічний результат зростання рівня цифровізації фінансових та соціально-економічних сфер. З'ясовано, що запит серед зацікавлених груп суспільства та наукової спільноти направлений на збільшення кількості та векторів глибоких досліджень цієї галузі, втім здебільшого тих, що стосуються методів та стратегій фондових торгів. Проаналізовано вплив інтернет-трейдингу на глобальні економічні ринки та досліджено факт наявності його великих перспектив на фоні кризи світового ринку праці та переламного періоду у питаннях гендерної нерівності. Визначено, що як явище на грошовому ринку інтернет-трейдинг містить значний потенціал для розвитку та ймовірно навіть до трансформування структури біржового ринку, а особливо у країнах із розвинутою економікою. Окрему увагу в дослідженні було приділено питанню потенціалу розвитку онлайн-трейдингу на фондовому ринку України. Встановлено, що в Україні не існує ефективного біржового механізму, який за рівнем конкурентоспроможності можна було б протиставити фондовим ринкам

країн-світових лідерів, вітчизняні біржові механізми характеризуються вкрай низькою ефективністю, на фоні чого практика інтернет-торгів також є явним аутсайдером у порівнянні зі світовими тенденціями. Втім, очевидним стає факт необхідності розмежування темпів розвитку опціональної пропозиції українських біржових інститутів та професійної діяльності зацікавлених груп населення. Також, зважаючи на геополітичну та економічну кризу в Україні, спричинену повномасштабним воєнним вторгненням російської федерації сформульовано основні передумови та ймовірні підстави для підвищення інтересу працездатного населення до досліджуваної сфери діяльності.

Ключові слова: біржовий ринок, інтернет-трейдинг, діджиталізація, інструменти фондових торгів, біржова стратегія, трейдер.

Olha Pikhotska

*PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor of the
Department of Finance, National University "Lviv Polytechnic"
Lviv, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0002-1916-4510>*

Nadiia Popovych

*3rd year student of the Institute of Economics and Management,
National University "Lviv Polytechnic"
Lviv, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0001-7613-8258>*

INTERNET TRADING: THE ESSENCE, PRACTICAL ASPECTS AND DEVELOPMENT PROSPECTS ON THE STOCK MARKET OF UKRAINE

Abstract. In this article, the main emphasis of the research is focused on determining the essence of the definition of Internet trading, a thorough characterization of the mechanism of interaction of its subjects, the formulation of prospects and probable opportunities for its development. The state and prospects for the development of Internet trading on the stock market of Ukraine are analyzed. It has been established that the studied concept is a relatively new instrument for the functioning of stock markets and is a logical result of the growing level of digitization of the financial and socio-economic spheres. It was found that the demand among interested groups of society and the scientific community is aimed at increasing the number and vectors of in-depth research in this field, however,

mostly those related to methods and strategies of stock trading. The impact of Internet trading on global economic markets is analyzed and the fact of its great prospects against the background of the global labor market crisis and a turning point in gender inequality is investigated. It was determined that as a phenomenon on the money market, Internet trading has a significant potential for development and probably even for the transformation of the stock market structure, especially in countries with developed economies. Special attention was paid in the study to the issue of the development potential of online trading on the stock market of Ukraine. It was established that there is no effective exchange mechanism in Ukraine, which in terms of competitiveness could be compared to the stock markets of world leaders, domestic exchange mechanisms are characterized by extremely low efficiency, against the background of which the practice of online trading is also a clear outsider compared to global trends. However, the fact that it is necessary to distinguish between the rates of development of the optional offer of Ukrainian stock exchange institutes and the professional activity of interested population groups becomes obvious. Also, taking into account the geopolitical and economic crisis in Ukraine, caused by the full-scale military invasion of the Russian Federation, the main prerequisites and possible reasons for increasing the interest of the working population in the researched field of activity are formulated.

Keywords: stock market, internet trading, digitalization, stock trading tools, stock strategy, trader.

Постановка проблеми. Впродовж останніх років світовий фінансовий ринок, як і переважна більшість сфер та ланок соціальної та економічної взаємодій, зазнавав вагомого впливу цифровізації та автоматизації різного роду процесів. Не є винятком і глобальний біржовий ринок, який під впливом діджиталізації пройшов вагомі трансформації. Модернізація елементів та інструментів грошового ринку створила підґрунтя для розвитку багатьох наукових досліджень у цій сфері. В рамках зазначених умов, основним об'єктом даного дослідження слід вважати поняття інтернет-трейдингу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання інтернет-трейдингу є порівняно малодослідженим у науковій площині. Здебільшого, об'єктами наукових досліджень виступають біржові стратегії та безпосередні механізми функціонування інструментів фондових торгів, натомість питання впливів та ефектів, які здатен згенерувати інтернет-трейдинг, а також перспектив його розвитку у рамках окремих ринків часто оминається. Основну частину базової інформації отримано емпіричним шляхом чи в процесі аналізування статистичних даних різних сфер соціо-економічних досліджень. До авторів, праці яких мають вагому роль у становленні наукової думки стосовно фондових онлайн-торгів вагому роль мають праці учених Карпенко В. Коваленко Ю. М., Ковалишина О. М., Щербина А., Семчук О. та ін.

Метою статті є визначення та характеристика впливу інтернет-трейдингу на функціонування світових біржових ринків та перспектив його подальшого розвитку на ринку України.

Виклад основного матеріалу. Інтернет-трейдинг – інструмент діяльності на грошовому ринку, що утворився під впливом цифровізації фінансових сфер як похідна форма біржової діяльності, що водночас є по-суті еквівалентом класичних фондових торгів, оскільки в його основу покладено той самий принцип отримання прибутку на курсових різницях та різниці цін на активи (цінні папери, акції, об'єкти торгів на ринку дорогоцінних металів, криптовалютні активи тощо) в процесі операцій купівлі-продажу. Основну відмінність складає, власне, метод доступу на ринок. Минаючи пережитки функціонування біржі в класичному розумінні обивателів (тобто, безпосередня офлайн комунікація брокерів на біржах, безперебійні торги та укладання угод, насамперед, словесно і «на місці»), інтернет-трейдери користаються із можливостей онлайн-торгових платформ (наприклад, eToro, Capital.com, EsterTrade MT4 Terminal, Libertex, Vinance тощо). У свою чергу, термін «трейдер» характеризує фізичних осіб, які на добровільних засадах з метою спекулятивної діяльності та отримання прибутку функціонують на фондових ринках. Доступ до ринку трейдер може отримати через посередництво брокерів на умовах платності у формі комісійних стягнень за проведені торговельні операції. Власне, інтернет-торгові платформи у даному випадку і виступають з'єднувальною ланкою між фізичною особою та біржовим ринком.

Втім, справедливим буде зауважити, що діяльність у форматі «онлайн» не є виключною прерогативою одноосібних трейдерів, зокрема, високий рівень розвитку комунікаційних технологій форсував діяльність найбільших та найвпливовіших біржових інститутів світу (NYSE, NASDAQ, AMEX, ICE-NYSE Euronext тощо) в бік електронних торгів, що дозволяє укладати торгові угоди практично цілодобово і з контрагентами з будь-якої точки світу. Для глобальних гравців ринку діджиталізація основних біржових механізмів також несе позитивні наслідки у вигляді зменшення трансакційних витрат: на 50 – 60% порівняно з позабіржовим ринком і на 25 – 30% – порівняно з класичним біржовим ринком.[1]

Механізм взаємодії реальних бірж і одноосібних онлайн трейдерів ґрунтується на системі відносин маркет-мейкера і маркет-тейкера. До перших належать впливові суб'єкти світового грошово-фінансового ринку, від дій та рішень яких залежить формування напрямків розвитку національних економік та їх внутрішньосекторальні тренди. До маркет-мейкерів можемо віднести такі глобальні інститути, як Банк Англії, ФРС США, Європейський банк, Нью-Йоркська біржа, Euronext тощо. Великі гравці формують, так званий,

«ландшафт» грошових ринків використовуючи важелі впливу, характерні для конкретного виду інституції. Наприклад: Банк Англії змінює банківську ставку з метою впливу на інфляційні процеси, що в свою чергу в той чи інший спосіб впливає на номінальну вартість фунта стерлінгів. Залежно від результативності означеного механізму, рішення про обсяги трансакційних операцій за валютними інтервенціями приймають основні біржові інститути (до прикладу, NASDAQ). Відповідно, залежно від обсягів інтервенцій та напрямків конкретних грошових потоків формується нова ціна купівлі/продажу валют. У свою чергу, маркет-тейкери (тобто, одноосібні трейдери) залежно від умов уже наявного новоствореного «ландшафту» приймають рішення про діяльність чи бездіяльність на ринку за посередництвом онлайн-біржових платформ в конкретний момент часу.

Беззаперечна перевага інтернет-трейдингу полягає у можливості цілодобового безперешкодного доступу до інформації про зміни цін на активи біржових ринків у режимі реального часу. Сьогоднішній рівень розвитку комунікаційних технологій та багаторічні дослідження науковців і фахівців галузі направлені на формування спектру доступних для трейдерів аналітичних інструментів та торгових стратегій, згідно з якими і стає можливим питомий аналіз ринкової цінової ситуації та прогнозування найімовірніших подальших тенденцій, а також зведення ризиковості операції до можливого суб'єктивного мінімуму. Власне, останнє і окреслює рамки практичного аспекту інтернет-трейдингу. Отож, для питомого дослідження питання реалізації онлайн-біржових торгів розглянемо на прикладі функціоналу, що пропонує електронна торгова платформа Ester Trade MT4 Terminal, кілька інструментів аналізування та прогнозування цінових коливань, якими послуговується пересічний трейдер:

1. Торгова система «Фібо». «Фібо» - біржова стратегія, що базується на результатах досліджень математика Фібоначчі; передбачає аналіз цінових коливань та прийняття рішення про відкриття ордеру (позиція на купівлю/продаж одиниці активу) головно на основі візуальних даних про перетин рівня «38.2». Рівні - системні лінії, що відповідають значенням коефіцієнтів Фібоначчі: 23.6; 38.2; 50.0; 61.2; 100.0 та ін. - використовуються для розрахунку точок входу в ринок в рамках аналізу ліній підтримки та опору (рис.1). Втім слід наголосити на високому рівні ризиковості, оскільки за нестабільної ситуації на фінансових ринках результати питомої аналітики за положеннями досліджуваної системи можуть бути неоднозначними.

Рис. 1. Торгова система «Фібо»

Джерело: згенеровано за використання демо-версії електронної торгової платформи EsterTrade MT4 Terminal [2]

2. Форекс-патерни - постійно оновлювана сукупність графічних фігур, які візуально формуються внаслідок певних коливань ціни, та на основі яких аналітик здатен визначити найбільш імовірний сценарій розвитку цінової тенденції у найближчій короткотривалій перспективі. Перелік форекс-патернів дуже довгий і поновлюється ледь не щодня. [3] Втім, є можливим виділити дві основні групи: фігури продовження тренду і фігури розвороту. До перших можемо віднести так званий, прапор, вимпл тощо (рис. 2). Власне із назви можемо визначити, що формування візуальної фігури такого типу свідчить, що ціновий тренд залишиться незмінним (наприклад, ціна, яка рухається за низхідним трендом, що увінчується вимпелом, найімовірніше продовжить падати).

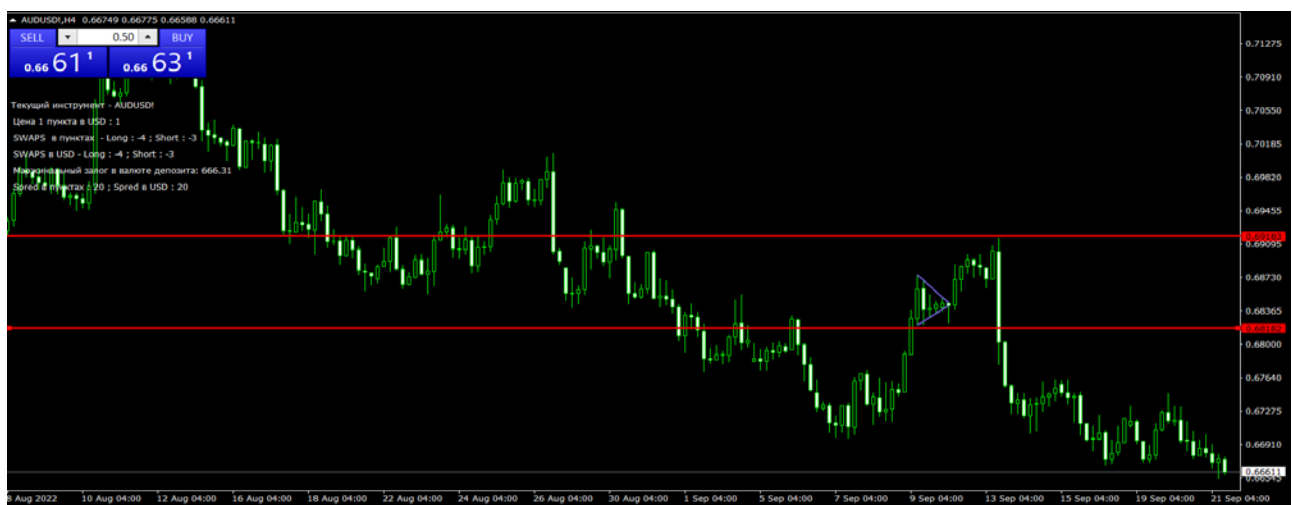

Рис. 2. Фігура продовження тренду «вимпл»

Джерело: згенеровано за використання демо-версії електронної торгової платформи EsterTrade MT4 Terminal [2]

Що ж стосується розворотних фігур, то до них віднесемо такі: «голова і плечі», подвійне дно/подвійна вершина тощо. Аналітика на основі згаданих візуальних інструментів, як і в першому випадку, витікає з назви: формування фігури такого типу свідчить про зміну напрямку цінового тренду (рис. 3).

Рис. 3. Фігура розвороту «подвійне дно»

Джерело: згенеровано за використання демо-версії електронної торгової платформи EsterTrade MT4 Terminal [2]

Будучи еволюційною формою біржової діяльності, інтернет-трейдинг вочевидь генерує особливий спектр впливів на світову економічно-соціальну площину. Досліджувану новацію спершу слід розглянути під глобальним кутом:

1. Зростання кількості зайнятого населення. Рівень безробіття є проблемою високого рівня для переважної більшості країн світу. Враховуючи той факт, що інтернет-трейдинг є, по-суті, варіацією самозайнятості, можемо одразу сформулювати тезу основного позитивного ефекту, з точки зору соціального добробуту: онлайн-біржова діяльність генерує нові джерела доходу для окремих суб'єктів фінансового ринку-фізичних осіб, при цьому не вимагаючи розширення спектру реальних підприємств чи переліку фізичних робочих місць, а натомість сприяє зростанню фінансових ринків за рахунок вливання початкових інвестицій та залучення дрібних інвесторів.

2. Формування потенціалу для часткового вирішення проблеми гендерної нерівності у питаннях оплачуваної праці. За даними Eurostat, станом на 2021 р., частка зайнятих на ринку праці жінок становила 67,7%, у той час, як зайнятість чоловіків становила 78,5%. Гендерний розрив у зайнятості коштує економіці ЄС 370 млрд. євро щорічних втрат. При цьому у 2020 р. середній показник розриву в оплаті праці чоловіків та жінок на ідентичних посадах у ЄС становив 13% (найнижчий показник у Люксембурзі – 0,7%,

найвищий у Латвії – 22,3%; у сусідній Польщі – 4,5%).[4] Враховуючи наведені статистичні показники, попередні міркування автора та соціокультурні уявлення про роль жінки (які, на жаль, і сьогодні мають місце у суспільній свідомості та нерідко стають підґрунтям для формування гендерних стереотипів), цілком логічним буде стверджувати, що інтернет-трейдинг може слугувати одним із методів підвищення рівня економічної незалежності жінок у світі, оскільки є, по-суті, безбар'єрним видом діяльності та не передбачає впливу соціальних інститутів.

Інтернет-трейдинг як явище на грошовому ринку містить значний потенціал для розвитку та ймовірно навіть до трансформування структури біржового ринку, а особливо у країнах із розвинутою економікою. Втім, перспектива поширення не меншою мірою торкається і порівняно відсталих економік.

В рамках української економіки ландшафт біржових ринків слід характеризувати як нерозвинений. Попри наявність сформованого базового законодавчого пакету (звісно, враховуючи неврегульованість питання відносин трейдера і брокера), в Україні не існує ефективного біржового механізму, який за рівнем конкурентоспроможності можна було б протиставити фондовим ринкам країн-світових лідерів. Розглянемо питання розвитку українських бірж на основі обсягів угод (рис. 4):

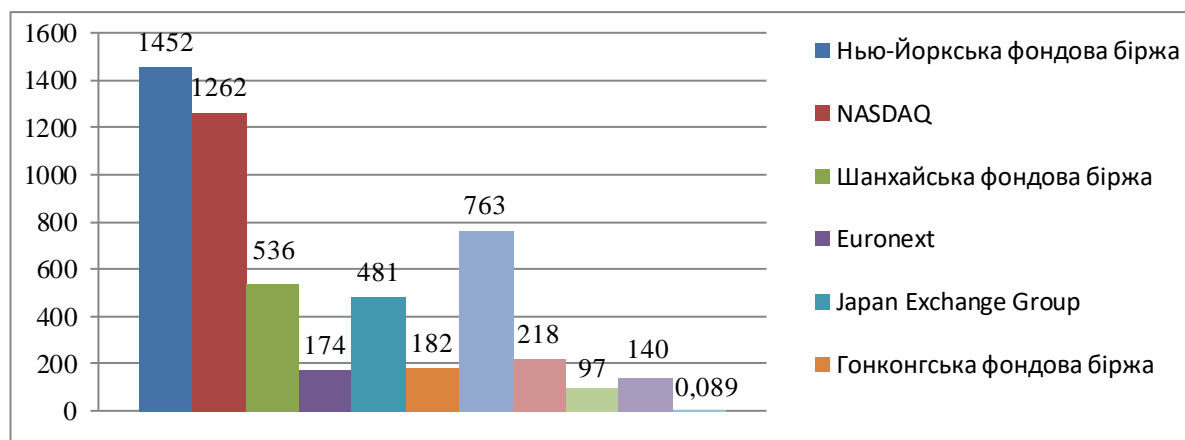

Рис. 4. Суми укладених угод, 2020 р., млрд. дол. США
Джерело: складено на основі [5, 6]

ВАТ «Українська біржа» є однією із двох найбільших бірж на українському ринку, втім, як видно із рисунка 4, станом на 2020 рік обсяги укладених на ній угод є критично низькими, а особливо в порівнянні із найуспішнішими гравцями світових фондових ринків. Ту ж ситуацію спостерігаємо у питанні капіталізації: серед досліджуваних біржових інститутів найвищий рівень капіталізації має NYSE (26,64 млрд. дол. США), найнижчий - Deutsche Börse (2,63 млрд. дол. США); натомість капіталізація ВАТ «Українська біржа» у той же період склала 0,288 млрд. дол. США.

Враховуючи усі згадані умови, стає очевидним факт, що й розвиток інтернет-трейдингу в Україні є запізнілим і бере початок лише у 2009 році, коли ВАТ «Українська біржа» вперше уможливила онлайн-торги. Згодом технологію підхопила фондова біржа «ПФТС». Станом на сьогодні, саме ці дві установи є найбільшими гравцями на фондовому ринку України та водночас можуть запропонувати опцію онлайн-трейдингу. Мережевий трейдинг беззаперечно розширюється так само, як і український ринок загалом. Втім слід виокремити той факт, що зручність та рівень доступу до інтернет-торгів за використання суто українських торгових платформ є доволі сумнівними.

Проаналізуємо процес отримання доступу на ринок на прикладі порівняльної характеристики «ПФТС» та торгової платформи Libertex:

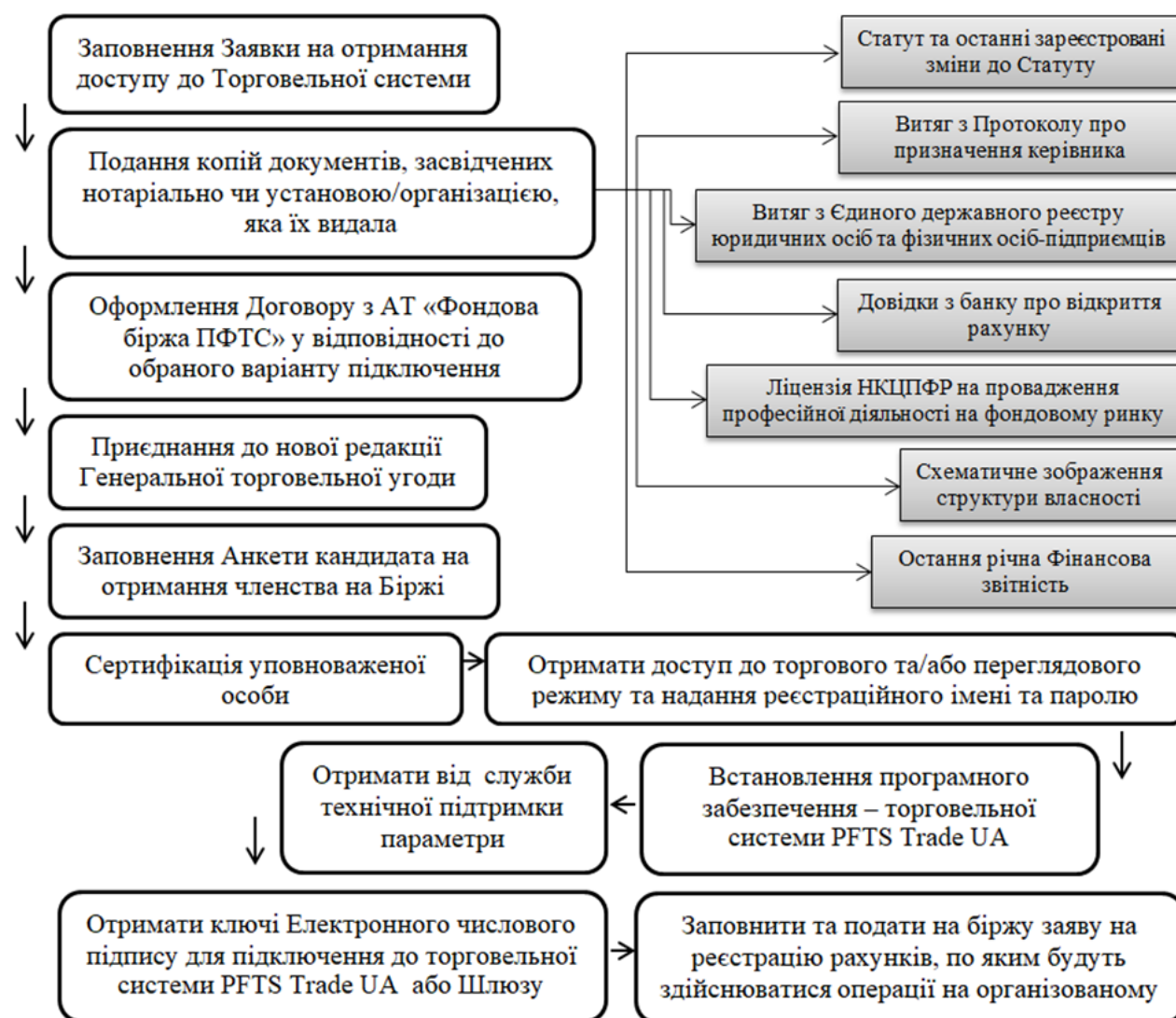

Рис. 5. Алгоритм підключення до Торговельної системи Фондової біржі ПФТС
 Джерело: складено на основі [7]

Беручи за основу інформацію, що надає офіційний сайт «ПФТС» та наведений алгоритм підключення до найвагомішої електронної торгової платформи досліджуваного ринку, можемо сформулювати основну тезу, що характеризує онлайн-торгівлю в Україні: орієнтація на повне перенесення біржової діяльності в цифрову площину і при цьому практичне ігнорування розвитку галузі одноосібного інтернет-трейдингу. Такий вектор спрямування очевидно обмежує ринок у питаннях залучення дрібних інвесторів, а як наслідок вливання в технологічно-інформаційне поле іноземних ресурсів та електронних торгових платформ, які орієнтовані на значно ширший спектр зацікавлених та пропонують куди спрощені методи доступу до безпосередніх торгів.

Навіть попри те, що досліджувані торгові платформи репрезентують доволі відокремлені напрямки інтернет-трейдингу, відображений на рисунку 6 алгоритм підключення до Libertex різко контрастує зі складністю українського біржового онлайн-механізму.

Рис. 6. Алгоритм підключення до торгових систем Libertex
Джерело: складено автором

З погляду рівня розвитку та розповсюдження елементів цифровізації у соціо-культурному просторі України у досліджуваному питанні можемо констатувати, що Дія, дослідження у галузі цифрової валюти, курування пілотного тесту е-гривні, високорозвинена банківська система та ступінь її автоматизації свідчать про високий рівень запиту серед суспільства у плані розширення діджиталізації, а зокрема у відносинах «громадянин-держава». Втім, якщо взяти до уваги той факт, що значна частина українців є фінансово недостатньо грамотними, то цілком можна припустити, що відсутність на вітчизняному ринку електронного продукту спровокована низьким на нього поптом. Проте саме тут у розріз міркуванням автора стане популяризація згадуваних раніше торгових платформ-посередників та підвищення запиту серед населення на освітні послуги у сферах фінансів та розуміння принципів

грошових ринків. Відповідно, слід відокремити поняття розвитку біржового ринку у напрямку оптимізації технологічної «пропозиції» та професійний розвиток окремих груп соціуму у галузі трейдингу за використання онлайн-посередників нерезидентів.

Окрему увагу необхідно приділити питанню впливу збройної агресії російської федерації проти України на потенціал розвитку онлайн-трейдингу на вітчизняному фінансовому ринку. Від наслідків розв'язаної проти України війни потерпають мільйони українців: за результатами опитування соціологічної групи «Рейтинг», станом на кінець липня 2022 року рівень безробіття серед тих, хто був працевлаштований до початку повномасштабного вторгнення, становив 39%. У порівнянні із результатами на кінець березня цього ж року (53%) показник явно зменшився, проте досі є катастрофічно високим. При цьому 40% респондентів заявили, що за суттєвого зниження заробітної плати готові шукати нову роботу, а 47% стверджують, що їхня заробітна плата уже скоротилася на суму від 10 до 50%. [8] Враховуючи наведену статистику та настрої соціуму у плані готовності до кардинальних змін, цілком можна припустити, що запит населення на опцію інтернет-трейдингу значно зростає. Для українського ринку праці сьогодні вкрай важливим є фізичне скорочення робочих місць, що вочевидь пов'язано із руйнуваннями багатьох підприємств та об'єктів інфраструктури, а тому можливість віддаленого заробітку складає неабиякий плюс. Викликає занепокоєння той факт, що саме зараз (з точки зору ситуації з попитом від потенційних трейдерів) найвдаліший момент українському цифровому ринку запропонувати свій продукт, конкурентний у досліджуваній галузі, проте з огляду на нестабільність економічно-політичної ситуації жодних реальних очікувань з цього приводу і бути не може.

Висновки. Світові грошові ринки рішуче йдуть вперед і біржовий аж ніяк не є винятком. Виклики часу сформували в рамках інтернет-трейдингу нову галузь діяльності, котра, згідно з проведеним аналізом, містить значні передумови до трансформацій біржового, фінансового ринків, ринку праці та цифрових технологій, а також до формування вагомих соціо-економічних ефектів. Провідні країни світу уже доволі довго та ефективно працюють у сфері переведення фондових торгів у дистанційну площину. На жаль, Україна на момент дослідження у цьому питанні є одним із аутсайдерів, проте слід чітко виокремити факт наявності достатньо високого запиту серед суспільства на розвиток цієї фінансової галузі та наголосити на її значному потенціалі. Доречним також буде згадати про негативний бік даної сфери: критично низький рівень регульованості з боку державних інститутів, що становить для світових фінансових ринків таку ж потенційну загрозу, як і будь-який недостатньо досліджений чи контрольований економічний агрегат.

Незаперечною є потреба у подальших наукових дослідженнях як стратегій інтернет-трейдингу, так і загалом ринку похідних біржових інструментів.

Література:

1. Ковалишина О. М. Міжнародні фондові біржі: особливості діяльності та тенденції розвитку. «Діджиталізація міжнародного економічного розвитку»: Зб. матеріалів студент. науково-практ. Інтернет-конф., м. Київ, 16 січ. 2020 р. Київ, 2020. С. 127. URL: http://projects.dune-hd.com/bitstream/handle/2010/32161/didzhytalizatsiya_20.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 26.09.2022).
2. Електронна торгова платформа EsterTrade MT4 Terminal URL: <https://www.metatrader4.com/ru/trading-platform> (дата звернення: 26.09.2022).
3. Generalized characteristics types of exchange trading strategies Автор: Vitalii Karpenko Журнал: Herald of Khmelnytskyi National University Том: 298 Випуск: 5 Part 1 Рік: 2021 с. 163 – 169 URL: [http://dx.doi.org/10.31891/2307-5740-2021-298-5\(1\)-27](http://dx.doi.org/10.31891/2307-5740-2021-298-5(1)-27) (дата звернення: 26.09.2022).
4. Women's situation in the labour market. European Commission - European Commission. URL: https://ec.europa.eu/info/policies/justice-and-fundamental-rights/gender-equality/women-labour-market-work-life-balance/womens-situation-labour-market_en (date of access:22.09.2022).
5. Список фондових бірж – Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Список_фондових_бірж (дата звернення: 26.09.2022).
6. Інформація про торги – Українська біржа. URL: <http://www.ux.ua/ua/marketdata/marketresults.aspx> (дата звернення: 26.09.2022).
7. Підключення до торгів – ПФТС. Всі цінні папери України на одній фондовій біржі – ПФТС. URL: <https://pfts.ua/pfts-next> (дата звернення: 26.09.2022).
8. П'ятнадцяте загальнонаціональне опитування. Україна під час війни. Зайнятість і доходи. Соціологічна група "Рейтинг" 2022. С. 18–21. URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_job_income_1000_ua_072022_xv_press.pdf. (дата звернення: 26.09.2022).

References:

1. Kovalishina, O. M. (2020). *Mizhnarodni fondovi birzhi: osoblivosti dijal'nosti ta tendencii rozvitku. «Didzhytalizacija mizhnarodnogo ekonomichnogo rozvitku» [International stock exchanges: peculiarities of activity and development trends. "Digitalization of international economic development"]*. Київ Retrieved from http://projects.dune-hd.com/bitstream/handle/2010/32161/didzhytalizatsiya_20.pdf?sequence=1&isAllowed=y [in Ukrainian].
2. Elektronna torgova platforma EsterTrade MT4 Terminal [Electronic trading platform EsterTrade MT4 Terminal]. *www.metatrader4.com* Retrieved from <https://www.metatrader4.com/ru/trading-platform> [in Ukrainian].
3. Karpenko, V. (2021). Generalized characteristics types of exchange trading strategies. *Herald of Khmelnytskyi National University - Herald of Khmelnytskyi National University*, 298, 5, 1, 163 – 169 Retrieved from [http://dx.doi.org/10.31891/2307-5740-2021-298-5\(1\)-27](http://dx.doi.org/10.31891/2307-5740-2021-298-5(1)-27) [in English].
4. Women's situation in the labour market. European Commission - European Commission. *ec.europa.eu* Retrieved from https://ec.europa.eu/info/policies/justice-and-fundamental-rights/gender-equality/women-labour-market-work-life-balance/womens-situation-labour-market_en [in English].
5. Spisok fondovih birzh – Vikipedija [List of stock exchanges - Wikipedia]. *uk.wikipedia.org* Retrieved from https://uk.wikipedia.org/wiki/Spisokfondovih_birzh [in Ukrainian].

6. Informacija pro togi – Ukraïns'ka birzha [Information about auctions - Ukrainian Exchange]. *www.ux.ua* Retrieved from <http://www.ux.ua/ua/marketdata/marketresults.aspx> [in Ukrainian].
7. Pidkljuchennja do togi – PFTS. Vsi cinni paperi Ukraïni na odnij fondovij birzhi – PFTS [Connection to bidding - PFTS. All securities of Ukraine are on one stock exchange - PFTS]. *pfts.ua* Retrieved from <https://pfts.ua/pfts-next> [in Ukrainian].
8. Pjatkadcjate zagal'nonacional'ne opituvannja. Ukraïna pid chas vijni. Zajnjatist' i dohodi. Sociologichna grupa “Rejting” 2022 [Fifteenth nationwide survey. Ukraine during the war. Employment and income. Sociological group "Rating" 2022]. *ratinggroup.ua* Retrieved from https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_job_income_1000_ua_072022_hv_press.pdf. [in Ukrainian].

SÉRIE “Pedagogika”

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11\(18\)-62-77](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11(18)-62-77)

Tetiana Osadchenko

*Candidate of Pedagogical Science, Associate Professor,
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University,
Uman, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0003-2198-7206>*

EXPERIMENTAL STUDY OF THE HEALTH PRESERVATION COMPETENCY OF THE FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHER EXPERIMENTAL RESEARCH OF HEALTH-SAVING COMPETENCE OF PROSPECTIVE PRIMARY SCHOOL TEACHER

Abstract. The article deals with the program of experimental work; the results of the recording and forming stages are analyzed; the effectiveness of the model of future teacher training for the creation of health preservation environment at primary school and the pedagogical conditions for its implementation are determined and experimentally verified; the results of the experimental study are interpreted.

In the process of recording stage of experimental work it was found out that a number of disciplines of teacher training of the above mentioned direction have considerable potential for the formation of indices of his health preservation competency. Diagnostic part of the experiment has shown the lack of efficiency of the traditional organization of educational activities at the higher educational establishment in this direction.

The stage-by-stage program of experimental verification of the model of the future teacher's training for creating a health-preservation environment at primary school and pedagogical conditions for its implementation, which provided organizational and inductive, cognitive and activity, practical and general stages, were developed and implemented.

At all the stages, the system of educational, preventive-educative, diagnostic-correctional and ergonomic-infrastructure directions of the high school environment

construction was implemented, which ensured the formation of the components of the health preservation competency of future teachers in the experimental groups.

At the final stage of work for thorough interpretation of the experiment results, a comparison of the results of evaluation the formation of health preservation competency of students in control and experimental groups was made.

Keywords: primary school, health preservation environment, health-saving competence, pedagogical conditions.

Introduction. In accordance with the tasks of scientific research, the aim of the formation stage of the experiment had been realized. It was grounded in the experimental verification of the developed model's effectiveness of prospective teacher training to create a health-saving environment of the primary school and the pedagogical conditions for its implementation. The formation stage of the experiment was conducted on the basis of the departments of prospective primary school teachers training in experimental higher education institutions.

Similar to the diagnostic part of the experiment ascertaining phase, we enrolled 321 students of the departments of prospective primary schools teacher training in experimental higher education institutions. Control groups consisted of 159 students and experimental groups was 162 students in the field of training 6.010102 Primary education. 24 teachers took part in the implementation of the pedagogical conditions of the study process. Being sophomores they began an experimental work in the second semester.

Research. Let us introduce a program of experimental verification of the effectiveness of the developed model of prospective primary school teacher training to create health-saving environment and pedagogical conditions for its implementation. From the standpoint of the substantiated methodological approaches (systemic, activity, competence, environmental and defined principles of scientific knowledge, general-didactic, specific) to the training of prospective primary school teacher for the creation of health-saving environment, the content and procedure of experimental work had been developed.

The program included three stages, which reproduced the logic of implementation of the developed model and the pedagogical conditions for its implementation: organizational and inductive, cognitive and activity, practical and generalization. The organizational and inductive stage of experimental work envisaged the formation of positive motivation and elementary knowledge of students on the creation of a health-saving environment of the primary school. The cognitive and activity stage was aimed at consolidating the positive motivation of students and assimilating the solid knowledge and skills of prospective teachers in order to create health-saving environment for primary school. At the practical and

generalization stage it was envisaged to systematize and deepen the knowledge and skills of students to create health-saving environment for primary school, to introduce them into the practical experience of prospective teachers and to control the effectiveness of training.

The resource support of experimental work on the basis of the substantiated methodological approaches, principles and stages of implementation of the developed model had been determined.

The main content of the experimental work at the organizational and inductive stage was realized in the process of teaching the following disciplines: "Physical Culture", "Fundamentals of Valeology" (in some experimental institutions of higher education – "Fundamentals of Medical Knowledge and Children's Health Care"), "Didactics", "Theory and Methodology of Education", and extra-curricular forms of physical culture and health activities of students (classes in sports sections) and tutoring.

The main content of experimental work at the cognitive and activity stage was realized in the process of teaching methods of teaching in the educational branch "Health and Physical Culture" – educational disciplines "Methodology of Teaching Health Fundamentals", "Physical Culture with the Teaching Method"; extra-curricular forms of physical culture and health activities of students (classes in sports sections) and tutoring (start-up project "Video Lectures for Health-Saving").

At the practical and generalization stage, the main resource for the provision of experimental work was the interdisciplinary course "Fundamentals of Creating Health-Saving Environment for Primary School", pedagogical practice of students, physical education and recreation activities (classes in sports sections).

The forms and methods of experimental work have been determined on the substantiated basis of the experimental verification of the model of prospective teacher training for the creation of health-saving environment of the primary school.

At the organizational and inductive stage of the experimental work, it was planned to use traditional and innovative forms of educational activity, in particular: lectures and practical classes based on the introduction of interactive teaching methods; block hours of a tutor in order to implement a program for the formation of productive coping strategies for prospective primary school teachers; classes in sports sections on the basis of health-saving monitoring, etc. Among selected traditional and innovative methods of interaction, we highlight the most effective methods of interactive learning at this stage ("Work in groups", "Aquarium", "Two - four - together", "Map of ideas / concepts", "Analysis of specific situations", educational and role-playing games, etc.), as well as training, practical-oriented pauses, information and discussion conversations, etc.

The cognitive-testing stage had been provided for the use of traditional and innovative forms of educational activity, in particular: lecture forms for presentation of educational material (binary lecture, lecture-visualization, controlled lecture, lecture with pauses, etc.); lectures and practical classes based on the introduction of empirical learning models (L. Joplin, K. Möllander); startup project "Video Lectures for Health-Saving"; hours of tutor; classes in sports sections on the basis of health-saving monitoring, etc. Among the innovative methods of interaction, it is planned to use methods of interactive learning ("Working in pairs", "Two - four - together", "Aquarium", "Round table", "Analysis of specific situations", "Changing position", "Microphone", "Unfinished sentence", etc.), training methods of interaction (training "Time management for students"), etc.

At the practical-generalization stage of the experimental work, it was envisaged to hold lectures and practical classes based on the model of empirical study by D. Kolb; infrastructure monitoring; occupations in sports sections on the basis of the third stage of health-saving monitoring, etc. The method of conducting lectures included the following forms: a lecture with planned errors, a lecture with pauses, problem lecture, a lecture on the model of empirical studies, etc. Among selected traditional and innovative methods of interaction, we highlight the most effective methods of interactive learning at this stage ("Discussion of the problem in the general circle", "Teaching-I study," "Work in pairs, "Role-play", etc.).

Experimental checking of the model of the prospective teacher's training for the creation of health-saving environment in primary school provided the implementation of certain pedagogical conditions. The logic of their implementation was determined by the methodology of experimental work and the objectives of its stages. Therefore, the pedagogical condition is the formation of a positive motivation of students to create health-saving environment of primary school on the basis of the choice of productive coping strategies. It was implemented at the organizational and inductive stage as an effective way of forming the motivation of the prospective teachers to the investigated activity. The pedagogical condition is systematization and deepening of knowledge and skills of the teachers, which provide the creation of health-saving environment of primary school, based on the integration of educational courses and the introduction of empirical learning systems, was the basis of experimental work in the cognitive-activity and the practical-generalization phase. Having substantiated the importance of designing a practice-oriented health-saving environment of higher education institutions, which provides the optimal combination of forms, methods and means of educational, professional and physical culture and health activities of students, this pedagogical condition has been implemented at all stages of experimental work.

According to the definite result of the training of the prospective teacher for the creation of health-saving environment in primary school and a theoretically

grounded model of the investigated process, the result of experimental work is the following: the formed health-saving competence of the future primary school teacher.

Before the beginning of the experimental work, conversations were held with the teachers who provided assistance in carrying out the research tasks. The results of the ascertaining phase of the experiment were discussed. They were informed about the methods of realization of theoretically grounded conditions of the simulated process. The methodical materials had been provided, which in the future became the basis of the practical adviser "Creation of a health-saving environment of primary school".

In more detail, we present the course of the formation stage of the experiment in accordance with the stages of experimental verification of the model of prospective teacher training for creation of health-saving environment of the primary school and the pedagogical conditions for its implementation. Formation of the motivation of the prospective teachers to create health-saving environment at the primary school at the organizational and inductive stage occurred during the introduction of an improved system of training sessions, hours of tutoring, physical culture and recreation activities.

In order to form prospective teachers' motivation and the choice of productive coping strategies of behaviour, together with the group tutors, a study was conducted on students' physical and social well-being, as well as on existing foreign methods of diagnosing coping strategies for exiting difficult life and educational-professional situations (screening methodology of coping mechanisms diagnosed by E. Hayme in the adaptation of L. Wasserman). The most common coping strategies of student's behaviour in cognitive, emotional and behavioural spheres were determined.

Having considered the conducted diagnosis and the research conclusions, the author stated that coping resources and coping strategies are the result of lessons learned, and consistent and methodically competent training of adaptive coping behaviour skills. It includes the formation of appropriate coping resources and coping strategies, and is an effective direction of primary psychological and pedagogical prevention of personality behaviour. We have developed a program of preventive actions of students in order to form productive copying strategies for future behaviour in situations of intellectual testing and stress caused by events in professional training. The result of the implementation of such a program was seen after students had generalized a block of their own productive coping strategies, which corresponded to psychological peculiarities, and the developed skills of their manifestation.

The efficiency of a coping strategy is conditioned by the development of arbitrary regulation skills. It is understood as a complex process that functions as a

unity of two levels. On the one hand, this is the direct control of the personality of the behavioural act at all stages of its deployment; on the other hand, it is the act of self-control and will. We have directed our actions towards the formation of positive habits or behavioural skills in situations that may be caused by educational or health-saving activities.

Students were asked to put into their own blocks the following productive coping strategies: "problem solving", "social support search", "self-motivation", "information search", "compliance with the chosen action plan", etc., and the formation of their skills application has begun. The development of practical examples of actions in difficult educational and professional situations and intellectual tests was carried out on the basis of analysis and situations-playing, training techniques and role-playing games.

Particular attention was paid to the strategy of "social support search", because it is an active behavioural strategy, in which a person is asked for help and support to the environment (families, friends, and meaningful people) for the effective solution of the problem. Work was carried out on the necessity of using this coping strategy in training; the confidence of teachers and tutors as equal subjects of interaction was formed. At the same time, we stated the need to have teachers mastered the skills of psychological and pedagogical support, which is carried out in the environment of institutions of higher education through the means of open dialogue and cooperation on the basis of subject-subjectivity.

Since the scientists attribute the person's motivation to success and overcome difficulties and stress, individual work was aimed at forming the motives of readiness for future professional activity and its component – the creation of a health-saving environment of the primary school and the need for success achievement in it. Such experimental work was an integral part of the implementation of the prophylactic and educational direction of creation a practice-oriented health-saving environment of higher education institutions. Regarding the implementation of the educational direction it is indicated that we have improved the curricula and the content of the subjects, which were under the experimental work. The aim was also to form positive motivation and elementary knowledge of students about creating a health-saving environment of primary school.

Practice-oriented pauses were initiated during the "Physical Culture" courses. They were used to motivate students to lead a healthy lifestyle and strive for its formation among junior pupils and other subjects of educational interaction in primary school; as well as the mastery of knowledge on the basic concepts of health-saving pedagogy, etc. The development of personal and professional qualities of the prospective teacher was laid in the basis of cooperative forms of physical culture and health interaction. Constant creation and "reinforcement" of the situation of success in the implementation of physical exercises provided students'

orientation to improve their own health-saving experience. Health-saving technologies (providing motor activity, vitaminization, and healthy nutrition) and health (tempering, gymnastics), etc. have been widespread used.

In order to test the model of the prospective primary school teacher's training to create a health-saving environment of the primary school, the content and methods of teaching certain topics of such disciplines as "Didactics" and "Theory and Methodology of Education" were improved. The key task of the implemented changes is the formation of a cognitive interest in the process of creating the environment in primary school.

In the process of studying the discipline "Theory and Methodology of Education", the content of such topics as "Basic directions of education", "Forms and methods of education", "Organization of tutor's work in primary school", etc., is developed, on the basis of expanding information about the peculiarities of educational interaction with health-saving effect.

A new theme "Organization of the primary school educational environment based on the idea of polysubjectivity and health-saving" was introduced. It formed the students' understanding of the process of creating the environment at primary school as a joint active polysubject activity of the participants of educational interaction at the initial stage of education. Practical lessons on this topic took place in the form of presenting their own developments of educational activities involving students, parents of interested persons, conducted with the aim of creating a health-saving environment.

The topics of micro researches as individual educational-research tasks on the analysed pedagogical disciplines are expanded on the basis of inclusion of topics aimed at mastering students' knowledge on the basic notions of health-saving pedagogy and pedagogical design, in particular on the forms, methods and means of designing the environment of the initial stage of education. The educational course "Fundamentals of Valeology" (in some institutions of higher education under experiment - "Fundamentals of medical knowledge and children's health care") played a special role in students' motivation to create a health-saving environment of primary school and mastering the basics of health-saving pedagogy.

Since all the topics of this discipline and their contents are directed at the realization of the tasks of our research, according to the determined ways of improving the research process, we have modernized the ways of organizing the practical part of the course on the basis of the use of methods that have a practical orientation and are based on interaction of all participants in the educational environment. In order to implement the diagnostic and correctional direction of creating a practice-oriented health-saving environment of higher education establishments, a health-saving monitoring was carried out during "Physical Culture" course. It included: diagnosing the health status of students of

experimental groups (methodology "Determining the degree of health" Ya. Vainbaum; the level of development of their physical qualities (according to T. Krutsevych, H. Bezverkhnia); satisfaction or dissatisfaction with their bodies; awareness of treatment and prevention measures and involvement to physical training. In order to correct the motivation and health-saving experience the students had been involved in the sports and recreation activities: athletics competitions, rector's cup for mini-football, sports events on World Health Day at the university, etc.

Thus, the implementation of the tasks of the organizational and inductive stage of experimental work contributed to the formation of positive motivation of students to create a health-saving environment of primary school. It also ensured the development of indicators of motivational and personal components of the health-saving competence of prospective primary school teachers. The development of cognitive interest in the implementation of health-saving idea in primary school initiated the formation of the students' need for mastering the knowledge and skills necessary for constructing the environmental interaction "teacher - student - parents" on the basis of health-saving.

The cognitive-activity stage of experimental work included consolidating the positive motivation of students and assimilating the solid knowledge and skills of prospective teachers in order to create a health-saving environment of primary school. It was carried out on the basis of their systematization and deepening, integration of educational courses and the introduction of systems of empirical learning. We have improved the forms and methods of organizing educational interaction in the teaching process of the disciplines "Methodology of teaching the fundamentals of health" and "Physical culture with the teaching methodology".

Modern lecture forms for the presentation of educational material were used: binary lecture, lecture-visualization, leaded lecture, and lecture with pauses. In the process of organizing the practical part of the course, we have changed the cycle of mastering the knowledge and skills of students on issues that have been subjected to individual study. The model of empirical study of K. Mellander was introduced.

It is important to note that during the application of this educational model, students were actively engaged in setting questions. By solving tasks, they assumed responsibility for the result that was not always predictable. The lecturer, as an instructor, must be ready to provide support to students, orient them to acquire the necessary knowledge for solving the task, and also create psychological comfort of interaction in order to fully open their capabilities.

In order to introduce a practical orientation of student learning in the process of teaching the course "Physical Culture and Methodology", we have improved the methods for presenting the lecture material and developed plans for practical classes based on the application of the model of empirical study by L. Joplin. The cycle of

work at lectures and practical classes was constructed according to the following algorithm: focusing → action → support → feedback → poll. Such an organization in the educational process ensured the continuous activity of students, motivated perception of the educational material, the formation of practical skills and skills of future health-saving activities.

Let's imagine the following solutions to the problem and implementation of the form of interaction between the subjects of higher education institutions environment (teachers, tutors, trainers, students, etc.) at this stage of experimental work with a view to constructing a practice-oriented health-saving environment of higher education institutions. Thus, the implementation of the ergonomic-infrastructure direction of the design of the environment included: systematic monitoring of compliance with the sanitary and hygienic conditions of educational process organization in higher education institutions; creation of psychological comfort of educational activity on the basis of mastering of alternative ways of organizing mental labour, self-reflection, time-management; improvement of the sports equipment base of the institution, etc.

In order to solve the tasks of the diagnostic and correctional direction of creating a practice-oriented health-saving environment of higher education institutions, a second stage of the health monitoring of students' experimental groups during the section sessions on different sports was conducted. Similarly to the first stage, it predicted: diagnosing the health status of students of experimental groups, the level of their physical qualities development, satisfaction or dissatisfaction with their body; determination of attraction to physical culture and health activity inside and outside the educational institution. After its completion, individual correction cards have been developed and work has been organized to stimulate their implementation and conduct joint control by students. The practice of conducting sports and recreational activities with the purpose of forming motivation and value systems for the development of the skills of physical culture and recreation activities have been continued. Students took part in the University traditional sports competition in Athletics, the Open University Volleyball competition, etc. These measures provided optimum motor activity of students, since physical education classes for students of this course are not provided for by the program of vocational training.

The prophylactic and educational direction of creating a practice-oriented health-saving environment of higher education institutions as a condition for implementing a model for a prospective teacher training for the research activity was implemented in the process of classroom teaching activities, non-auditory sectional sport courses, in terms of interaction with the tutor of the group, and in the process of individual work with future educators.

A startup project "Video Lectures for Health-Saving" was an innovative form of experimental work, provided by means of educational work of the researcher and the tutor in experimental groups. The main goal of the start-up project implementation is to strengthen students' motivation to lead a healthy lifestyle, to realize the importance of organizing the process of preserving and enhancing the participants' health in the future environmental interaction "teacher-student-parent" and initiating the integration of knowledge on health-saving pedagogy.

Each video lecture (once a month during the sixth semester of the training of the prospective primary school teachers) was modelled on the basis of the optimal combination of visual perception of information and its active discussion on the use of interactive methods: "Two - four - together", "Aquarium", "Round Table", "Situation Analysis", "Changing Position", "Microphone", "Unfinished Sentence", etc., and in the final lesson – the use of such method as the "Discussion in the Style of Television Show".

At the practical and generalization stages, an advanced system of forms and methods of teaching an integrated special course, pedagogical practice and classes in sports sections was implemented in order to systematize and deepen the knowledge, skills of students to create a health-saving environment of primary school, and introduce them into the practical experience of the prospective teachers. During the development of the interdisciplinary course "Fundamentals of Creating Health-Saving Environment in the Primary School" it was clarified that the practice of introducing special courses in most of the experimental groups is known, which, on the one hand, facilitated the preparation of students to get acquainted with the elective course, and on the other – complicated the selection of forms and methods of work for the purpose of effective improvement of the system of professional training. In accordance with the program of experimental work, the system of empirical studies of D. Kolb was defined as the basis for its implementation.

The thematic plan of the special course was developed in accordance with the substantiated scientific foundations of the creation of a health-saving environment in primary school and presented in the following activities: classroom work (lectures, practical classes); extra-curricular work (independent and individual work). The program of the special course is calculated for only 36 hours, including 8 hours – lectures, 10 hours – practical classes, 8 hours – independent and 10 hours – individual work. The comprehensive goal of the implementation of the developed special course is represented by four blocks (inductive, informational, methodical, reflexive), which correlates with the components of the health-saving competence of the prospective primary school teachers.

The peculiarity of the special course grounds on the students' systematization and generalization of knowledge and skills of creating a health-saving environment of primary school. It was carried out on the basis of the practice-oriented activity of

interaction subjects, which was combined with simultaneous (dual) practical implementation in the primary school system during the pedagogical practice. In the process of the lecture course, the forms of lectures that provide active interaction of subjects in the educational process were used: lecture with planned errors, lecture with pauses, problem lecture, and lecture on the model of empirical study.

Practical classes that have been transformed in the context of the implementation of the cycle of empirical studies by the model of D. Kolb deserve particular attention. Such organization of work provided a constant motivation of students to the educational process "through experience", the step-by-step formation of practical skills to create a health-saving environment of primary school: educational, diagnostic, hygienic, inclusive, spatial and created psychological and comfortable conditions for the reflection of educational and professional activities.

The developed and implemented interdisciplinary special course as a generalizing form of prospective teachers for the creation of a health-saving environment in primary school also envisaged the fulfilment of tasks for independent work. It had to be implemented during the pedagogical practice and the individual educational-research task: "My experience in creating a health-saving environment in primary school" in form of portfolio.

Such comprehensive work on the introduction of an interdisciplinary course and advanced forms of work in practice contributed to the implementation of the preventive-educational and educational directions for the creation of a practice-oriented health-saving environment of higher education institutions. Consequently, during the three stages of experimental work, the effectiveness of the model of future teacher training for the creation of a health-saving environment in the primary school in accordance with the developed program of the experiment has been checked. New ways of forming the motivation of students and their constructive actions on the basis of the choice of productive coping strategies have been tested. We improved forms, methods and ways of the prospective primary school teachers training to create a health-saving environment based on the integration of educational courses and introduction of empirical education system. Educational, preventive-educational, diagnostic-correction and ergonomic-infrastructure directions for the design of a practice-oriented health-saving environment of higher education institutions, which ensured the optimal combination of forms, methods and means of educational-professional and physical education and health activities of students have been implemented.

Discussion. Let's consider the results of determining the level of health-saving competence development among the prospective primary school teachers in experimental higher education institutions.

Diagnostics of the motivational component of the health saving competence among students in control and experimental groups were performed using the

following research techniques: professional motivation research (K. Zemphir, modified by A. Rean); "Value Orientations" technique (M. Rokich); modified scale to assess motivation for professional and health saving activities by A. Karelin; diagnostics of motivation for success in personality by T. Ehlers; appropriate surveys. The research findings were enforced with the results of pedagogical observation.

The comparison of health saving competence formation among students in control and experimental groups according to the incentive and motivational criterion demonstrates the differences in competence indicators. Thus, according to this criterion the reproductive level of the competence was identified in 16.1 % of students in the experimental group (EG), whereas in the control group (CG), this level stands at 23.9%. Partially exploratory level was found in 30.2% of students in the EG and in 41.5 % of students in the CG; productive – in 35.2% of students in the EG and 23.3 % of students in the CG; professional and creative – in 18.5% of students in the EG and in 11.3 % of students in the CG.

The most significant changes among the EG students were recorded according to the following indicators: the formation of interest and positive attitudes both to primary school teacher profession and to such its component as health saving activities in the "teacher – student – parents" liaison mechanism; motivation to acquire health-saving technologies and their practical use at primary school. At the same time changes in motivation among students in the CG were mainly connected with professional activities, rather than with its health-saving component.

Diagnostic of the indicators of the cognitive component of health-saving competence among students in the control and experimental groups according to the epistemological and information criterion has also confirmed our assumption about the effectiveness of the experiment. The research was conducted with the help of the following tools: questionnaire to check awareness of the basic concepts of health-saving pedagogy; test to determine the level of students' knowledge about health; test to determine the prospective teachers' awareness of the content, directions, forms, methods and technology of creating a health-saving environment at primary schools.

The posttest in the experimental groups demonstrated systemic level of knowledge about the implementation of the main directions of the teaching activities aiming at creating health-saving environment in the "teacher – student – parents" system, knowledge of forms, methods, technologies and tools for creating health-saving environment at primary schools. The effectiveness of the training is reflected in the results of the tests. The following distribution of levels was gained among students of the EG: professional and creative level - 17.3%, productive level - 22.6 %, partially exploratory level - 40.1%, reproductive level - 21.0%. The respective levels among students of the CG were distributed as follows: professional

and creative level - 10.7%, productive level - 22.0 %, partially exploratory level - 42.1%, reproductive level - 22.5%. It should be noted that the abovementioned knowledge was mainly focused on physical, mental, spiritual and social health of primary school students together with the factors influencing its preservation, as well as on the methods of the health status and health-saving competence diagnosis among those involved in the educational process.

The development of the activity component of the prospective teachers' health-saving competence was measured on the basis of a set of tasks according to certain groups of skills, namely educational, instructional, diagnostic, inclusive and spacial.

According to the activity-based criterion, 14,2% of respondents in the EG and 6.9% of respondents in the CG were found to have a professional and creative level of the competence. Productive level was obtained by 31.5% of students in the EG and 22.1% of students in the CG. The rates for partially exploratory level were 34.1% and 42.1% for the EG and CG respectively. Reproductive level was observed in 20.4% of EG and in 28.9% of respondents in the CG (Table 3.13).

Analysis of the diagnostic results according to the activity-based criterion demonstrates the influence of experimental training on the emergence of the competence under investigation. These results were distinctly significant in all the components, which can be considered quite a positive matter due to the fact that the previously performed activities were entirely practice-oriented.

It's worth noting that students in the experimental groups demonstrated a significantly better level of inclusive, spatial and diagnostic skills than students in the control groups. This fact can be attributed to the lack of impact on their development if compared with the traditional way to organize the professional training of prospective primary school teachers.

Diagnostics of the motivational component of the health saving competence among students in control and experimental groups was performed using the following research techniques: "Health Attitude Index" method (S. Deryabo, V. Yasvin) (for 2nd year students only); "My Actions Regarding My Own Health Care" questionnaire; diagnostics of the pedagogical reflection level (according to A. Kalashnikova); diagnostics of personal self-regulation (according to A. Shostroma's questionnaire), diagnostics and questionnaire of personality and professionally relevant qualities; pedagogical observation.

Fig. 1. presents a graphic comparison of test results in control and experimental groups according to reflexive and health-saving criterion during the ascertaining and after the formation stages of the experiment.

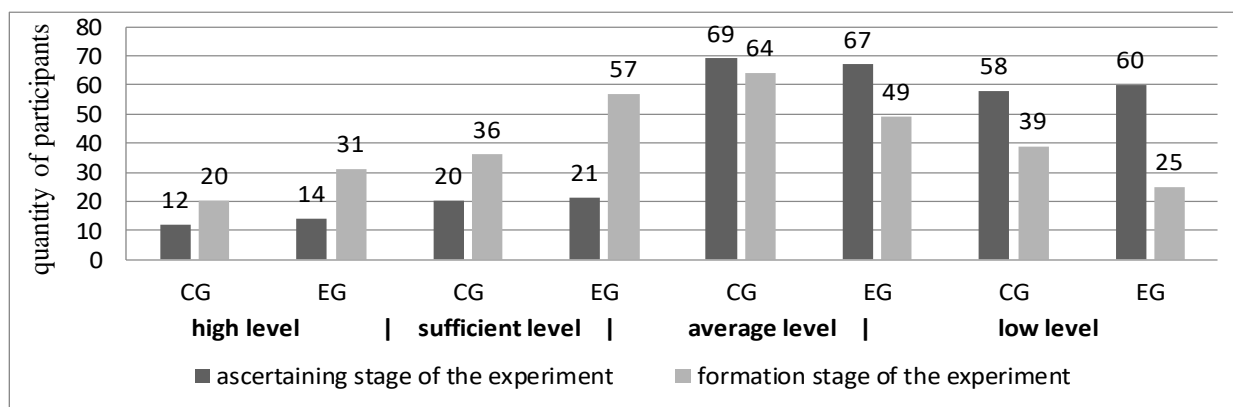

Fig. 1. Dynamics of health-saving competence development among students in control and experimental groups according to the reflexive and health-saving criterion

Analysis of the research data proved the successful realization of the tasks set for experimental work, the formation of orientation of students for a healthy lifestyle and the ability to improve their own healthcare-saving experience, the development of their personal and professional qualities. Significant changes have occurred in the indicators of cognitive and activity components of health-saving competence among students of experimental groups. However, the effectiveness of forming processes is different. Students of the experimental group were distributed as follows: reproductive level - 16.1%, partially exploratory level - 30.2%, productive level - 35.2%, professional and creative level - 18.5%. The control group students showed the following results: reproductive level - 24.5%, partially exploratory level - 40.9%, productive level - 23.3%, professional and creative level - 11.3%. These results prove that training to create a health-saving environment was more effective in experimental groups.

Table 1 shows changes in rates of health-saving competence development in prospective primary school teachers according to the results of ascertaining and formation stages of experiment.

Table 1.
Dynamics of health-saving competence development in prospective primary school teachers according to the results of ascertaining and formation stages of experiment

Level	Control Groups (CG)				Experimental Groups (EG)			
	Pretest		Posttest		Pretest		Posttest	
	Qty	%	Qty	%	Qty	%	Qty	%
High	6	3,8	18	11,3	6	3,7	30	18,5
Sufficient	19	11,9	37	23,3	18	11,1	57	35,2
Average	66	41,5	65	40,9	67	41,4	49	30,2
Low	68	42,8	39	24,5	71	43,8	26	16,1

Therefore, the analysis of the presented data shows that changes took place according to all indicators of health-saving competence development among students both in the control and experimental groups, but its significance is distinctly different, which is confirmed by quantitative and qualitative indicators.

The posttest among students in experimental groups demonstrated not only a conscious intention to create a health-saving environment, but what is more important a professionally sufficient ability to introduce appropriate health-saving interaction into primary school practices. Whereas students in control groups recognized the acquisition of knowledge on creation of a health-saving environment as the main result of the training.

Quantitative and qualitative comparative analysis of the results of the forming stage of the experiment makes it possible to draw a conclusion about the positive dynamics in the development of the competence under consideration among the students in experimental groups. Thus, professional and creative level of the competence development was found in 18.5% of students. The respective results for productive level made up 35.2% of participants. Both figures proved the students' ability to create a health-saving environment at high and sufficient levels.

References::

1. Brandon, T., Charlton, J. (2011). The lessons learned from developing an inclusive learning and teaching community of practice. *International Journal of Inclusive Education*, 15, 112–123 [in English].
2. Cagran, B., Schmidt, M. (2011). Attitudes of Slovene teachers towards the inclusion of pupils with different types of special needs in primary school. *Educational Studies*, 37, 23–31 [in English].
3. Clausson, E. K. (2008). *School health nursing. Perceiving, recording and im-proving schoolchildren's health*. Goteborg: The Nordic School of Public Health [in English].
4. Dolia, T. (2014). Preparing of a future elementary school teacher for making up of health keeping surroundings. *Ratownictwo wodne, sport plywacki I kultura fizyczna w teorii i praktyce*. Gdansk, 215–221 [in English].
5. Koster, M., Timmerman, M., Nakken, H. (2009). *Evaluating Social Participation of Pupils with Special Needs in Regular Primary Schools*. *European Journal of Psychological Assessment*, 25, 34-42 [in English].
6. Murray, J. P., Wenger, A. F. Z., Downes, E. A., Terrazas, S. B. (2009). *Educating health professionals in low-resource countries: a global approach*. New York, NY: Springer Publishing Company [in English].
7. Osadchenko, T. (2015). Experimental study of readiness of the future teacher to create the health preservation environment at primary school. *The Advanced Science Journal*, 5, 56–60 [in English].
8. Terelak, J. (2008). *Człowiek i stres: koncepcje, źródła, reakcje, radzenie sobie, modyfikatory* Bydgoszcz – Warszawa: Branta. (Terelak, J. (2008). *Man and stress: concepts, sources, reactions, coping, modifications*. Bydgoszcz - Warsaw: Branta.) [in English].
9. Evseev, Ju. I. (2002). *Fizicheskaja kul'tura [Physical Culture]*. Rostov-na-Donu: Feniks [in Russian].
10. Zimnicja, E. A. (2009). Pedagogichni umovi formuvannja ergonomichnih kompetencij u majbutnih uchiteliv pochatkovih klasiv [Pedagogical skills of formulating ergonomic competencies in Maybutnik Teachers in the classroom]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Poltava [in Ukrainian].

11. Iovlev, B. V., Isaeva, E. R. (2009) *Metodika psihologicheskoj diagnostiki sposobov sovladanija so stressovymi i problemnymi dlja lichnosti situacijami [Methods of psychological diagnostics of ways of coping with stressful and problem situations for a person]*. SPb. : NIPNI im. V. M. Behtereva [in Russian].

12. Krucevich, T. Ju., Bezverhnja, G. V. (2010). *Rekreacija u fizichnij kul'turi riznih grup naseleennja [Recreation in physical culture of different population groups]*. Kiïv: Olimp. 1-ra [in Ukrainian].

13. Osadchenko, T. (2016). *Stvorennja zdorov'jazberezhuval'nogo seredovishha pochatkovoï shkoli [Creation of a health-preserving environment of an elementary school]*. Uman': VPC «Vizavi» [in Ukrainian].

14. Simatova, O. B. (2009) *Pervichnaja psihologo-pedagogicheskaja profilaktika addiktivnogo povedenija podrostkov v uslovijah srednej obshheobrazovatel'noj srednej shkoly [Primary psychological and pedagogical prevention of addictive behavior of teenagers in the conditions of a secondary general education school]*. Chita: GGPU [in Ukrainian].

15. Jazlovec'kij, V. S., Shereta, V. V., Turchak, A. L. (2004). *Naukovi doslidzhennja v teorii i praktici fizichnogo vihovannja [Scientific research in the theory and practice of physical education]*. Kirovograd: RVV KDPU imeni Volodimira Vinnichenka [in Ukrainian].

16. Jaroshins'ka, O. O. (2014). *Institut kuratorstva: proektuvannja dijtal'nosti [Institute of curation: activity design]*. Uman' : FOP Zhovtij O. O. [in Ukrainian].

17. Jasvin, V. A. (2001). *Obrazovatel'naja sreda: ot modelirovanija k proektirovaniju [Educational environment: from modeling to design]*. Moskva: Smysl [in Russian].

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11\(18\)-78-88](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11(18)-78-88)

Дмитро Білай

*аспірант кафедри педагогічної майстерності та менеджменту
імені І.А. Зязюна,
Полтавський національний педагогічний університет ім. В.Г. Короленка,
заступник директора ПТУ №31 м. Полтава
м. Полтава, Україна,
<https://orcid.org/000-002-7055-758X>*

ЗАПОБІГАННЯ ВИНИКНЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ БАР'ЄРІВ У ПРОЦЕСІ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ МАЙБУТНЬОГО ПРАЦІВНИКА СФЕРИ ПОСЛУГ

Анотація. Визначено, що вагомим завданням професійної (професійно-технічної) освіти в сучасній Україні є не лише технологічна підготовка майбутніх фахівців, а й розвиток їхніх особистісно-професійних якостей, необхідних для конкурентоздатності на ринку праці, а відтак, для творчої самостійної діяльності, яка має формуватися на етапах вибору та освоєння ним майбутньої професії і спиратися на розвиток його професійного потенціалу.

З'ясовано, що вступникам до професійних училищ притаманна схильність до утворення психологічних бар'єрів, які вже на початкових етапах професіоналізації гальмують її успішний перебіг.

Відзначено, що необхідних сьогодні досліджень, які б стосувалися актуальних причин виникнення та шляхів усунення психологічних бар'єрів у учнів закладів професійної освіти, проводиться недостатньо, хоча потреба в них висока.

Обґрунтовано необхідність такої потреби з урахуванням психолого-педагогічних проблем здійснення освітнього процесу у вказаних закладах, доведено закономірність виникнення психологічних бар'єрів для багатьох учнів через поширений серед них досвід неподоланого чи умовно подоланого (шляхом пригнічення інших) аутсайдерства, соціальної та педагогічної занедбаності, відчуття невдалого професійного вибору тощо.

Обстоюється важливість формування в учнів навичок поетапного цілепокладання задля усвідомлення сутності й причин наявних труднощів, спроможності виокремити їхні об'єктивні й суб'єктивні чинники й дібрати

адекватних засобів корекції. Мають зазнавати позитивних змін водночас і уявлення про себе як суб'єкта діяльності, і уявлення про саму цю діяльність як підвладну його успішному освоєнню.

Запропоновано шукати шляхи надання сучасним учням ширших можливостей для самовияву, на рівні управління освітнім закладом застосовувати технологію створення успіху як ефективну основу для учнівськоцентричного навчання.

Ключові слова: заклад професійної (професійно-технічної) освіти, учень, учнівськоцентричне освітнє середовище, розвиток професійного потенціалу, психологічний бар'єр, конкурентоспроможність, технологія створення успіху.

Dmytro Bilay

*Graduate student of the Department of Pedagogical Mastery and Management
named after I.A. Ziazun,*

*Poltava V.G. Korolenko national pedagogical University, Ukraine,
deputy director of PTU No. 31, Poltava*

Poltava, Ukraine,

<https://orcid.org/000-002-7055-758X>

PREVENTING THE EMERGENCE OF PSYCHOLOGICAL BARRIERS IN THE PROCESS OF DEVELOPING THE PROFESSIONAL POTENTIAL OF THE FUTURE EMPLOYEE IN THE FIELD OF SERVICES

Abstract. It was determined that an important task of professional (vocational and technical) education in modern Ukraine is not only the technological training of future specialists, but also the development of their personal and professional qualities, which are necessary for competitiveness in the labor market, and therefore, for creative independent activity, which should be formed at the stages of choosing and mastering his future profession and rely on the development of his professional potential.

It has been found that entrants to vocational schools have a tendency to form psychological barriers that inhibit its successful course even at the initial stages of professionalization.

It was noted that there is not enough research, which would relate to the actual causes of the emergence and ways of eliminating psychological barriers among students of vocational education institutions, although the need for them is high.

The need for such a need is substantiated, taking into account the psychological and pedagogical problems of the educational process in the specified institutions, the regularity of the emergence of psychological barriers for many students due to the common experience among them of unsurpassed or conditionally overcome (by oppressing others) outsidership, social and pedagogical neglect, a sense of failure is proven professional choice, etc.

The importance of forming students' skills of step-by-step goal setting in order to understand the essence and causes of existing difficulties, the ability to distinguish their objective and subjective factors and to choose adequate means of correction is argued. At the same time, the perception of oneself as a subject of activity, and the perception of this activity itself as subject to its successful mastery, must undergo positive changes.

It is proposed to look for ways to provide modern students with wider opportunities for self-expression, at the level of management of an educational institution to apply the technology of creating success as an effective basis for student-centered learning.

Keywords: institution of professional (vocational and technical) education, student, student-centered educational environment, development of professional potential, psychological barrier, competitiveness, technology of creating success.

Постановка проблеми. Професійна освіта в Україні вирішує сьогодні чимало завдань, пов'язаних не лише з кадровим забезпеченням низки галузей економіки, але й із їхнім подальшим розвитком як середовища самореалізації особистості. Перед нею, зокрема, стоїть важлива мета: забезпечити передумови для створення і активного просування індивідуальних професійних проєктів як засобу розширення перспектив для реалізації в продуктивній діяльності особистого професійного потенціалу. Головною з цих передумов бачиться внутрішня готовність працівника сфери послуг до творчої самостійної діяльності, яка має формуватися на етапах вибору та освоєння ним майбутньої професії і спиратися на розвиток його професійного потенціалу.

Сучасне українське суспільство, і його юна частина насамперед, переживає часи значної нестабільності, що не може не позначитися на психоемоційному стані практично кожного випускника загальноосвітньої школи. Опитування понад 120 цьогорічних вступників до одного з професійно-технічних училищ м. Полтави, яке готує фахівців сфери послуг, показало, що понад 80% з них уявляє своє професійне майбутнє досить нечітко, не впевнені в тому, що обрана професія дозволить належним чином забезпечити себе і свою майбутню родину, і зокрема, що достатні перспективи

для цього є в рідній країні, яка, власне, й надає сьогодні молодим людям сприятливі умови для набуття ними важливої для суспільства кваліфікації, забезпечує усвідомлену ними доступність професійно-технічної освіти. Очевидна прагматичність оцінки професійного середовища, в якому доведеться працювати після її отримання, загалом, не викликала б нашої тривоги, аби не мала під собою значного песимістичного підґрунтя, спричиненого цілою низкою неадекватних уявлень про це середовище як потенційно безперспективне для успішного функціонування як найманого працівника, так і приватного підприємця; про себе самого як людину, що здобуває і загальну, і професійну освіту в умовах карантину і воєнного стану, не має потрібного досвіду і зв'язків, достатнього стартового капіталу тощо; про саму професію, соціальний престиж якої викликає сумніви, при тому, що ринок відповідних послуг перенасичений, тощо. Інакше кажучи, спостерігаємо наявність чималої кількості психологічних бар'єрів, які вже на початкових етапах професіоналізації гальмують її успішний перебіг, знижують мотивацію учня щодо ретельності при формуванні професійних компетенцій, стають на заваді проєктуванню об'єктивно і суб'єктивно обґрунтованої траєкторії його особистісно-професійного саморозвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема психологічних бар'єрів, пов'язаних із вибором і отриманням професії (професійним навчанням), привернула мою увагу з огляду на те, що у практиці взаємодії з учнями професійного (професійно-технічного) училища сфери послуг ми спостерігаємо їх дедалі частіше, тоді як наукових праць, пов'язаних із їхнім діагностуванням та розкриттям шляхів усунення у освітньому процесі, досить мало. Не маю на увазі відомі дослідження проблеми з позицій власне психології, якими розкрито теоретичні засади виникнення психологічних бар'єрів, сформовано уявлення про їхню сутність як певного типу перешкоди в розвитку та діяльності людини (М. Боришевський, О. Леонт'єв, Б. Ломов, Р. Немов, Р. Шакуров та ін.). Та необхідними сьогодні є дослідження, які б стосувалися актуальних причин виникнення та шляхів усунення психологічних бар'єрів, і насамперед щодо молоді, яка робить перші кроки на шляху до особистісної та професійної самореалізації.

Сучасні вітчизняні дослідники в різних галузях час від часу звертаються до проблеми психологічних бар'єрів саме з цих позицій. Так, психологічні бар'єри у професійному самовизначенні детально вивчав А. Массанов, констатує, що їхнє переживання є «реакцією індивіда на несприятливе передбачення щодо бажаної дії» і виокремлює такі види бар'єрів (та підкреслює водночас їхню тісну пов'язаність і поєднуваність), як мотиваційний, когнітивний, емоційний, вольовий [7]. Особливості психологічних бар'єрів, що виникають у контексті професійно зорієнтованого

освітнього процесу, розглядали Т. Брик, акцентуючи серед них, зокрема, страх, сором і почуття провини [2], І. Полякова, теоретично досліджуючи бар'єри розвитку креативності та визначаючи чинники їх подолання [9], а також, відповідно до різних аспектів і завдань професійної підготовки, О. Барвенко, Т. Вербицька, Н. Мараховська, А. Пилипенко та ін. Ученими (І. Глазковою [4], Л. Ярославською [11] та ін.) обґрунтоване також поняття педагогічного бар'єру, яке інтегрує різноаспектні дослідження у цій сфері в педагогічну площину.

Найбільш чисельними є наукові пошуки, присвячені проявам психологічних бар'єрів у комунікації (Л. Березовська, С. Дмитрієва, І. Зязюн, В. Кан-Калик, М. Козирєв, М. Корнєв, Л. Орбан-Лембрик, І. Юсупов та ін.), при цьому значна частина опублікованих праць присвячена педагогічній, управлінській та іншій досить висококваліфікованій діяльності й підготовці до неї в закладах вищої освіти. Проте професійно-технічна освіта також не може обмежуватися виключно технологічним аспектом, оскільки здатність її суб'єктів долати психологічні перешкоди безпосередньо зумовлює їхню навчальну, а згодом і професійну успішність, що є цілком очевидним для сфери послуг, але не обмежується нею. Учневі закладу професійно-технічної освіти важливо стати майстром своєї справи, відкинувши сумніви і недовіру до самого себе, але не менш істотним є набуття ним здатності до активної самореалізації в професії, до успішного промоушену, що для більшості також означає на практиці усунення досить серйозних психологічних бар'єрів. Однак у спеціальній літературі ця проблема по відношенню до зазначеної категорії майже не розкрита.

Тож **мета** моєї статті – обґрунтування необхідності запобігання та окреслення шляхів усунення психологічних бар'єрів у майбутніх працівників сфери послуг у процесі розвитку їхнього професійного потенціалу засобами професійної освіти.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж детальніше вдатися до такого обґрунтування, необхідно відзначити, що в сучасній Україні значна частина учнів, які потрапляють до закладів професійно-технічної освіти, вже мають певний негативний досвід власної життєорганізації, пов'язаний або з об'єктивними (насамперед, малоперспективне для успішного життєвого старту родинне середовище), або з суб'єктивними чинниками (насамперед, низька здатність до навчання), а частіше – з обома групами одночасно. Співбесіди з першокурсниками вказують на те, що під час навчання в загальноосвітній школі до 60% з них були в тій чи іншій формі жертвами булінгу, що характерно для аутсайдерів, решта також визнають, що мали відкриті чи приховані конфлікти з батьками, вчителями або однолітками. Серед цієї частини учнів спостерігаємо тих, хто має ознаки булерів, але

припускаємо, що такі поведінкові нахили виникли як захисна реакція на невідповідність між індивідуальним рівнем домагань і реальністю, яка з різних причин виявилася несприятливою для досягнення такого рівня. Отже, виникнення психологічних бар'єрів у контексті входження до нової сукупності контактів, не освоєної поки що сфери вимог є для багатьох учнів закладів професійно-технічної освіти цілком закономірним – цьому сприяють досвід неподоланого чи умовно подоланого (шляхом пригнічення інших) аутсайдерства, соціальна та педагогічна занедбаність, вимушеність професійного вибору й чимало інших подібних обставин.

Вище я згадував, що в низці робіт учені, які працюють у галузі педагогіки, говорять не лише про психологічні, а й педагогічні бар'єри як перешкоди, з якими доводиться неодноразово зіткнутися в педагогічному процесі. Аналізуючи поняття психологічного бар'єру і відносно нового для вітчизняної наукової термінології педагогічного бар'єру, І. Глазкова підкреслює функціональну особливість останнього. На противагу думці Л. Ярославської [11], яка розглядає педагогічний бар'єр як складне багатоаспектне педагогічне явище, що викликане факторами як внутрішнього, так і зовнішнього характеру та притаманне всім суб'єктам навчально-виховного процесу, яке в результаті перешкоджає, стримує, знижує ефективність і успішність цього процесу, І. Глазкова наголошує, що педагогічний бар'єр «не лише перешкоджає, стримує, знижує ефективність і успішність цього процесу, але, передусім, є педагогічним засобом розвитку всіх сфер особистості шляхом його подолання» [4]. Вочевидь, дослідниці говорять про досить широке за способами вияву явище, окреслюючи його з різних позицій, але при цьому відштовхуючись від загальновідомого, психологічного бар'єру і зберігаючи його смислоутворюючий компонент – перешкоду. Щодо останнього то існує думка, що бачити в ньому виключно гальмівний чинник у розвитку недоречно. Зокрема, А. Массанов визнає: «Психологічні бар'єри виконують певну регулюючу функцію в поведженні особистості, активізують її. Бар'єри можна розглядати як складовий елемент механізму особистісного зростання. Тобто психологічні бар'єри виступають як внутрішні протиріччя, що є рушійною силою розвитку психіки» [7]. Теоретично ми з цим згодні, але при організації освітнього процесу в професійному училищі більшою мірою зорієнтовані на запобігання та усунення психологічних бар'єрів педагогічними засобами, аніж розраховуємо на самостійну активізацію зусиль особистості щодо їхнього подолання. Останнє, на мій погляд, є і доречним, і бажаним, але коли мотиви її надто слабкі, відповідних знань та досвіду також обмаль, ситуація може лише погіршитися внаслідок закріплення уявлень про складність реалізації прийнятого рішення чи безперспективності докладених зусиль.

Як відзначають сучасні дослідники професійної освіти, одним з орієнтирів її здійснення є конкурентоспроможність, яка, в свою чергу, передбачає сформованість значного обсягу особистісно-професійних якостей. До їхнього переліку О. Загіка, зокрема, відносить: «мислення (способи здійснення мисленневих операцій і уміння ними користуватися в різних типових і нетипових ситуаціях); емоційно-вольові виявлення (емоції, відчуття, воля щодо здійснення певного виду діяльності); способи діяльності і поведінки (уміння, навички, прийоми, стиль поведінки в житті, оптимальні для реалізації особистісних і сучасних соціально-економічних цілей)» тощо [6]. І практично кожна з цих якостей у своєму формуванні може гальмуватися через виникнення відповідного бар'єру. Адже психологічний бар'єр – це психічний стан, який «виявляється в неадекватній пасивності суб'єкта й перешкоджає виконанню ним тих чи інших дій» [8, с. 76]. З таких позицій психологічний бар'єр має велике значення саме в педагогічному процесі, окреслюючи своїм існуванням ті проблеми, які викладач має вирішити, аби забезпечити належну ефективність професійного навчання, з одного боку, і сформувати готовність до продуктивної праці та активного обстоювання майбутнім фахівцем своїх професійних перспектив – з іншого. Варто звернути увагу на окреслення дослідниками саме неадекватності реакцій як основи психологічного бар'єру, тобто суб'єктивної природи його появи і відповідних їй механізмів усунення.

Мені імпонує думка І. Полякової, яка наголошує, що «ефективність будь-якої людської діяльності, у тому числі й навчальної, визначається безліччю чинників, серед яких найважливішу роль відіграє уміння долати перешкоди на шляху досягнення мети» [9]. Вчена зазначає, що характерні для суб'єктів навчання психологічні бар'єри – це «такі психічні стани, які гальмують розумові процеси і не дозволяють навіть обдарованим учням повністю розкривати свої здібності, реалізовувати набуті знання, уміння, навички». Вчена констатує, що через високу тривожність, страх, боязнь невдачі, низьку самооцінку, невпевненість і надмірну самокритичність (я б додав сюди також і невміння неупереджено аналізувати власні й чужі риси, якості, поведінку) учні не в змозі самотійно ухвалювати рішення, хворобливо реагують на різного роду невизначені ситуації, не вміють спілкуватися, вирішувати ділові й побутові конфлікти. «Для того, щоб випускник вищого навчального закладу міг досягти успіху у своїй професійній діяльності, – резюмує дослідниця, – йому необхідно навчитися адекватно оцінювати свій психічний стан, уміти керувати ним, тобто розпізнавати і долати психологічні бар'єри» [9]. Додам до цього, що випускник закладу професійно-технічної освіти, зазвичай, на кілька років молодший за випускника закладу вищої освіти, а отже, як особистість у більшості випадків менш зрілий, тоді як його соціальний, навчальний, комунікативний та інший досвід потенційно більш

ускладнений, тож усе сказане мало б торкатися освітнього процесу в закладі професійно-технічної освіти ще більшою мірою.

Досить нетривалий час перебування у статусі учня закладу професійно-технічної освіти також, на перший погляд, мало сприяє здійсненню повноцінних виховних впливів на молоду людину, перебудові її поглядів і ставлень, у першу чергу, на саму себе у професійному контексті. Проте не можна не погодитися з думкою, що «новий етап розвитку системи навчання характеризується зміною уявлень про особистість учня, яка виконує функцію системотворчої основи освітнього процесу та крім соціальних якостей наділяється суб'єктивними властивостями, що визначають її самостійність, незалежність, здатність до саморегуляції, рефлексії» [3, с. 14].

Н. Вінник, автор цитованих вище рядків, слушно наголошує на необхідності такого розвитку особистості майбутнього працівника в процесі професійного навчання, який «дасть йому можливість надалі випереджати існуючу в кожен момент часу затребуваність знань шляхом власної пізнавальної активності, уміння сполучити досить широкі загальні знання з можливістю розуміння обмеженої кількості дисциплін» [3, с. 14]. Проте будь-які активні дії, спрямовані і на навчання, і на подальший професійний саморозвиток, вимагають переконаності в їхньому позитивному результаті, в реальності досягнення поставленої мети, а сама ця мета, на погляд суб'єкта діяльності, повинна бути достатньо значущою, аби вартувати витрачених на її досягнення ресурсів.

Хочу детальніше зупинитися на проблемі цілепокладання, як одній із таких, що є близько дотичною до виникнення психологічних бар'єрів. Педагог повинен володіти мистецтвом постановки проміжних цілей, що відображали б водночас запити і можливості учня (зони актуального та близького розвитку, за Л. Виготським, які поєднують наявні сьогодні і реальні найближчим часом досягнення). Ця здатність необхідна для поетапного моделювання процесу навчання, але вона не повинна залишатися «закритою» лише на рівні технології професійної діяльності педагога. Структурування великих за обсягом цілей через дрібніші, засновані на вже освоєних, зрозумілих і всебічно осмислених засадах, має стати однією з важливих навичок майбутнього фахівця у процесі розвитку його професійного потенціалу. Покрокові досягнення сприяють тому, що поступ до глобальної мети починає сприйматися не як низка зусиль із віддаленим і досить гіпотетичним результатом, а як послідовність очевидних і особистісно цінних результатів, адекватність яких поставленій меті може бути визначена зі значною мірою вірогідності, тоді як сам процес набуває придатності для своєчасного коригування, і відтак знижуються ризики прийняття хибних рішень. Тому учень, здатний подумки розділити шлях до мети на кілька внутрішньо

завершених етапів, більш підготовлений до усвідомлення сутності й причин тих труднощів, які виникають на його шляху, спроможний виокремити їхні об'єктивні й суб'єктивні чинники й дібрати адекватних засобів корекції, на противагу беспорядності на тлі віддалених і обширних цілей. Він має більше шансів на успіх, і, як наслідок, змінюються на краще не лише його уявлення про себе як суб'єкта діяльності, що украй важливо задля уникнення психологічних бар'єрів, а й уявлення про саму цю діяльність як таку, що може ним бути освоєна загалом, на прийнятному рівні і без надмірних затрат.

Варто також брати до уваги і необхідність створення в закладах професійно-технічної освіти учнівськоцентричного середовища, яке передбачає застосування педагогічних технологій створення успіху. Я згоден з О. Загікою в думці, що така технологія ефективна в будь-якій освітній системі, розглядаючи ситуацію успіху як «суб'єктивний психічний стан задоволення наслідком фізичної або моральної напруги виконавця справи» [6], і наголошуємо, що застосовуватися вона повинна не тільки при вирішенні навчальних завдань процесу професійної підготовки, а насамперед – на управлінському рівні.

Теоретики та практики технологічного підходу в освіті перелічують чимало форм та прийомів створення ситуації успіху. Окрім того, що йому слід допомагати у подоланні нерозуміння та невміння в навчанні, зважаючи на індивідуальні проблеми і запити, вчені радять частіше хвалити учня, у якого помітили зародки комплексу неповноцінності, допомагати йому жити власним життям; спілкуватися з позитивними і впевненими у собі людьми, готовими підтримати, знайомитися з позитивним досвідом у галузі тощо. Окрім того, вважають учені, «головне для підвищення самооцінки – це діяти. Коли людина щось робить, незалежно від одержуваного результату, зростає її почуття самоповаги, виникають більш приємні відчуття у ставленні до самого себе. Коли ж особа зволікає з діями через страх або інше занепокоєння, буде відчувати тільки розлад і відчуття сумніву, що, звичайно, призведе до зниження самооцінки» [10, с. 134-135].

В умовах воєнного часу однією з проблем, що турбує освітян закладів професійно-технічної освіти з огляду на завдання особистісно-професійного розвитку майбутніх фахівців, є обмеження контактів педагогів з учнями та всередині самої учнівської спільноти. Тому, в контексті вище сказаного, я розглядаю, як необхідність, розширення форм позанавчального спілкування, що, будучи також одним із різновидів діяльності, дозволяє також одним учням ділитися досвідом самоорганізації в умовах дистанційного навчання, а іншим переймати його; реалізувати спільні волонтерські проекти; знайомитися з цікавими подіями в професійній галузі тощо. Я раджу практикувати об'єднані класні виховні години, де модераторами виступають не лише викладачі, а й

учні; конкурси навчально-пізнавальних та творчих досягнень; спільний перегляд передач та їхнє обговорення і таке інше. Різноманіття форм участі та самовияву учнів є важливим засобом для прояву себе в діяльності, що освоєна на високому рівні, а це, в свою чергу, дозволить істотно знизити ймовірність появи психологічних бар'єрів як у ході навчання, так і в подальшому професійному житті.

Висновки. Отже, є всі підстави розглядати заклад професійної (професійно-технічної) освіти як середовище розвитку професійного потенціалу майбутніх фахівців, що охоплює не лише технологічні, а й власне особистісні аспекти, що в сукупності забезпечують їхню конкурентоздатність. Одним із найважливіших завдань цього процесу бачу в попередженні психологічних бар'єрів – внутрішніх перешкод, що провокують неадекватну пасивність суб'єкта професійної діяльності як на етапі навчання, так і в подальшому житті. Оскільки ж головною протидією їхньому виникненню є зміцнення в учнів самоповаги і впевненості в собі, то наголошую на необхідності у сучасних умовах шукати шляхи до розширення позанавчальної взаємодії учнів закладів професійно-технічної освіти, де кожен з них отримує змогу не лише постійно поглиблювати знання про конструктивні способи самовираження, але й напрацьовувати підстави для формування переконаності в тому, що більшість перешкод на шляху до свого професійного успіху він спроможний здолати.

Література:

1. Березовська Л. Комунікативні бар'єри у спілкуванні соціального працівника: шляхи подолання. // Український педагогічний журнал. – 2020. – №2. – С. 87-94.
2. Брик Т.О. Подолання психологічних бар'єрів курсантами у процесі вивчення іноземної мови [Ел. ресурс]. – Режим доступу до дж.: <https://periodicals.karazin.ua/pedagogy/article/download/3875/3442/>
3. Вінник Н. Д. Розвиток особистісно-професійних якостей учнів ПТНЗ: компетентнісний аспект: Посібник. – К.: Інститут обдарованої дитини, 2014. – 96 с.
4. Глазкова І.Я. Педагогічний бар'єр як дидактична проблема [Ел. ресурс]. – Режим доступу до дж.: <http://scaspee.com/all-materials/36>
5. Дмитрієва С.М. Психологічні особливості комунікативних бар'єрів у міжособистісному спілкуванні [Ел. ресурс]. – Режим доступу до дж.: <http://surl.li/alyzo>
6. Загіка О.О. Інноваційне навчальне середовище – запорука професійної компетентності та конкурентоспроможності випускника ПТНЗ [Ел. ресурс]. – Режим доступу до дж.: https://lib.iitta.gov.ua/11327/1/zagika_innov_navch.pdf
7. Массанов А.В. Психологічні бар'єри в діяльності людини [Ел. ресурс]. – Режим доступу до дж.: https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2009/4_2009/5.pdf.pdf
8. Массанов А. Психологічні бар'єри у професійному самовизначенні особистості // Психологія і суспільство, 2014. – №2. – С. 73-89.
9. Полякова І. Подолання бар'єрів розвитку креативності у процесі професійного навчання майбутніх учителів початкової школи [Ел. ресурс]. – Режим доступу до дж.: https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2011/4_2011/13.pdf

10. Янкович О., Беднарек Ю., Анджеевська А. Освітні технології сучасних навчальних закладів: навчально-методичний посібник. Тернопіль : ТНПУ ім В. Гнатюка, 2015. – 212 с.

11. Ярославська Л.І. Дидактичні умови подолання педагогічних бар'єрів у процесі навчального співробітництва викладачів та студентів: Дис. канд. пед. наук: 13.00.09 – Теорія навчання. Х., 2010. – 244 с.

References:

1. Berezovska, L. (2020). Komunikatyvni bariery u spilkuvanni sotsialnoho pratsivnyka: shliakhy podolannia [Communicative barriers in social worker communication: ways to overcome]. *Ukrainskyi pedahohichniy zhurnal – Ukrainian Pedagogical Journal*. №2. 87-94. [in Ukrainian].

2. Bryk, T.O. (2015). Podolannia psykholohichnykh barieriv kursantamy u protsesi vyvchennia inozemnoi movy [Overcoming psychological barriers by cadets in the process of learning a foreign language]. Retrieved from <https://periodicals.karazin.ua/pedagogy/article/download/3875/3442/> [in Ukrainian].

3. Vinnyk, N. D. (2014). Rozvytok osobystisno-profesiinykh yakosti uchniv PTNZ: kompetentnisnyi aspekt: Posibnyk [Development of personal and professional qualities of vocational training students: competence aspect: Handbook]. K.: Instytut obdarovanoi dytyny. 96. [in Ukrainian].

4. Hlaskova, I.Ia. (2013). Pedahohichniy barier yak dydaktychna problema [Pedagogical barrier as a didactic problem]. Retrieved from <http://scaspee.com/all-materials/36> [in Ukrainian].

5. Dmytriieva, S.M. (2010). Psykholohichni osoblyvosti komunikatyvnykh barieriv u mizhosobystisnomu spilkuvanni [Psychological features of communicative barriers in interpersonal communication]. Retrieved from <http://surl.li/alyzo> [in Ukrainian].

6. Zahika, O.O. (2013). Innovatsiine navchalne seredovyshe – zaporuka profesiinoi kompetentnosti ta konkurentospromozhnosti vypuskyka PTNZ [An innovative educational environment is a guarantee of professional competence and competitiveness of a graduate of a vocational and technical educational institution]. Retrieved from https://lib.iitta.gov.ua/11327/1/zagika_innov_navch.pdf [in Ukrainian].

7. Massanov, A.V. (2009). Psykholohichni bariery v diialnosti liudyny [Psychological barriers in human activity]. Retrieved from https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2009/4_2009/5.pdf.pdf [in Ukrainian].

8. Massanov, A. (2014). Psykholohichni bariery u profesiinomu samovyznachenni osobystosti [Psychological barriers in the professional self-determination of an individual]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*. №2. 73-89. [in Ukrainian].

9. Poliakova, I. (2011). Podolannia barieriv rozvytku kreatyvnosti u protsesi profesiinoho navchannia maibutnykh uchyteliv pochatkovoï shkoly [Overcoming barriers to the development of creativity in the process of professional training of future primary school teachers]. Retrieved from https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2011/4_2011/13.pdf [in Ukrainian].

10. Yankovych, O., Bednarek, Yu., Andzheievskaya, A. (2015). Osvitni tekhnolohii suchasnykh navchalnykh zakladiv: navchalnometodychnyi posibnyk [Educational technologies of modern educational institutions: educational and methodological manual]. Ternopil : TNPU im V. Hnatiuka. 212. [in Ukrainian].

11. Yaroslavskaya, L.I. (2010). Dydaktychni umovy podolannia pedahohichnykh barieriv u protsesi navchalnoho spivrobotnytstva vykladachiv ta studentiv. Dys. kand. ped. Nauk [Didactic conditions for overcoming pedagogical barriers in the process of educational cooperation between teachers and students: Diss. Ph.D. ped. of science]: 13.00.09 – Teoriia navchannia [The theory of learning]. Kharkiv: KhNPU imeni H.S. Skovorody. 244. [in Ukrainian].

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11\(18\)-89-100](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11(18)-89-100)

Ольга Бутенко

*кандидат педагогічних наук, доцент кафедри психології та педагогіки розвитку дитини, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань, Україна,
<https://orcid.org/0000-0003-2763-185X>*

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ ОСВІТИ В УМАНСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ ПЕДАГОГІЧНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ

Анотація. У статті висвітлено систему внутрішнього забезпечення якості освіти в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини.

З'ясовано, що організація освітнього процесу у вищій здійснюється на засадах Європейської кредитно-трансферної накопичувальної системи (ЄКТС). Система внутрішнього забезпечення якості освітньої діяльності та якості вищої освіти в університеті передбачає: контроль за кадровим, матеріально-технічним і навчально-методичним забезпеченням освітньої діяльності; якістю проведення навчальних занять; якістю знань здобувачів вищої освіти; забезпечення академічної мобільності здобувачів вищої освіти; наявність інформаційних систем для ефективного управління освітнім процесом; здійснення моніторингу та періодичного перегляду освітніх програм; забезпечення публічності інформації про освітні програми, ступені вищої освіти та кваліфікації; запобігання та виявлення академічного плагіату в наукових роботах здобувачів вищої освіти.

Виявлено, що контроль за кадровим забезпеченням освітньої діяльності передбачає систему відбору науково-педагогічних працівників; рейтингове оцінювання роботи науково-педагогічних працівників; забезпечення академічної мобільності науково-педагогічних працівників. Контроль за навчально-методичним забезпеченням передбачає: контроль за матеріально-технічним та навчально-методичним забезпеченням; контроль за підготовкою та оновленням комплексів навчальних дисциплін; підготовку тестових завдань тощо. Контроль за якістю проведення навчальних занять передбачає: контроль за якістю проведення лекцій, практичних (семінарських), лабораторних занять; за якістю практичного навчання здобувачів вищої освіти; за якістю самостійної роботи здобувачів вищої освіти. Контроль за якістю знань здобувачів вищої освіти передбачає: контроль за організацією поточного,

модульного і підсумкового контролів знань; за забезпеченням академічної мобільності здобувачів освіти; проведення ректорського контролю знань здобувачів вищої освіти тощо.

Доведено, що політика університету спрямована на забезпечення якості освіти, запорукою якої стало залучення всіх учасників освітнього процесу: кожний структурний підрозділ університету спрямовує свою роботу на постійну актуалізацію змісту навчання, на вдосконалення механізму достатнього та якісного ресурсного забезпечення освітньої діяльності, широке використання сучасних інтелектуальних інформаційних технологій навчання тощо.

Ключові слова: вища освіта, якість освіти, забезпечення якості освіти, моніторинг якості освіти, освітня діяльність, внутрішня система якості освіти.

Olha Butenko

*Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the
Department of Psychology and Pedagogy of Child Development,
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0003-2763-185X>*

INTERNAL QUALITY ASSURANCE OF EDUCATION IN THE PAVLO TYCHYNY UMAN STATE PEDAGOGICAL UNIVERSITY

Abstract. The article highlights the system of internal quality assurance of education in the Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.

It was found that the organization of the educational process at the university is based on the principles of the European Credit Transfer Savings System (ECTS). The system of internal assurance of the quality of educational activity and the quality of higher education at the university provides for: control over personnel, material and technical and educational and methodological support of educational activity; the quality of educational activities; quality of knowledge of higher education students; ensuring academic mobility of students of higher education; availability of information systems for effective management of the educational process; implementation of monitoring and periodic review of educational programs; ensuring publicity of information about educational programs, degrees of higher education and qualifications; prevention and detection of academic plagiarism in scientific works of students of higher education.

It was found that the control over personnel provision of educational activities involves a system of selection of scientific and pedagogical workers;

rating assessment of the work of scientific and pedagogical workers; ensuring academic mobility of scientific and pedagogical workers. Control over educational and methodological support involves: control of technological requirements for material and technical and educational and methodological support; control over the preparation and updating of educational and methodological support complexes for educational disciplines; preparation of test tasks, etc. Control over the quality of educational classes involves: control over the quality of lectures, practical (seminar) and laboratory classes; control over the quality of practical training of students of higher education; control over the quality of independent work of higher education applicants. Control over the quality of knowledge of students of higher education involves: control over the organization of current, modular and final knowledge controls; control over ensuring academic mobility of education seekers; carrying out the rector's control of the knowledge of higher education applicants, etc. Control over the information provision of educational activities includes: control over the use of electronic training courses to support the educational process, etc.

It has been proven that the policy of the university is aimed at ensuring the quality of education, the guarantee of which is the involvement of all participants in the educational process: each structural unit of the university directs its work to the constant updating of the content of education, to the improvement of the mechanism of sufficient and high-quality resource provision of educational activities, the wide use of modern intellectual information technologies training etc.

Keywords: higher education, quality of education, quality assurance of education, monitoring of quality of education, educational activity, internal system of quality of education.

Постановка проблеми. Нині педагогічна освіта посідає особливе місце і є вагомими складником вищої освіти України. Серед її пріоритетів – якість, доступність, професіоналізм.

Відповідно до сучасних вимог та викликів на міжнародному та національному ринках праці, в умовах глобалізації, мобільності, посилення конкуренції, стрімких економічних, політичних і технологічних змін, загострюється проблема підготовки педагогічних кадрів. Через призму якості фахової підготовки здобувачів вищої освіти завданням кожного учасника освітнього процесу є формування стійкої позитивної академічної репутації освітнього закладу не лише в Україні, а й за її межами; а також забезпечення довіри ринку праці до присвоєних вишом кваліфікацій [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми вищої освіти, забезпечення її якості завжди привертала увагу вчених. Так, сучасній філософії освіти присвячені дослідження В. Андрущенко, В. Кременя, В. Огнев'юка та ін. Дослідженню проблем загальної професійної підготовки

майбутніх педагогів присвятили свої праці О. Абдулліна, А. Алексюк, Ю. Бабанський, І. Бех, В. Бобрицька, А. Бойко, Л. Вовк, Н. Дем'яненко, А. Капська, О. Коберник, В. Луговий, В. Майборода, Н. Ничкало, Д. Ніколенко, О. Олексюк, О. Пехота, О. Савченко, М. Семенов, В. Семиченко, Р. Скульський, Г. Тарасенко, М. Ярмаченка та ін. Педагогічні основи організації освітнього процесу у закладах вищої освіти відображено у дослідженнях А. Алексюк, М. Гагарін, М. Євтух та ін. Питання застосування сучасних педагогічних технологій у професійній підготовці майбутніх фахівців вивчають В. Биков, П. Воловик, Р. Гуревич, П. Стефаненко та ін.

Мета статті – розглянути систему внутрішнього забезпечення якості освіти в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини.

Виклад основного матеріалу. Цьогоріч Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини відсвяткував 92-гу річницю з дня заснування. Історія вишу сягає далекого 1930 року, коли постановою Ради Народних Комісарів УСРР «Про реорганізацію мережі й системи педагогічної освіти» в Умані створено Інститут соціального виховання. Вперше в інституті розпочали навчання 120 студентів на чотирьох факультетах: техніко-математичний, соціально-економічний, мовно-літературний та біологічний [2].

Нині Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини – провідний конкурентоздатний заклад вищої освіти європейського рівня. Університет забезпечує вітчизняний та зарубіжний ринок праці висококваліфікованими фахівцями за широким спектром педагогічних, інженерно-технологічних та економічних спеціальностей. У складі університету одинадцять факультетів (факультет фізики, математики та інформатики; історичний факультет; факультет дошкільної та спеціальної освіти; факультет іноземних мов; факультет мистецтв; факультет інженерно-педагогічної освіти; факультет соціальної та психологічної освіти; факультет філології та журналістики; факультет фізичного виховання; факультет початкової освіти; природничо-географічний факультет) та один інститут (Навчально-науковий інститут економіки та бізнес-освіти) [8]. Підготовка здобувачів вищої освіти здійснюється за всіма освітніми ступенями – «молодший бакалавр», «бакалавр», «магістр», «доктор філософії», «доктор наук».

Сучасний, мобільний університет з потужною матеріальною базою та висококваліфікованим професорсько-викладацьким складом. Матеріально-технічна база вишу включає п'ять навчальних корпусів, навчальні майстерні, бібліотеку з фондом близько 500 тис. примірників, сучасні читальні зали, три лінгафонні кабінети, спортивний комплекс, два комфортабельні студентські гуртожитки, дві студентські їдальні, агробіостанцію. На всій території

університету, включаючи навчальні корпуси, гуртожитки, бібліотеку, здобувачі вищої освіти мають вільний доступ до мережі Інтернет [8].

Освітній процес в університеті забезпечують 39 кафедр. Науково-педагогічний потенціал вишу нині – це 522 штатних працівників. У складі науково-педагогічних працівників дійсний член (академік) Національної академії педагогічних наук України, академік Академії будівництва та архітектури, академік Академії економічних наук України, дійсний член (академік) Міжнародної академії безпеки життєдіяльності, 58 докторів наук та 335 кандидатів наук (докторів філософії), а також народний артист України, майстри спорту України міжнародного класу, лауреати міжнародних конкурсів та державних премій [8].

На денній та заочній формах навчання вищу освіту здобувають понад 8000 студентів за 80 спеціальностями. Університет надає освітні послуги іноземним громадянам за акредитованими спеціальностями, здійснює підготовку громадян України до вступу у заклади вищої освіти. Здобувачі вищої освіти мають можливість пройти військову підготовку та отримати первинне офіцерське звання [8].

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини має значний досвід інклюзивного навчання. З метою соціальної та освітньої інтеграції студентської молоді з особливими освітніми потребами діє Центр соціальної та освітньої інтеграції «Без бар'єрів» [8].

В університеті створена потужна наукова інфраструктура, яка включає: 3 науково-дослідні центри подвійного підпорядкування (НАПН НАН та МОН України), 3 міжнародні культурно-освітні центри, 15 регіональних науково-методичних центрів, 24 науково-дослідні лабораторії, 14 наукових шкіл. У виші діють аспірантура і докторантура. Науковці університету активно займаються патентно-ліцензійною діяльністю. Щороку студентська молодь університету здобуває перемоги на міжнародних та всеукраїнських наукових конкурсах, олімпіадах, турнірах [8].

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини підтримує та постійно розвиває широкі міжнародні зв'язки із закордоннимикладами освіти, науки та культури всього світу. Сьогодні діє 70 угод про співпрацю із установами Польщі, Франції, США, Канади, Німеччини, Туреччини, Італії, Португалії, Іспанії, Швеції та ін. В університеті реалізуються проекти академічної мобільності «Mobile+3», «Mobile+2», програма «Erasmus+», а також програми подвійного дипломування, орієнтовані на підтримку ініціатив у галузях освіти, культури та спорту [8].

Значна увага в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини приділяється виховній роботі. Так, до послуг здобувачів вищої освіти понад 80 різних гуртків, клубів за інтересами, студій дозвілля,

творчих колективів, 13 з яких мають почесне звання «народний». В університеті створено унікальний у своєму роді Національно-патріотичний табір для студентської молоді «Дія», студентську соціально-психологічну службу, Молодіжний центр «START», Skills Hub для учнівської та студентської молоді, Центр новітніх освітніх технологій «USPU Ecosystem» [8].

Студентські лідери є членами вчених рад факультетів та інституту, а також вченої ради університету та ректорату. Жодне управлінське рішення не приймається без участі здобувачів вищої освіти.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини є осередком розвитку спорту та спортивно-масової роботи в місті та регіоні. При спортивному клубі функціонує близько 20 оздоровчих секцій. До послуг студентів спортивні та тренажерні зали, а також кваліфіковані тренери. Збірні команди університету беруть участь у всіх змаганнях університету, міста, області, України, успішно виступають та перемагають на чемпіонатах України, Європи та світу [8].

Кілька років поспіль Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини є лідером вступної кампанії серед закладів вищої освіти Черкащини та стабільно входить у першу сотню найпопулярніших закладів вищої освіти [8].

Організація освітнього процесу у виші здійснюється на засадах Європейської кредитно-трансферної накопичувальної системи (ЄКТС). У своїй діяльності щодо внутрішнього забезпечення якості освітньої діяльності та якості вищої освіти університет керується законами України «Про освіту», «Про вищу освіту», а також Рекомендаціями Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти стосовно запровадження внутрішньої системи забезпечення якості (2019), Рекомендаціями для покращення якості вищої освіти в Україні (2015), «Стандартами і рекомендаціями щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти (ESG)» (2015), Рекомендаціями Уповноваженого із захисту державної мови щодо норм Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» та Кодексу України про адміністративні правопорушення, які стосуються обов'язкового застосування державної мови у діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій державної і комунальної форм власності (2022) та ін. [7].

Відповідно до цих документів, з метою внутрішнього забезпечення якості освіти, в університеті розроблено та затверджено низку положень. Зокрема, «Положення про забезпечення якості освітньої діяльності та якості вищої освіти в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини (нова редакція)» (2019) [3], «Положення про систему рейтингової оцінки діяльності науково-педагогічних працівників Уманського

державного педагогічного університету імені Павла Тичини (нова редакція)» (2021) [5]чення якості освітньої діяльності та якості вищої освіти є запровадження процедур впливу студентів на процес забезпечення якості освіти на принципах автономії університету та академічної свободи, в університеті діє «Положення про участь студентів у забезпеченні якості вищої освіти в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини (нова редакція)» (2018) [6].

Система внутрішнього забезпечення якості освітньої діяльності та якості вищої освіти в університеті передбачає: контроль за кадровим, матеріально-технічним і навчально-методичним забезпеченням освітньої діяльності; якістю проведення навчальних занять; якістю знань здобувачів вищої освіти; забезпечення академічної мобільності здобувачів вищої освіти; наявність інформаційних систем для ефективного управління освітнім процесом; здійснення моніторингу та періодичного перегляду освітніх програм; забезпечення публічності інформації про освітні програми, ступені вищої освіти та кваліфікації; запобігання та виявлення академічного плагіату в наукових роботах здобувачів вищої освіти [4].

Контроль за кадровим забезпеченням освітньої діяльності передбачає систему відбору науково-педагогічних працівників; рейтингове оцінювання роботи науково-педагогічних працівників; забезпечення академічної мобільності науково-педагогічних працівників. Контроль за якістю кадрового забезпечення навчального процесу в університеті здійснюють відділ кадрів, конкурсна комісія, навчально-методичний відділ. Рейтингова система оцінювання роботи науково-педагогічних працівників є стимулом для підвищення якості їхньої роботи. Вона ґрунтується на результатах виконання педагогами індивідуального плану роботи за навчальний рік за нормами часу для всіх видів робіт. Конкурсна комісія університету враховує рейтингові показники науково-педагогічних працівників при заміщенні вакантних посад, укладанні трудових договорів (контрактів) [3].

Університет забезпечує академічну мобільність науково-педагогічних працівників шляхом підвищення їхньої кваліфікації та проходження стажування, мета яких – формування якісного науково-педагогічного (педагогічного) персоналу університету та його відокремлених підрозділів, що спрямоване на розв'язання кадрових проблем, реалізацію механізмів кар'єрного росту науково-педагогічних працівників, їхньої мотивації до якісної професійної діяльності та соціального захисту тощо. Контроль за якістю підвищення кваліфікації і стажування науково-педагогічних працівників університету здійснюють завідувачі кафедр і декани факультетів/директор інституту, а також навчально-методичний відділ [3].

Контроль за навчально-методичним забезпеченням передбачає: контроль технологічних вимог до матеріально-технічного забезпечення; контроль технологічних вимог до навчально-методичного забезпечення; контроль за підготовкою та виданням навчальної та навчально-методичної літератури; контроль за підготовкою та оновленням комплексів навчально-методичного забезпечення навчальних дисциплін; підготовку тестових завдань.

Контроль за виконанням і дотриманням зазначених нормативів щодо матеріально-технічного забезпечення в університеті здійснюють у межах своїх службових обов'язків декани факультетів/директор інституту, завідувачі кафедр, а також навчально-методичний відділ, відділ ліцензування, акредитації та моніторингу якості освіти, центр культури і дозвілля «Гаудеамус», інформаційно-обчислювальний центр шляхом систематичної перевірки реального стану матеріально-технічного забезпечення та усунення недоліків за умови його невідповідності нормативним показникам [3].

Контроль за відповідністю реальних показників навчально-методичного забезпечення освітньої діяльності в університеті нормативним здійснюють перед початком нового навчального року навчально-методичний відділ, а далі – постійно декани факультетів/директор інституту та завідувачі кафедр у межах своїх службових обов'язків.

З метою здійснення кваліфікованої наукової та фахової підтримки редакційно-видавничої діяльності викладачів, рецензування навчальних та навчально-методичних видань, а також дотримання єдиних вимог та підвищення рівня видавничої діяльності професорсько-викладацького колективу в університеті створено видавничо-редакційний відділ, який у своїй роботі керується «Положенням про видавничо-редакційний відділ» (2019) [7].

Відповідно до Рекомендацій з навчально-методичного забезпечення навчальних дисциплін у закладах вищої освіти (Лист МОН України від 09.07.2018 р. № 1/9-434) в університеті науково-педагогічні працівники готують комплекси навчально-методичного забезпечення (КНМЗ) дисциплін. КНМЗ дисципліни – це навчально-методичне видання на допомогу здобувачам вищої освіти у вивченні навчальної дисципліни з викладом її основного змісту, завдань до різних видів навчальної діяльності студентів та рекомендацій до їх виконання [3].

Під час проведення контрольних заходів із дисципліни використовують комплекти тестових завдань, які укладає лектор, який забезпечує викладання навчальної дисципліни.

Контроль за якістю проведення навчальних занять передбачає: контроль за якістю проведення лекцій, практичних (семінарських) і лабораторних занять; контроль за якістю практичного навчання здобувачів вищої освіти;

контроль за якістю самостійної роботи здобувачів вищої освіти. Контроль за якістю проведення лекцій, практичних (семінарських) і лабораторних занять в університеті передбачає систематичне проведення науково-педагогічними працівниками відкритих навчальних занять. Ця форма педагогічного контролю застосовується з метою виявлення рівня професійної компетентності і педагогічної майстерності професорсько-викладацького складу та подальшого вдосконалення викладацької діяльності і підвищення рівня навчальних досягнень здобувачів вищої освіти [3].

Практика в університеті є невід'ємною складовою освітнього процесу, яка передбачає безперервність та послідовність її проведення і спрямована на закріплення теоретичних знань, отриманих здобувачами вищої освіти у період навчання, набуття і вдосконалення практичних умінь і навичок за відповідною спеціальністю/освітньою програмою. Відповідальність за організацію, проведення і контроль практики покладено на ректора, першого проректора, деканів факультетів/директора інституту, гаранта освітньої програми, завідувачів відповідних кафедр, відповідального за стажування студентів та керівника практик по університету, керівника практик по факультету/інституту, групового керівника, методистів. Навчально-методичне керівництво і проведення окремих видів практики, а також зв'язок із базами практик контролює гарант освітньої програми [3].

Контроль за якістю знань здобувачів вищої освіти передбачає: контроль за організацією поточного, модульного і підсумкового контролів знань; контроль за забезпеченням академічної мобільності здобувачів освіти; проведення ректорського контролю знань здобувачів вищої освіти у формі ректорських контрольних робіт; проведення ректорського контролю знань здобувачів вищої освіти у формі комп'ютерного тестування; проведення ректорського контролю знань здобувачів вищої освіти у формі комплексних контрольних робіт; проведення анкетування студентів.

Академічна мобільність здобувачів вищої освіти передбачає їхню участь в освітньому процесі університету та партнерських закладів освіти (в Україні або за кордоном), проходження навчальної або виробничої практики, проведення наукових досліджень із можливістю перезарахування в установленому порядку опанованих навчальних дисциплін, практик тощо [3].

З метою постійного моніторингу життєдіяльності університету з надання освітніх послуг факультетами/інститутом, кафедрами та окремими науково-педагогічними працівниками, для оцінки рівня соціального забезпечення учасників освітнього процесу в університеті відповідно до наказу ректора систематично проводиться анкетування здобувачів вищої освіти. Узагальнені і проаналізовані результати опитування здобувачів вищої освіти обов'язково розміщують на сайті університету [3].

З метою забезпечення високої якості професійної підготовки здобувачів вищої освіти в університеті розроблено механізм затвердження, періодичного перегляду та моніторингу освітніх програм. Підвищенню якості освіти сприяє і система запобігання академічного плагіату у здобувачів вищої освіти, яка ґрунтується на всебічній перевірці їхніх випускних кваліфікаційних робіт на плагіат [4].

Структурним підрозділом навчально-методичного управління, який безпосередньо сприяє забезпеченню безперервного процесу підвищення якості вищої освіти та освітньої діяльності, є відділ якості освіти, ліцензування та акредитації. З цією метою, відділ здійснює комплекс підготовчих заходів щодо організації та проведення ліцензування та акредитації освітніх програм; організовує проведення ректорських та комплексних контрольних робіт; вивчає зміни у нормативно-правовій базі з питань ліцензування і акредитації, узагальнює отриману інформацію та інформує структурні підрозділи університету; аналізує та узагальнює інформацію щодо відповідності стану забезпечення спеціальностей ліцензійним вимогам; розробляє та проводить заходи щодо створення системи забезпечення якості вищої освіти в університеті відповідно до вимог державних стандартів вищої освіти, критеріїв національної та європейської систем акредитації та міжнародних процедур визнання освітніх програм; спільно з навчальним відділом здійснює моніторинг якості вищої освіти в університеті; розробляє та впроваджує заходи щодо підвищення якості освіти і освітньої діяльності, забезпечення її відповідності сучасному рівню розвитку освіти, науки, потребам ринку, вимогам Національного агентства з питань якості вищої освіти; сприяє працевлаштуванню здобувачів вищої освіти та випускників університету тощо.

Висновки. Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини зарекомендував себе і міцно утвердився як потужний вітчизняний виш, який був і залишається лідером педагогічної освіти.

В умовах карантинних обмежень, а наразі – і воєнного стану, університету вдалося утримати лідерські позиції у підготовці та забезпеченні конкурентоздатності фахівців. Цьому сприяло запровадження нових технологій дистанційного навчання, оснащення навчальних аудиторій мультимедійним обладнанням, створення електронної системи управління освітнім процесом.

Політика університету спрямована на забезпечення якості освіти і провадиться на основі різноманітних внутрішніх механізмів і процедур, які уможливають активну участь усіх учасників освітнього процесу. На університетському рівні розроблено і затверджено в установленому порядку необхідні документи, які регламентують використання різних механізмів і процедур забезпечення якості.

Запорукою якісної освітньої діяльності, чіткого функціонування університетської системи інформування, стимулювання і мотивації якості вищої освіти стало залучено всіх учасників освітнього процесу. Кожний структурний підрозділ університету спрямовує свою роботу на постійну актуалізацію змісту навчання, на вдосконалення механізму достатнього та якісного ресурсного забезпечення освітньої діяльності, широке використання сучасних інтелектуальних інформаційних технологій навчання тощо.

Уманський державний педагогічний університет посилює свою роль в освітньому середовищі, динамічно розвиваючись та модернізуючись, залишаючись центром освіти, науки, духовності та культури Черкащини.

Література:

1. Бутенко О. Г. Підготовка майбутніх педагогів у контексті стандартизації дошкільної освіти: гендерний аспект / Бутенко О. // *Збірник матеріалів II Міжнародної конференції «Гендерні студії : навчання, дослідження та практика» та семінару для молодих дослідників «Гендерні студії : освіта, гендерна рівність, демократія, мир»* (16-20 квітня 2018 р.) / За ред. О. В. Авраменко, Т. В. Лісова. – Кропивницький : Видавництво КОД, 2018. – С. 143-145.

2. З історії університету [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://udpu.edu.ua/pro-universytet/z-istorii-universytetu>.

3. Положення про забезпечення якості освітньої діяльності та якості вищої освіти в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини (нова редакція) (затверджене вченою радою університету від 26 лютого 2019, протокол № 10) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://udpu.edu.ua/pro-universytet/dokumenty>.

4. Положення про запобігання та виявлення академічного плагіату в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини (нова редакція) (затверджене вченою радою університету від 23 листопада 2021, протокол № 6) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://udpu.edu.ua/pro-universytet/dokumenty>.

5. Положення про систему рейтингової оцінки діяльності науково-педагогічних працівників Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (нова редакція) (затверджене вченою радою університету від 26 жовтня 2021, протокол № 4) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://udpu.edu.ua/pro-universytet/dokumenty>.

6. Положення про участь студентів у забезпеченні якості вищої освіти в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини (нова редакція) (затверджене вченою радою університету від 18 вересня 2021, протокол № 2) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://udpu.edu.ua/pro-universytet/dokumenty>.

7. *Сайт Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://udpu.edu.ua/>.

8. Університет сьогодні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://udpu.edu.ua/pro-universytet/universytet-sohodni>.

References:

1. Butenko O. H. Pidhotovka maibutnix pedahohiv u konteksti standartyzatsii doshkilnoi osvity: hendernyi aspekt [Training of future teachers in the context of standardization of preschool education: gender aspect] / Butenko O. // *Zbirnyk materialiv II Mizhnarodnoi konferentsii «Henderni studii : navchannia, doslidzhennia ta praktyka» ta seminaru dlia molodykh doslidnykh «Henderni studii :*

osvita, henderna rivnist, demokratiia, myr» (16-20 kvitnia 2018 r.) / Za red. O. V. Avramenko, T. V. Lisova. – Kropyvnytskyi : Vydavnytstvo KOD, 2018. – S. 143-145.

2. Z istorii universytetu [From the history of the university] [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://udpu.edu.ua/pro-universytet/z-istorii-universytetu>.

3. Polozhennia pro zabezpechennia yakosti osvitnoi diialnosti ta yakosti vyshchoi osvity v Umanskomu derzhavnomu pedahohichnomu universyteti imeni Pavla Tychyny (nova redaktsiia) [Regulations on ensuring the quality of educational activities and the quality of higher education in the Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University (new version) (approved by the academic council of the university on February 26, 2019, protocol No. 10)] (zatverdzhene vchenoiu radoiu universytetu vid 26 liutoho 2019, protokol № 10) [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://udpu.edu.ua/pro-universytet/dokumenty>.

4. Polozhennia pro zapobihannia ta vyjavlennia akademichnoho plahiatu v Umanskomu derzhavnomu pedahohichnomu universyteti imeni Pavla Tychyny (nova redaktsiia) [Regulation on the prevention and detection of academic plagiarism in the Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University (new version) (approved by the academic council of the university on November 23, 2021, protocol No. 6)] (zatverdzhene vchenoiu radoiu universytetu vid 23 lystopada 2021, protokol № 6) [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://udpu.edu.ua/pro-universytet/dokumenty>.

5. Polozhennia pro systemu reitynhovoi otsinky diialnosti naukovo-pedahohichnykh pratsivnykiv Umanskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Pavla Tychyny (nova redaktsiia) [Regulations on the system of rating assessment of the activity of scientific and pedagogical workers of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University (new edition) (approved by the academic council of the university on October 26, 2021, protocol No. 4)] (zatverdzhene vchenoiu radoiu universytetu vid 26 zhovtnia 2021, protokol № 4) [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://udpu.edu.ua/pro-universytet/dokumenty>.

6. Polozhennia pro uchast studentiv u zabezpechenni yakosti vyshchoi osvity v Umanskomu derzhavnomu pedahohichnomu universyteti imeni Pavla Tychyny (nova redaktsiia) [Regulations on the participation of students in ensuring the quality of higher education in the Pavlj Tychyna Uman State Pedagogical University (new version) (approved by the academic council of the university on September 18, 2021, protocol No. 2)] (zatverdzhene vchenoiu radoiu universytetu vid 18 veresnia 2021, protokol № 2) [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://udpu.edu.ua/pro-universytet/dokumenty>.

7. Sait Umanskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Pavla Tychyny [Website of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University] [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://udpu.edu.ua/>.

8. Universytet sohodni [University today] [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://udpu.edu.ua/pro-universytet/universytet-sohodn>.

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11\(18\)-101-110](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11(18)-101-110)

Олена Візирякіна

*аспірант, Харківський Національний
Педагогічний Університет ім. Г.С. Сковороди,
м. Харків, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-9954-7297>*

ВІДОБРАЖЕННЯ КОМПЕТЕНТНОСТІ ЗДОБУВАЧА ВИЩОЇ ОСВІТИ ТА МОБІЛЬНОГО ФАХІВЦЯ У РІЗНИХ СФЕРАХ ДІЯЛЬНОСТІ ГАЛУЗІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

Анотація. Умови, в яких опинилась сьогодні Україна, кидають виклик професійній освіті, яка готує фахівців різних галузей у вищій школі, ставати на шлях, відтворення тих компетентностей, що знадобляться в різних країнах світу, але насамперед Україні, - для просування розвитку національної економіки. Метою нашого дослідження було обґрунтувати деякі лікувальні засоби фізичних терапевтів, як основи професійних компетентностей, з позиції їх можливостей застосування в різних варіантах діяльності. Україна є членом ВООЗ, яка співпрацює з багатьма країнами Всесвітньої Асоціації фізичних терапевтів завданням яких, в свою чергу, є розвивати континуум поточних освітніх можливостей, які можуть містити покращення програм початкового рівня для фізичних терапевтів, як персоналу і підвищення авторитету професії, особливо в країнах де професія, все ще знаходиться, в зародковому стані. Шляхом порівняння та зіставлення поглядів науковців з одночасним аналізом історичного екскурсу, дозволило виокремити понятійно-категорійні базиси професійної компетентності за темою. Майбутні фізичні терапевти, можуть призвести свій вклад в розвиток реабілітації, як компетентні (надавачі якісних послуг) членами команд, або спрямувати зусилля на розвиток самостійної діяльності і тим самим підвищити конкурентоздатність галузі охорони здоров'я з позиції економічних складових.

Ключові слова: Фізичний терапевт, засоби фізичної терапії, компетентність, галузь охорони здоров'я, спортивна медицина, лікувальні вправи, акупунктура.

Olena Viziriakina

*Postgraduate student, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical
University, Kharkiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-9954-7297>*

REFLECTING THE COMPETENCE HIGHER EDUCATION STUDENT AND A MOBILE SPECIALIST IN VARIOUS SPHERES OF ACTIVITY IN HEALTH CARE INDUSTRY

Abstract. The conditions in which Ukraine finds itself today challenge professional education, which prepares specialists in various fields in higher education, to set out on the path to reproduction of those competencies that will be needed in various countries of the world, but primarily in Ukraine, to promote the development of the national economy. The purpose of our study was to substantiate some of the therapeutic means of physical therapists as the basis of professional competences, from the point of view of their possibilities of application in various options of activity. Ukraine is a member of the WHO, which many countries of the World Association of Physical Therapists, whose task, in turn, is to develop a continuum of current educational opportunities that may include improving entry-level programs for physical therapists as personnel and increasing the prestige of the profession, especially in countries where the profession is still in its infancy. By comparing the views of scientists with the simultaneous analysis of the historical excursion, it was possible to single out the conceptual and categorical bases of professional competence by topic. Future physical therapists can contribute to the development of rehabilitation as competent (providers of quality services) team members, or direct efforts to the development of independent activities and thereby increase the competitiveness of the health care industry from the standpoint of economic components.

Keywords: physical therapist, means of physical therapy, competence, health care industry, sports medicine, therapeutic exercises, acupuncture.

Постановка проблеми. Одним із важливих пріоритетів освіти є формування професійної компетентної особистості. Тож перед сучасною вищою професійною освітою, постає пошук та використання шляхів підвищення ефективності навчальних технологій. Основним критерієм, який характеризує рівень фахової підготовки майбутнього фізичного терапевта, ерготерапевта виступає його знання, вміння та навички. В практичній діяльності такого фахівця, загалом виокремлюються декілька сфер: медична (галузь охорони здоров'я), спортивна медицина, педагогічна. За таким викликом, перед викладачем стоїть завдання підготовки конкурентоспроможного фахівця, водночас зацікавленого і мобільного у різних сферах діяльності. Для цього, ми вважаємо за потрібне, передати знання, вміння та навички і передумови такі, щоб створити для майбутнього фахівця великий арсенал засобів для лікувально-відновлюваного чи адаптаційно-абілітаційного процесу, який надалі ми називаємо реабілітацією.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналізом проблеми професійного становлення фахівців фізичної терапії, займались, як загалом комплексною моделлю. О.М. Сущенко досліджував модель розвитку професійної компетентності майбутніх магістрантів з фізичної терапії, ерготерапії у процесі виробничої практики. Л.В. Середа розглядає формування самоосвітньої компетентності майбутніх фізичних терапевтів, ерготерапевтів. Вважаємо, необхідним подальше вивчення професійної компетентності зазначених фахівців.

Мета статті - обґрунтувати деякі лікувальні засоби, як базиси професійної компетентності майбутніх фахівців з фізичної терапії, ерготерапії для відображення мобільності у різних категоріальних сферах праці галузі охорони здоров'я, що одночасно є деяким обґрунтуванням завдань професійної освіти за цим напрямком. Вважаємо доцільним вивчення окремих варіантів діяльності майбутнього фахівця та пропонуємо виклад основного матеріалу за блоками.

Виклад основного матеріалу.

Запорукa активних вправ, як для фізичних терапевтів

Основним засобом в роботі фізичного терапевта є рух, як головний компонент лікувально-фізичної культури, фізичної терапії. У кваліфікаційних характеристиках професій галузі охорони здоров'я, що пов'язані з реабілітацією [1], цим засобом можуть користуватися лікарі з фізичної та реабілітаційної медицини, фізичний терапевт, ерготерапевт, лікар з лікувальної фізкультури, лікар з лікувальної фізкультури і спортивної медицини, лікар зі спортивної медицини, медична сестра. Рух, можна описувати складовими: як мікро- і макроанатомічну структуру з фізіологією м'язів та пов'язаних з нею тканин; зв'язок між мікро і макроструктурою та функціями м'язів; макроанатомію м'язів і м'язових груп, їх взаємовідносин один з одним і такими структурами, як кістки, суглоби, сполучна тканина, внутрішні органи, нерви і сосуди (з тим, що лежить глибоко, на поверхні, вище, нижче, посередині чи збоку від певної структури). Вони в свою чергу будують індивідуальний потенціал під контролем нейрофізіологічної системи.

Взаємозв'язок патернів руху з синдромами скелетно-м'язової болі, міститься у понятті «порушення м'язової рівноваги(м'язовий дисбаланс)». Воно зустрічається в публікаціях з оцінки м'язів та їх функцій, вже на протязі 60 років. Виявлення факторів, що призводять до порушення безпосередньо руху, має значення як один з компонентів інтегративної оцінки і лікування пацієнтів. М'язи виконують функції і можуть бути агоністами, антагоністами, синергістами, можуть міняти функції спільної праці в залежності від задачі руху. Коли м'язи скорочуються щоб стабілізувати суглоб, їх називають фіксаторами (або стабілізаторами). Ці описи м'язів інформативні, однак вони

мало підходять коли необхідно охарактеризувати більш динамічні і складні рухи. Спроби, іноземними науковцями, більш детально класифікувати м'язи, згідно їх анатомії, типами волокон і їх функціями, були ще з 1994 р., тоді зустрічались такі класифікації: фізичні м'язи (схильні до подовження слабкі, що кріпляться на одному суглобі), тонічні (схильні до стягнення, кріпляться на двох суглобах, на одну третину сильніші, можуть містити тригерні точки, більш низький поріг подразнення). Та більш свіжа класифікація [2], яка виділяє локальні стабілізатори, глобальні стабілізатори, глобальні мобілізатори. Наприклад, деякі м'язи володіють більш вираженими стабілізуючими властивостями (багатороздільний м'яз спини), або мобілізуючими властивостями (м'яз випрямляючий хребет). Однак існують також м'язи, які володіють двома властивостями і можуть грати різну роль в залежності від потреб виникаючих, в якийсь момент часу, як широкі м'язи по відношенню до чотириголового і камбалоподібного м'язу.

Таким чином, порушення м'язової рівноваги обумовлено нездатністю або стабілізувати, або відтворювати рух. Це відбувається тому, що одна або більше число м'язів дуже ослаблені і/або подовженні або надактивні і/або укорочені.

Розуміння концепції м'язової рівноваги та результатів зміни функції м'язи неможливо досліджувати без розгляду їх нейрофізіологічних компонентів.

Разом мозку під час одного руху, доводиться контролювати декілька суглобів, які рухаються завдяки скоординованої діяльності, що мають на увазі існування зворотного зв'язку і можливості сенсорних аферентних імпульсів від суглобів, зв'язок, м'язових веретен, а також обробку біомеханічної моторної інформації та звичайне подовження у відповідь на запропоновані зміни [2].

Повільні рухові одиниці включаються в роботу при невеликих навантаженнях, що складає 25% величини максимально довільного скорочення, тоді як швидкі потребують більш високих навантажень [3]. Отже оптимальна стабілізація може бути досягнута під час включення повільних рухових одиниць і м'язів з їх високим вмістом. Коли м'язи-мобілізатори, які складаються з швидких моторних одиниць, використовуються в цілях компенсації дисфункції стабілізаторів, виникає надмірне перенапруження. Sahrman у 1987 р. досліджував теорію «ковзаючих ниток» в якій йдеться, про неправомірне включення вкорочених м'язів може стати, справжньою проблемою. Вважають, що короткі м'язи активуються легше, ніж їх більш довгі синергісти. Це може бути визвано механічними причинами, тобто збільшенням перекривання актинових і міозинових волокон. Результатом буде збільшення внутрішньої «ригідності» м'язів і готовності до активізації. Ми

вважаємо, ці аспекти з позиції функціональної анатомії і фізіології важливі для майбутніх фізичних терапевтів, які працюють у спорті.

Загалом компетентний фахівець, такий компонент, як моторний контроль має бачити з позиції неврології. У зарубіжних науковців, ще з 1906 року (Ч. Шеррінгтон) проводяться дослідження теорій моторного контролю. Основні рефлекторна і ієрархічна закладенні у багатьох реабілітаційних (авторських) методиках, що застосовуються при патологічних порушеннях, в т. ч. неврологічних, опорно-рухового апарату, після хірургічних втручань, які призвели до дисбалансу м'язів і біомеханіки руху. Багато науковців [4] підтримують динамічну моторну теорію, що ґрунтується саме на основі біомеханіки, нейрофізіології і моторного навчання. В авторській методиці за Фельденкрайзом, добре просліджується теорія Бернштейна (диференціювання складних рухів за рівнями). Більш сучасна теорія екологічна модель, концепція якої: рух виникає в результаті взаємодії між завданням, індивідуальністю і навколишнім середовищем. Одна з цікавих, теорія моторної програми [5], яка розглядає саму моторну програму як абстрактне уявлення руху, що централізує та контролює багато ступенів свободи.

Така кількість описаних вище параметрів, і це ще не всі, перетворюють цей засіб реабілітації, саме у термін «рух». Звичайно досвідчені фахівці під час, оцінки і функціональних тестів, вибору лікування, керуються цими принципами усунення порушень. Однак, практично неможливо все врахувати, тож загалом лікувальний рух (вправа) будується на м'язах локальних/глобальних стабілізаторах і глобальних мобілізаторах кінематичних ланцюгів.

Знання принципів першої допомоги, як можливість праці в спорті

Фізичний терапевт, що бажає зайнятися спортивною медициною, без сумніву зіткнеться з труднощами. У професійному спорті існують вимоги для ієрархічної структури організації медичної допомоги, в якій задіяні лікар зі спортивної медицини, лікар з лікувальної фізкультури і спортивної медицини, що є офіційно зареєстровані, та це є абсолютно нормальним і має на увазі присутність на кожному матчі і кожному тренуванні особи, здатної надати першу і екстрену допомогу. Та є така думка: перша допомога – це само по собі мистецтво. Лікар повинен покладатися не тільки на свої професійні знання, но і також пройти кваліфікаційні курси по наданню первинної допомоги. Багато керівних органів, що відповідають за спорт рекомендують навчання на своїх власних курсах і працюють також, над розробкою програм навчання для аматорського спорту. Можливість роботи фізичного терапевта у спортивній медицині, особливо професійного спорту, ускладнена набуттям досвіду.

Якщо між змаганнями запропонувати гравцям пройти реабілітаційний курс, то такий лікар (або фізичний терапевт) виявляється у ролі працівника з

амбулаторними пацієнтами і захворюваннями опорно-рухового апарату. В професійному клубі, якщо він все ж таки туди потрапляє, стає членом міждисциплінарного колективу, який інколи називають «закулісним персоналом», однак в такому випадку можуть бути чіткі обов'язки, що зводяться до забезпечення готовності гравців до гри, накладання пластиру, пов'язок, перша допомога на полі. В аматорському спорті, все простіше, професійні обов'язки можуть носити батьківський характер: пам'ятати про необхідність дати теплу білизну гравцям що сидять на лавці запасних в холодну погоду або крем від засмаги у спеку та ін. Можливо надання допомоги глядачам, особам відповідальним за проведення гри. Однак слід пам'ятати, головна відповідальність - це гравці.

Спортивна медицина – поширена і складна галузь здоров'я, що містить в себе багато дисциплін [6]. Фізичний терапевт, працюючий у спорті має крім тих знань, вмінь що викладені вище, ще й велику важливість розуміння принципів першої допомоги і лікування гострої травми.

Оздоровчий вплив лікувальних вправ

Рух, більш прицільно, у лікувальній фізкультурі набуває мети включення в роботу організму наявних адаптаційних резервів, дозволяє помітно прискорити і зробити більш ефективним процес оздоровлення. У розвитку адаптаційних реакцій під впливом рухів (активних вправ) з принципами тренуваності, головну роль грає нервова система. В загальноприйнятій класиці, її центральний відділ – ЦНС – забезпечує взаємозв'язок не тільки організму з зовнішнім середовищем, но і рефлекторну взаємодію між внутрішніми органами, з одного боку, і між ними та руховим апаратом - з іншого. Завдяки цьому при м'язовій роботі пропріоцептивні імпульси з рецепторів м'язів, зв'язок, сухожилля поступають в ЦНС, звідти через центри вегетативної нервової системи регулюють діяльність внутрішніх органів і обміну речовин. Такий взаємозв'язок був визначений, як моторно-вісцеральні рефлекси [7]. Саме їх слід вважати фізіологічною основою, оздоровчого впливу фізичних вправ і на здоровий і на хворий організм. Велику роль також грає гуморальний механізм: виділення гормонів, що впливають на роботу серця; метаболіти м'язів, що поліпшують їх кровообіг. Загалом, залежно від стану, рух (активні вправи) набуває принципів режим застосування (інтенсивність, періодичність, вихідні положення та ін.).

Рефлексотерапія (акупунктура) – шлях до самостійної діяльності у фізичній терапії

Програми реабілітації можуть складатися не тільки з (рухів) вправ, але і з багатьох інших засобів впливу з лікувальною метою. Сьогодні сучасні клініки пропанують послуги рефлексотерапії, основою якою є акупунктура. Вона відрізняється якістю подразників акупунктурних точок. В професійній

освіти, дисципліни з рефлексотерапії пропонуються за вибором здобувача, це є шлях для майбутніх фізичних терапевтів до самостійної практики або деякі пріоритети роботи в команді з іншими професіоналами.

Розуміння акупунктури, як лікувального засобу неможливо без розгляду її виникнення. Попри загальноприйнятту думку, згідно якої акупунктура виникла у Китаї, є деякі докази її існування у стародавні часи у Центральній Європі. Теоретичні основи були викладені у «Трактаті жовтого імператора про внутрішні органи» 2000 років назад. Акупунктура розвивалась на протязі багатьох століть і застосовувалась одночасно з лікуванням травами, масажем дієтою, теплом, включаючи припікання полиновими цигарками [8]. Першою країною в Європі, яка прийняла акупунктуру була Франція, після повернення місіонерів з Китаю, що привезли опис її застосування. Приблизно в середині дев'ятнадцятого століття у Китаї вона мала хвилю занепаду, та в часи приходу до влади Мао Дзе-Дуна, різноманітні форми лікувальних засобів злились в одне ціле, створивши те що сьогодні відомо як традиційна Китайська медицина.

Встановлення голок і їх ручна або електрична стимуляція впливають на течію енергії «чі», що зазвичай перекладається як «життєва енергія»; «життєва сила» або «дух». Або ще одне визначення цього поняття, означає випарення народжені їжею». Представники традиційної китайської медицини вважають, що вплив на течію енергії «чі» по каналам, позитивно відображається на загальному стані здоров'я людини. Для досягнення позитивного лікувального ефекту необхідно подразнення ділянки введенням голки, що викликають специфічні відчуття, відомі як «де чі» та описане як глибинне сильне відчуття болі, що розтікається по меридіану. В традиційній китайській медицині оцінка стану здоров'я заснована на уявленні про людину як о мініатюрі всесвіту, тобто макрокосм. Ключова різниця між акупунктурою, прийнятою в західній і традиційній китайській медицині, криється в оцінці хворого, можливих результатів і тому прагненні, яке стоїть за лікуванням. Лікування традиційно китайською медициною буде намагатися змінити рух і течєю енергії «чі», а західний лікар буде добиватися специфічної нейрохімічної відповіді, а також реакції, сполучної і м'язової ткани. Дослідження, щодо механізму дії від акупунктури були направлені на оцінку анальгезуючого ефекту. У 60-х роках, це «теорія воріт», у 70-80-х роках дослідили вивільнення нейротрансмітерів, які сприяють знеболюванню. В кінці минулого століття у доповіді ВОЗ [9] з'явилися дослідження, що підтримують роль акупунктури у регуляції різних фізіологічних функцій, захисту від інфекцій та знеболення, ревматоїдний артрит. Сучасні погляди, мають докази, неможливості анальгезії акупунктурою у хворих з геміплегією і параплегії. В науковій літературі постійно з'являються статті про вплив акупунктури на модуляцію активності

лімбічної системи мозку, що значить зміну сприйняття болі і підтримки гомеостазу організму.

Теперішній час вражає різновидами такого засобу лікування: голковколівання, електроакупунктура, ВВЧ-пунктура, магнітопунктура, гірудопунктура, фармакопунктура та ін. В нашій країні і західній медицині, звісно крім Китаю, акупунктура відноситься до методів нетрадиційної медицини. Та поряд, ми маємо фахівців в різних сферах, зокрема галузі охорони здоров'я, які для більшого підвищення продуктивності і якості, пов'язані з неперервною освітою. Багато установ, підтримують розвиток фахівця, як спеціаліста і як наслідок сферу галузі. Існують багато поглядів, у застосуванні ліків з терапевтичною метою, зокрема фізичними терапевтами. Одним з найбільш відомим методом нетрадиційної медицини і напрямком в цій області є гомеопатія. Завдяки утвореній німецьким вченим, професором Лейпцігського Університету Самуїлом Ганеманном концепції, заснованої на відкриттях Гіппократа, гомеопатія як терапевтична система отримала поширення по всьому світу на рубежі дев'ятнадцятого століття. «Гомеопатія» - слово грецького походження і значить «лікувати подібним», в той час як «алопатія» значить «лікувати протилежним». Гомеопатичні засоби виготовляють з речовин рослинного, тваринного та мінерального походження. Вже існує багато форм для внутрішнього і зовнішнього застосування. Гомеопатичні засоби не поступаються аллопатичним по ефективності і мають ряд переваг в зрівнянні з ними: безпека, відсутність побічних ефектів, токсичної дії та алергізуючого впливу на організм, - що особливо важливо при лікуванні хронічних захворювань. Вони сприяють стимуляції природних захисних сил і відновленню саморегуляції організму [10]. Фармакоакупунктура (має варіанти) – введення лікарських засобів (ін'єкційні форми) через точки акупунктури, є ефективним методом терапії, так як поєднує в собі два: рефлексотерапію і вплив препарату. Щодо компетентності, безпосередньо фахівця який має займатися таким методом лікування, можна зазначити той факт про відсутність єдності думок серед лікарів, відносно лікування акупунктурою. До змінних, що потребують практичної оцінки, відноситься кількість голок, місце і глибина введення, характер стимуляції або маніпуляції. Тривалість і частота лікування визначається відповідно потребам хворого. Це неможливо без деякого ступеня активного, але безпечного експериментування, яке є подібним з оцінкою здатності хворого переносити фізичні та аеробні навантаження. Стосовно, застосування гомеопатичних препаратів, є також багато принципів: конституційної відповідності, симптоматичний, органозацікавлених у відповідні точки. Тож, існування курсів підвищення кваліфікації дають можливість просування вперед, а завданням професійної освіти є надати всі можливості для цього.

Висновок. Таким чином, завданням професійної освіти є передача здобувачам тих базисів компетентності майбутньому фахівцю, що дозволять стати йому мобільним у різних сферах. Тим самим, наблизити країну до розвитку галузі охорони здоров'я. Професійне та якісне викладання, обумовлене сучасними педагогічними технологіями і знаннями специфіки професії, навіть дисциплін за вільним вибором, які дають можливість для подальшого розвитку фахівця.

Література:

1. Довідник кваліфікаційних характеристик професій працівників. Випуск 78 «Охорона здоров'я, затверджений наказом МОЗ України» від 29.03.2002 № 117
2. Comerford M.J., Mottram S.L., 2001 Movement and Stability dysfunction – contemporary developments. *Man Ther* 6(1). 15-26.
3. Gibbons S.G.T., Comerford M.J., 2001. Strength versus stability: Part1: Concept and terms. *Orthopaed Div Rev March/April*, 21-27.
4. Електронний ресурс - [https // physio-pedia.com / Motor_Control_and_learning](https://physio-pedia.com/Motor_Control_and_learning) : дата звернення 23.10.2022
5. Schmidt, Richard A. ; Lee, Timothy Donald, 2005 Motor control and learning : a behavioral emphasis. Champaign, IL : Human Kinetics 557p.
6. Anderson M. K., 2003. Fundamentals of Sports Injury Management< second ed. Lippincott Williams & Wilkins, London.
7. Физиологические основы лечебной физической культуры : монография / М.Р. Могендович, И. Б. Темкин. Ижевск, 1975. 200с.
8. Ma K.W., 1992. The roots and development of Chinese acupuncture: from prehistory to early 20th century. *Acupunct Med* 10(Suppl.), 92-99.
9. WHO, 1999, Acupuncture: Review and Analysis of Reports on Controlled Clinical Trials. Geneva 81p.
10. Мнушко З.Н., Грекова И.А. Гомеопатические лекарственные средства глазами потребителей. *Провизор*, 2000. №4. С.16-19

References:

1. Dovidnik kvalifikacijnih karakteristik profesij pracivnikov. Vipusk 78 «Ohorona zdorov'ja, zatverdzenij nakazom MOZ Ukraïni» vid 29.03.2002 № 117 [Directory of qualification characteristics of employees' professions. Issue 78 "Health care, approved by the order of the Ministry of Health of Ukraine" dated March 29, 2002 No. 117] [in Ukrainian].
2. Comerford, M.J., Mottram, S.L. (2001). *Movement and Stability dysfunction – contemporary developments. Man Ther*, 6(1), 15-26 [in English].
3. Gibbons, S.G.T., Comerford ,M.J. (200). Strength versus stability: Part1: Concept and terms. *Orthopaed Div Rev March, April*, 21-27 [in English].
4. Retrieved from *physio-pedia.com* [https // physio-pedia.com / Motor_Control_and_learning](https://physio-pedia.com/Motor_Control_and_learning) [in English].
5. Schmidt, Richard A. ; Lee, Timothy Donald (2005). *Motor control and learning : a behavioral emphasis*. Champaign, IL : Human Kinetics [in English].

6. Anderson, M. K. (2003). *Fundamentals of Sports Injury Management*. (vol. 1-2). Lippincott Williams & Wilkins, London [in English].

7. Mogendovich, M.R., Temkin, I. B. (1975). *Fiziologicheskie osnovy lechebnoj fizicheskoj kul'tury* [Physiological foundations of medical physical culture]. Izhevsk [in Russian].

8. Ma, K.W. (1992). The roots and development of Chinese acupuncture: from prehistory to early 20th century. *Acupunct Med* 10(Suppl.), 92-99 [in English].

9. WHO, 1999, *Acupuncture: Review and Analysis of Reports on Controlled Clinical Trials*. Geneva [in English].

10. Mnushko, Z.N., Grekova, I.A. (2000). Gomeopaticheskie lekarstvennye sredstva glazami potrebitelej [Homeopathic medicines through the eyes of consumers]. *Provizor - Pharmacist*, 4, 16-19 [in Russian].

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11\(18\)-111-123](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11(18)-111-123)

Петро Волошин

*доцент кафедри музикознавства та вокально-хорового мистецтва,
Заслужений працівник культури України,
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини,
м. Умань, Україна,
<https://orcid.org/0000-0002-6235-8003>*

Ганна Волошина

*доцент кафедри теорії початкового навчання,
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини,
м. Умань, Україна,
<https://orcid.org/0000-0003-1039-6056>.*

РОЛЬ І ЗНАЧЕННЯ ПОЗАКЛАСНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ВИХОВАННІ ГРОМАДЯНСЬКОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У СУЧАСНИХ УМОВАХ

Анотація. У статті порушується важлива проблема сучасності – виховання громадянськості молодших школярів. Досвід та проведений експеримент підтверджує, що процес формування громадянськості повинен бути безперервним, тобто, охоплювати урок, позакласні та факультативні заняття, громадську діяльність школярів, всю позаурочну та позакласну діяльність школярів.

Автор аналізує специфіку позакласної діяльності, зміст, форми й методи проведення такої роботи. Аналізує народні звичаї, традиції й обряди, які поєднують у собі минуле й майбутнє, сприймаються як духовна естафета, заповіт предків, а також спираються на громадську думку і тому виявляють велику життєздатність. У статті класифіковано виховні українознавчі заходи громадянського спрямування. Визначено змістовий аспект поняття «позакласна виховна робота», виокремлено її завдання у контексті формування особистості школярів. Обґрунтовано значення методів та форм позакласної роботи (розповіді, бесіди, екскурсії, історико-етнографічної пошукової діяльності, виховні години, години громадянськості; традиційні та родинні свята, участь школярів у козацькому русі), які сприяють формуванню громадянської свідомості молодших школярів.

Саме вони допомагають молодшому школяреві насамперед визначити свої потенційні можливості, нахили та уподобання, а вже потім реалізувати їх

у певних видах роботи. Окрім того, школярі набувають не тільки відповідних організаторських та виконавських навичок. У них формуються навички роботи у колективі, вони вчаться відстоювати свою думку та рахуватися з думкою інших, бути толерантними, підкорювати власну діяльність інтересам громади. У процесі такої діяльності формується усвідомлення себе громадянином України, громадянська гідність, відповідальність, громадянський обов'язок, працелюбність, вимогливість до себе, ціннісне ставлення до Конституції, законів та символів держави, потреба у дотриманні обов'язків та прав дитини; усвідомлення належності до українського народу.

Ключові слова: молодші школярі; позакласна діяльність; громадянськість; громадянська гідність; відповідальність; громадянський обов'язок; громадянська свідомість; народні звичаї; учнівське самоврядування.

Petro Voloshyn

*PhD, associate professor, Honored Worker of Culture of Ukraine,
Pavlo Tychna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0002-6235-8003>*

Hanna Voloshyna

*PhD, associate professor, Pavlo Tychna Uman State Pedagogical University,
Uman, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0003-1039-6056>*

THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF EXTRA-CLASS ACTIVITIES IN THE EDUCATION OF CITIZENSHIP OF YOUNGER SCHOOL STUDENTS IN MODERN CONDITIONS

Abstract. The article deals with an important modern problem - education of citizenship of younger schoolchildren. Experience and conducted experiments confirm that the process of citizenship formation should be continuous, i.e., it should cover the lesson, extracurricular and optional classes, social activities of schoolchildren, all extracurricular and extracurricular activities of schoolchildren.

The author analyzes the specifics of extracurricular activities, the content, forms and methods of conducting such work. Analyzes folk customs, traditions and rites that combine the past and the future, are perceived as a spiritual relay, a testament of ancestors, and also rely on public opinion and therefore show great viability. The article classifies educational Ukrainian studies measures of civic orientation. The content aspect of the concept of "extracurricular educational work"

is determined, its task is singled out in the context of the formation of the personality of schoolchildren. The importance of methods and forms of extracurricular work (stories, conversations, excursions, historical-ethnographic research activities, educational hours, citizenship hours; traditional and family holidays, participation of schoolchildren in the Cossack movement) that contribute to the formation of civic consciousness of younger schoolchildren is substantiated.

It is they who help the younger schoolboy first of all to determine his potential opportunities, inclinations and preferences, and only then to realize them in certain types of work. In addition, schoolchildren acquire not only relevant organizational and executive skills. They develop teamwork skills, they learn to defend their opinion and consider the opinion of others, to be tolerant, to subordinate their own activities to the interests of the community.

In the process of such activity, self-awareness as a citizen of Ukraine, civic dignity, responsibility, civic duty, hard work, self-demandingness, value attitude to the Constitution, laws and symbols of the state, the need to observe the duties and rights of the child are formed; awareness of belonging to the Ukrainian people.

Keywords: younger schoolchildren; extracurricular activities; citizenship; civil dignity; responsibility; civic duty; civic consciousness; folk customs; student self-government.

Постановка проблеми. Актуальність вибору теми статті пояснюється тим, що умови, в яких перебуває Україна сьогодні, потребують подальшої консолідації суспільства, і особливої ваги набуває виховання прийдешніх поколінь справжніми громадянами незалежної України.

Взаємопов'язаність даної дослідницької проблеми із важливими питаннями інших наук. Проблема, яка порушується в даній статті, пов'язана з низкою наукових дисциплін, зокрема з соціологією, методикою, лінгвістикою тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасними українськими вченими-педагогами проблема громадянського виховання підростаючого покоління досліджувалася у різних аспектах: концептуальні основи виховання громадянина розробляли О.Вишневський, Т.Дерев'яно, О.Сухомлинська. У контексті нашого дослідження актуальними є роботи П.Кензьора, де визначено організаційно-педагогічні умови комплексної реалізації інноваційних форм громадянського виховання старшокласників у навчально-виховному процесі та позакласній діяльності та Л.Рехтети, яка визначила психолого-педагогічні умови громадянського виховання учнів 5–9 класів у позаурочній виховній діяльності.

Метою даної статті є систематизація й узагальнення досвіду роботи з виховання громадянськості молодших школярів у позакласній та позаурочній діяльності.

Виклад основного матеріалу. Чітка організація позакласної роботи розширює виховні можливості школи, сприяє самовизначенню школярів, допомагає їм активно включитися у різні види діяльності та формує навички співпраці у колективі. Це дозволяє класоводам виявити уподобання, інтереси та нахили школярів, допомогти їх реалізувати на практиці. Разом з тим, позакласна діяльність допомагає зміцнити учнівський колектив, сприяє формуванню практичних умінь і навичок набуття повсякденного громадського досвіду, залучає до участі в органах учнівського самоврядування.

Термін «позакласна робота» педагогічна наука визначає як діяльність, що організується з класом, групою учнів у позаурочний час для задоволення потреб школярів у змістовному дозвіллі (свята, вечори, дискотеки, походи), їхня участь у самоуправлінні та суспільно корисній діяльності, дитячих громадських об'єднаннях і організаціях [10, с. 341-342].

У формуванні громадянськості молодшого школяра, на наше переконання, вирішального значення набуває педагогічно організована чітка взаємодія як класної так і позакласної діяльності, тому наша головна увага була спрямована на розробку форм виховної діяльності та на побудову такої її системи, яка була б спроможна забезпечити поступове зростання потреби учня щодо вияву його громадянськості. При цьому передбачалося, що громадянська діяльність школярів поступово ускладнюватиметься: змінюватимуться мета і завдання, зміст діяльності, підвищуватиметься вимогливість до школярів з боку дорослих; зростатимуть вимоги до самостійності, ініціативності, варіативності рішень, вчинків, поведінки, до їх обґрунтованості. Саме таке поступове ускладнення позаурочної виховної діяльності з чітко спрямованою громадянською орієнтацією є однією з найголовніших умов підвищення її розвиваючого й виховного впливу на учня.

Отже, метою позакласної діяльності є закріплення первинних навичок участі у громадянських актах, створенні відповідних ситуацій, що дозволяють вправлятися в реалізації громадянських прав і свобод. У позакласній виховній роботі ефективними формами організації громадянського виховання учнів початкових класів, як засвідчує наше дослідження, є: організація пошукової народознавчої діяльності; виховні години, години громадянськості; традиційні та родинні свята; вікторини; навчально-пізнавальні екскурсії до краєзнавчого музею.

Особливу роль і значення відіграють активні форми діяльності. Адже саме вони допомагають молодшому школяреві насамперед визначити свої потенційні можливості, нахили та уподобання, а вже потім реалізувати їх у певних видах роботи. Окрім того, школярі набувають не тільки відповідних організаторських та виконавських навичок. У них формуються навички роботи у колективі, вони вчаться підкорювати власні інтереси інтересам

більшості, відстоювати свою думку та рахуватися з думкою інших, бути толерантними, оцінювати власну діяльність під кутом зору особистих інтересів та інтересів громади.

Однією з таких форм роботи є організація пошукової народознавчої діяльності молодших школярів та проведення за її результатами годин громадянськості. Прилучення учнів до вивчення історії свого села, міста, вулиці, історичних пам'яток, збирання предметів минувшини, записування традицій, звичаїв, пісень, легенд, прислів'їв та інших видів усної народної творчості допомагає відчувати власне коріння. Адже український народ виховувався на етнічних педагогічних ідеалах, які передавалися з покоління в покоління насамперед через усну народну творчість. Згадаймо кобзарів, які були виконавцями й пропагандистами історичних пісень, балад, народних дум – своєрідних кодексів честі, доблесті, героїства й моральних чеснот.

Основна мета пошукової діяльності, яку ми поставили перед учнями, – це записати якомога більше творів усної народної творчості, насамперед українських народних пісень, які є маловідомими (тобто, розпитати у своїх бабусь, дідусів, родичів). Формування громадянськості через таку активну громадянську діяльність, участь у різних заходах – один із важливих компонентів і напрямів громадянського виховання. При цьому важливо враховувати творчий потенціал школяра та членів його родини. Спільній участі у виховних заходах і учнів, і батьків великого значення надавав академік О. Захаренко. Він вважав, що в селі, де маленька школа, де кожен мешканець, і дорослий, і школяр, знають одне одного в обличчя, було б просто нерозумно проводити виховну роботу з дітьми без участі дорослих, не включаючи дітей в життя села, і навпаки, дорослих – життя школи.

Велику роль в організації позакласної роботи з громадянського виховання відіграють заходи, пов'язані з календарною обрядовістю. Це і свято Покрови Пресвятої Богородиці, «Святого Миколая», «Щедрий вечір», свято «Стрітіння», «Благослови, мати, весну зустрічати» та ін. Занурення у поетичний світ народних мелодій забезпечило засвоєння дітьми характерної для українського народу образно-емоційної та музично-інтонаційної системи. Пісенні герої, образи, почуття, з якими діти зустрічаються в народних піснях, безперечно, впливає на формування їхнього духовного світу, громадянськості.

Завдання школи і всієї освітньої галузі полягає в тому, щоб спрямувати власний творчий потенціал на пошук і використання таких методів педагогічного впливу, які б спиралися на основні засади формування особистості сучасних дітей: на їхню енергію, широке коло знань та інтересів, самостійність, ініціативність та активність.

Досить ефективною формою залучення школярів до активної діяльності та реалізації власного потенціалу, особливо в умовах сьогодення, є, на наш

погляд, учнівське самоврядування. Школярі можуть брати участь у самоврядуванні через загальні збори учнів, шкільну учнівську конференцію, раду учнів, учнівський комітет, його комісії, штаби тощо.

На жаль, лише в окремих школах України створені органи учнівського самоврядування, але в основному у старшій школі, не дивлячись на те, що такий засіб виховання дітей є однією з головних умов реалізації принципів особистісно зорієнтованого навчання й виховання. Прилучати учнів до участі у громадському житті класу, школи необхідно уже з перших днів перебування дитини в школі. Кожен школяр має відчутти, що він є її господарем і спроможний на елементарному рівні, безперечно, з допомогою й під керівництвом дорослих, вирішувати основні завдання, що торкаються його перебування в школі.

Заслуговує на увагу досвід роботи з виховання громадянськості Сахнівської школи (Черкаська обл.), де довгий час працював її директором академік АПН України О. Захаренко. Як виховний засіб впливу на школярів він використовував загальношкільні лінійки [6]. Ми ретельно проаналізували їх тематику і зміст.

Уже зовнішній аспект лінійок (щоденне підняття державного прапора й виконання гімну України, вітання всіх жителів села, учителів з особливим сімейним святом) засвідчує те, що школа стала осередком духовності й громадянськості на селі. Лінійки були спрямовані й на те, щоб виховувати такі моральні феномени, як совість, людяність, громадянськість, патріотизм, відповідальність, свобода, гуманізм, почуття власної гідності, творчу ініціативу, підприємливість, толерантність.

Піклуванням про рід, родину, про старих і самотніх людей пронизані сюжети лінійок «Пізно» і «То не ваша бабуся», «Братик і сестричка», «Сімейні літописи», «П'ять прохань до випускників» та ін. Такі відверті розмови виховують не просто поважливе ставлення до своєї родини, родинних зв'язків, любов до батьків, стареньких бабусь, братів і сестер, готовність захищати слабших, турбуватися про молодших, виховують шляхетне ставлення до дівчини, жінки, матері, бабусі, вони допомагають усвідомити дивовижний скарб людського спілкування й природу людських взаємин. Адже громадянське виховання здійснюється на національному ґрунті, через засвоєння національних норм і традицій, багатой духовної культури народу, тих моральних норм і якостей, які є регуляторами відносин у суспільстві, узгодження дій і вчинків людей. «Не втрачайте пам'ять як втратили її ми. Безпам'ятство – це голодомор, це зневага до праці батьків і дідів, що створили шедеври української культури, освіти, науки, техніки, зневага до тих, хто поклав голову, ради цілі, ідеї, ради життя своїх дітей», – писав О. Захаренко [6, с.122].

О. Захаренко на своїх лінійках наповнював серця своїх вихованців добротою й сердечністю, виховував активну громадянську позицію,

забезпечував кожного можливістю отримати громадянські знання, громадянські уміння та громадянські чесноти. Він створював умови для набуття учнями досвіду громадянської дії, демократичної поведінки та конструктивної взаємодії.

Отже, основні завдання, які вирішуються, при організації самоврядування, на наш погляд, такі:

- створити учням такі умови, де б вони могли самостійно вирішувати актуальні питання життя класу;
- сформувати почуття гідного господаря класу, школи;
- створити для кожної дитини умови для реалізації власних можливостей в обраній сфері діяльності, виявити себе як особистість, індивідуальність;
- розвивати почуття відповідальності, самосвідомості;
- вивчати та дотримуватися прав і обов'язків дітей, учнів;
- домогтися, щоб всі учні знали й визнавали державні та народні символи, традиції;
- організовувати пошукову народознавчу діяльність;
- організувати допомогу у навчанні тим, хто її потребує,
- розвивати навички спілкування, підвищувати культуру спілкування;
- вчити приймати рішення й відповідати за них;
- утверджувати повагу до законів держави;
- повагу до представників усіх етносів;
- вчитися залежно від конкретних умов знаходити правильні рішення й долати труднощі;
- виявляти ініціативу й творчість, робити свій посильний внесок у будь-яку колективну справу.

Але найосновніша мета діяльності органів самоврядування – це виховати в учнів активну громадянську позицію. Як відзначає Л.Рехтета, «Самоврядування в широкому розумінні торкається всього способу життя і поведінки учнів. При цьому треба не загубити стратегічну, соціальну мету, яка полягає в підготовці особистості до активної, свідомої участі у справах і турботах, що стосуються життя в суспільстві» [8, 39].

Аналіз досвіду роботи окремих закладів середньої освіти показав, що на формування громадянськості впливає активна участь школярів у козацькому русі, який набуває дедалі глибшого й масовішого характеру. Адже козаки великого значення надавали вихованню таких якостей особистості, як мудрість, мужність, справедливість. Запорізьке козацтво – гордість української нації. Його ідейно-моральний потенціал – це ядро козацької

духовності, яка є невичерпною скарбницею громадянського виховання підростаючих поколінь.

Значний вплив на формування вимог до виховання прийдешніх поколінь мали ті моральні норми, які сформувалися на основі козацької педагогіки в Запорізькій Січі. Козаки високо цінували сміливість, ініціативність, взаємовиручку, витончену військову майстерність, хоробрість, мужність, винахідливість, щедрість. Вони зневажали жадобу до збагачення та понад усе цінували волю.

У багатьох регіонах України активно починають відроджуватися козацькі виховні традиції. Гурти, загони та інші об'єднання юних козаків діють в окремих закладах середньої освіти. У своїй діяльності молодіжні козацькі осередки керуються національною ідеологією, філософією, світоглядом та іншими складовими духовності.

У деяких закладах України вже створені своєрідні козацькі республіки, із своїм статутом, програмою навчання, виховання й проведення суспільно корисних справ.

Нам також вдалося створити на базі експериментальних класів початкової школи – справжню Козацьку державу з відповідними органами самоврядування і з дотриманням таких принципів:

- *демократичності* (обрання до органів на основі громадської думки);
- *виборності* (на основі об'єктивної характеристики кандидатур відбувається голосування за висунуту кандидатуру);
- *змінності* (зміна напрямів роботи, забезпечення кожному нових функцій у колективі);
- *звітності* (звіт про виконання доручень після завершення певного виду діяльності);
- *співробітництва, довіри;*
- *особистої і колективної відповідальності за спільну справу.*

Наша модель була створена за аналогією структури козацької держави, але не повна її копія.

Перед створенням Козацької держави ми разом зі школярами засвоїли змістовий аспект таких понять: державні символи, органи влади, Конституція. Отже, ми вирішили створити свою маленьку державу і навчитися управляти нею.

Як і в кожній державі необхідно було спочатку розробити проект Конституції козацької держави, яка була прийнята на загальних зборах визначених нами закладів середньої освіти. Розробити проект такої Конституції нам допомогли українські прислів'я і приказки про українське козацтво. Нижче наводимо витяг із Конституції.

Витяг із Конституції

Завжди гідно неси ім'я громадянина козацької держави. Пам'ятай: «Яка совість, така й честь», «Українське козацтво гідне безсмертя», «Для українця втратити честь – все одно, що вмерти», «Честь не терпить неправди», «Козацьке життя – це обов'язок бути гідним свого народу».

Люби своє рідне село (місто). Дбай про його красу і завжди пам'ятай: «За рідною землею і в небі скучно», «Будь борцем у своєму житті, бо Вітчизна лише одна», «Забудеш рідний край – висохне твоє коріння».

Люби свою школу, а це означає: добре ставитися до дітей і дорослих; допомагати учителям; бути відкритим до успіху, щастя і добра. «Будь доброзичливий душею, видатний і знаний сердечною простотою», «Треба жити і діяти так, наче на тебе дивляться прийдешні покоління».

Умій підтримувати інших, пам'ятай прислів'я: «Де дружно, там і хлібно», «Нам заповідано довіку допомагати в біді побратимові».

Не ображай нікого. «Козак ніколи не стане принижувати людину, навіть не тому, що це великий гріх», «Козак не терпить образи й нікому її не завдає», «Де згода не панує, там і горе танцює».

Завжди говори правду, за неї не критикуй. «Правда суду не боїться», «Стій за правду горою, тоді і люди за тобою», «За правду не позивай, скинь шапку та поклонися».

Не заважай ні вчитися, ні навчати. «Де грамотні люди, там біди не буде».

Далі ми розробили структуру «Козацької держави» на чолі з гетьманом.

1. Гетьман
2. Рада при гетьмані, яка складається з полковників.
3. Сотенна старшина.
4. Сотні

Разом з учнями та учителями експериментальних класів було розроблено Положення Козацької держави, визначені:

- повноваження загальних зборів;
- повноваження гетьмана;
- повноваження сотника;
- права та обов'язки громадян Козацької держави

Вибори були максимально наближені до реальних. Це робилося для того, щоб діти, по-перше, ознайомилися із принципами виборів, з їх ходом, по-друге, відчули значущість того, що відбувається. Голосування було таємним, тому заздалегідь створена лічильна комісія підготувала бюлетені.

Для ознайомлення школярів з основними принципами виборів, ми провели їх за всіма правилами, які торкаються виборчої системи. Ми також прагнули, що вони відчули значущість цієї події в їхньому житті.

Голосування, як і належить, було таємним. Ще напередодні була створена лічильна комісія, яка підготувала бюлетені. У день виборів були й наглядачі – батьки. Обраний за результатами голосування гетьман у своєму виступі озвучив програму реалізації накреслених завдань.

На першому засіданні при гетьмані було вирішено у кожному класі-полку створити по три сотні, (сотня правопорядку, освіти, культури та дозвілля), на чолі якої стоїть сотенний. Він же входить до сотенної старшини.

Сотні створювалися відповідно до нахилів та інтересів дітей. Далі ми визначили цілі, завдання та напрями діяльності кожної сотні.

Організуючи роботу кожної сотні, ми використовували знання учнів, отримані на уроках у процесі вивчення предметів гуманітарного циклу. Як на уроках читання, так і української мови, ми з навчальною та виховною метою використовували віршовані та прозові твори з «Хрестоматії з громадянського виховання молодших школярів», укладеної нами [3]. Наприклад, цілеспрямовано ми використовували невеличкі поетичні та прозові з розділів УІ – «Держава, її основні закони та символіка»; Х – «Самоврядування у початкових класах», ХІІІ – «Казки з правового виховання». Ці знання допомагали дітям під час обговорення статей та телепередач на правову тематику, при проведенні тижня правової культури, під час проведення вікторин та брейн-рингів.

Варто відзначити, що за такого поєднання класної та позакласної діяльності відбувалося не тільки нашарування знань учнів, а й вироблялися відповідні уміння та навички, які необхідні у спілкуванні, вироблялися навички спільної діяльності у колективі, що на сьогодні має досить важливе значення. Наші спостереження показали, що у позитивному напрямі змінювалося і ставлення дітей до своїх ролей. Якщо на початку діяльності у Козацькій державі деякі молодші школярі дещо скептично ставилися до виконання доручень, не вірили у те, що їм дозволять самостійно вирішувати певні завдання, то з часом вони переконалися у тому, що навчилися працювати у колективі, зважати на думку інших, відстоювати власну точку зору, не ображаючи гідності інших. Окрім того, вони успішно використовували, як ми уже відзначали, знання, отримані на уроках. Не дивлячись на те, що така діяльність насамперед впливала на розвиток когнітивного та праксеологічного компонента, те, з яким задоволенням учні брали участь в організації запланованих заходів, як змінювалося їхнє ставлення до себе, інших, до діяльності взагалі засвідчує про вплив і на аксіологічний компоненти громадянськості молодшого школяра. Нам вдалося сформувати в учнів почуття господаря класу, кожній дитині були створені умови для реалізації своїх можливостей у вибраній сфері діяльності, виявити себе як особистість, індивідуальність. Спостереження показали, що міські й

сільські школярі експериментальних шкіл з однаковим задоволенням брали участь у діяльності сотні правопорядку. Але найбільше їм подобалося не тільки вивчати, а й використовувати набуті знання про права та обов'язки дітей та дорослих. Це відзначили і учителі, і батьки дітей.

Окремо варто сказати й про діяльність сотні освіти. До неї входили, як правило, учні, які добре навчаються.

Сотня освіти організувала роботу, яка була спрямована на формування національної свідомості й людської гідності. Тому всі заходи ретельно готувалися. До них максимально залучалися члени родини. А допомагали нам також знання, отримані у процесі вивчення предметів гуманітарного циклу. Насамперед з навчальною метою ми використовували твори таких розділів «Хрестоматії»: I – «Бо ти на землі людина»; II – «Козацьке життя – це обов'язок бути гідним свого народу»; III – «Моя родина – Україна»; IV – «Чи є в світі що світліше, як моя родина»; V – «Дай знання нам, школо-мати»; VI – «Той лиш пошани достоїш, хто мову шанує свою». У названих розділах були дібрані твори, на матеріалах яких учитель мав змогу виховувати почуття патріотизму, високої поваги і любові до рідної країни, рідної землі, її історії, до свого роду, родини. Надовго, напевно, залишиться в пам'яті школярів виховний захід «Святість сімейних традицій». Учні підготували невеличкі віршовані твори з розділу «Хрестоматії» «Чи є в світі що світліше, як моя родина». Це були твори про неньку і батька, про рід, родину, славу роду. Адже родина – це те життєдайне джерело, без якого не може жити людина. А батьки розповіли про свої сімейні традиції. Вони у кожного були – різні. Але, на наш погляд, кожен учень зрозумів, що найсвятіше, що є на землі – це його родина. Ми бачили, як деякі діти несміливо пригорталася до своїх батьків, наче просили вибачення за те, що не завжди слухалися і допомагали їм.

Отже, організована нами взаємодія навчальної та позакласної діяльності сотні освіти допомогла молодшим школярам не просто більше дізнатися про свою державу, її символи, родину, родовід, а й усвідомити їх значущість для кожного окремо і для держави в цілому; розвивати навички спілкування, підвищити культуру спілкування. Варто відзначити й те, що якщо робота проводиться систематично й цілеспрямовано, з максимальною самостійністю учнів, вона приносить бажані результати.

До сотні культури і дозвілля ми залучали школярів, які мали певні мистецькі нахили: вміли співати, малювати, захоплювалися ігровою діяльністю, мали бажання організувати змістовне дозвілля своїх однолітків.

Сотня культури і дозвілля постійно під час великої перерви організувала народні ігри, про які діти дізналися під час організації

народознавчої пошукової роботи та у процесі вивчення предметів гуманітарного циклу.

Організуючи роботу сотні, діти також використовували матеріали таких розділів «Хрестоматії»: «Народно-поетичні символи України», «Народна пісня – незатьмарене джерело життя», «Дидактичні ігри громадянського спрямування».

На уроках читання ми практикували як творчий вид роботи інсценування творів, що вивчалися. Школярі, навіть ті, які не завжди працювали на уроках, у такому виді діяльності брали активну участь. Тому ми використали бажання дітей і провели конкурс інсценованих казок, де кожен школяр мав можливість реалізувати власний творчий потенціал, усвідомити, що відчують герої, права яких порушуються. Після цього заходу у дітей з'явилося бажання не тільки брати участь, а й створювати власні казки. Звичайно, вони не мали досвіду, тому їхні казки були далекі від досконалості, але найголовніше те, що у них з'явилося бажання творити.

Ми прагнули насамперед сформувати у молодших школярів навички самоврядування, громадянської активності у процесі практичної громадянської діяльності учнів, щоб кожна дитина відчувала свою правову захищеність, могла вільно висловлювати власну думку, відстоювати свої права, але й до обов'язків мала ставитися відповідально, брала активну участь у плануванні роботи козацької держави, обирати правильні шляхи для реалізації поставлених завдань. Ми враховували й те, що молодшим школярам ще важко визначитися у власних пошуках, тому й доручення у козацькій державі вирішили змінювати кожні два місяці. Це допомагало набувати певних навичок роботи у різних сотнях, познайомитися з «технологією» вироблення колективних рішень та їх реалізацією.

Окрім того, ми переконалися що участь в управлінні Козацькою державою відкриває можливість для формування громадянської відповідальності особистості, оскільки виховання в ній проводиться через широкі програми дій, які приваблюють школярів, базуються на урахуванні їхніх вікових особливостей. Їм притаманна різнобічна методика дій: гра, змагання, забави, зустрічі, свята, екскурсії, мандрівки тощо.

Висновки. Отже, така взаємодія навчальної та позакласної діяльності допомагала молодшим школярам не просто більше дізнатися про свою державу, її символи, родину, родовід, а й усвідомити їх значущість для кожного окремо й для держави в цілому; розвивати навички спілкування, підвищувати культуру спілкування. Варто відзначити й те, що якщо робота проводиться систематично й цілеспрямовано, з максимальною самостійністю учнів, вона приносить бажані результати.

Перспективи подальших досліджень. Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів цієї актуальної проблеми. Зокрема, більш системного й

глибокого вивчення та узагальнення потребує проблема підготовки учителів початкових класів до виховання громадянськості школярів як у навчальній, так і позакласній діяльності в умовах Нової Української Школи.

Література:

1. Бех І. Д. Програма патріотичного виховання дітей та учнівської молоді. Київ: 2006. 40 с.
2. Ващенко Г. Виховний ідеал: підручник для педагогів, вихователів, молоді і батьків. Т. 1. Вид. 3-тє. Полтава: Полтавський вісник, 1994. 192 с.
3. Волошин П. М. Хрестоматія з громадянського виховання молодших школярів. Умань: Софія, 2007. 185 с.
4. Волошин П. М. Уроки громадянської гідності: факультатив для молодших школярів. Інтерактивні технології навчання: спецвипуск *Сільська школа України*. 2004. № 16-17. С.67-75.
5. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997. С. 75.
6. Захаренко О. А. 210 шкільних лінійок. Сахнівка: 2002. 295 с.
7. Кучинська І. О. Громадянське виховання в Україні: минулий досвід та сучасні потреби: навч. посіб. Кам'янець-Подільський: 2015. 111 с.
8. Рехтета Л. О. Виховання громадянськості в учнів 5-9 класів у позаурочній діяльності: методичні рекомендації Миколаїв: 2002. 58 с.
9. Сухомлинський О. В. Вибрані твори: у 5 т. Т. 4. Київ: Радянська школа, 1976. 637 с.
10. Фіцула М. М. Педагогіка: навч. посібник. Київ: Академія, 2000. 242 с.

References:

1. Beh, I. D. (2006). *Programa patriotichnogo vihovannja ditej ta uchnivs'koї molodi [The program of patriotic education of children and school youth]*. Kiiv [in Ukrainian].
2. Vashhenko, G. (1994). *Vihovnij ideal: pidruchnik dlja pedagogiv, vihovateliv, molodi i bat'kiv [Educational ideal: a textbook for teachers, educators, youth and parents]*. (vol. 1-3). Poltava: Poltavs'kij visnik [in Ukrainian].
3. Voloshin, P. M. (2007). *Hrestomatija z gromadjans'kogo vihovannja molodshih shkoljariv [Textbook on civic education of younger schoolchildren]*. Uman': Sofija [in Ukrainian].
4. Voloshin, P. M. (2004). *Uroki gromadjans'koї gidnosti: fakul'tativ dlja molodshih shkoljariv [Lessons of civic dignity: elective for younger students]*. *Interaktivni tehnologii navchannja: specvipusk Sil's'ka shkola Ukraini - Interactive learning technologies: special issue Rural School of Ukraine*, 16-17, 67-75 [in Ukrainian].
5. Goncharenko, S. U. (1997). *Ukrajins'kij pedagogichnij slovník [Ukrainian Pedagogical Dictionary]*. Kiiv: Libid' [in Ukrainian].
6. Zaharenko, O. A. (2002). *210 shkil'nih linijok [210 school rulers]*. Sahnivka [in Ukrainian].
7. Kuchins'ka, I. O. (2015). *Gromadjans'ke vihovannja v Ukraini: minulij dosvid ta suchasni potrebi [Civic education in Ukraine: past experience and modern needs]*. Kam'janec'-Podil's'kij [in Ukrainian].
8. Rehteta, L. O. (2002). *Vihovannja gromadjans'kosti v uchniv 5-9 klasiv u pozaurochnij dijial'nosti [Education of citizenship in students of grades 5-9 in extracurricular activities: methodical recommendations]*. Mikolaiv [in Ukrainian].
9. Suhomlins'kij, O. V. (1976). *Vibrani tvori [Selected works]*. (vol. 1-5). Kiiv: Radjans'ka shkola [in Ukrainian].
10. Ficula, M. M. (2000). *Pedagogika [Pedagogy]*. Kiiv: Akademija [in Ukrainian].

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11\(18\)-124-132](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11(18)-124-132)

Микола Гагарін

*доктор педагогічних наук, доцент, професор кафедри педагогіки та освітнього менеджменту,
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
м. Умань, Україна,
<https://orcid.org/0000-0002-4773-3303>*

Геннадій Васильєв

*аспірант кафедри педагогіки та освітнього менеджменту,
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини
м. Умань, Україна,
<https://orcid.org/0000-0003-3172-3271>*

ПОТЕНЦІАЛ ПОЗАШКІЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ СПОРТИВНОГО СПРЯМУВАННЯ ЩОДО ФОРМУВАННЯ ВОЛЬОВИХ ЯКОСТЕЙ ПІДЛІТКІВ

Анотація. В статті висвітлено потенціал позашкільних закладів спортивного спрямування щодо розвитку вольових якостей учнів підліткового віку.

Виокремлено основні вольові якості: завзятість, рішучість, ініціативність, мужність, витримка, дисциплінованість, наполегливість, цілеспрямованість, самостійність.

Мета статті – схарактеризувати потенціал позашкільних закладів спортивного спрямування у контексті формування вольових якостей підлітків.

Вольові якості розглядаються як самостійні, стійкі психічні утворення особистості, зміст яких зумовлений особистим досвідом, сформованими мотивами та установками, що визначають рівень свідомої саморегуляції особистістю своєї поведінки, здатністю долати труднощі, що виникають на шляху до досягнення поставленої мети.

Процес формування вольових якостей в підлітків взаємопов'язаний з процесами становлення суспільної активності та моральним вихованням;

носить нестійкий, суперечливий, імпульсивний характер, включає становлення суспільної активності, інтересів, потреб, мотивів до різних видів діяльності.

Зроблено висновки про те, що заняття підлітків у закладах позашкільної освіти дозволяють максимально врахувати особливості підліткового віку: прагнення підлітків до фізичного вдосконалення, до наслідування; бажання бути схожим на своїх кумирів, бути першим, зайняти гідне місце у колі однолітків, домогтися визнання, поваги, випробувати себе у подоланні труднощів; прагнення задовольнити потреби в динамічному русі, новизні, різноманітних емоціях, спілкуванні в колі однолітків. Матеріали дослідження можуть бути використані у процесі виховання вольових якостей особистості. Подальших досліджень потребує проблема діагностики сформованості вольових якостей учнів у позашкільних закладах спортивного спрямування.

Ключові слова: вольові якості, особистість учня, підлітковий вік, позашкільні заклади спортивного спрямування, формування вольових якостей, процес формування вольових якостей.

Mykola Gagarin

*Doctor of Pedagogical Sciences, Associate professor, Professor at the
Department of Pedagogy and Education Management,*

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

Uman, Ukraine,

<https://orcid.org/0000-0002-4773-3303>

Gennady Vasiliev

*Graduate Student of the Department of Pedagogy and Education Management,
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.*

Uman, Ukraine,

<https://orcid.org/0000-0003-3172-3271>

THE TRAINING POTENTIAL OF EXTRA-SCHOOL SPORTS INSTITUTIONS VOCATIONAL QUALITIES OF ADOLESCENTS

Abstract. The article highlights the potential of out-of-school sports institutions for the development of willpower of adolescent students.

The main willpower qualities are singled out: tenacity, determination, initiative, courage, endurance, discipline, persistence, purposefulness, independence.

The purpose of the article is to characterize the potential of extracurricular sports institutions in the context of the formation of willpower of teenagers.

Volitional qualities are considered as independent, stable mental formations of the personality, the content of which is determined by personal experience, formed by motives and attitudes that determine the level of conscious self-regulation by the individual of his behavior, the ability to overcome difficulties that arise on the way to achieving the set goal.

The process of forming strong-willed qualities in teenagers is interconnected with the processes of social activity formation and moral education; has an unstable, contradictory, impulsive character, includes the formation of social activity, interests, needs, motives for various types of activities.

Conclusions were made that teenagers' classes in extracurricular educational institutions allow to take into account the features of adolescence as much as possible: teenagers' desire for physical improvement, for imitation; the desire to be like one's idols, to be the first, to take a worthy place among one's peers, to achieve recognition and respect, to test oneself in overcoming difficulties; the desire to satisfy the needs for dynamic movement, novelty, various emotions, communication among peers. The research materials can be used in the process of education of strong-willed personality qualities. The problem of diagnosing the formation of willpower of students in extracurricular sports institutions requires further research.

Keywords: willpower, student's personality, adolescence, extracurricular sports institutions, formation of willpower, process of formation of willpower.

Постановка проблеми. Позашкільна освіта загалом та позашкільні заклади різного типу є невід'ємною складовою реалізації державної освітньої політики, що сприяють всебічному, гармонійному розвитку особистості.

Ефективне функціонування закладів позашкільної освіти на сьогодні є не лише педагогічною, але й державною проблемою, зокрема, органів місцевого самоврядування, в умовах децентралізації влади. Позашкільна освіта надає можливість учням розкрити свої здібності, таланти, працювати творчо, активно, самостійно. В позашкільних закладах учні долучаються до інтелектуальної, творчої, трудової, естетичної, спортивної та інших видів діяльності.

В умовах сьогодення завдання позашкільної освіти стають все більш актуальними та пов'язаними з необхідністю розбудови української школи у відповідності до сучасних вимог суспільства.

Варто зазначити, що вітчизняна позашкільна освіта спортивного профілю пройшла досить насичений історичними традиціями шлях становлення і розвитку. Згідно Закону України «Про позашкільну освіту», одним з основних завдань закладів позашкільної освіти спортивного

спрямування є вдосконалення фізичного розвитку вихованців, учнів і слухачів, підготовка спортивного резерву для збірних команд України з різних видів спорту [1].

Заклади позашкільної освіти можуть функціонувати у формі спортивних шкіл, дитячо-юнацьких спортивних шкіл олімпійського резерву, фізкультурно-спортивних клубів за місцем проживання, фізкультурно-оздоровчих клубів осіб з особливими освітніми потребами, спеціалізованих дитячо-юнацьких спортивних шкіл олімпійського резерву, дитячих стадіонів та ін.

Найбільш звичним є розгляд спорту як виду діяльності, що забезпечує лише фізичний розвиток особистості, однак, необхідно проаналізувати можливості позашкільних закладів спортивного спрямування щодо формування вольових якостей підлітків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Формування морально-вольових якостей розглядається у філософському, психологічному та педагогічному аспектах низкою вчених – Г. Ващенко, Д. Донцов, І. Дудник, В. Желанова та ін. [2; 3; 4; 5].

Особливості прояву вольових якостей учнівської особистості підліткового віку у процесі занять фізичною культурою досліджували А. Артющенко, О. Артющенко, Г. Грибан, О. Трубенко, А. Хом'юк та ін. [6; 7; 8].

Історико-педагогічні аспекти становлення та розвитку закладів позашкільної освіти за різними напрямками схарактеризовано у працях Л. Костенко: наголошується, що фізкультурно-спортивний напрям забезпечує розвиток фізичних здібностей учнів і слухачів, необхідні умови для повноцінного оздоровлення, загартування, змістовного відпочинку і дозвілля, занять фізичною культурою і спортом; набуття навичок здорового способу життя, зміцнення особистого здоров'я і формування гігієнічної культури особистості; підготовку до активної професійної та громадської діяльності [9, с. 394].

Організаційно-управлінські та соціально-педагогічні умови діяльності позашкільних закладів фізкультурно-спортивного спрямування, заходи, що сприяють залученню учнів до занять фізичною культурою та спортом висвітлено у дослідженнях А. Бондар, М. Томанек та ін. [10].

Однак, потребує дослідження проблема використання можливостей закладів позашкільної освіти щодо формування вольових якостей.

Мета статті – схарактеризувати потенціал позашкільних закладів спортивного спрямування у контексті формування вольових якостей підлітків.

Виклад основного матеріалу. Велике значення для формування вольових та фізичних якостей підлітків мають заняття фізичними вправами у системі позашкільних закладів: дитячо-юнацьких спортивних шкіл, оздоровчих центрів, у літніх та зимових оздоровчих та туристичних таборах,

на спортивних майданчиках тощо. Такі різноманітні форми фізичного виховання створюють гарні умови для повноцінного задоволення індивідуальних фізкультурних та спортивних інтересів, запитів підлітків, спонукають їх до самостійних занять фізичною культурою. Так, на наше переконання, у позашкільних закладах спортивного спрямування, що мають певну специфіку, гнучкість режимів і відносин, опора на індивідуальний інтерес, добровільність і свобода вибору підлітками спортивної спеціалізації, яка їх цікавить, інший, у порівнянні з класно-урочною системою, кодекс відносин між тренерами та учнями, створено найбільш сприятливі умови для морально-вольового розвитку учнів.

Зазвичай, у спортивну секцію учень приходить саме у молодшому підлітковому віці з почуттям цікавості, із прагненням чимось виділитися серед своїх однолітків та здобути у них авторитет. Тому, саме підлітковий вік визначається як період активних спроб, спрямованих на усвідомлення своїх інтересів, здібностей, суспільних цінностей, пов'язаних із вибором свого місця у житті суспільства.

У різних формах спортивної діяльності складаються складні ситуації взаємин підлітків. З одного боку, спортивна діяльність неможлива без індивідуального освоєння спеціальних умінь та навичок, з іншого, багато видів спортивної підготовки передбачають колективні цілі – боротьбу за честь команди, спортклубу тощо. В процесі побудови різноманітних відносин спортивна діяльність надає великий вплив на моральне становлення особистості.

Процес формування вольових якостей в підлітків взаємопов'язаний з процесами становлення суспільної активності та моральним вихованням; вирізняється суперечливим, нестійким, імпульсивним характером, містить становлення суспільної активності, потреб, інтересів, мотивів до різних видів діяльності.

У попередніх дослідженнях нами визначено вольові якості як самостійні, стійкі психічні утворення особистості, зміст яких зумовлений особистим досвідом, сформованими мотивами та установками, що визначають рівень свідомої саморегуляції особистістю своєї поведінки, здатністю долати труднощі, що виникають на шляху до досягнення поставленої мети.

До основних вольових якостей належать рішучість, ініціативність, мужність, дисциплінованість, завзятість, наполегливість, цілеспрямованість, витримка, самостійність [11].

Як зазначається у дослідженнях А. Бондар, М. Томанек, нині перед суспільством актуально постає завдання виховання здорового, сильного, працездатного підростаючого покоління із активною життєвою позицією. Дані питання реалізуються у процесі виховання дітей та молоді в закладах освіти,

вдома та під час організації дозвілля. Організоване змістовне дозвілля дітей та молоді може суттєво вплинути на гармонійне формування їх особистості, розширення рухового потенціалу, задоволення потреб у спілкуванні та самовираженні, а також заповнити вільний час і відволікти від впливу «вулиці» та шкідливих звичок.

Завданнями вольового виховання у процесі занять фізичною культурою в позашкільних закладах спортивного спрямування є: формування моральної свідомості (моральних понять, поглядів, суджень, оцінок); ідейної переконаності та мотивів діяльності (зокрема, фізкультурної); формування моральних почуттів (почуття колективізму, дружби, почуття непримиренності до порушень моральних норм та ін.); формування моральних якостей, звичок дотримання етичних норм, навичок суспільно виправданої поведінки (поваги до результатів праці та предметів духовної та матеріальної культури, поваги до старших, чесності, скромності, сумлінності та ін.); виховання вольових рис та якостей особистості (сміливості, рішучості, мужності, волі до перемоги, самовладання та ін.).

Основні завдання, що стоять перед позашкільними закладами спортивного спрямування у контексті формування вольових якостей у процесі фізичного виховання, полягають у тому, щоб забезпечити: формування мотиваційних, інтелектуальних та моральних основ, що сприяють вольовим проявам стосовно вимог фізкультурної, спортивної діяльності; всебічний розвиток вольових якостей, необхідних у кожному виді діяльності (цілеспрямованість, ініціативність, рішучість, сміливість, самовладання, наполегливість, стійкість), формування на такій основі рис характеру, які виявлялися б не лише в умовах фізичного виховання, але й у різноманітних ситуаціях життя.

Отже, формування вольових якостей підлітків у позашкільних закладах спортивного спрямування – цілісна навчально-спортивна колективна діяльність, що передбачає цілеспрямоване формування таких якостей, як витримка, рішучість, ініціативність, наполегливість, цілеспрямованість; зміну набутих негативних цінностей через забезпечення узгодженої взаємодії всіх суб'єктів тренувального процесу та врахування вікових та психологічних особливостей підлітків.

У формуванні таких якостей, як працьовитість, сумлінність, дисциплінованість, свідомість, організованість велике значення має вмiла та грамотна організація тренувального процесу. Правильний вибір вправ відповідного обсягу навантаження з певною інтенсивністю, так насичують заняття, що підліткам ніколи відволікатися, розслаблятися, розмовляти. Виконання завдань, застосування зусиль, прояв сили волі та характеру сприяє розвитку життєво необхідних якостей. У процесі спортивної діяльності при

вмілому педагогічному керівництві на протигагу негативним якостям можна виробити: фізичну та вольову стійкість, витривалість, працелюбність, сміливість, мужність, рішучість, витримку, наполегливість, волю до перемоги, самовладання, стриманість, впевненість у своїх силах; вміння керувати своїми діями, самостійність; позитивну цілеспрямованість, ініціативність та активність; дисциплінованість, повагу до старших, однолітків та молодших за віком; інтерес до трудової, пізнавальної та суспільної діяльності; звичку до дотримання гігієнічних вимог; негативне ставлення до вживання алкоголю, куріння, рукоприкладства. Усе це дозволяє стверджувати, що правильно організована педагогічна робота у процесі спортивної діяльності може дати позитивні результати у моральному вихованні та перевихованні підлітків.

Тому, ми вважаємо, що виховання цілеспрямованості у підлітків у процесі фізкультурно-оздоровчої діяльності буде успішним, якщо буде забезпечена відповідна підготовка тренерсько-викладацького складу до здійснення фізкультурно-оздоровчої діяльності; якщо буде створене виховне середовище спортивного закладу таким чином, щоб це сприяло вихованню цілеспрямованості як якості особистості; якщо буде забезпечено педагогічний супровід у процесі фізкультурно-оздоровчої діяльності.

Можливості позашкільних закладів спортивного спрямування у формуванні вольових якостей у підлітків полягають у тому, що вони:

– забезпечують активний комплексний вплив на формування вольових якостей; забезпечують застосування диференційованого (групування залежно від рівня фізичної підготовленості) та індивідуального (облік індивідуальних особливостей) підходів до формування вольових якостей;

– надають цілеспрямований вплив на формування окремих вольових якостей шляхом активного застосування різних методів, що спонукають підлітків до подолання труднощів.

Спрямоване використання факторів фізичної культури та спорту у вихованні підлітків передбачає вирішення оздоровчих, освітніх та виховних завдань. Труднощі у спорті сприяють розвитку вольових характеристик особистості. Вони пов'язані: з необхідністю опановувати складну техніку вправ, виявляти вольові зусилля, долати втому, біль, зберігати самовладання, регулювати емоційний стан, зберігати працездатність у несприятливих умовах довкілля і дотримуватися встановленого режиму дня. Всі ці проблеми найбільшою мірою виявляються під час спортивних змагань. Вони є одним із основних засобів розвитку морально спрямованих вольових якостей.

Отже, основними завданнями позашкільних закладів спортивного спрямування є підвищення якості загальної фізичної підготовки, формування рухових навичок, виховання вольових якостей, психологічної стійкості, формування здорового способу життя.

Цілеспрямоване формування вольових якостей підлітків у позашкільних закладах спортивного спрямування, зокрема таких, як витримка, рішучість, ініціативність, наполегливість, цілеспрямованість відбувається шляхом активного застосування різних чинників та врахування їх вікових, психологічних та фізіологічних особливостей.

Вольові якості підлітків, сформовані у позашкільних закладах спортивного спрямування під безпосереднім керівництвом тренерів, потім свідомо проявляються в інших видах життєдіяльності.

Висновки. Таким чином, на основі аналізу особливостей діяльності позашкільних закладів спортивного спрямування можемо стверджувати, що заняття підлітків у них мають потенційні можливості у формуванні вольових якостей за допомогою активного комплексного впливу, оскільки дозволяють максимально врахувати особливості підліткового віку: прагнення підлітків до фізичного вдосконалення, до наслідування; бажання бути схожим на своїх кумирів, бути першим, зайняти гідне місце у колі однолітків, домогтися визнання, поваги, випробувати себе у подоланні труднощів; прагнення задовольнити потреби в динамічному русі, новизні, різноманітних емоціях, спілкуванні в колі однолітків. Активне застосування ігрового та змагального методів на заняттях також сприяє цілеспрямованому формуванню окремих вольових якостей (витримки, рішучості, ініціативності, наполегливості, цілеспрямованості).

Стаття не вичерпує всіх аспектів порушеної проблеми. Дослідження потребує проблема діагностики сформованості вольових якостей учнів у позашкільних закладах спортивного спрямування.

Література:

1. Закон України «Про позашкільну освіту» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1841-14#Text>
2. Ващенко Г. Г. Тіловиховання як засіб виховання волі і характеру. Львів: Українські технології, 2001. 56 с.
3. Донцов А. В. Формування моральних механізмів поведінки студентської молоді: монографія. Харків: Шлях, 2000. 228 с.
4. Дудник І. О. Формування вольових якостей у студентів у процесі занять фізичною культурою : навч.-метод. посіб. Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького 2016. 72 с.
5. Желанова В. В. Морально-вольові особистості як суттєва детермінанта формування «навичок ХХІ століття». *Науковий вісник Ужгородського національного університету : серія: Педагогіка. Соціальна робота.* Ужгород : Говерла, 2017. Вип. 2 (41). С. 99–101.
6. Артюшенко А. О., Артюшенко О. Ф., Трубенко О. А., Особливості прояву рішучості в учнів шкільного віку в процесі занять фізичною культурою *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова* Випуск 3 (111) 2019. С. 12–16.
7. Грибан Г. П. Фізичне виховання і воля: Монографія. Житомир: Вид-во «Рута», 2008. 168 с.

8. Хом'юк А. В. Формування у підлітків вольових якостей у процесі фізичного виховання. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова* Випуск 4 (85) 2017. С. 120-123.

9. Костенко Л. Д. Розвиток позашкільної освіти України у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття: монографія. Харків: Мачулін, 2021. 444 с.

10. Бондар А., Томанек М. Менеджмент позашкільних навчальних закладів фізкультурно-спортивного напрямку: Монографія. Бидгощ: Товариство наукової мережі спортивного права, 2018. 156 с.

11. Васильєв Г. А. Вплив засобів фізичної культури на розвиток вольових якостей особистості. *Інноваційна педагогіка*. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2022. Вип. 48. Т. 2. С. 206–209.

References:

1. Zakon Ukrainy «Pro pozashkilnu osvitu» [The Law of Ukraine «About extracurricular education»]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1841-14#Text> [in Ukrainian].

2. Vashchenko, H. H. (2001). *Tilovykhovannia yak zasib vykhovannia voli i kharakteru [Physical education as a means of education of will and character]*. Lviv: Ukrainski tekhnologii, [in Ukrainian].

3. Dontsov, A. V. (2000). *Formuvannia moralnykh mekhanizmiv povedinky studentskoi molodi [Formation of moral mechanisms of student youth behavior]*. Kharkiv: Shliakh [in Ukrainian].

4. Dudnyk, I. O. (2016). *Formuvannia volovykh yakosteï u studentiv u protsesi zaniat fizychnoiu kulturoiu [Formation of willpower in students in the process of physical education]*. Cherkasy: Cherkaskyi natsionalnyi universytet im. B. Khmelnytskoho [in Ukrainian].

5. Zhelanova, V. V. (2017). Moralno-volovi osobystosti yak suttieva determinanta formuvannia «navychok XXI stolittia» [Moral and strong-willed individuals as a significant determinant of the formation of «21st century skills»]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu – Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University*, 2 (41), 99–101. [in Ukrainian].

6. Artiushenko, A. O., Artiushenko, O. F., Trubenko, O. A. (2019). Osoblyvosti proiavu rishuchosti v uchniv shkilnoho viku v protsesi zaniat fizychnoiu kulturoiu [Peculiarities of the manifestation of determination in school-age students in the process of physical education]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova – Scientific journal of the M. P. Drahomanov NPU*, 3 (111), 12–16. [in Ukrainian].

7. Hryban, H. P. (2008). *Fizyчне vykhovannia i volia [Physical education and will]*. Zhytomyr: Vyd-vo «Ruta» [in Ukrainian].

8. Khom'iuik, A. V. (2017). Formuvannia u pidlitkiv volovykh yakosteï u protsesi fizychnoho vykhovannia [Formation of willpower in teenagers in the process of physical education]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova – Scientific journal of the M. P. Drahomanov NPU*, 4 (85) 120–123 [in Ukrainian].

9. Kostenko, L. D. (2011). *Rozvytok pozashkilnoi osvity Ukrainy u druhiï polovyni XX – na pochatku XXI stolittia [The development of extracurricular education in Ukraine in the second half of the 20th - at the beginning of the 21st century]*. Kharkiv: Machulin [in Ukrainian].

10. Bondar, A., Tomanek, M. (2018). *Menedzhment pozashkilnykh navchalnykh zakladiv fizkulturno-sportyvnoho napriamu [Management of extracurricular educational institutions of physical culture and sports direction]*. Bydoshch: Tovarystvo naukovoï merezhi sportyvnoho prava [in Ukrainian].

11. Vasyliiev, H. A. (2022). Vplyv zasobiv fizychnoi kultury na rozvytok volovykh yakosteï osobystosti [The influence of physical culture on the development of willpower of the individual]. *Innovatsiina pedahohika – Innovative pedagogy*, 48, 206–209. [in Ukrainian].

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11\(18\)-133-144](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11(18)-133-144)

Марина Єщенко

*доцент кафедри педагогічної майстерності та інклюзивної освіти,
Полтавська академія неперервної освіти ім. М.В. Остроградського,
м. Полтава, Україна,
<https://orcid.org/0000-0002-2771-8114>*

СТАН СФОРМОВАНOSTI ГРОМАДЯНСЬКИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ КЕРІВНИКІВ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Анотація. Визначено, що одними із пріоритетних компетентностей педагогічних та управлінських кадрів в умовах реформування системи освіти є громадянські компетентності, які потребують постійного розвитку зокрема в системі післядипломної педагогічної освіти. Проаналізовано результати анкетування керівників закладів загальної середньої освіти, яке проведено в межах дослідно-експериментальної роботи регіонального рівня „Управління розвитком громадянських компетентностей керівників закладів загальної середньої освіти у системі післядипломної педагогічної освіти регіону”. Висвітлено етапи дослідно-експериментальної роботи та визначено подальші кроки дослідження. Доведено, що є потреба підготовки молодих управлінських кадрів, зокрема шляхом формування та розвитку їх громадянських компетентностей у рамках підвищення кваліфікації.

Ключові слова: компетентність, громадянські компетентності, громадянські компетентності керівника закладу освіти, громадянська освіта, демократичне врядування.

Maryna Yeshchenko

*Associate Professor of the Department of Pedagogical Excellence and
Inclusive Education,
Poltava Academy of Continuing Education. M.V. Ostrogradsky,
Poltava, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0002-2771-8114>*

STATE OF FORMATION CIVIL COMPETENCES HEADS OF INSTITUTIONS OF GENERAL SECONDARY EDUCATION

Abstract. It has been determined that one of the priority competencies of pedagogical and managerial personnel in the minds of the reformation of the system

of education is public competence, which will require a continuous development of education in the system of postgraduate pedagogical education. The results of the questionnaire of the Kerivnikiv laying of the northern heart, the Yak were analyzed in the dosli-dimensional robotics of the regional rosynnya of the rosynnya competencies of the Kerivniki-Owl of the Soldenchi-Owls of the Pisylyadiyna teacher of the teaching of the teaching The stages of the research-experimental work were shown and further research was given. It has been brought to light that there is a need for training of young managerial personnel, for shaping and developing their community competencies within the framework of advanced qualifications.

Keywords: competence, civic competences, civic competences of the head of an educational institution, civic education, democratic governance.

Постановка проблеми. Реформування системи освіти України, реалізація Концепції нової української школи, Концепції розвитку педагогічної освіти передбачають підвищення компетентності всіх суб'єктів освітнього процесу, і насамперед, керівників закладів загальної середньої освіти. Провідним принципом державної освітньої політики є якісна підготовка педагогічних та керівних кадрів – здатних критично мислити, швидко орієнтуватися в сучасному насиченому інформаційному просторі, вчитися і розвиватися упродовж усього життя, бути відповідальними громадяни та патріотами своєї держави. Стає очевидним, що досягнення мети сучасної освіти пов'язані з особистісним потенціалом керівника та розвитком його загальних та професійних компетентностей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відповідно до Законів України “Про освіту”, “Про повну загальну середню освіту”, Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти “Нова українська школа” на період до 2029 року, Концепції розвитку громадянської освіти в Україні (2018), Професійного стандарту “Керівник (директор) ЗЗСО” (2021), Рамкової програми оновлених ключових компетентностей для навчання протягом життя Європейського парламенту і Ради Європейського Союзу (2018) та низки інших нормативно-правових актів формування та розвиток громадянських компетентностей педагогічних та управлінських кадрів є одним із пріоритетних.

У сучасній вітчизняній педагогіці формування та розвиток громадянських компетентностей розглядається через призму компетентнісного підходу. Теорія компетентнісного підходу, визначення та класифікація компетентностей представлені в працях вітчизняних учених: Н. Бібік, П. Вербицької, І. Єрмакова, О. Локшини, О. Овчарук, О. Пометун, В. Радула, О. Савченко, С. Трубачева та ін.

Вітчизняні педагоги в своїх дослідженнях розглядають окремі аспекти формування та розвитку громадянських компетентностей особистості, зокрема: Ю. Азарова, О. Беляєва, П. Вербицької, Р. Євтушенко, Г. Єльнікова, Н. Клокар, І. Корольова, Е. Козлова, Б. Лихачова, А. Маркової, Є. Мединського, О. Овчарук, Ю. Олексіної, В. Паращенко, О. Пометун, В. Радула, М. Рудь, О. Савченко, В. Століна, О. Сухомлинської та ін.

У зарубіжній педагогіці проблемам формування та розвитку громадянських компетентностей присвячені праці А. Адлера, К. Вейнберга, Р. Вудса, К. Джанга, Дж. Дьюї, І. Зимньої, І. Лернера, Г. Кершенштейнера, В. Краєвського, Х. Мюнклера, Б. Оскарссона, Ч. Паттерсона, В. Сластьоніна, Г. Халажа, В. Хутмаєра, А. Хуторського та ін [1, 4].

Як свідчать результати наукових праць – громадянські компетентності є складним, інтегрованим утворенням у цілісній структурі особистості фахівця, складовою його професійної культури та професійної компетентності; загальною категорією, що уособлює розвиток громадянськості як особистісної якості, яка визначає громадянську і життєву позицію, соціальну зрілість і суспільно корисну діяльність особистості та готовність до ефективного розв'язання завдань громадянської освіти в процесі професійної діяльності на основі сформованих знань, умінь, навичок, ціннісних орієнтацій, професійно важливих якостей і здібностей [3].

Аналіз праць дає змогу констатувати, що в Україні накопичений певний досвід з формування та розвитку громадянських компетентностей педагогічних та управлінських кадрів. Проте залишається недостатньо дослідженою проблема розвитку цієї компетентності, зокрема керівника закладу загальної середньої освіти, відсутні системні дослідження та не розроблено модель управління розвитком громадянських компетентностей керівника закладу загальної середньої освіти у системі післядипломної педагогічної освіти.

Мета статті - здійснити аналіз результатів анкетування керівників закладів загальної середньої освіти, яке проведено в межах дослідно-експериментальної роботи регіонального рівня „Управління розвитком громадянських компетентностей керівників закладів загальної середньої освіти у системі післядипломної педагогічної освіти регіону”, та визначено подальші кроки дослідження.

Виклад основного матеріалу. Упродовж 2020-2022 років на базі Полтавської академії неперервної освіти ім. М.В. Остроградського здійснено дослідно-експериментальну роботу регіонального рівня „Управління розвитком громадянських компетентностей керівників закладів загальної середньої освіти у системі післядипломної педагогічної освіти регіону”, наказ Департаменту освіти і науки Полтавської обласної державної адміністрації від 29.10.2020 № 319). *Мета* дослідно-експериментальної роботи передбачає розробку моделі управління розвитком громадянських компетентностей керівників закладів освіти у системі післядипломної педагогічної освіти в

умовах реформування освітньої галузі. *Основна ідея* дослідно-експериментальної роботи – розвиток громадянських компетентностей керівників закладів загальної середньої освіти, як одних із ключових, задля успішного демократичного управління закладом освіти, розвитку демократичного врядування, інтеграції громадянської освіти в освітній процес, формування та розвитку громадянських компетентностей суб'єктів освітнього процесу; створення мережі демократичних шкіл.

Програма дослідно-експериментальної роботи включала 5 етапів:

- I. Підготовчий етап (вересень – грудень 2020 р.).
- II. Концептуально-діагностичний етап (січень – квітень 2021 р.).
- III. Формувальний етап (травень – жовтень 2021 р.).
- IV. Узагальнюючий етап (листопад 2021 – січень 2022 рр.).
- V. Коригувальний етап (лютий – вересень 2022 р.).

Під час концептуально-діагностичного етапу здійснено анкетування керівників закладів загальної середньої освіти (далі – ЗЗСО). Загалом участь у дослідженні взяло 179 респондентів: 62% – це керівники ЗЗСО з сільської (селищної) ТГ і 37% – міської ТГ (рис.1). Стать респондентів: 78 % – жінки, 22 % – чоловіки (рис. 2).

1. Місце проживання:

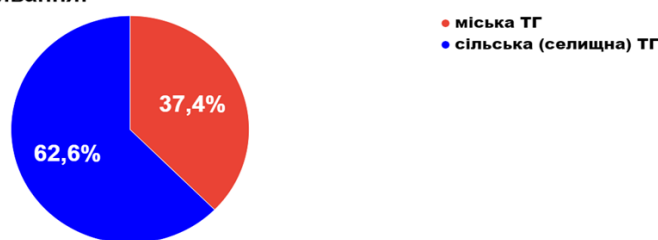

Рис. 1

2. Ваша стать:
179 відповідей

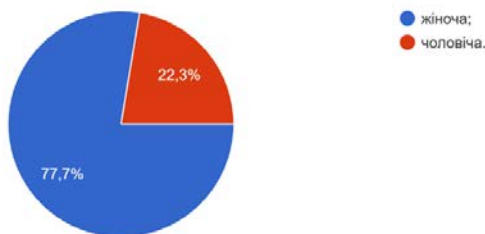

Рис. 2

Вік респондентів представлено на Рис. 3. Зокрема бачимо, що майже половина (46 %) керівників ЗЗСО має 50-59 років, вік майже 30 % опитаних складає 40-49 років, 12 % – 30-39 років, 11 % – 60 і більше.

3. Ваш вік:
179 відповідей

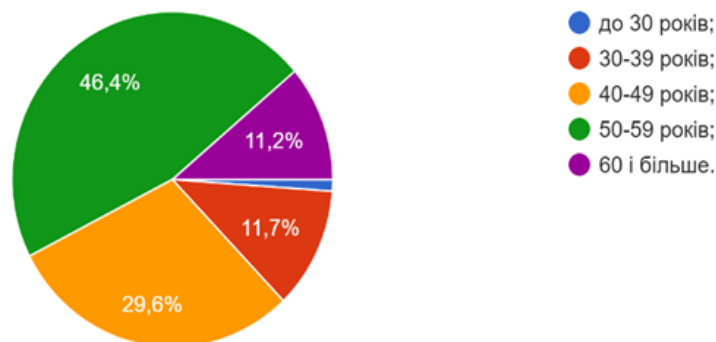

Рис. 3

Аналіз стажу управлінської діяльності респондентів свідчить наступне: у майже 23 % керівників – від 5 до 10 років, у 20 % стаж складає від 16 до 25 років, 18 % керівників мають управлінський стаж від 11 до 15 років, а також понад 25 років, 16 % – до 3 років (Рис. 4).

4. Вкажіть Ваш стаж управлінської роботи:
179 відповідей

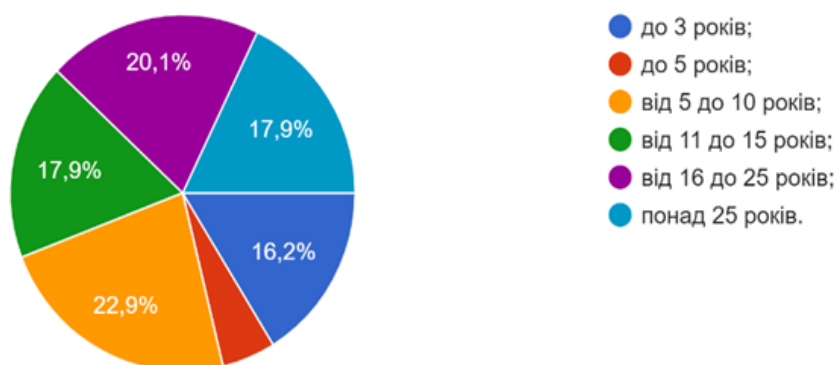

Рис. 4

Досвід роботи на керівній посаді за останнім місцем роботи представлено на Рис. 5: у 24 % респондентів – від 5 до 10 років, у 22 % – до 3 років, майже така ж кількість опитаних (21 %) має досвід роботи на керівній посаді за останнім місцем від 11 до 15 років, 17 % – від 16 до 25 років і 11% – понад 25 років.

5. Скільки років Ви працюєте на керівній посаді за останнім місцем роботи?

179 відповідей

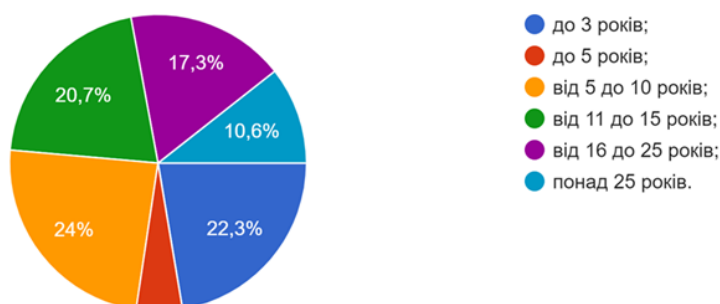

Рис. 5

На запитання щодо пріоритетності ключових компетентностей для керівника закладу освіти 81% респондентів відповіли, що це вміння навчатися впродовж життя; 64 % обрали інноваційність, 62% – інформаційно-цифрову компетентність, однаковий відсоток респондентів (55 %) назвали спілкування державною (і рідною у разі відмінності) мовами, а також громадянські та соціальні компетентності, 53 % – загальнокультурну грамотність, 34 % обрали підприємливість та ін. (Рис. 6).

6. Яка із ключових компетентностей є для Вас пріоритетною, як для керівника закладу освіти?

179 відповідей

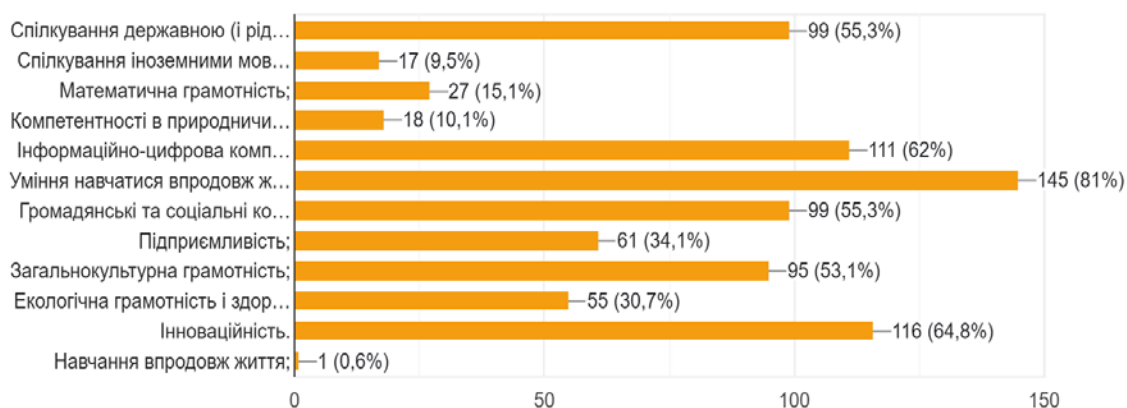

Рис. 6

45 % керівників зазначили, що їх заклад освіти не належить ні до мережі громадсько-активних шкіл, ні до демократичних, 32 % респондентів відповіли позитивно на запитання і 22 % зауважили, що планують долучитися (Рис. 7).

7. Чи належить Ваш заклад до мережі громадсько-активних шкіл чи демократичних шкіл?
179 відповідей

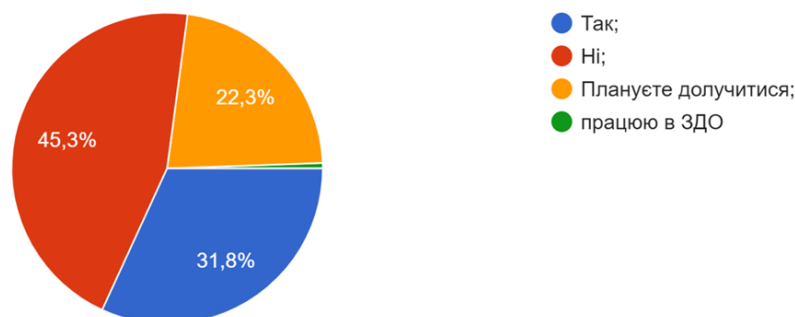

Рис. 7

Важливим показником сформованих громадянських компетентностей керівника вважаємо наявність в закладі освіти дієвих органів самоврядування, зокрема учнівського чи шкільного. Майже 90 % керівників зазначили про діяльність самоврядування в закладі і лише 8 % відповіли негативно (Рис. 8).

Для респондентів, котрі позитивно відповіли на восьме запитання було запропоновано наступне: про заходи, які ініціюють та впроваджують органи самоврядування. 75 % зазначили участь у конкурсах, фестивалях, змаганнях, 69 % – дозвілля учнів, майже 48 % керівників назвали волонтерство, 44 % – проектну діяльність, 22% – заходи, спрямовані на соціальну згуртованість громади та ін. (Рис. 9).

8. Чи діє у Вашому закладі учнівське чи шкільне самоврядування?
179 відповідей

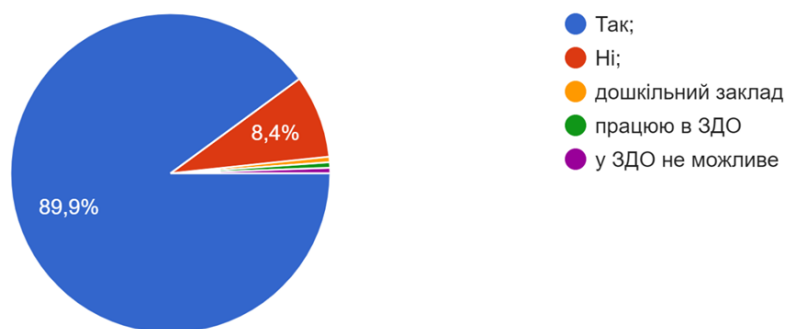

Рис. 8

9. Які заходи ініціює та впроваджує учнівське самоврядування у Вашому закладі

179 відповідей

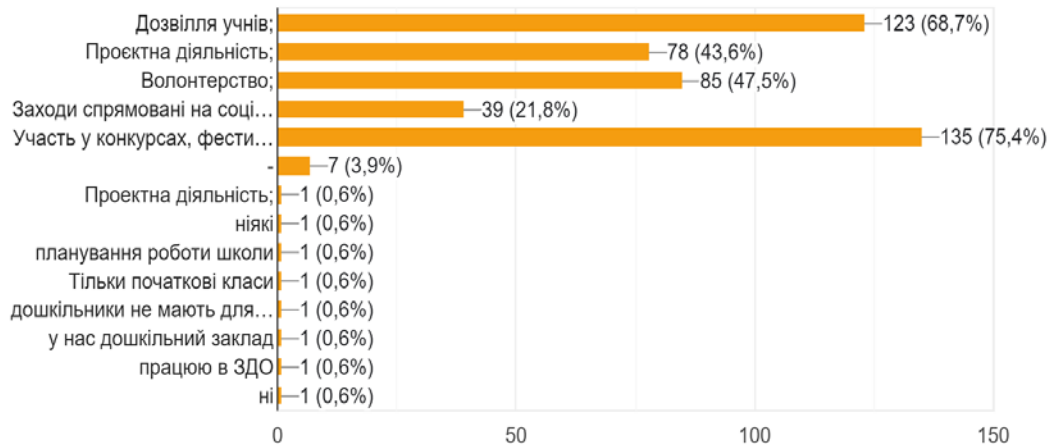

Рис. 9

На Рис. 10 бачимо відповіді респондентів щодо наявності в закладі освіти дошки пошани. Майже 70 % керівників зазначили про їх відсутність і 30 % відповіли позитивно.

10. Чи є у Вашому закладі дошка пошани зі світлинами відмінників?

179 відповідей

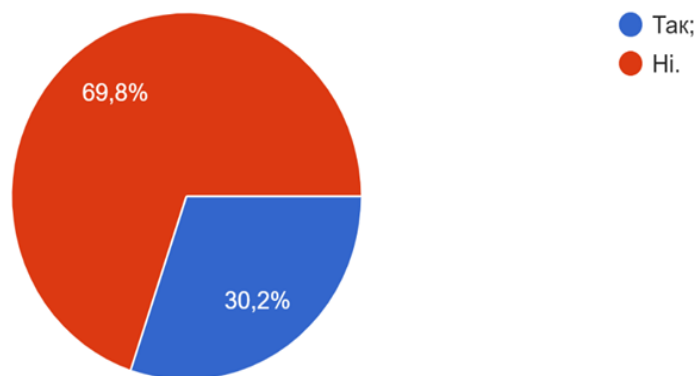

Рис. 10

11. Яких принципів Ви дотримуєтесь в управлінській діяльності?

179 відповідей

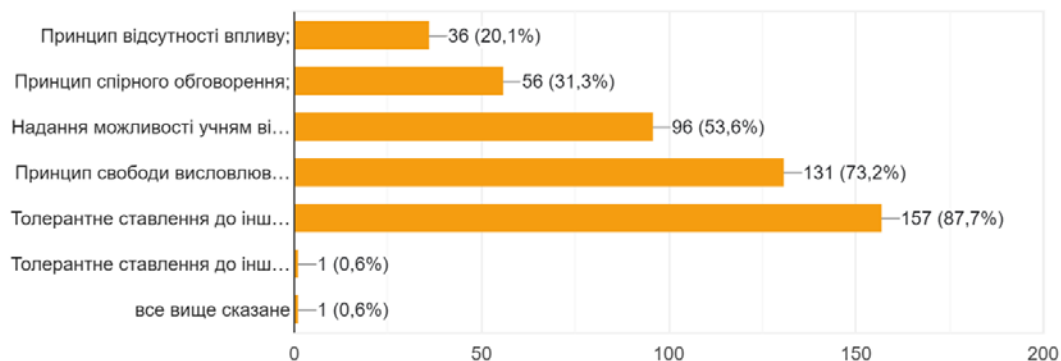

Рис. 11

На запитання щодо позитивного значення демократичного врядування для школи понад 78 % керівників відповіли, що мотивує до активних дій, 63 % – знижує рівень конфліктів, 45 % зазначили, що робить школу конкурентноспроможною, 40 % – забезпечує майбутнє існування сталих демократій, 29 % відповіли, що покращує якість навчання, 26 % – зміцнює дисципліну і 22 % – формує політичну свідомість (Рис. 12).

12. На Вашу думку, яке позитивне значення для школи має демократичне врядування?

179 відповідей

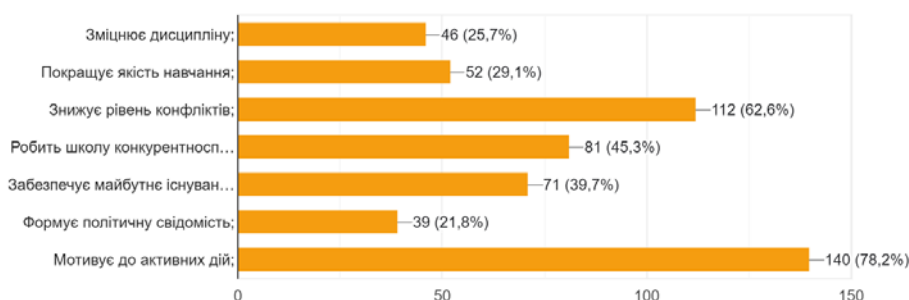

Рис. 12

Щодо розуміння поняття «громадянська компетентність» понад 70 % респондентів відповіли, що це здатність людини активно, відповідально й ефективно реалізовувати громадянські права та обов'язки з метою розвитку демократичного громадянського суспільства, 13 % керівників зазначили, що це здатність особистості встановлювати та підтримувати необхідні контакти з іншими людьми на основі сукупності знань та вмінь, що забезпечують

ефективний плин комунікативного процесу, і майже 10 % – самоусвідомлення державної політики, її прийняття або неприйняття, знання символів держави, уміння співвідносити свої інтереси з інтересами суспільства (Рис. 13).

13. Як Ви розумієте поняття «громадянська компетентність»?
179 відповідей

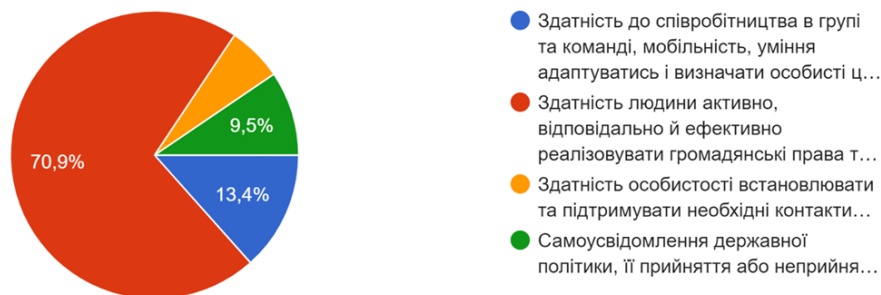

Рис. 13

Висновки. За результатами анкетування керівників ЗЗСО бачимо, що майже половина респондентів має вік 50-59 років та понад 60, що свідчить про важливість підготовки молодих управлінських кадрів. Щодо пріоритетності ключових компетентностей, то громадянська та соціальна компетентності, на думку опитаних, розділяють четверту сходинку, а це 55 % поряд із компетентністю володіння державною (рідною у разі відмінності) мовами. Правильне визначення поняття «громадянської компетентності» надали майже 71 % респондентів, решта дали хибну відповідь.

На нашу думку, розвинуті громадянські компетентності керівника характеризуються через низку управлінських процесів, зокрема:

- долученість закладу освіти до мережі громадсько-активних чи демократичних шкіл (45 % респондентів зазначили, що їх заклад не належить, але 22 % вказали, планують долучитись);
- наявність учнівського чи шкільного самоврядування (понад 90 % відповіли позитивно), однак аналіз заходів, які ініціює орган демонструє певну формальність (75 % назвали участь у конкурсах, фестивалях, змаганнях, 69 % – дозвілля учнів);
- відсутність дошок пошани (30 % зазначили про наявність).

Щодо принципів, яких дотримуються в управлінській діяльності, то 88 % опитаних зазначили принцип толерантного ставлення до інших, 73 % – принцип свободи висловлювання, майже 54 % назвали принцип надання можливості учням відстоювати свої інтереси й лише 31 % керівників обрали принцип спірного обговорення і 20 % – принцип відсутності впливу.

На запитання щодо позитивного значення демократичного врядування для школи понад 78 % керівників відповіли, що мотивує до активних дій, 63 % – знижує рівень конфліктів, 45 % зазначили, що робить школу конкурентноспроможною, 40 % – забезпечує майбутнє існування сталих демократій, 29 % відповіли, що покращує якість навчання, 26 % – зміцнює дисципліну і 22 % – формує політичну свідомість.

Результати анкетування свідчать про необхідність розвитку громадянських компетентностей керівників ЗЗСО, зокрема в системі післядипломної педагогічної освіти, як одних із пріоритетних в умовах реформування системи освіти.

Перспективним напрямом подальших досліджень є визначення організаційно-педагогічні умови розвитку громадянських компетентностей керівників закладів загальної середньої освіти у системі післядипломної педагогічної освіти; розробка та обґрунтування моделі управління розвитком громадянських компетентностей керівників закладів загальної середньої освіти; розробка методичних рекомендацій та елективного курсу підвищення кваліфікації керівників закладів загальної середньої освіти з розвитку громадянських компетентностей.

Література:

1. Єльнікова Г. В. Компетентнісний підхід до моделювання професійної діяльності керівника вищого навчального закладу / Г. В. Єльнікова // *Теорія та методика управління освітою*. – 2010. – № 4. – С. 10–19

2. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII. ». [Електронний ресурс]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

3. Єщенко М. М. Вітчизняні та європейські практики розвитку громадянських компетентностей керівників закладів освіти / М. М. Єщенко // *Вісник післядипломної освіти: зб. навч. праць* / НАПН України ДЗВО «Ун-т менедж. освіти». – Київ, Юстон, 2020. – Вип. 12 (41). – С. 77–91.

4. Єщенко М. М. Теоретичні засади формування та розвитку громадянських компетентностей / М. М. Єщенко // *Імідж сучасного педагога: електрон. наук. фах. журн.* – 2020. № 1 (190). С. 98–102. doi: [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2020-1\(190\)-98-102](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2020-1(190)-98-102).

5. Клокар Н. І. Розвиток ціннісної складової громадянських компетентностей директорів шкіл у системі підвищення кваліфікації / Н. І. Клокар // *Педагогічний альманах: зб. навч. праць*. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти». – 2017. – Випуск 35. – С.188–194.

6. Міністерство освіти і науки України. Наказ від 16 липня 2018 року № 776 «Про затвердження концепції розвитку педагогічної освіти». [Електронний ресурс].

Доступно: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-konceptsiyi-rozvitku-pedagogichnoyi-osviti>

References:

1. Єльнікова, Г. В. (2010). Kompetentnisnij pidhid do modeljuvannja profesijnoi dijal'nosti kerivnika vishhogo navchal'nogo zakladu [Competency approach to modeling the professional activity of the head of a higher educational institution]. *Teorija ta metodika upravlinnja osvitoju – Theory and methods of education management*, 4, 10–19 [in Ukrainian].

2. Закон України «Про освіту» [The Law of Ukraine "On Education"]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> [in Ukrainian].

3. Єshhenko, M. M. (2020). Vitchiznjani ta evropejs'ki praktiki rozvitku gromadjans'kih kompetentnostej kerivnikiv zakladiv osviti [Domestic and European practices of development of civic competences of heads of educational institutions]. *Visnik pisljadiplomnoï osviti - Bulletin of post-graduate education*, 12 (41), 77–91 [in Ukrainian].

4. Єshhenko, M. M. (2020). Teoretichni zasadi formuvannja ta rozvitku gromadjans'kih kompetentnostej [Theoretical principles of formation and development of civil competences]. *Imidzh suchasnogo pedagoga - Image of a modern teacher*, 1 (190), 98–102 [in Ukrainian].

5. Klokar, N .I. (2017). Rozvitok cinnisnoï skladovoï gromadjans'kih kompetentnostej direktoriv shkil u sistemi pidvishhennja kvalifikacii [Development of the valuable component of civic competences of school principals in the system of professional development]. *Pedagogichnij al'manah - Pedagogical almanac*, 35, 188–194 [in Ukrainian].

6. Nakaz Ministerstva osviti i nauki Ukraïni «Pro zatverdzhennja koncepcii rozvitku pedagogichnoï osviti» [Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine "On approval of the concept of development of pedagogical education"]. (n.d). *mon.gov.ua* Retrieved from <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-koncepciyi-rozvitku-pedagogichnoyi-osviti> [in Ukrainian].

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11\(18\)-145-154](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11(18)-145-154)

Максим Ковтанюк

*викладач кафедри інформатики і інформаційно-комунікаційних технологій,
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини,
м. Умань, Україна,
<https://orcid.org/0000-0001-7059-6784>*

ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТЬ ФАХОВОЇ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ ВЧИТЕЛЯ ІНФОРМАТИКИ У ПРАЦЯХ ВІТЧИЗНЯНИХ ВЧЕНИХ

Анотація. Основним завданням освіти сьогодення є підготовка здобувачів до сучасного життя. Учні мають навчитися критично мислити, аналізувати та опрацьовувати отриману інформацію, застосовувати її, робити висновки тощо. Для того, щоб учні здобули відповідні компетентності, уміння й навички, які допоможуть їм стати успішними та конкурентоспроможними, у сучасній парадигмі освіти застосовується компетентнісне навчання. Важливим завданням для педагога є реалізація такого навчання. Саме тому й сам педагог має володіти відповідними компетентностями та застосовувати їх у своїй професійній діяльності.

Відмічено, що коли йде мова про вчителя, який здійснює освітню діяльність з певного предмету, поруч із оволодінням загальними та професійними компетентностями постає питання здобуття ним фахової компетентності.

Відповідно до аналізу дефініцій «професійна компетентність учителя» та «фахова компетентність учителя», а також визначення поняття «фахова компетентність учителя інформатики» визначено, що компетентність педагога (або педагогічна компетентність) буде складатися із сукупності знань, умінь, навичок, досвіду, особистих якостей, ставлень, які будуть допомагати здійснювати дослідницьку, естетичну діяльність, здобувати нові знання самостійно, аналізувати діяльність здобувачів освітнього процесу, приймати рішення тощо. Отже, педагогічна компетентність педагога є одночасно його професійною та фаховою компетентністю.

Зазначаємо, що фахова компетентність вчителя окреслює здатність здійснювати освітню діяльність на основі отриманих знань та набутих умінь у процесі навчання відповідно до конкретної спеціальності.

Отже, сучасні заклади освіти на чолі з педагогами, в умовах сьогодення, коли наш багатостраждальний народ чинить опір агресору, мають не лише

забезпечувати якісний освітній процес, а й бути своєрідним майданчиком для створення наукових та освітніх онлайн-платформ, реалізації різних проєктів, створення інновацій, побудови індивідуальних освітніх траєкторій. Виконати дану місію можливо лише за умов високого рівня професійної та фахової компетентності педагога. Особливо це стосується майбутніх учителів інформатики, як найавторитетніших фахівців, які завжди знаходяться в авангарді наукових досягнень світової спільноти. Формування фахових компетентностей учителя інформатики відбувається через набуття ним компетентностей у галузі інформатики, суміжних з нею дисциплін, методики навчання інформатики, дидактики, дослідницької діяльності, психологічних та педагогічних основ реалізації освітнього процесу тощо. Саме формування цих компетентностей у майбутньому будуть визначати якість професійної діяльності вчителя інформатики.

Ключові слова: компетентність, професійна компетентність учителя, фахова компетентність учителя інформатики, здобувачі освіти.

Maksym Kovtaniuk

*Teacher of Informatics and Information and Communication Technologies,
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University,
Uman, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0001-7059-6784>*

DEFINITION OF THE CONCEPTS OF THE PROFESSIONAL AND PROFESSIONAL COMPETENCE OF THE TEACHER OF INFORMATICS IN THE WORKS OF DOMESTIC SCIENTISTS

Abstract. The main task of education today is to prepare students for modern life. Students must learn to think critically, analyze and process the information received, apply it, draw conclusions, etc. In order for students to acquire the appropriate competences, abilities and skills that will help them become successful and competitive, the modern paradigm of education uses competency-based learning. An important task for a teacher is the implementation of such training. That is why the teacher himself must possess the relevant competencies and apply them in his professional activity. It is noted that when it comes to a teacher who carries out educational activities on a certain subject, next to the mastery of general and professional competences, the question of his acquisition of professional competence arises.

It is noted that when it comes to a teacher who carries out educational activities in a particular subject, the question of acquiring his professional competence is argued, along with mastering general and professional competences.

According to the analysis of the definitions "Professional Competence of the Teacher" and "Professional Competence of the Teacher", as well as the definition of "professional competence of the teacher of computer science" it is determined that the teacher's competence (or pedagogical competence) will consist of a set , attitudes that will help to carry out research, aesthetic activities, acquire new knowledge independently, analyze the activities of the educational process applicants, make decisions, etc. Therefore, the pedagogical competence of the teacher is at the same time his professional and professional competence.

It should be noted that the professional competence of the teacher outlines the ability to carry out educational activities on the basis of the acquired knowledge and acquired skills in the learning process in accordance with a particular specialty.

Therefore, modern education institutions, led by educators, in the face of today, when our long-suffering people resist the aggressor, should not only provide a quality educational process, but also be a kind of platform for creating scientific and educational online platforms, implementation, construction of individual educational trajectories. It is possible to fulfill this mission only under conditions of high level of professional and professional competence of the teacher. This is especially true for future computer science teachers as the most authoritative professionals who are always in the avant-garde of scientific achievements of the world community. Formation of professional competences of computer science teachers is due to the acquisition of competences in the field of computer science, related disciplines, methods of teaching computer science, didactics, research, psychological and pedagogical bases of realization of the educational process, etc. It is the formation of these competences in the future that will determine the quality of professional activity of the computer science.

Keywords: competence, professional competence of the teacher, professional competence of the teacher of computer science, education applicants.

Постановка проблеми. Основним завданням освіти сьогодні є підготовка здобувачів освіти до сучасного життя. Учні мають навчитися критично мислити, аналізувати та опрацьовувати отриману інформацію, застосовувати її, робити висновки тощо. Для того, щоб учні здобули відповідні компетентності, уміння й навички, які допоможуть їм стати успішними та конкурентоспроможними, у сучасній парадигмі освіти застосовується компетентнісне навчання. Важливим завданням для педагога є реалізація такого навчання. Саме тому й сам педагог має володіти відповідними компетентностями та застосовувати їх у своїй професійній діяльності.

Відповідно до професійного стандарту вчителя, який має надати змогу вчителям визначати чіткі орієнтири власного професійного розвитку,

сучасний педагог має володіти як загальними (громадянська, соціальна, культурна, лідерська та підприємницька), так і професійними (мовно-комунікативна, предметно-методична, інформаційно-цифрова, психологічна, емоційно-етична, педагогічне партнерство, інклюзивна, здоров'язбережувальна, проєктувальна, прогностична, організаційна, оцінювально-аналітична, інноваційна, рефлексивна, здатність до навчання впродовж життя) компетентностями вчителя. Тобто професійний стандарт дає змогу сучасним вчителям окреслити особисті професійні потреби та можливість їх задоволення. Проте, коли йде мова про вчителя, який здійснює освітню діяльність з певного предмету, поруч із оволодінням загальними та професійними компетентностями постає питання здобуття фахової компетентності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематикою дослідження понять «компетентність», «компетенція», «компетентнісний підхід», «професійна компетентність», «фахова компетентність» займалося багато вітчизняних науковців. Загальні означення понять «компетентність» та «компетенція» надали такі науковці, як: Головань М.С., Лейко С.В., Заблоцька О.С та інші. Поняття «компетентність» та «компетенція» розглядалися з точки зору професії викладача такими науковцями: Сергієнко Н.Ф., Леонтян М.А., Стрельников В., Лосєва Н.М. Проблематикою компетентнісного підходу займалися: Побірченко Н.С., Рудь М., Ягупов В., Свистун В., Радкевич В.О., Лунячек В.Е. Сутність поняття «професійна компетентність» вивчали: Головань М.С., Гриньова В.М., Гуць Г.М., Сергієнко Н.Ф., Свистун В.І., Ягупов В.В., а поняття «фахової компетентності» розглядали такі науковці, як: Михаськова М.А., Свистун В.І., Воевода А.Л., Чемерис О.С., Шевченко І.А., Мосейко Ю.В.

Мета статті - полягає в аналізі дефініцій «професійна компетентність учителя» та «фахова компетентність учителя» та визначенні поняття «фахова компетентність учителя інформатики».

Виклад основного матеріалу. У науково-педагогічній літературі компетентність є характеристикою особи, яка надає їй право вирішувати певні завдання, виносити рішення, судження у певній галузі, при цьому основою цієї характеристики є знання, вміння, досвід соціально-професійної діяльності людини. Відповідно компетентність педагога (або педагогічна компетентність) буде складатися із сукупності знань, умінь, навичок, досвіду, особистих якостей, ставлень, які будуть допомагати здійснювати дослідницьку, естетичну діяльність, здобувати нові знання самостійно, аналізувати діяльність здобувачів освітнього процесу, приймати рішення тощо. Отже, педагогічна компетентність педагога є одночасно його професійною та фаховою компетентністю.

Порівнюючи визначення вітчизняних науковців щодо поняття «професійна компетентність» та «фахова компетентність» ми отримали наступні результати (табл. 1 та табл. 2).

Таблиця 1

Визначення поняття «професійна компетентність» у вітчизняній літературі

Науковець	Визначення «професійна компетентність»
Головань М.С. [2]	«Професійна компетентність викладача ВНЗ – це складне інтегративно-динамічне особистісне утворення, що складається з ієрархічно взаємопов'язаних функціонально-особистісного і структурно-особистісного ресурсів, що виявляються у рівні розвитку основних (когнітивного та діяльнісного) і підтримуючих (мотиваційного, емоційно-вольового та ціннісно-рефлексивного) компонентів, що дозволяють викладачу впевнено реалізовувати посадові функції адекватно до ситуації».
Гриньова В.М. [2]	«Професійна компетентність – якісна характеристика рівня оволодіння особистістю своєю професійною діяльністю, яка передбачає: усвідомлення своїх спонукань до цієї діяльності (потреб, інтересів, прагнень, ціннісних орієнтацій, мотивів діяльності, уявлень про свої соціальні ролі); оцінювання своїх особистісних властивостей та якостей як спеціаліста (професійних знань, умінь, навичок, професійно значущих якостей), регулювання на цій основі свого професійного становлення».
Гуць Г.М. [4]	«Професійна компетентність – це інтегративна якість фахівця, що включає рівень оволодіння знаннями, вміннями, навичками і такими компонентами професійної майстерності, як професійні здібності і професійно важливі якості особистості».
Свистун В.І. [9] і Ягупов В.В. [13]	«...системне інтегральне явище щодо суб'єкта професійної діяльності, що включає не тільки його професійні та фахові знання, навички, вміння, професійно важливі якості, професійний і фаховий досвід, які забезпечують успішну реалізацію посадових компетенцій, але і мотиваційну готовність і позитивне ставлення до цілей, завдань, змісту, методик, технологій, засобів і результатів своєї професійної діяльності».
Сергієнко Н.Ф. [10]	«..інтегроване професійно особистісне утворення, в якому внутрішні ресурси людини, її особисті якості та здібності розглядаються як джерело й критерії ефективної предметної діяльності в системі освіти».

Таблиця 2

Визначення поняття «фахова компетентність» у вітчизняній літературі

Науковець	Визначення «фахова компетентність»
Михаськова М.А. [7]	«фахова компетентність»: здатність до освітньої діяльності на основі знань, набутих умінь, у відповідності з суспільними вимогами та ціннісними орієнтаціями.
Свистун В.І. [9]	«фахова компетентність»: підготовленість до виконання трудової діяльності за конкретною спеціалізацією в межах певної спеціальності.
Воєвода А.Л. [1]	«фахова компетентність»: системна властивість особистості вчителя, що виявляється у володінні фаховими компетенціями, в умінні застосовувати набуті знання та вміння в професійній діяльності, здатності досягати значимих результатів в організації процесу навчання.
Чемерис О.С. [12]	«фахова компетентність»: набір фахових знань, необхідних для розв'язання соціально-економічних, політичних, екологічних, культурологічних, правових та інших проблем у межах поставлених цілей.
Шевченко І.А. [13]	«фахова компетентність»: набір знань, умінь, навичок та практичний досвід, які необхідні вчителю, щоб бути обізнаним, досвідченим у справі, виявляти власне ставлення до виконання своїх професійних обов'язків, педагогічну майстерність, хист та необхідні особистісно-професійні якості.
Мосейко Ю.В. [8]	«фахова компетентність»: інтегральна якість особистості, яка виявляється в її загальній здатності та готовності до діяльності, що ґрунтується на цілісному комплексі знань, умінь і навичок та досвіді, набутих у процесі навчання й соціалізації та орієнтованих на самостійну й успішну участь у професійній діяльності.

Отже, якщо ми говоримо за професійну компетентність вчителя, то маємо на увазі взаємодію когнітивного, діяльнісного, мотиваційного, емоційно-вольового та ціннісно-рефлексивного компонентів. Професійна

компетентність має об'єднувати професійну майстерність, професійні здібності та професійні якості особистості. А особисті якості та здібності постають джерелом та критерієм ефективної освітньої діяльності.

При цьому фахова компетентність вчителя окреслює здатність здійснювати освітню діяльність на основі отриманих знань та набутих умінь у процесі навчання відповідно до конкретної спеціальності.

Тому погоджуємося з висновками Л. Дзигаленко, яка здійснюючи понятійно-змістовий аналіз визначень «фахова компетентність» і «професійна компетентність» приходять до висновку, що ці два поняття тісно пов'язані між собою, зокрема фахова компетентність учителя існує у межах професії педагога. Тобто професійна компетентність містить те загальне, що характерне для діяльності всіх вчителів, а фахова – відображає особливості спеціальності, профілю, предмета тощо.

Саме тому, в умовах сьогодення, підготовка сучасного вчителя інформатики вимагає змін до методів та форм навчання, підходів та засобів, а також використання нових педагогічних технологій, що будуть сприяти формуванню професійної та фахової компетентностей здобувачів освіти [6].

Я. Сікора досліджуючи проблеми формування професійної компетентності майбутнього вчителя інформатики наголошує на тому, що «професійна компетентність вчителя інформатики – це система знань та умінь, оволодіння якими дозволить розв'язувати типові професійні задачі, а також проблеми, що виникають в реальних ситуаціях його педагогічної діяльності як вчителя-предметника, здатність вчителя до професійного та особистісного зростання» [11].

Висновки. Отже, сучасні заклади освіти на чолі з педагогами, в умовах сьогодення, коли наш багатостраждальний народ чинить опір агресору, мають не лише забезпечувати якісний освітній процес, а й бути своєрідним майданчиком для створення наукових та освітніх онлайн-платформ, реалізації різних проєктів, створення інновацій, побудови індивідуальних освітніх траєкторій. Виконати дану місію можливо лише за умов високої професійної та фахової компетентності педагога. Особливо це стосується майбутніх учителів інформатики, як найавторитетніших фахівців, які завжди знаходяться в авангарді наукових досягнень світової спільноти. Формування фахових компетентностей учителя інформатики відбувається через набуття ним компетентностей у галузі інформатики, суміжних з нею дисциплін, методики навчання інформатики, дидактики, дослідницької діяльності, психологічних та педагогічних основ реалізації освітнього процесу тощо. Саме формування цих компетентностей у майбутньому будуть визначати якість професійної діяльності вчителя інформатики.

Література:

1. Воевода А.Л. Формування фахової компетентності майбутніх учителів математики засобами розвитку пізнавальної активності : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М.Коцюбинського. Вінниця, 2009. 20 с.
2. Головань М.С. Професійна компетентність викладача вищого навчального закладу. *Проблеми сучасної педагогічної освіти. Серія: Педагогіка і психологія*. 2014. № 44(3). С. 79–88.
3. Гриньова В. М. Про співвідношення понять «професіоналізм», «професійна культура», «професійна компетентність», «професійна підготовка». *Педагогіка та психологія*. 2014. № 45. С. 74–84.
4. Груць Г. М. Особистість і професійна компетентність педагога в сучасній освіті. *Професійна компетентність учителя нової української школи: формування, розвиток та удосконалення* : матеріали Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. 22 трав. 2020 р. Тернопіль : ТНПУ, 2020. С. 6–8.
5. Жалдак М.І., Ю.С. Рамський, М.В. Рафальська. Модель системи соціально-професійних компетентностей вчителя інформатики. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія № 2. Комп'ютерно-орієнтовані системи навчання*. 2006. № 7(14). С. 185.
6. Осадча К. П. Засоби формування професійної компетентності майбутніх учителів інформатики. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2010. № 3. С.
7. Михаськова М.А. Формування фахової компетентності майбутнього вчителя музики : дис. ... кан. пед. наук : 13.00.02 / Ніжинський держ. педагогічний ун-т ім. М.Гоголя., Ніжин, 2007. 228 с.
8. Мосейко Ю.В. Формування фахової компетентності майбутніх інженерів-металургів у процесі вивчення професійно орієнтованих дисциплін : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Запоріжжя, 2010. 20 с.
9. Свистун В.І. Підготовка майбутніх фахівців аграрної галузі до управлінської діяльності : монографія. Київ : Наук.-метод. центр аграрної освіти, 2006. 343 с.
10. Сергієнко Н.Ф. Професійна компетентність сучасного вчителя. *Теорія та методика управління освітою*. 2011. № 5. URL: www.nbu.gov.ua/old/jrn/ejournals/ttmuo/2015/24.pdf.
11. Сікора Я. Б. Формування професійної компетентності майбутнього вчителя інформатики. *Професійна підготовка вчителів в умовах упровадження кредитно-модульної системи* : матеріали Всеукр. наук.-метод. конф., 2007 р. Київ : КМПУ ім. Б. Д. Грінченка, 2007. С. 49–53.
12. Чемерис О.С. Теоретичне обґрунтування групової дієвої компетентності органів державного управління та місцевого самоврядування. *Актуальні проблеми державного управління*. 2000. № 4. С. 8–22.
13. Шевченко І.А. Сучасні підходи до визначення сутності поняття фахова компетентність учителів природничих дисциплін. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. 2012. № 32. С. 500–505. URL: <https://scholar.google.com.ua/citations?user=QDDij30AAAAJ&hl=uk>.
14. Ягупов В.В., Свистун В.І. Компетентнісний підхід до підготовки фахівців у системі вищої освіти. *Наук. зап. Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія»*. 2007. т. 71. С.3–8.

References:

1. Voievoda, A.L. (2009). Formuvannia fakhovoi kompetentnosti maibutnikh uchyteliv matematyky zasobamy rozvytku piznavalnoi aktyvnosti [Formation of professional competence of future mathematics teachers by means of cognitive activity development]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Vinnytsia: Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University [in Ukrainian].

2. Holovan, M.S. (2014). Profesiina kompetentnist vykladacha vyshchoho navchalnoho zakladu [Professional competence of a teacher of a higher educational institution]. *Problemy suchasnoi pedahohichnoi osvity. Serii: Pedahohika i psykhohiia – Problems of modern pedagogical education. Series: Pedagogy and psychology*, 44(3), 79-88 [in Ukrainian].

3. Hrynova, V. M. (2014). Pro spivvidnoshennia poniat «profesionalizm», «profesiina kultura», «profesiina kompetentnist», «profesiina pidhotovka» [On the relationship between the concepts of "professionalism", "professional culture", "professional competence", "professional training"]. *Pedahohika ta psykhohiia – Pedagogy and psychology*, 45, 74-84 [in Ukrainian].

4. Hruts, H. M. (2020). Osobystist i profesiina kompetentnist pedahoha v suchasni osviti [Personality and professional competence of a teacher in modern education]. *Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi internet konferentsii «Profesiina kompetentnist uchytelia novoi ukrainskoi shkoly: formuvannia, rozvytok ta udoskonalennia» – International scientific and practical internet conference «Professional competence of the teacher of the new Ukrainian school: formation, development and improvement»*. (pp. 6-8). Ternopil: TNPU [in Ukrainian].

5. Zhaldak, M.I., & Ramskyi, Yu.S., & Rafalska, M.V. (2006). Model systemy sotsialno-profesiinykh kompetentnosti vchytelia informatyky [Model of the system of socio-professional competences of the informatics teacher]. *Kompiuterno-orientovani systemy navchannia – Computer-oriented learning systems*, 4, 185 [in Ukrainian].

6. Osadcha, K. P. (2010). Zasoby formuvannia profesiinoi kompetentnosti maibutnikh uchyteliv informatyky [Means of formation of professional competence of future informatics teachers]. *Informatsiini tekhnologii i zasoby navchannia – Information technologies and teaching aids*, 3, 150 [in Ukrainian].

7. Mykhaskova, M.A. (2007). Formuvannia fakhovoi kompetentnosti maibutnoho vchytelia muzyky [Formation of professional competence of the future music teacher]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Nizhyn: Nizhyn Mykola Gogol State University [in Ukrainian].

8. Moseiko, Yu.V. (2010). Formuvannia fakhovoi kompetentnosti maibutnikh inzheneriv-metalurhiv u protsesi vvychennia profesiino oriientovanykh dystsyplin [Formation of professional competence of future metallurgical engineers in the process of studying professionally oriented disciplines]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Zaporizhzhia [in Ukrainian].

9. Svystun, V.I. (2006). *Pidhotovka maibutnikh fakhivtsiv ahrarnoi haluzi do upravlinskoii diialnosti [Training of future specialists in the agrarian industry for managerial activities]*. Kyiv: Scientific and methodological center of agricultural education [in Ukrainian].

10. Serhienko, N.F. (2011). Profesiina kompetentnist suchasnoho vchytelia [Professional competence of a modern teacher]. *Teoriia ta metodyka upravlinnia osvitoiu – Theory and methodology of education management*, 5. Retrieved from URL:www.nbu.gov.ua/old/jrn/ejournals/ttmuo/2015/24.pdf [in Ukrainian].

11. Sikora, Ya. B. (2007). Formuvannia profesiinoi kompetentnosti maibutnoho vchytelia informatyky [Formation of professional competence of the future computer science teacher]. *Materialy Vseukrainskoi naukovo-metodychnoi konferentsii «Profesiina pidhotovka vchyteliv v umovakh uprovdzhennia kredytno-modulnoi systemy» – Materials of the All-Ukrainian scientific and methodical conference «Professional training of teachers in the context of the implementation of the credit-module system»*. (pp. 49-53). Kyiv : Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University [in Ukrainian].

12. Chemerys, O.S. (2000). Teoretychne obgruntuvannia hrupovoi diievoi kompetentnosti orhaniv derzhavnoho upravlinnia ta mistsevoho samovriaduvannia [Theoretical substantiation of group effective competence of state administration and local self-government bodies]. *Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia – Actual problems of public administration*, 4, 8-22 [in Ukrainian].

13. Shevchenko, I.A. (2012). Suchasni pidkhody do vyznachennia sutnosti poniattia fakhova kompetentnist uchyteliv pryrodnychkykh dystsyplin [Modern approaches to defining the

essence of the concept of professional competence of science teachers]. *Suchasni informatsiini tekhnolohii ta innovatsiini metodyky navchannia u pidhotovtsi fakhivtsiv: metodolohiia, teoriia, dosvid, problemy* – *Modern information technologies and innovative teaching methods in training specialists: methodology, theory, experience, problems*, 32, 500-505. Retrieved from URL: <https://scholar.google.com.ua/citations?user=QDDij30AAAAJ&hl=uk> [in Ukrainian].

14. Yahupov, V.V. & Svystun, V.I. (2007). Kompetentnisnyi pidkhid do pidhotovky fakhivtsiv u systemi vyshchoi osvity [A competent approach to the training of specialists in the higher education system]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Kyievo-Mohylianska akademiia"* – *Scientific notes of the National University "Kyiv-Mohyla Academy"*, 71, 3-8 [in Ukrainian].

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11\(18\)-155-164](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11(18)-155-164)

Оксана Кузіна

*аспірант кафедри дошкільної освіти Факультету педагогічної освіти,
Київський університет імені Бориса Грінченка,
м. Київ, Україна,
<https://orcid.org/0000-0003-2139-9412>*

ПСИХІЧНІ ПРОЦЕСИ ЯК ОСНОВА ПІЗНАВАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ

Анотація. У статті розкрито особливості розвитку психічних процесів, які впливають на пізнавальну активність старших дошкільників. Всі психічні процеси дитини дошкільного віку - сприймання, пам'ять, мислення, воля, уява - мають свої особливості розвитку, зокрема вікові особливості. Вони розвиваються під керівництвом дорослого. У дітей старшого дошкільного віку здебільшого розвиток психічних процесів має стрибкоподібний вигляд: дитина накопичує досвід, знання, вміння, навички і потім одночасно проявляє нові особистісні якості та відношення до світу. Так діти старшого дошкільного віку вдало керують своїми відчуттями, стає якіснішою діяльність аналізаторів: зорових, слухових, дотикових, температурних, нюхових, кінетичних, статичних. Пам'ять дошкільників, хоч має більше мимовільний характер, проте все більше набуває довільного характеру, що дозволяє дитині керувати відтворенням набутої інформації. Пам'ять старших дошкільників - це сукупність процесів та функцій, які розширюють їхні пізнавальні можливості. Увага і особливий інтерес до предмету, в цьому віці, постає одним із показників інтенсивності пізнавальної активності старшого дошкільника. Сприймання старшого дошкільника є ще не зовсім диференційованим. Проте, завдяки поєднанню з іншими психічними процесами, стає цілеспрямованим, що є критерієм пізнавальної активності. Емоційне ставлення до предмету, навіть при його відсутності, свідчить про наявність пізнавального інтересу, котрий є попереднім шаблоном пізнавальної активності. Процеси мислення визначаються здатністю до інтелектуальної діяльності, формують допитливість дитини. Мовлення спонукає і стимулює розвиток усіх психічних процесів у старшому дошкільному віці. Вольові якості, та вміння їх використовувати: наполегливість, цілеспрямованість, є важливим показником пізнавальної активності старшого дошкільника

Доведено, що психічні процеси є мотивом пізнавальної активності дитини. Засвоєння дітьми інформації, поданої педагогом під час перебування

дитини в закладі дошкільної освіти, в процесі якого формуються розумові дії, коли мислення, пам'ять, уява, увага, сприймання переходять до нових, якісніших форм. Розвиток психічних процесів взаємозалежний з рівнем пізнавальної активності.

Ключові слова: дошкільник, пізнавальна активність, психічні процеси, розвиток.

Oksana Kuzina

*Postgraduate Student of the Department of Preschool Education Faculty,
Pedagogical Education Borys Grinchenko Kyiv University,
Kyiv, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0003-2139-9412>*

MENTAL PROCESSES AS THE BASIS OF THE COGNITIVE ACTIVITY OF SENIOR PRESCHOOL STUDENTS

Abstract. The article reveals the peculiarities of the development of mental processes that affect the cognitive activity of older preschoolers. All mental processes of a preschool child - perception, memory, thinking, will, imagination - have their own developmental features, in particular age-related ones. They develop under the guidance of an adult. In children of older preschool age, the development of mental processes has a leap-like nature: the child accumulates experience, knowledge, skills, and then at the same time discovers new personal qualities and attitude to the world. In this way, children of older preschool age successfully manage their senses, the activity of analyzers: visual, auditory, tactile, temperature, olfactory, kinetic, static becomes more qualitative. Although the memory of preschoolers is more involuntary, it increasingly acquires an arbitrary character, which allows the child to control the reproduction of acquired information. The memory of older preschoolers is a set of processes and functions that expand their cognitive abilities. Attention and special interest in the subject at this age is one of the indicators of the intensity of cognitive activity of an older preschooler. The perception of an older preschooler is not yet completely differentiated. However, thanks to the combination with other mental processes, it becomes purposeful, which is a criterion of cognitive activity. An emotional attitude to the subject, even in its absence, indicates the presence of cognitive interest, which is a preliminary stage of cognitive activity. Thinking processes are determined by the ability to intellectual activity, form the child's curiosity. Speech encourages and stimulates the development of all mental processes in older preschool age. An important indicator

of the cognitive activity of an older preschooler is volitional qualities and the ability to use them: persistence, purposefulness.

It has been proven that mental processes are the motive of a child's cognitive activity. Children's assimilation of information provided by the teacher during the child's stay in a preschool educational institution, in the process of which mental actions are formed, when thinking, memory, imagination, attention, perception are transformed into new, higher-quality forms. The development of mental processes is interdependent with the level of cognitive activity.

Keywords: preschooler, cognitive activity, mental processes, development.

Постановка проблеми. Заклад дошкільної освіти, як найперша ланка неперервної освіти, втілює положення Закону України «Про освіту», «Про дошкільну освіту», Базового компонента дошкільної освіти [1;2] у формуванні особистості, підготовці дітей до подальшого якісного засвоєння знань, умінь та навичок на етапі шкільного навчання. Врахування інтелектуальних здібностей дітей дошкільного віку, їхніх потреб та інтересів, розвиток психічних процесів зокрема, має фундаментальне значення у становленні повноцінної особистості. Стрижневою основою майбутнього якісного навчання є сформованість пізнавальної активності старшого дошкільника.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про значення пізнавальної активності у дітей дошкільного віку наголошується у роботах дослідників: А. Богуш, О. Брежнєвої, С. Козачук, С. Ладивір, М. Марусинець, Т. Піроженко, Т. Ткачук та ін., психологічний зміст пізнавальної активності (С. Максименко, О. Кононко, В. Кузьменко, С. Ладивір, Т. Піроженко та ін.). У своїх працях дослідники доводять, що пізнавальна активність характеризується відношенням дошкільників до діяльності, її інтенсивності, вмінням знаходити різні способи досягнення результату, спрямованістю на практичне використання отриманих знань у своєму повсякденні.

Мета статті. Обґрунтувати вплив психічних процесів на пізнавальну активність старших дошкільників

Виклад основного матеріалу. Пізнавальна активність старших дошкільників розглядається науковцями (Л. Виготський, Д.Ельконін, С. Ладивір, Г. Стадник, І. Товкач, Т. Ткачук)[3;4;5] у різних іпостасях, як от :

- якісна ознака діяльності дошкільника, властивість особистості, стан її готовності до пізнавальної діяльності
- ініціативна діяльність зумовлена необхідністю розв'язання пізнавальних завдань
- потреба у нових знаннях та їх цілеспрямований пошук, який здійснюється у зовнішньому (план дій) і у внутрішньому (мислительному) плані.

Пізнавальна активність визначається як виборча пізнавальна спрямованість дитини на предмети і явища, як складне психологічне утворення, яке відображує єдність пізнавальної, емоційної і вольової сфери дитини. [6]. Іншими словами основі пізнавальної активності є розвинуті і сформовані психологічні процеси: сприймання, пам'ять, мислення, увага, уява, мовлення, воля дитини. Всі процеси з'являються у дитини поступово і розвиток їх є нерівномірним, залежить від багатьох факторів. Важливо збагачувати і розширювати можливості дитини починаючи з наймолодшого віку, адже реалізація всіх можливостей на кожному етапі забезпечує новоутворення і перехід до нової стадії розвитку. Найбільш якісні зміни в розвитку пізнавальних процесів відбуваються в старшому дошкільному віці, спостерігається підвищення вираженості та їх інтенсивності.

Розвиток усіх психічних процесів є взаємопов'язаним та підпорядкованим. Рушійною силою новоутворень є суперечності у внутрішньому світі дитини – надбання досвіду породжує потреби, які спонукають до оволодіння новими знаннями. Починається з формування найпростіших його елементів і в подальшому вони ускладнюються та інтегруються, тобто від чуттєвого до раціонального рівня.

Відчуття є умовою психічного розвитку дошкільника та основою пізнавальної активності. Цей психічний процес виникає у дітей з народження. До старшого дошкільного віку, розвиваючись з допомогою педагогів, діяльність аналізаторів стає якіснішою, тобто зоровими, слуховими, дотиковими, температурними, нюховими, кінетичними, статичними аналізаторами дошкільник вміє користуватися в повній мірі. При використанні зв'язків між аналізаторами, коли обстежується предмет (дотиковий, зоровий) у дошкільника формуються пізнавальні дії, що є умовою психічного розвитку. У старших дошкільників здобутком є перцептивна діяльність, що вже характеризується послідовністю та опосередкованістю. [7]. В цьому періоді до відчуттів додається мислення і у старших дошкільників формується сприйняття.

Сприймання дітей дошкільного віку – це складний процес засвоєння сенсорних еталонів (форми, кольору, часу, простору, тощо) і способами їх використання. У старшого дошкільника сприймання є вже достатньо розвиненим, проте не в повній мірі є диференційованим. Ще не зовсім вміють планомірно робити аналіз того що сприймають, виокремлювати істотне, головне. У цьому віці є переважно притаманним емоційність сприймання [8]. Під час освітнього процесу, під керівництвом педагога у дитини формується збільшення обсягу сприйнятих об'єктів, свідомого їх запам'ятовування, формується спостережливість. Якісні зміни у цьому періоді підкреслюють перетворення у самій структурі сприймання дитини. На цьому етапі

поступово доєднуються більш складніші психічні процеси (мислення, пам'ять, уява), перцептивні дії стають досить усвідомленими: виділяє найбільш характерні ознаки предмету, впізнає об'єкт, тобто відносить його до певної категорії. Дедалі більшу роль починає відігравати слово, як засіб аналізу й узагальнення змісту, що сприймається [9; 150-152]. На шостому році життя дитини сприймання із зовнішніх проявів переходять у внутрішній план. У процесі розвитку сприймання старшого дошкільника стає цілеспрямованим, характеризується емоційністю, яскравістю, вибірковістю, цілісністю. Результатом сприймання стає його пізнавальна направленість.

Сприймання шестирічної дитини тісно взаємопов'язане з її *пам'яттю*, ще одного важливого психічного процесу. У старших дошкільників важливо розвивати всі види пам'яті (образна, рухова, емоційна, словесно-логічна), адже кожен вид пам'яті є умовою виникнення наступного. Джерелом мимовільної пам'яті дітей дошкільного віку є пізнавальний інтерес, тобто запам'ятовуються нові, незвичайні, яскраві події, які пов'язані з інтересами, є значущими для них. У старших дошкільників зростають можливості свідомого управління пам'яттю, адже добавляється вольове зусилля. Педагоги спрямовують їхні зусилля на свідоме навчання спеціальних прийомів запам'ятовування, збереження, відтворення, тренують їхню пам'ять у діяльності. Цьому сприяє весь освітній процес, та спеціальні заняття: малювання, ліплення, конструювання, дидактичні ігри, розучування віршів, тощо. У цьому віці дитини пам'ять продовжує розвиватись, перш за все у напрямку посилення її довільності, збільшується кількість різновидів пам'яті: рухова, мнемічна та ін.. Особливістю пам'яті в старшому дошкільному віці є те, що пам'ять дітей досить пластична, вони швидко і легко можуть запам'ятати матеріал. Пам'ять старших дошкільників набуває якісних особливостей, найголовнішою є довільність запам'ятовування і відповідно відтворення отриманої інформації (у будь-якому вигляді). Для довільного відтворення основою є мимовільна пам'ять, тобто дитина повинна мати багато інформації якою буде користуватись, та відповідно згадувати. У старшому дошкільному віці для кожної дитини є притаманні індивідуальні якості процесів пам'яті: швидкість і точність запам'ятовування, точність і тривалість збереження та точність і швидкість відтворення освітнього матеріалу. Розвиток розумової діяльності старших дошкільників, під впливом педагога, дозволяє формувати логічну пам'ять, що ґрунтується на осмисленні матеріалу. Логічна пам'ять є головним здобутком дитини дошкільного віку, основою успішного майбутнього навчання в школі.

У дітей старшого дошкільного віку продовжує формуватись та розвиватись *увага* та всі необхідні її якості (широта, довільність, стійкість, яскравість, оригінальність), при умові систематичного впливу з боку

дорослих [10]. У ході пізнавальної діяльності у взаємовідносинах з пізнавальними процесами (сприймання, пам'ять, мислення) роль уяви не зменшується. Уява старшого дошкільника спирається на свій попередній досвід, який в процесі сприйняття наповнений певними поняттями про предмети, явища і зв'язок між ними. У дітей з'являються нові образи і діти переходять на вищий рівень – від простого довільного комбінування переходять до логічно обґрунтованої побудови нових образів, що відображається в інших видах діяльності, окрім ігрової. Старші дошкільники у своїй діяльності вже розрізняють уяву і реальність, тобто можна підкреслити наявність мимовільної і довільної уяви. Зростають прояви творчої уяви, що є показником пізнавальної сфери дитини і вагомим чинником якісного формування особистості. Роль уяви зростає, коли старший дошкільник звертається до неї як до свого «інструмента» і використовує її як засіб творчості. Дорослим слід скеровувати цей розвиток уяви на формування пізнавальної активності та саморозвиток, використовуючи інформацію, матеріал, завдання, що виходять за рамки досвіду дитини цього віку, задіюючи процес мислення.

Процес *мислення* належить до абстрактного рівня пізнання. У дитини старшого дошкільного віку, під час освітнього процесу мислення теж зазнає якісних змін: відбувається перехід від пізнання зовнішньої сторони до пізнання сутності: від з'ясування простих зв'язків і відношень дошкільники поступово переходять до пізнання і розуміння значно складніших, прихованих залежностей, що дозволяє будувати елементи умовисновків. Виходячи з пізнавальної потреби і практично діючи з предметами довкілля, дитина виявляє їх нові властивості, встановлює невідомі раніше відношення між ними, тобто мислить діючи. Відбувається перехід від наочно - дійового до наочно - образного (теоретичного) мислення. Старший дошкільник здатен виражати власні судження, міркування. Розвивається аналітичне мислення: від практичного-дійового до образно-мовного: коли окрім якось частини предмету розглядаються усі частини та властивості явища, процесу, вчинків людей чи предмету, що пізнається. Проте синтез для старших дошкільників залишається важкодоступним мислительним процесом. Його формування і розвиток значною мірою залежить від цілеспрямованого впливу дорослих, які завдання, як часто даються установки на вирішення завдань: порівняння, зіставлення, виокремлення ознак подібності і відмінності. Рівень розвитку мислення дитини шостого року життя характеризується її спроможністю до інтелектуальної діяльності, використовуючи різні форми мислення (думка, поняття, міркування). Вміння дітьми проводити мислительні операції - аналізу і синтезу (групування, класифікація, узагальнення) дозволить старшим дошкільникам використовувати ці результати в нових пізнавальних і

практичних ситуаціях. Процеси мислення дитини породжують формування допитливості, що є підґрунтям пізнавальної активності дошкільника.

Одним із психічних процесів, який відіграє значну роль у формуванні пізнавальної активності належить *увазі*. Увага дозує і фільтрує інформацію навколишнього світу, зосереджуючись на найбільш значущій для життєдіяльності дошкільника. Довільна увага дитини на початку старшого дошкільного віку є ще не розвиненою в повній мірі. Домінує увага мимовільна (яскраві, нові об'єкти) через слабкість гальмівних процесів. Під час освітнього процесу, під керівництвом педагога у цьому віці відбуваються якісні зміни в увазі: з мимовільної формується довільна увага. Зростає обсяг і стійкість уваги, цьому сприяє значущість матеріалу поданого дорослим, інтерес до змісту і його доступність. Довільна увага є неодмінною умовою успішної зовнішньої і внутрішньої діяльності, що призводить до якісного результату, засвоєння досвіду. Самостійність старшого дошкільника зумовлює збільшення об'єму та контрольованість уваги, що розширює можливості пізнавальної діяльності.

Пізнавальні процеси дитини, саме у старшому дошкільному віці – сприймання, мислення, пам'ять, увага, уява – розвиваються за безпосереднього впливу *мовлення*, яке стимулює і поглиблює їхній розвиток. [11]. У старшому дошкільному віці дитина за допомогою мовлення отримує нову інформацію, оволодіває поняттями, здійснює класифікації, робить висновки, аналізує явища навколишньої дійсності. Мовлення старшого дошкільника, завдяки зв'язку з мисленням, є важливим засобом планування і регулювання її практичної поведінки. У спільній діяльності у старших дошкільників виробляються загальномовленнєві навички: культура слухання, запитування, висловлювання, обґрунтування, доведення, налагодження спілкування. Мовлення допомагає дитині розповідати, пояснювати, розмірковувати, оцінювати. Мовні надбання спонукають зрушення в розвитку основних пізнавальних процесів: відчуття, пам'яті і сприймання.

Одним із показників пізнавальної активності старших дошкільників є *вольовий* компонент. Вольові якості є основою формування мотиваційної системи. Проте, психічний розвиток дітей старшого дошкільного віку є не у всіх однаковий, відповідно і вольові якості притаманні у різній мірі, тобто не кожна діяльність чи дії старшого дошкільника можна назвати вольовими: є дії мимовільні, які мають імпульсивний характер, без чіткого плану, та довільні дії, з наявністю плану та усвідомленого характеру. Особливостями вольових якостей дитини старшого дошкільного віку є вміння робити вольові зусилля: при виконанні найпростіших трудових доручень, коли дитина робить щось для себе і для інших, долаючи при цьому певні труднощі; в колективних іграх, коли доводиться підкорятися колективу, адже дотримання правил гри

потребує від дитини вольових зусиль, бажання взаємодіяти з іншими, не піддаватися негативним емоціям, стримувати безпосередні спонукання, радіти перемогам. При докладанні вольових зусиль, при постійному повторенні перетворюються на вольові якості особистості: самостійність, наполегливість, цілеспрямованість, витримка та самовладання. Семі ці якості визначають рівень пізнавальної активності старшого дошкільника.

Важливим показником пізнавальної активності старшого дошкільника, її базовим компонентом є *емоційний*, як прояв пізнавального ставлення до навколишнього, вміння дивуватися, захоплюватися. Дитина старшого дошкільного віку вміє керувати своїми емоціями у відповідності до вимог дорослого і до засвоєних норм поведінки, тож вчиться стримувати і прояв емоцій, зокрема негативних. Існує залежність між емоційним рівнем і успішною пізнавальною діяльністю. Емоції спонукають старшого дошкільника до діяльності, адже помітно впливають на пізнавальні процеси дитини. Емоційно забарвлену інформацію дошкільник краще осмислює, запам'ятовує, використовує. Емоційне ставлення до предмета (подив, нерозуміння, клопотаність) є одним з показників пізнавальної активності [12]. Відмінною особливістю старших дошкільників є виразніше виявлення вищих почуттів – естетичних, інтелектуальних, моральних. Завдяки емоціям пізнавальна діяльність старшого дошкільника набуває для неї самоцінного характеру. Помітною особливістю інтелектуальних емоцій є їхній стимульний вплив на пізнавальну діяльність дитини.

Розвиток усіх пізнавальних (психічних) процесів є основою для формування пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку. Головне завдання вихователя створити умови для формування пізнавальної активності, а саме: розвиток мотивів, формування знань, умінь та емоційно - позитивного фону у закладі дошкільної освіти.

Висновки. Вихователі закладів дошкільної освіти провадять освітню діяльність згідно вікових можливостей психофізичного розвитку дитини, використовуючи особистісно-орієнтований підхід. Процес виховання відбувається нелінійно, тобто спочатку йде процес накопичення якісних змін вихованця. Часто це залишається невидимим для вихователя, якому здається, що дитина не сприймає виховні впливи, не відгукується на них. Однак розвиток відбувається стрибкоподібно: кількість змін, досягнувши певної концентрації, несподівано дає серйозне якісне прирощення, коли вихованець "раптом" проявляє нові особистісні якості і відносини. У старшому дошкільному віці всі психічні процеси зазнають якісних змін: від чуттєвого до раціонального рівня.

Дорослі, зважаючи на особливості розвитку психічних процесів, повинні направити процес пізнання на змістовне впорядкування інформації,

встановлення осмислених взаємозв'язків (причинно-наслідкових) нашого світу, подальше формування позитивного ставлення до світу. Змістовне упорядкування - це диференціація накопичених і одержуваних відомостей про світ за пізнавальними блоками, кожен з яких орієнтований на якусь галузь знань (історична, географічна, природнича та ін.

Психічні процеси виступають внутрішнім джерелом, основою пізнавальної активності дитини. Подальші наші розвідки будуть спрямовані на з'ясування впливу зовнішніх факторів на формування пізнавальної активності старших дошкільників.

Література:

1. Закон України «Про дошкільну освіту) URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2628-14#Text> (дата звернення: 10.10.2022)
2. Базовий компонент дошкільної освіти в Україні (Державний стандарт дошкільної освіти) нова редакція (2021). Наказ МОН No 33 від 12.01.2021 року. URL: <https://osvita.ua/legislation/doshkilna-osvita/79142/>
3. Ельконін Д. Б. Пізнавальна активність дітей старшого дошкільного віку/ Під ред. В. В. Давидова, В. П. Зінченко. - К. -. – С. 56-61.
4. Товкач І.С. Формування пізнавальної активності старшого дошкільника у ході мовленнєвих занять / І.С. Товкач // Педагогіка і психологія сьогодення: теорія і практика: Збірник наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції: (21-22 лютого 2014 р., м. Одеса). Одеса: ГО «Південна фундація педагогіки», 2014. – 116 с. – С. 1-47
5. Ткачук Т.А. Розвиток пізнавальної активності дітей дошкільного віку у спілкуванні з вихователем : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова. Київ, 2004. 23 с.
6. Брежнева О.Г. Формування пізнавальної активності у старших дошкільників / О.Г. Брежнева // Дошкільне виховання. – 2015. – № 2. – С. 12-14.
7. Інновації в початковій освіті: досвід, виклики сьогодення, перспективи. Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2022. Ч. 2. 37 с.
8. Шепіліна Р.Д. Особливості розвитку дітей 6-7-річного віку. //Дошкільне виховання. 2018. № 4. С. 17-18
9. Гуріна З.В. Проблема розвитку уяви дошкільника у психолого-педагогічних дослідженнях «Молодий вчений» • № 6 (33) • червень, 2016 р.
10. Моляко В. А. Психологические проблемы творческой одаренности. – К.: Знание Украины, 1995. – 52 с.
11. Выготский Л. С. Детская психология // Собр. соч.: в 6-и т. – М., 1984. – Т. 4. – С. 244-268.
12. Ладивір С. Пізнавальна активність старших дошкільнят: індивідуальні особливості. Дошкільне виховання. 2006. № 11. С. 3–6.

References:

1. Zakon Ukraïni “Pro doshkil'nu osvitu” [The Law of Ukraine "On preschool education"]. (n.d). zakon.rada.gov.ua Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2628-14#Text> [in Ukrainian].
2. Nakaz MON “Bazovij komponent doshkil'noï osviti v Ukraïni (Derzhavnij standart doshkil'noï osviti) nova redakcija” [Order of the Ministry of Education and Culture “Basic component of preschool education in Ukraine (State standard of preschool education) new edition (2021)”. (2021). osvita.ua Retrieved from <https://osvita.ua/legislation/doshkilna-osvita/79142/> [in Ukrainian].

3. El'konin, D. B. *Piznaval'na aktivnist' ditej starshogo doshkil'nogo viku [Cognitive activity of older preschool children].* K. [in Ukrainian].
4. Tovkach, I.Є. (2014). Formuvannja piznaval'noi aktivnosti starshogo doshkil'nika u hodi movlennevih zanjat' [Formation of the cognitive activity of an older preschooler during speech classes]. *Pedagogika i psihologija s'ogodennja: teorija i praktika - Pedagogy and psychology today: theory and practice.* 1-47 [in Ukrainian].
5. Tkachuk ,T.A. (2004). Rozvitok piznaval'noi aktivnosti ditej doshkil'nogo viku u spilkuvani z vihovatelem [Development of cognitive activity of preschool children in communication with the teacher]. *Extended abstract of candidate's thesis.* Kiiv: Nac. ped. un-t imeni M.P. Dragomanova [in Ukrainian].
6. Brezhneva, O.G. (2015). Formuvannja piznaval'noi aktivnosti u starshih doshkil'nikiv [Formation of cognitive activity in older preschoolers]. *Doshkil'ne vihovannja - Preschool education,* 2, 12-14 [in Ukrainian].
7. *Innovacii v pochatkovij osviti: dosvid, vikliki s'ogodennja, perspektivi [Innovations in primary education: experience, current challenges, prospects].* Harkiv : HNPU imeni G. S. Skovorodi [in Ukrainian].
8. Shepilina, R.D. (2018). Osoblivosti rozvitku ditej 6-7-richnogo viku [Peculiarities of the development of 6-7-year-old children]. *Doshkil'ne vihovannja - Preschool education,* 4, 17-18 [in Ukrainian].
9. Gurina, Z.V. (2016). Problema rozvitku ujavi doshkil'nika u psihologo-pedagogichnih doslidzhennjah [The problem of preschooler's imagination development in psychological and pedagogical research]. «*Molodij vchenij*» - "Young Scientist", 6 (33) cherven' [in Ukrainian].
10. Moljako, V. A. (1995). *Psihologicheskie problemy tvorcheskoj odarennosti [Psychological problems of creative giftedness].* K.: Znanie Ukrainy [in Russian].
11. Vygotskij, L. S. (1984). *Detskaja psihologija [Children's psychology].* (vol. 1-6). 4 [in Russian].
12. Ladvir, S. (2006). Piznaval'na aktivnist' starshih doshkil'njat: individual'ni osoblivosti [Cognitive activity of older preschoolers: individual features]. *Doshkil'ne vihovannja - Preschool education,* 11, 3–6. [in Ukrainian].

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11\(18\)-165-177](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11(18)-165-177)

Світлана Лупінович

*кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри педагогіки
та методик навчання, Хортицька національна академія,
м. Запоріжжя, Україна,
<https://orcid.org/0000-0002-6185-470X>*

ТЕРАПЕВТИЧНИЙ АЛЬЯНС ФАХІВЦІВ І БАТЬКІВ ДІТЕЙ ІЗ ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ В ІНКЛЮЗИВНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Анотація. У статті розкрито сутність понять «фасилітація», «фасилітатори розвитку», «терапевтичний альянс»; проведено систематизацію поглядів щодо міжвідомчого тлумачення поняття «терапевтичний альянс» та викладено його авторське розуміння. Розкривається мета статті та методи досягнення мети. Наведено докази важливості та практичної значущості створення терапевтичного альянсу в практиці роботи інклюзивного закладу. Проведено дослідження рівнів партнерської співпраці та взаємодії, визначено чинники, що перешкоджають ефективному створенню терапевтичного альянсу між спеціалістами та батьками дітей із особливими освітніми потребами в інклюзивному середовищі. Запропоновано декілька вітчизняних і міжнародних моделей організації партнерської співпраці школи та родини. Встановлено етапи створення та організаційно-педагогічні умови функціонування терапевтичного альянсу спеціалістів та батьків дітей із особливими освітніми потребами в інклюзивному середовищі. Висвітлено сучасні форми організації інформаційно-консультативної підтримки батьківської громадськості. Акцентовано увагу на дотриманні в практиці роботи інклюзивного закладу принципів створення терапевтичного альянсу батьків та спеціалістів та способах реалізації фасилітаторської поведінки учасників терапевтичного альянсу. Розкрито теоретичне та практичне значення отриманих результатів, яке полягає в узагальненні наукових досліджень із зазначеної проблеми та розробці практичних висновків щодо впровадження ефективних методів продуктивної взаємодії спеціалістів та батьків учнів. Доведено, що практична реалізація терапевтичного альянсу повною мірою залежить від готовності всіх фасилітаторів розвитку дитини до тісної та систематичної партнерської співпраці та взаємодії. Встановлено, що ефективність функціонування терапевтичного альянсу залежить від дотримання всіма фасилітаторами розвитку дитини організаційно-

педагогічних умов та рівня партнерської співпраці та взаємодії. Досліджувана проблема є багатогранною і не вичерпується запропонованою роботою. На нашу думку, перспективним є дослідження алгоритму налагодження терапевтичного альянсу між фахівцями та батьками дітей з особливими освітніми потребами в інклюзивному середовищі.

Ключові слова: терапевтичний альянс, інклюзивне навчання, діти із особливими освітніми потребами, моделі організації партнерської співпраці школи та сім'ї, організаційно-педагогічні умови.

Svitlana Lupinovich

*Candidate of pedagogical sciences, associate professor, head of the
Department of Pedagogy and Teaching Methods, Khortytsia National
Academy,*

Zaporizhzhia, Ukraine,

<https://orcid.org/0000-0002-6185-470X>

THERAPEUTIC ALLIANCE OF SPECIALISTS AND PARENTS OF CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS IN AN INCLUSIVE ENVIRONMENT

Abstract. The article reveals the essence of the concept's "facilitation", "development facilitators", and "therapeutic alliance"; systematization of views on the interdepartmental interpretation of the concept of "therapeutic alliance" was carried out and the author's understanding of it was presented. The purpose of the article and methods of achieving the goal are revealed. Evidence of the importance and practical significance of establishing a therapeutic alliance in the practice of work of an inclusive institution is presented. A study of the levels of partnership cooperation and interaction was conducted and factors that prevented the effective setting up of a therapeutic alliance between specialists and parents of children with special educational needs in an inclusive environment were identified. Several domestic and international models of the organization of partnership cooperation between school and family are proposed. The stages of establishment and organizational and pedagogical conditions for the functioning of the therapeutic alliance of specialists and parents of children with special educational needs in an inclusive environment have been established. Modern forms of organization of informational and advisory support for the parent community are highlighted. Attention is focused on the observance of the principles of establishing a therapeutic alliance of parents and specialists in the practice of work of an inclusive institution and ways of implementing the facilitator behavior of the participants of the

therapeutic alliance. The theoretical and practical significance of the obtained results is disclosed, which consists of the synthesis of scientific research on the specified problem and the development of practical conclusions regarding the implementation of effective methods of productive interaction between specialists and parents of students. It has been proven that the practical implementation of the therapeutic alliance fully depends on the readiness of all facilitators of the child's development for close and systematic partnership cooperation and interaction. It was found that the effectiveness of the functioning of the therapeutic alliance depends on the compliance of all facilitators of the child's development with the organizational and pedagogical conditions and the level of partnership cooperation and interaction. The investigated problem is multifaceted and is not exhausted by the proposed work. In our opinion, it is promising to study the algorithm for establishing a therapeutic alliance between specialists and parents of children with special educational needs in an inclusive environment.

Keywords: therapeutic alliance, inclusive form of education, children with special educational needs, models of partnership organization of school and family, organizational and pedagogical conditions.

Постановка проблеми. Згідно з даними Департаменту освіти і науки Запорізької обласної державної адміністрації, в регіоні констатується зростаюча тенденція до збільшення кількості дітей із різними типами психічного дизонтогенезу (за останні три роки зростання становить 43,3 %) і групи дітей із біологічним і соціальним ризиком. Сьогодні в анамнезі у понад 70,1 % дітей зустрічаються патологічні стани, несприятливий перебіг антенатального, інтранатального і неонатального періодів, супутні соматичні захворювання і порушення нервово-психічної сфери, що визначають велику ймовірність розвитку патологій особливо неврологічного генезу.

Ускладнений симптомокомплекс і патогенез дітей із різними типами психічного дизонтогенезу; дефіцит функціонування когнітивної, сенсорно-перцептивної, мовленнєво-комунікативної, афективно-вольової складових психічної діяльності дитини; відхилення в поведінці; наявність аутистичних станів; обтяженість генетичними синдромами і порушеннями метаболізму в нейроструктурах центральної нервової системи обумовлює необхідність міжвідомчої кооперації фахівців і батьків, особливо в інклюзивному середовищі, які є фасилітаторами розвитку особистісного потенціалу дитини із порушеннями психофізичного розвитку для здійснення продуктивної взаємодії.

Термін «фасилітація» (англ. facilitate – сприяти, полегшувати) у психолого-педагогічну теорію та практику ввів американський психотерапевт К. Роджерс (2002). У той же час феномен фасилітації розглядали у своїх

роботах А. Адлер, А. Маслоу, В. Франкл, Е. Фромм, Л. Виготський та інші, термінологічно не визначаючи його. Д. Віннікотт пов'язував сутність поняття «фасилітація» з ранніми дитячо-батьківськими відносинами. Фасилітація ж в інклюзивному середовищі виконує функцію стимулювання, ініціювання та заохочення розвитку дітей із особливими освітніми потребами за умов, по-перше, продуктивної фахової співпраці та взаємодії фахівців, дітей із особливими освітніми потребами та їх батьків; по-друге, стабільних дитячо-батьківських відносин.

Саме терапевтичний, або робочий альянс передбачає раціональні та продуктивні стосунки клієнтів і фахівців (у нашому випадку між батьками дітей із особливими освітніми потребами та фахівцями інклюзивного навчання), дає можливість клієнтам цілеспрямовано працювати в ситуації корекційної взаємодії, а фахівцям – досягати терапевтичного успіху. Поняття терапевтичний альянс тривалий час вважався синонімічним і в психокорекції позначався скорочено – «альянс». Вперше важливість позитивного ставлення клієнта до психотерапевта акцентовано у праці Зігмунда Фрейда «Динаміка переносу» (1912), однак впродовж своєї терапевтичної практики він визначив три, доволі різні погляди на стосунки клієнта і психотерапевта (Фрейд, 1998):

- прихильність клієнта до терапевта як форма позитивного переносу;
- контакт лише на основі комунікації та інтерпретації;
- взаємодія на основі проєкцій клієнта із врахуванням реальних умов терапії [9].

У випадку фахової співпраці спеціалістів з батьками дітей із особливими освітніми потребами терапевтичний альянс виступає головним інструментом для отримання максимальних результатів у розвитку дитини та поліпшення якості її життя.

Об'єднавши свої зусилля, знання особливостей розвитку, базові ресурси та труднощі дитини, батьки та фахівці надають «старт» для подальшої позитивної динаміки розвитку учня в різних сферах. Беззаперечним і доведеним вітчизняними та зарубіжними науковцями є той факт, що взаємопорозуміння між членами команди та зосередження на досягненні спільної мети залежить від ефективності роботи команди психолого-педагогічного супроводу. А довіра між фахівцями та батьками в процесі терапевтичного альянсу виступає одним із значущим критерієм подальшого успіху.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стратегії пошуку програм взаємодії батьків і спеціальних педагогів в умовах інклюзивного навчання знайшли відображення в багатьох наукових педагогічних працях В. Бондаря, Л. Вавіної, А. Висоцької, Е. Данілавичюте, Т. Загороднюк, В. Засенко, Р. Капралової, Л. Ковінько, А. Колупаєвої, С. Литовченко, Н. Мазур,

С. Миронової, О. Мартинчук, Л. Міщик, О. Нагорної, Н. Назарової, В. Засенко, Т. Скрипник, Н. Софій, А. Шевцова та ін. Проблему сучасного стану співпраці представників освітнього процесу та батьків дітей із особливими освітніми в умовах інклюзивного навчання розкрито закордонними дослідниками: S. Carrington, A. Correia, R. Eleni, C. Forlin, R. Lambert, B. Paju, B. Saggars, R. Schuck, V. Teixeira, M. Tryfon, M. Wang та ін.

Мета статті полягає в розкритті організаційно-педагогічних умов функціонування терапевтичного альянсу фахівців і батьків дітей із особливими освітніми потребами в інклюзивному середовищі. Досягнення мети забезпечується вирішенням таких завдань: здійснення теоретичного аналізу наукової літератури з проблематики дослідження, розроблення діагностичного інструментарію для визначення рівня взаємодії батьків дітей із особливими освітніми потребами з учасниками освітнього процесу; визначення рівнів сформованості терапевтичного альянсу між батьками та фахівцями та підготовка методичних рекомендацій для фахівців щодо встановлення продуктивної співпраці з батьками дітей із особливими освітніми потребами.

У процесі вивчення стану досліджуваної проблеми були використані такі **методи** дослідження: теоретичний аналіз, синтез, узагальнення та систематизація даних загальної та спеціальної літератури та нормативно-правових документів з метою визначення ефективних організаційно-педагогічних умов функціонування терапевтичного альянсу фахівців і батьків дітей із особливими освітніми потребами в інклюзивному середовищі. Впровадження авторської методики опитування фасилітаторів розвитку дитини дозволило виявити організаційно-педагогічні умови налагодження терапевтичного альянсу батьків дітей із особливими освітніми потребами та фахівцями. Теоретико-практичне значення отриманих результатів полягає в синтезуванні наукових досліджень із зазначеної проблеми та розробці практичних висновків щодо впровадження дієвих методів продуктивної взаємодії фахівців та батьків учнів.

Виклад основного матеріалу. Проведений аналіз вітчизняних і закордонних наукових джерел, що репрезентують дослідження проблеми партнерської співпраці та взаємодії фасилітаторів розвитку дитини в психолого-педагогічній теорії та практиці, дозволив з'ясувати сутність терапевтичного альянсу на рівні закладу освіти з інклюзивним навчанням, організаційно-педагогічні умови функціонування такого альянсу фахівців і батьків дітей із особливими освітніми потребами в інклюзивному середовищі та ефективні стратегії налагодження партнерських стосунків закладу освіти з родиною. Практична реалізація терапевтичного альянсу повною мірою

залежить від готовності усіх фасилітаторів розвитку дитини до тісної та систематичної партнерської співпраці та взаємодії.

Аналіз наукових джерел показав, що в теорії і практиці шкільної та дошкільної педагогіки активно використовуються такі синонімічні поняття: «командна взаємодія», «партнерська взаємодія», «партнерська співпраця», «соціальна взаємодія», «соціальне партнерство», «терапевтичний альянс».

Зупинимось на розкритті сутності терапевтичного альянсу на рівні закладу освіти з інклюзивним навчанням. Важливим аспектом підвищення ефективності допомоги дітям із дизонтогенетичним розвитком є визначення важливості зміни моделі експертного домінування фахівців над батьками та формування між ними партнерських відносин (М. Селігман, 2009). На цей час у системі психоло-медико-педагогічної реабілітації дітей із органічними ураженнями нервової системи в Україні діє концепція взаємодії спеціалісти-батьки-дитина «Тандем», яка полягає в інтегральному об'єднанні зусиль фахівців медичного та соціально-педагогічного напрямків реабілітації дитини для її пристосування до життя, суспільно корисної праці (В. Мартинюк, 2005). На нашу думку, ця концепція не повною мірою долає професійно-домінуючий підхід у відносинах з батьками. Тому продуктивнішим для забезпечення якості відносин між фахівцями та батьками в системі психолого-педагогічного супроводу сімей, які виховують дітей із порушеннями розвитку, можна вважати використання концепції терапевтичного альянсу, що було запропоновано в межах психоаналітичного напрямку, але тепер воно широко використовується в різних напрямках психотерапії (Е. Zetzel, 1958). Американським ученим Bordin E.S. (1979) вперше розроблено теорію терапевтичного альянсу. Науковець (Bordin E.S., 1979) визначав, що терапевтичний альянс – це «колоборативна особливість терапевтичних відносин, котра дає можливість пацієнту сумлінно приймати лікування та дотримуватися його» [11, С. 13].

Узагальнюючи та систематизуючи наукові підходи до розуміння сутності концепту «терапевтичний альянс» (франц. *alliance*, від *allier* – з'єднувати), відзначимо його різноаспектність і міждисциплінарність, зокрема у:

– медицині: це співпраця лікаря та пацієнта (В. Артюхова, В. Вітомський, В. Зайцев, Л. Шестопалова та ін.);

– психотерапії: це продуктивна взаємодія клієнта та психотерапевта (О. Бараненко, Н. Каліна, Д. Котлер, Н. Лісна, Л. Люборські, Г. Станкевич, У. Хенштель, М. Lambert, J. Lewis та ін.);

– фізичній терапії: це особливий рівень взаємодії та комунікації, при якому ступінь довіри пацієнта до фізичного терапевта збільшується (М. Ferreira, P. Ferreira, A. Hall, S. Lakke, J. Latimer, C. Maher, S. Meerman та ін.);

– психології: це свідоме об'єднання зусиль психолога та батьків у психологічній роботі з дитиною (С. Литвиненко, Л. Мотозюк, С. Тафінцева, В. Ямницький та ін.);

– спеціальній педагогіці та психології: визначення поняття відсутнє, але часто вживається у наукових доробках вітчизняних науковців (Я. Баранець, К. Бородай, О. Боряк, Е. Данілавичюте, Л. Древняк, Н. Кирста, Н. Кривошей, Є. Линдіна, О. Мартинчук, Т. Мартинюк, Н. Олефір, І. Онищенко, А. Петрова, А. Распутіна, Н. Софій, І. Шевчук, С. Чупахіна та ін.).

Під «терапевтичним альянсом» розумітимемо продуктивну консолідацію зусиль фахівців і батьків дітей із особливими освітніми потребами з метою підвищення ефективності якості освітнього процесу, якості життя та особистісного розвитку дитини із дизонтогенетичним розвитком.

Саме тому професійний терапевтичний альянс фахівців і батьків дітей із особливими освітніми потребами є одним із найважливіших факторів розвитку дитини в умовах інклюзивного середовища і посідає одне з центральних місць у системі інклюзивної педагогіки. А фасилітатори розвитку дитини сприяють підвищенню якості життя сімей і незалежному функціонуванню дитини в соціумі, незважаючи на наявність у нього порушень розвитку.

Метою терапевтичного альянсу фахівців і батьків дітей із особливими освітніми потребами в інклюзивному середовищі є створення сприятливих організаційно-педагогічних умов для продуктивної партнерської співпраці та взаємодії батьків з фахівцями команди психолого-педагогічного супроводу. До того ж, батьки є активними учасниками цієї команди та супервізорами у реалізації командних освітніх і корекційно-розвиткових траєкторій вдома. Лише консолідовано приймаються будь-які кроки та рішення, що сприяють якості навчання, виховання та особистісному розвитку дитини. Водночас, батьки потребують колективної/підгрупової/індивідуальної інформаційної та консультативної підтримки з боку професійних фахівців, тривалої систематичної співпраці та взаємодії з ними через проведення: ігрового проектування, бліц-ігор, дискусій, засідань батьківського клубу, тренінгів, майстер-класів, практикумів, свят, круглих столів, спортивних змагань, екскурсій, батьківських читань, обміну життєвим і професійним досвідом, ярмарки, мозкових штурмів, офіційних сторінок у соціальних мережах, походів, участі батьків у виготовленні навчально-наочного дидактичного матеріалу, ділових бесід, ділових переговорів тощо.

Пріоритетними принципами в організації терапевтичного альянсу, на наш погляд, є: віра, гнучкість, тривалість, систематичність, конфіденційність,

індивідуалізація, командність, єдність, комплексність, цілеспрямованість, довіра, доступність, безперервність.

Фасилітаторська поведінка учасників терапевтичного альянсу, на нашу думку, реалізується через:

- розробку єдиної стратегії навчання, виховання та розвитку дитини із особливими освітніми потребами;
- упровадження спільних освітніх програм і проєктів;
- підвищення активностей батьків в освітньому, в тому числі й корекційно-розвитковому, процесі;
- формування задоволеності фасилітаторів розвитку дитини процесом її розвитку та результатами навчання;
- сприяння зростанню батьківської компетенції для здійснення кваліфікованої супервізії дитини із особливими освітніми потребами вдома;
- створення сприятливого комфортного інклюзивного середовища для компетентного надання освітніх послуг.

В ході теоретичного аналізу наукових джерел встановлено, що фахівці закладу освіти та батьки мають різні рівні партнерської співпраці та взаємодії. Завдяки використанню діагностичного інструментарію нами виявлено чинники, що перешкоджають ефективному налаштуванню терапевтичного альянсу фахівців і батьків дітей із особливими освітніми потребами в інклюзивному середовищі:

- відмова, заперечення або нерозуміння освітніх, в тому числі й корекційно-розвиткових, потреб дитини;
- непродуктивні форми і методи співпраці та взаємодії команди супроводу з дитиною із особливими освітніми потребами;
- гіпенгіофобія (страх відповідальності) будь-кого з фасилітаторів розвитку дитини;
- недовіра або несприятливий психологічний клімат між учасниками команди-супроводу з дитиною із особливими освітніми потребами.

Тому особливого значення в умовах інклюзивного навчання набувають питання розробки стратегій терапевтичного альянсу, пошуку програм взаємодії та співпраці.

Вітчизняним науковцем Ю. Бойчуком (2021), доктором педагогічних наук, професором, член-кореспондентом НАПН України виокремлено сучасні «провідні моделі організації соціальної взаємодії сім'ї і школи: інформаційно-консультативна модель; модель різнорівневої взаємодії; модель партнерських стосунків; модель мережевої взаємодії; координаційна модель» [1, С. 13]. Учений акцентує увагу на тому, що в умовах інклюзивного навчання практично значущою є модель партнерських стосунків. За Ю. Бойчуком, «перевагами цієї моделі є сформованість зрілої суб'єктної позиції батьків, які

усвідомлюють свою значущість в особистісному зростанні власної дитини й несуть відповідальність за її виховання, не перекладаючи відповідальність на плечі тільки освітньої установи. Ефективність механізму моделі педагогічного партнерства ґрунтується на консолідації зусиль усіх учасників у досягненні мети, у виробленні єдиної освітньої політики» [1, С. 13].

Наукові розвідки вітчизняних науковиць Д. Завітренко та І. Жигори доводять, що «найбільш ефективною моделлю співпраці з батьками є триада «розуміння – підтримка – спільні дії» [4, С. 116].

Американськими науковцями Небраського інституту встановлено такі рівні взаємодії учасників команди з батьками, а саме: рівень спільної діяльності (формальні бесіди про роботу та послуги, які були надані дитині); рівень кооперативної роботи (розмови про наявні проблеми, надання застережень); рівень координаційної роботи (проводяться бесіди про конкретні проблеми дитини з особливими проблемами, готовність надавати нові ідеї та пропозиції, розподілення на виконання певних ролей у процесі виховання дитини); рівень співпраці (партнерство, відкритість до втілення нових ідей щодо розвитку дитини, потреба в допомозі та надання певної допомоги, наявність довіри та поваги між батьками та спеціалістами) [11].

Дослідниками J. Deppeler, T. Loreman, U. Sharma (2005) розкрито модель командної підтримки дитини із особливими освітніми потребами, сутність якої полягає в інтеграції та консолідації зусиль команди супроводу, які працюють з дитиною та її батьками на засадах партнерської взаємодії та співпраці [12]. Науковці (J. Deppeler, T. Loreman, U. Sharma, 2005) зазначають, що в умовах реалізації такої моделі головним є не їх спільна діяльність, а спільне досягнення мети та спільну відповідальність за розвиток дитини [12].

Вітчизняна вчена Наталія Софій (2020) в рамках інклюзивної моделі навчання виокремлює такі моделі формування команд: мультидисциплінарна, інтердисциплінарна і трансдисциплінарна [7]. Проте, вона зауважує, що найбільш ефективною є трансдисциплінарна команда. Саме модель трансдисциплінарної команди передбачає тісну і систематичну співпрацю фахівців закладу освіти та батьків дітей із порушеннями дизонтогенетичного розвитку. Н. Софій (2020) відзначає, що «діяльність трансдисциплінарної моделі команди є водночас і процесом розвитку» [7].

Етапам налагодження комплексної співпраці фахівців закладу освіти та батьків присвячено вітчизняне дослідження Удич Зоряни (2021) [8]. Науковиця виділяє 6 таких етапів:

- підготовчий (планування взаємодії з батьками);
- контактний (створення і підтримка атмосфери довіри, зняття емоційного напруження, формування мотивації до співпраці);

- діагностичний (отримання і систематизація інформації про сім'ю та учня);
- моделювальний (узгодження шляхів виходу сім'ї із кризи та взаємодії системи «школа-сім'я»);
- діяльнісний (реалізація укладеної моделі співпраці, запланованих заходів);
- рефлексивний (підбиття підсумків співпраці, осмислення результатів) [8].

Отже, аналіз наукових джерел засвідчив необхідність і доцільність створення терапевтичного альянсу в умовах інклюзивного навчання, дієвість і значущість програм/стратегій/моделей співпраці фахівців і батьків дітей із особливими освітніми потребами на користь особистісного розвитку дитини. Терапевтичний альянс стає запорукою раціональних стосунків між фахівцями і батьками дітей з особливими освітніми потребами.

Розкриття теоретико-методологічного аспекту терапевтичного альянсу сприяло створенню підстав для висвітлення питання щодо створення організаційно-педагогічних умов функціонування терапевтичного альянсу фахівців і батьків дітей із особливими освітніми потребами в інклюзивному середовищі. На наш погляд, враховуючи теоретичний і практичний досвід роботи з дітьми із особливими освітніми потребами в умовах закладу загальної середньої освіти, до ефективних умов функціонування терапевтичного альянсу слід віднести формування здатності фахівців і батьків до:

- розробки єдиної освітньої програми навчання, виховання та особистісного розвитку дитини;
- спільної та єдиної позиції у вирішенні питань навчання, виховання та особистісного розвитку дитини;
- підвищення мотивації та продуктивності результатів спільної праці та взаємодії;
- зростання батьківської компетентності з питань здійснення супервізії освітніх проектів вдома;
- взаємоінформування про стан дитини, її досягнення та труднощі у навчальній та корекційно-розвитковій діяльності;
- здійснення самоосвітньої діяльності;
- усунення, нейтралізації або подолання детермінуючих факторів, які негативно впливають на процес розвитку дитини;
- несення відповідальності за результати досягнення спільної мети;
- налагодження довірливих стосунків і сприятливого мікроклімату.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, ми переконані, що налагодження терапевтичного альянсу фахівців та батьків дітей із

особливими освітніми потребами в інклюзивному середовищі – це взаємозацікавлений і взаємотивуючий процес, спрямований на ефективне досягнення спільної мети навчання, виховання та особистісного розвитку дитини. Ефективність функціонування терапевтичного альянсу залежить від дотримання всіма фасилітаторами розвитку дитини організаційно-педагогічних умов і рівня партнерської співпраці та взаємодії. Досліджувана проблема є багатоаспектною та не вичерпується пропонованою працею. Перспективним, на наш погляд, є вивчення алгоритму налагодження терапевтичного альянсу фахівців та батьків дітей із особливими освітніми потребами в інклюзивному середовищі.

Література:

1. Бойчук Ю. Організація партнерської взаємодії сім'ї і школи в контексті інклюзивної освіти. *Джерело педагогічних інновацій. Педагогіка партнерства в практичній діяльності закладів освіти*. 2021. Випуск № 2(34). С. 12–19.
2. Гаяш О.В. Співпраця фахівців в інклюзивному навчанні як необхідна передумова забезпечення корекційної спрямованості педагогічної роботи. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами: збірник наукових праць*. 2015. 12(14). С. 99–113.
3. Данілавічюте Е.А., Литовченко С.В. Стратегії викладання в інклюзивному навчальному закладі: навчально-методичний посібник. К.: Видавнича група «А.С.К.», 2012. 360 с.
4. Завітренко Д., Жигора І. Взємодія фахівців з батьками дітей з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного навчання. *Наукові записки. Серія: Педагогічні записки*. 2021. Вип. 194. С. 116–119.
5. Колупаєва А.А., Данілавічюте Е.А., Литовченко С.В. Професійне співробітництво в інклюзивному навчальному закладі: навчально-методичний посібник. К.: Видавнича група «А.С.К.», 2012. 192 с.
6. Практика взаємодії з батьками дітей з особливими освітніми потребами в інклюзивному просторі : метод. посіб. / уклад. : О. В. Коган та ін. Лисичанськ : ТОВ «ФОКСПРИНТ», 2021. 80 с.
7. Софій Н.З. Основні види і моделі надання додаткової підтримки дітям з особливими освітніми потребами в умовах загальноосвітнього навчального закладу. [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL:<http://conf.kubg.edu.ua/index.php/courses/idpurso/paper/view/90/71>. 2020. (дата звернення 31.08.2022).
8. Удич З.І. Проблема комплексного супроводу сім'ї дитини із особливими освітніми потребами. *Інклюзивна освіта: ідея, стратегія, результат* : матеріали I Всеукраїнської міждисциплінарної науково-практичної конференції (м. Тернопіль, 8 квітня 2021 р.). Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2021. С. 174–179.
9. Фрейд З. Основные принципы психоанализа. М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 1998. 284 с.
10. Bordin E.S. The generalizability of the psychoanalytic concept of the working alliance. *Psychotherapy: Theory, Research and Practice*. 1979. Vol.16. P. 252–260.
11. Bordin E.S. Theory and Research on the Therapeutic Working Alliance: new Directions. In: Irving B. Weiner (Series ed). *The Working Alliance: theory, Research, and Practice*. New York: Wiley, 1994. P. 13–37.
12. Deppeler, J., Loreman, T., & Sharma, U. Reconceptualising specialist support services in inclusive classrooms. *Australian Journal of Special Education*. 2005. 29 (2). P. 117–119.

13. Hall A.M., Ferreira P.H., Maher C.G., Latimer J., Ferreira M.L. The influence of the therapist-patient relationship on treatment outcome in physical rehabilitation: A systematic review. *Physical Therapy*. 2010. Vol.90. P. 1099–1110.

14. Lakke S.E., Meerman S. Does working alliance have an influence on pain and physical functioning in patients with chronic musculoskeletal pain; A systematic review. *Journal of Compassionate Health Care*. 2016. Vol.3. P. 1–10.

References:

1. Bojchuk, Ju. (2021). Organizacija partners'koï vzaemodii sim'ï i shkoli v konteksti inkluzivnoï osviti [Organization of partnership between family and school in the context of inclusive education]. *Dzherelo pedagogichnih innovacij. Pedagogika partnerstva v praktichnij dijial'nosti zakladiv osviti - A source of pedagogical innovations. Pedagogy of partnership in practical activities of educational institutions*, 2(34), 12–19 [in Ukrainian].

2. Gajash, O.V. (2015). Spivpracija fahivciv v inkluzivnomu navchanni jak neobhidna peredumova zabezpechennja korekcijsnoï sprjamovanosti pedagogichnoï roboti [Cooperation of specialists in inclusive education as a necessary prerequisite for ensuring corrective orientation of pedagogical work]. *Aktual'ni problemi navchannja ta viovannja ljudej z osoblivimi potrebami - Actual problems of education and upbringing of people with special needs*, 12(14), 99–113 [in Ukrainian].

3. Danilavichjute, E.A., Litovchenko, S.V. (2012). *Strategii vikladannja v inkluzivnomu navchal'nomu zakladi [Teaching strategies in an inclusive educational institution]*. K.: Vidavnicna grupa «A.S.K.» [in Ukrainian].

4. Zavitrenko, D., Zhigora, I. (2021). Vzomodija fahivciv z bat'kami ditej z osoblivimi osvitnimi potrebami v umovah inkluzivnogo navchannja [Interaction of specialists with parents of children with special educational needs in the conditions of inclusive education]. *Naukovi zapiski. Serija: Pedagogichni zapiski - Proceedings. Series: Pedagogical notes*, 194, 116–119 [in Ukrainian].

5. Kolupaeva, A.A., Danilavichjute, E.A., Litovchenko, S.V. (2012). *Profesijne spivrobotnictvo v inkluzivnomu navchal'nomu zakladi [Professional cooperation in an inclusive educational institution]*. K.: Vidavnicna grupa «A.S.K.» [in Ukrainian].

6. Kogan, O. V. (2021). *Praktika vzaemodii z bat'kami ditej z osoblivimi osvitnimi potrebami v inkluzivnomu prostori [Practice of interaction with parents of children with special educational needs in an inclusive space]*. TOV «FOKSPRINT» [in Ukrainian].

7. Sofij, N.Z. (2020). Osnovni vidi i modeli nadannja dodatkovoï pidtrimki ditjam z osoblivimi osvitnimi potrebami v umovah zagal'noosvitn'ogo navchal'nogo zakladu. [The main types and models of providing additional support to children with special educational needs in the conditions of a general educational institution]. *conf.kubg.edu.ua* Retrieved from <http://conf.kubg.edu.ua/index.php/courses/idpurso/paper/view/90/71>. 2020 [in Ukrainian].

8. Udich, Z.I. Problema kompleksnogo suprovodu sim'ï ditini iz osoblivimi osvitnimi potrebami. Inkluzivna osvita: ideja, strategija, rezul'tat : materiali I Vseukraïns'koï mizhdisciplinarnoi naukovo-praktichnoi konferencii (m. Ternopil', 8 kvitnja 2021 r.). Ternopil' : TNPU im. V. Gnatjuka, 2021. S. 174–179. [in Ukrainian].

9. Frejd, Z. (1998). *Osnovnye principy psihoanaliza [Basic principles of psychoanalysis]*. M.: Refl-buk, K.: Vakler [in Russian].

10. Bordin, E.S. (1979). The generalizability of the psychoanalytic concept of the working alliance. *Psychotherapy: Theory, Research and Practice*, 16, 252–260 [in English].

11. Bordin, E.S. (1994). Theory and Research on the Therapeutic Working Alliance: new Directions. In: Irving B. Weiner (Series ed). *The Working Alliance: theory, Research, and Practice*. New York: Wiley, 13–37 [in English].

12. Deppeler, J., Loreman, T., & Sharma, U. (2005). Reconceptualising specialist support services in inclusive classrooms. *Australian Journal of Special Education*, 29 (2), 117–119 [in English].
13. Hall, A.M., Ferreira, P.H., Maher, C.G., Latimer, J., Ferreira, M.L. (2010). The influence of the therapist-patient relationship on treatment outcome in physical rehabilitation: A systematic review. *Physical Therapy*, 90, 1099–1110 [in English].
14. Lakke, S.E., Meerman, S. (2016). Does working alliance have an influence on pain and physical functioning in patients with chronic musculoskeletal pain; A systematic review. *Journal of Compassionate Health Care*, 3, 1–10 [in English].

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11\(18\)-178-189](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11(18)-178-189)

Марія Медведєва

кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри інформатики і інформаційно-комунікаційних технологій, Уманської державний педагогічний університет імені Павла Тичини,

м. Умань, Україна,

<https://orcid.org/0000-0001-9330-5185>

ВИКОРИСТАННЯ ТЕХНІК ТАЙМ-МЕНЕДЖМЕНТУ ДЛЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ЕФЕКТИВНОЇ РОБОТИ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. На сьогодні, коли наша держава чинить супротив збройній агресії росії, організувати освітній процес не просто. Повітряні тривоги, масові відключення електроенергії, загальний психічний та емоційний стани не дають змоги повноцінно налаштуватися на навчання. Особливо складно це зробити здобувачам вищої освіти, адже вони самі відповідають за власну траєкторію навчання, керуючись більшою мірою внутрішніми мотивами, а не зовнішніми. Проведенні опитування серед здобувачів вищої освіти у період воєнного стану показало, що більшості респондентів важко налаштуватися на навчання, сконцентруватися на головних завданнях, засинати, весь вільний час використовується для перегляду новин, а час проведений у бомбосховищах витрачається на зв'язок із друзями та рідними, щоб переконатися, що у них все добре. Зрозуміло, що за таких умов важко організувати свій робочий день. Одним із шляхів вирішення цієї проблеми є використання технік тайм-менеджменту.

На сьогодні, щоб сучасний здобувач освіти був успішним він має вміти ефективно організувати свій час. Адже в наших реаліях, коли навчання здебільшого проходить дистанційно, багато факторів відволікають від основних завдань, які він має реалізувати для досягнення основної мети освітнього процесу. Досягнути успіху можливо використовуючи методики управління власним часом – тайм-менеджменту. Використання технік тайм-менеджменту дозволить здобувачу освіти підтримувати баланс між навчанням, роботою та особистим життям.

У статті розкриті сучасні техніки тайм-менеджменту, які будь ефективними саме для здобувачів вищої освіти. Виділено поняття хронофагів та поради як з ними боротися. Описані техніки тайм-менеджменту:

«10-10-10», правило «2 хвилин», принцип «60/40» та інші. Запропоновані техніки для ефективного планування часу, полягають у правильній постановці цілей та завдань. Зокрема, поїдання слона по частинах, правило жаби, упорядкованість у всьому, очищення від сміття, ввічлива відмова, правило відпочинку та інші. Також описані моделі для правильної постановки мети: SMART/ER, GROW та SCORE.

Підкреслено, що незважаючи на важкий час, який переживає наша держава та наше суспільство, одним із головних завдань викладача є допомогти здобувачу освіти налаштуватися на освітній процес та здійснювати його ефективно. Моральна підтримка, поради з організації власного часу, правильної постановки цілей та завдань допоможуть здобувачам освіти розставити пріоритети і бути більш успішними у навчанні, роботі й особистому житті.

Ключові слова: тайм-менеджмент, організація освітнього процесу, здобувачі вищої освіти, хронофаги, планування часу, матриця Ейзенхауера, SMART/ER, GROW, SCORE.

Mariia Medvedieva

*Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Head of the
Department Informatics and Information and Communication Technologies*

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University,

Uman, Ukraine,

<https://orcid.org/0000-0001-9330-5185>

USE OF TIME-MANAGEMENT TECHNIQUES FOR ORGANIZING THE EFFICIENT WORK OF HIGHER EDUCATION ACQUISITIONS UNDER THE CONDITIONS OF MARITAL STATE

Abstract. Today, when our state is resisting the armed aggression of Russia, it is not easy to organize the educational process. Air alarms, mass power outages, general mental and emotional conditions do not allow you to fully tune in to your studies. It is especially difficult for students of higher education to do this, because they themselves are responsible for their own learning trajectory, guided to a greater extent by internal motivators, rather than external ones. A survey conducted among students of higher education during the martial law period showed that the majority of respondents find it difficult to tune in to study, concentrate on the main tasks, fall asleep, all their free time is used to watch the news, and the time spent in bomb shelters is spent in contact with friends and relatives, to make sure they are okay. It

is clear that under such conditions it is difficult to organize your working day. One way to solve this problem is to use time management techniques.

Today, in order for a modern student of education to be successful, he must be able to effectively organize his time. After all, in our reality, when most of the learning takes place remotely, many factors distract from the main tasks that he must implement in order to achieve the main goal of the educational process. It is possible to achieve success using the methods of managing one's own time - time management. The use of time management techniques will allow the student to maintain a balance between study, work and personal life.

The article reveals modern techniques of time management, which are effective especially for students of higher education. The concept of time eaters and tips on how to deal with them are highlighted. Time management techniques are described: "10-10-10", the "2-minute" rule, the "60/40" principle and others. The proposed techniques for effective time planning are the correct setting of goals and tasks. In particular, eating the elephant in parts, the rule of the frog, orderliness in everything, cleaning up the garbage, polite refusal, the rule of rest and others. Models for correct goal setting are also described: SMART/ER, GROW and SCORE.

It is emphasized that despite the difficult times that our state and our society are going through, one of the main tasks of the teacher is to help the student adjust to the educational process and carry it out effectively. Moral support, advice on organizing one's own time, correct setting of goals and tasks will help students to set priorities and be more successful in studies, work and personal life.

Keywords: time management, organization of the educational process, students of higher education, time eaters, time planning, Eisenhower's matrix, SMART/ER, GROW, SCORE.

Постановка проблеми. На сьогодні, коли наша держава чинить супротив збройній агресії росії, організувати освітній процес не просто. Повітряні тривоги, масові відключення електроенергії, загальний психічний та емоційний стани не дають змоги повноцінно налаштуватися на навчання. Особливо складно це зробити здобувачам вищої освіти, адже вони самі відповідають за власну траєкторію навчання, керуючись більшою мірою внутрішніми мотивами, а не зовнішніми. У період сьогодення, щоб сучасний здобувач освіти був успішним він має вміти ефективно організувати свій час. Адже в наших реаліях, коли навчання в більшості проходить дистанційно, багато факторів відволікають від основних завдань, які він має реалізувати для досягнення основної мети освітнього процесу. Досягнути успіху можливо використовуючи методики управління власним часом – тайм-менеджменту. Використання технік тайм-менеджменту дозволить здобувачу освіти підтримувати баланс між навчанням, роботою та особистим життям.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вирішенню теоретичних та практичних проблем, пов'язаних з раціональним використанням часу, присвятили свої наукові публікації такі науковці та практики, як В. Балухтіна [4], Т. Голобородько [3], О. Губар [1], Д. Денисенко [3], В. Зюзь [4], Г. Іванова [5], О. Крикун [6], О. Лялюк [7], К. Подолянчук [8], О. Поліщук [7], О. Ратушняк [8], С. Садова [9], І. Скірка [9], Б. Трейсі [2], С. Федушко [9], О. Якушев [1], В. Яценко [10] та інші. Однак питання ефективного використання технік тайм-менеджменту здобувачами освіти закладів вищої освіти в умовах воєнного стану залишається актуальним.

Мета статті - проаналізувати сучасні техніки тайм-менеджменту та виділити ті, які будь ефективними саме для здобувачів вищої освіти.

Виклад основного матеріалу. Проведенні опитування серед здобувачів вищої освіти у період воєнного стану показало, що більшості респондентів важко налаштуватися на навчання, сконцентруватися на головних завданнях, засинати, весь вільний час використовується для перегляду новин, а час проведений у бомбосховищах витрачається на зв'язок із друзями та рідними, щоб переконатися, що у них все добре. Зрозуміло, що за таких умов важко організувати свій робочий день. Одним із шляхів вирішення цієї проблеми є використання технік тайм-менеджменту, тобто мистецтва управління часом.

В наш час, щоб бути успішною людиною, потрібно вміти керувати часом. Зокрема, жоден науковець не може бути ефективним, якщо він не володіє такою навичкою. Для успішного керування своїм часом, щоб досягнути максимуму, сучасному здобувачу освіти потрібно дотримуватися певних правил.

Існує таке поняття як ринок вільного часу. Це економічна категорія яка визначає прибуток медіа компаній. На сьогодні медіакомпанії борються і конкурують за наш вільний час: щоб ми подивилися саме той телеканал, прочитали інформацію саме в тому пабліку, перейшли за посиланням на певний сайт, придбали товар чи послугу в певному інтернет-магазині тощо. Отже, наша увага, наш вільний час це є ресурс та запорука успіху певних компаній. Тому ми повинні до своєї уваги і свого вільного часу ставитися як до великої цінності. У ритмі сучасного життя у нас дуже мало вільного часу, ми багато чого не встигаємо, у нас щодня мільйони задач, які ми не встигаємо або встигаємо виконувати, або частину встигаємо, а частину ні. Тобто, на сьогодні, керування часом, а також уміння тримати баланс між робочими задачами, а також вільним часом та особистим життям є дуже важливим. Тому що ми самі не помічаємо як хронофаги – фактори, об'єкти, що відволікають від виконання основних завдань, пожирають наш час. Ми витрачаємо час коли маємо бути продуктивними, коли ми маємо виконувати робочі задачі, готуватися до занять, писати дисертацію, виконувати поточні робочі задачі,

але це час у нас забирають хронофаги, ми цього не помічаємо, а потім нам доводиться витратити свій вільний час, щоб довиконувати ті справи, які ми не встигаємо виконати в робочий час.

До хронофагів відносять:

- хронофаги, які пов'язані із використанням гаджетів (телефонні розмови; перегляд телевізійних передач, серіалів; інтернет-серфінг; Skype; Instagram, Facebook, Telegram, Youtube; комп'ютерні ігри);

- хронофаги, які пов'язані із поведінкою (поспіх, перероблення неправильно зробленої роботи; зволікання (прокрастинація); порожні суперечки, порожні розмови; хвилювання, занепокоєння; очікування; постійні перемикання з одного на інше, нездатність концентруватися; зайва балакучість).

Для боротьби з хронофагами існують наступні способи:

- виділення часу на планування та розставлення пріоритетів у щоденній роботі;

- об'єднання роботи в блоки;

- перерви на короткочасний відпочинок;

- нормування часу на виконання справ;

- використання вимушених «простоїв» – читаємо книги, слухаємо аудіокниги, робимо корисні телефонні дзвінки в черзі, заторах, під час тривалих переїздів тощо.

Браян Трейсі говорив, що «Тайм-менеджмент – не якийсь там просто скіл. Це скелет, на якому тримається все в нашому житті» [1]. Все встигнути, все зробити, все запам'ятати не можливо, якщо це не контролювати та не планувати. Тому тайм-менеджмент, планування, постановка мети на сьогодні дуже важливі уміння.

Також важливо враховувати рівень енергії. Продуктивність прямо залежить від рівня енергії. Тому потрібно прослідкувати за собою і зрозуміти, на який час припадає пік енергії, коли вона на середньому рівні і коли батарейка майже розряджена.

Ще потрібно планувати свій день. Це цілком логічне правило діє на всі 100%: точно складений план справ завжди допомагає систематизувати їх і працювати з більшою ефективністю. Планування здійснювати потрібно на папері (екрані монітора або смартфона).

Щоб бути ефективним потрібно визначати пріоритети. Для цього можна використати різні техніку тайм-менеджменту: «10-10-10», правило «2 хвилини», принцип «60/40» тощо.

Техніка тайм-менеджменту «10-10-10» полягає в тому, що коли потрібно щось вирішити, треба поставити собі 3 питання:

- Що я подумаю про це рішення через 10 хвилин?

- Що я подумаю про це рішення через 10 місяців?
- Що я подумаю про це рішення через 10 років?

Техніка тайм-менеджменту правила «2 хвилин»: якщо це можна зробити за 2 хвилини, то просто зробіть це, якщо це робиться довше, ніж 2 хвилини, то просто почніть це робити.

Техніка тайм-менеджменту принципу «60/40» радить планувати справи лише на 60% свого часу, а 40% залишити для різноманітних «непередбачуваних» справ. Тоді якщо на виконання окремого завдання знадобиться більше часу, він у вас буде.

Щоб бути успішним потрібно вміти виділяти головне. Для цього можна обрати один з двох простих способів розподілу: матриця Ейзенхауера або АБВГД-розподіл.

За використання першого способу потрібно розподілити усі завдання в наступних комірках матриці (рис. 1) і дотримуватися порядку виконання:

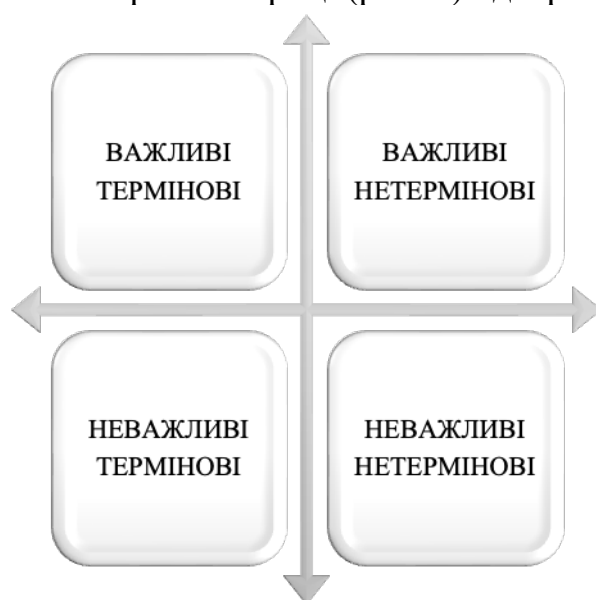

Рис. 1. Матриця Ейзенхауера

За другим способом потрібно призначити літерами статуси, наприклад, А – це найбільш термінові та серйозні справи, а Д – найменш значущі. Ідея в тому, що ви повинні закінчити виконання всіх завдань групи А, перш, ніж перейти до будь-якої справи з Б-категорії. А вже час, що залишився присвятити справам групи Д.

Ще однією умовою успішного виконання завдань є позбутися шкідливого перфекціонізму. Тому потрібно обирати «хороший» або «дуже хороший» результат, а не «ідеальний». Адже як казав Марк Твен: «Постійне вдосконалення краще, ніж відкладена досконалість».

Також обов'язково потрібно дотримуватися послідовності дій. Тільки послідовне виконання стане ключем до ефективності: працювати, відволікаючись на сторонні завдання, це знижувати результативність в цілому, і жодна зі справ не буде доведеною до кінця вчасно.

Ще одним кроком у ефективному плануванні свого часу є правильна постановка цілей та завдань. Постановка завдань з точними вступними даними та кінцевими точками. Для досягнення гарних результатів можна використовувати такі техніки як:

- поїдання слона по частинах;
- правило жаби;
- упорядкованість у всьому;
- очищення від сміття;
- ввічлива відмова;
- правило відпочинку та інші.

Поїдання слона по частинах означає, що кожна глобальна мета досягається конкретними кроками. Правильно розписані та розплановані кроки зроблять її досягнення ефективним, а процес – найбільш збалансованим за ресурсами.

Жаба у тайм-менеджменті – це найбільш неприємна та важка справа, яку обов'язково треба виконати. Техніка з такою ж назвою радить «з'їдати жабу» першою, а інші «лайтові» справи робити потім.

Упорядкованість у всьому означає, що чистота та впорядкованість не тільки радують око – вони реально допомагають керувати часом тим, що ви не витратите на пошуки потрібного в безладі.

Очистіть день від «сміття»: заведіть планувальник і послідовно вписуйте в нього свої дії протягом дня. Причому не забувайте про найдрібніші, на кшталт «попити кави з колегою» або «віднести ось цю папку в бухгалтерію». Проведіть такий моніторинг свого дня протягом тижня – і ви отримаєте наочну картину.

Ввічлива відмова – дієва зброя. Відповідно, виділивши несуттєві справи, навчитеся говорити їм «ні». Ввічлива відмова дозволить вам не тільки разово зберегти дорогоцінний час, а й привчить оточуючих у перспективі до того, що відволікати вас не варто.

Відпочинок – це дуже важливо. Кажуть, що 20% ресурсів дають 80% результату. Відпочинок як фізичний, так і емоційний, дозволять вам зробити більше справ і працювати ефективніше, ніж безперервна робота.

Для ефективного тайм-менеджменту варто проявити турботу про себе, і зробити це в наступному вигляді:

- відмова від шкідливих звичок;
- турбота про фізичну форму;

- самовдосконалення мозку.

Також весь час потрібно підвищувати мотивацію. Шукати для себе джерела натхнення, ставити мотивуючі завдання, не боятися порівнювати себе з успішними кейсами інших людей – і прагнути до перевищення їх.

Ефективність має бути не тільки в кількості справ, а і в якості їх виконання. Баланс завдань в залежності від власних відчуттів допоможе підвищити результативність.

Почуття часу має бути сформованим в усіх сферах. Такий гармонійний підхід дозволить уникнути перекосу тільки в кар'єрну сторону або навпаки – в сторону сімейного життя.

Також не варто застосовувати тайм-менеджмент разово, це потрібно зробити частиною себе – і тоді можна досягнути успіху.

Ефективною є техніка «Помідор», яка отримала свою назву бо її винахідник Франческо Чірілло використовував таймер саме у вигляді цього червоного овочу. Дана техніка полягає у:

- чергування роботи та відпочинку;
- 25 хвилин працюємо й не відволікаємось;
- перерва 5 хвилин ;
- 4 цикли;
- тайм-аут на 20-25 хвилин;
- після «великої перерви» знову: 25 хвилин працюємо й 5 хвилин відпочиваємо.

Важливим кроком керування часом є правильна постановка мети, яка досягається виконанням наступних етапів:

- матеріалізація (записати, намалювати, розписати по пунктам, схема, діаграма, карта бажань, ментальна мапа);
- позитивний формат (використати формат «До», а не «Від», не використовувати часточку Не);
- цінний результат (формулювання у форматі результату, а не дій, описати заради чого необхідно витратити ресурси, а конкретні кроки прописати в плані дій);
- ієрархічність (кожну мету можна розділити на підцілі та конкретні дії, це знижує стрес, невизначеність і дискомфорт);
- екологічність (як вплине досягнення мети на вас особисто, ваше оточення та інші сфери життя);
- строки (закон Паркінсона: «Робота заповнює весь час, який на неї виділили» або «Об'єм плану зростає настільки, щоб заповнити весь час, що виділений на досягнення мети»);
- ресурси (досвід, уміння, технології, гроші, як знайти ресурси, яких не вистачає);

- нагороди.

Під час постановки мети можна використовувати наступні моделі: SMART/ER (рис.2), GROW (рис. 3), SCORE (рис. 4).

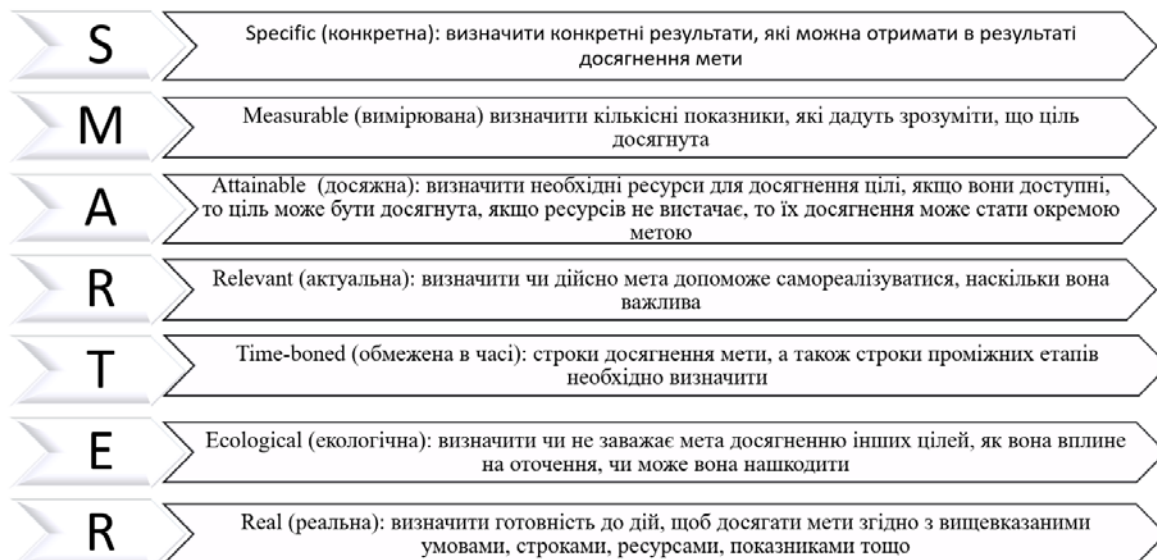

Рис. 2. Модель постановки мети SMART/ER

Типова постановка мети по SMART передбачає виконання певних завдань по пунктам. Вони зашифровані в самій аббревіатурі назви цієї методики. Отже мета має бути: Specific (конкретна), Measurable (вимірювана), Attainable (досяжна), Relevant (актуальна), Time-boned (обмежена в часі), Ecological (екологічна) та Real (реальна).

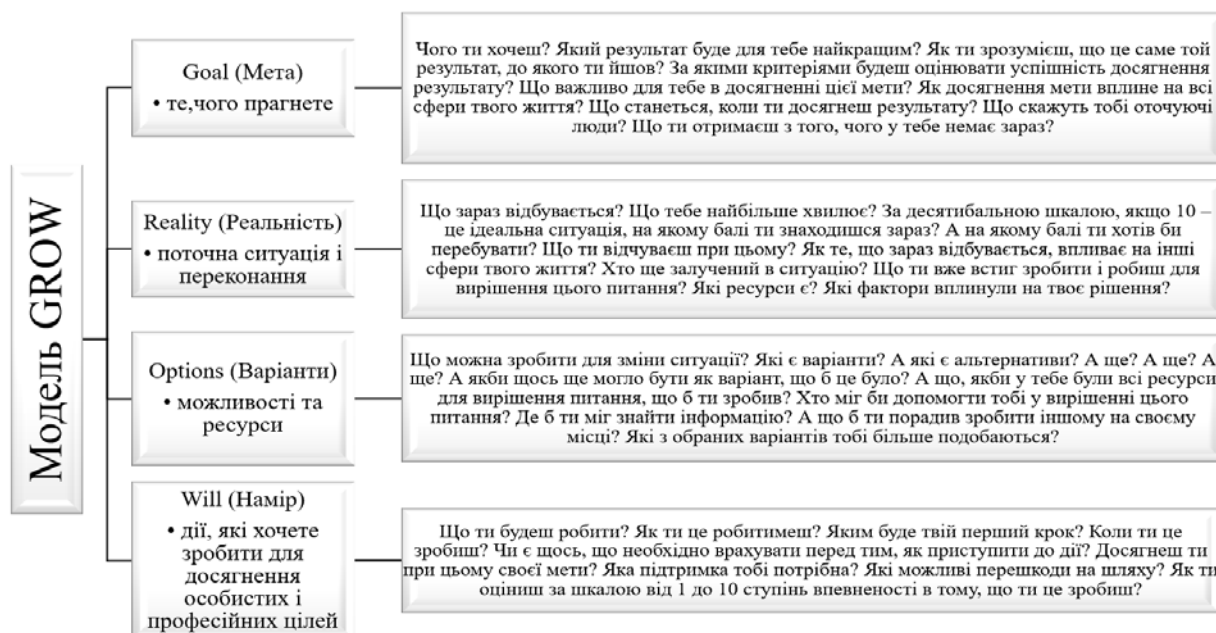

Рис. 3. Модель постановки мети GROW

Для застосування моделі GROW потрібно дати відповіді на чотири групи питань. Яка ваша мета, реально оцінити ситуацію, оцінити свої можливості та ресурси для досягнення мети та окреслити дії, які ви будете виконувати для її досягнення.

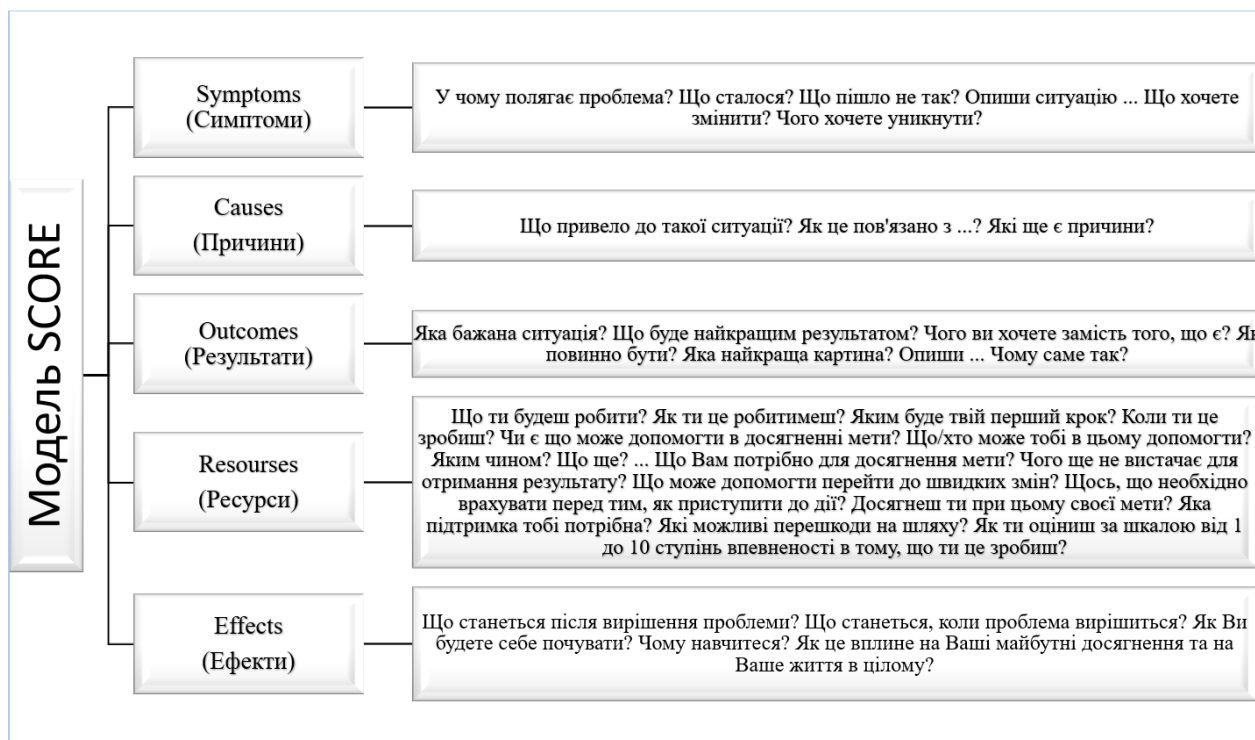

Рис. 4. Модель постановки мети SCORE

Модель SCORE – це універсальна методика збору інформації для розв'язання проблеми та досягнення мети. Вона допомагає розкласти ситуацію по полицях і зрозуміти, як із теперішнього стану досягнути бажаного. Давши відповіді на всі питання можна правильно поставити мету, а правильно поставлена мета допоможе досягнути кращого результату.

Висновки. Отже, незважаючи на важкий час, який переживає наша держава та суспільство в цілому, одним із головних завдань викладача є допомогти здобувачу освіти налаштуватися на освітній процес та навчитися здійснювати його ефективно. Моральна підтримка, поради з організації власного часу, правильної постановки цілей та завдань допоможуть здобувачам освіти розставити пріоритети і бути більш успішними у навчанні, роботі й особистому житті. Адже успішний здобувач освіти є запорукою становлення ефективного фахівця, який згодом допоможе у відновленні та розбудові нашої держави.

Метою подальших розвідок є добір онлайн-сервісів, що допоможуть оптимізувати використання технік тайм-менеджменту у плануванні часу здобувачами вищої освіти.

Література:

1. Gubar O., Yakushev O. Тайм-менеджмент в системі управління закладом вищої освіти. *Bulletin of the Cherkasy Bohdan Khmelnytsky National University. Economic Sciences*. 2021. № 3. С. 47–56.
2. Tracey B. *Sales Management: The Brian Tracy Success Library*. (Hardback). 2015. 112 p.
3. Голобородько Т., Денисенко Д. Тайм-менеджмент в умовах дистанційного навчання студентів. *Збірник наукових праць ЛОГОС*. 2020. С. 70–72. URL: <https://doi.org/10.36074/20.11.2020.v1.22>
4. Зюзь В., Балухтіна В. Тайм-менеджмент як фактор адаптації студентів до дистанційного навчання у ЗВО в період надзвичайної ситуації. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2020. № 28, т. 2, С. 93–98.
5. Іванова Г. Тайм-менеджмент як педагогічна технологія формування культури розумової праці студентів. *Педагогіка вищої та середньої школи*. 2017. № 1(50). С. 282–292.
6. Крикун О. Особливості застосування методів тайм-менеджменту в роботі керівника. *International Science Journal of Management, Economics & Finance*. 2022. № 4, т. 1. С. 48–56.
7. Лялюк О., Лялюк А., Поліщук О. Використання студентами методів тайм-менеджменту під час самостійного навчання в університеті. *Педагогіка безпеки*. 2021. № 5(1), С. 18–25. URL: <https://doi.org/10.31649/2524-1079-2020-5-1-018-025>.
8. Ратушняк О. Г., Лялюк О. Г., Подолянчук К. В. Аналіз використання методів тайм-менеджменту сучасною молоддю. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*, 2019. № 2. С. 68–72.
9. Федущко С., Садова С., Скірка І. Аналіз ефективних інтернет-сервісів для управління часом студентів вищих навчальних закладів. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Інформатизація вищого навчального закладу: збірник наукових праць*. 2017. № 879. С. 121–128.
10. Яценко В. В. Тайм-менеджмент в організації навчальної діяльності студентів вищих навчальних закладів. *Наукові записки кафедри педагогіки*. 2018. № 42. URL: <https://periodicals.karazin.ua/pedagogy/article/view/10688>.

References:

1. Gubar, O., & Yakushev, O. (2021). Taim-menedzhment v systemi upravlinnia zakladom vyshchoi osvity [Time management in the management system of a higher education institution]. *Bulletin of the Cherkasy Bohdan Khmelnytsky National University. Economic Sciences*, 3, 47-56 [in Ukrainian].
2. Tracey, B. (2015). *Sales Management: The Brian Tracy Success Library*. (Hardback).
3. Holoborodko, T., & Denysenko, D. (2020). Taim-menedzhment v umovakh dystantsiinoho navchannia studentiv [Time management in conditions of distance learning of students]. *Zbirnyk naukovykh prats LОГОС – Collection of scientific papers ЛОГОС*, 70-72. Retrieved from <https://doi.org/10.36074/20.11.2020.v1.22> [in Ukrainian].
4. Ziuz, V., & Balukhtina, V. (2020). Taim-menedzhment yak faktor adaptatsii studentiv do dystantsiinoho navchannia u ZVO v period nadzvychainoi sytuatsii [Time management as a factor in students' adaptation to distance learning in higher education institutions during an emergency]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk - Current issues of humanitarian sciences*, 28, 93-98 [in Ukrainian].
5. Ivanova, G. (2017). Taim-menedzhment yak pedahohichna tekhnolohiia formuvannia kultury rozumovoi pratsi studentiv [Time management as a pedagogical technology for forming the culture of mental work of students]. *Pedahohika vyshchoi ta serednoi shkoly - Higher and secondary school pedagogy*, 1 (50), 282-292 [in Ukrainian].

6. Krykun, O. (2022). Osoblyvosti zastosuvannya metodiv taim-menedzhmentu v roboti kerivnyka [Peculiarities of the application of time management methods in the work of a manager]. *International Science Journal of Management, Economics & Finance*, 4, 48-56. Retrieved from <http://doi.org/10.46299/j.isjmef.20220104.02> [in Ukrainian].

7. Lialiuk, O., & Lialiuk, A., & Polishchuk, O. (2021). Використання студентами методів тайм-менеджменту під час самостійного навчання в університеті. *Pedahohika bezpeky - Security pedagogy*, 5(1), 18-25. Retrieved from <https://doi.org/10.31649/2524-1079-2020-5-1-018-025> [in Ukrainian].

8. Ratushniak, O.G., & Lialiuk, O.G., & Podolianchuk, K.V. (2019). Analiz vykorystannia metodiv taim-menedzhmentu suchasnoiu moloddiu [Analysis of the use of time management methods by modern youth]. *Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu. Ekonomichni nauky - Bulletin of the Khmelnytskyi National University. Economic sciences*, 2, 68-72 [in Ukrainian].

9. Fedushko, S., & Sadova, S., & Skirka, I. (2017). Analiz efektyvnykh internet-servisiv dlia upravlinnia chasom studentiv vyshchych navchalnykh zakladiv [Analysis of effective Internet services for time management of students of higher educational institutions]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika». Serii: Informatyzatsiia vyshchoho navchalnoho zakladu: zbirnyk naukovykh prats - Bulletin of the Lviv Polytechnic National University. Series: Informatization of a higher educational institution: collection of scientific papers*, 879, 121-128 [in Ukrainian].

10. Yatsenko, V.V. (2018). Taim-menedzhment v orhanizatsii navchalnoi diialnosti studentiv vyshchych navchalnykh zakladiv [Time management in the organization of educational activities of students of higher educational institutions]. *Naukovi zapysky kafedry pedahohiky - Scientific notes of the department of pedagogy*, 42. Retrieved from <https://periodicals.karazin.ua/pedagogy/article/view/10688> [in Ukrainian].

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11\(18\)-190-203](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11(18)-190-203)

Ольга Мельникова

*кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри психології та педагогіки розвитку дитини,
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини,
м. Умань, Україна,
<https://orcid.org/0000-0002-6051-3372>*

ВИХОВАННЯ ЕМОЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ДОШКІЛЬНИКІВ У КОНТЕКСТІ ЗДІЙСНЕННЯ ПРЕВЕНТИВНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ В ЗДО У КРИЗОВИХ УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ

Анотація. На основі аналізу науково-педагогічних джерел проаналізовано особливості емоційного розвитку дошкільника та визначено деякі аспекти виховання емоційної культури у контексті здійснення превентивної педагогічної роботи в закладі дошкільної освіти у кризових умовах сьогодення.

Розкрито змістове наповнення понять: «емоційний розвиток», «емоційна культура», «виховання емоційної культури у дошкільників», «емоційна регуляція поведінки». Розглянуто теоретико-методологічні положення щодо визначення змісту виховання емоційної культури у здійсненні превентивної педагогічної роботи в закладі дошкільної освіти. Під емоційною культурою дітей дошкільного віку розуміється особистісне утворення, що репрезентується осмисленістю емоцій, спектром переживань, усталеною орієнтацією особистості у процесі життєдіяльності на загальноприйнятні способи їх вираження.

З'ясовано, що педагогам і батькам належить важлива роль у процесі виховання емоційної культури дітей. Адже у повсякденному житті дорослі здатні впливати на формування емоційної культури дитини у зв'язку з тим, що дошкільне дитинство характеризується становленням базових особистісних утворень, сенситивністю для виникнення соціально позитивних способів поведінки, емоційно-морального розвитку особистості. Успішність емоційного розвитку дошкільника визначає успішність його психічного розвитку, а відповідно, якість соціального життя.

Доведено, що розвиток емоційної регуляції являє собою низку якісних перетворень, які відображаються на поведінковій системі, а також процесів розвитку та соціалізації в цілому. Адже досвід соціалізації здійснює важливий внесок у розвиток емоційної регуляції поведінки в дошкільному віці.

Запропоновано добірку вправ та ігор, які допоможуть у організації превентивної педагогічної роботи в закладі дошкільної освіти з проблеми виховання емоційної культури у дітей. Встановлено наявність прямого зв'язку між ставленнями значущих дорослих до виховання емоційної культури, систематичністю виховних впливів на дітей та організацією превентивної педагогічної роботи з дітьми в закладі дошкільної освіти.

Ключові слова: діти дошкільного віку, виховання емоційної культури, емоційна регуляція поведінки, превентивна педагогічна робота, заклад дошкільної освіти.

Olha Melnykova

Candidate of Pedagogical Sciences, Assistant Professor, Assistant Professor of the Department of Psychology and Pedagogics of Child Development, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0002-6051-3372>

EDUCATION OF EMOTIONAL CULTURE OF PRESCHOOL CHILDREN IN THE CONTEXT OF IMPLEMENTING OF PREVENTIVE PEDAGOGICAL WORK AT A PRESCHOOL EDUCATIONAL INSTITUTION IN TODAY'S CRISIS CONDITIONS

Abstract. Peculiarities of emotional development of preschool children were analyzed and some aspects of education of emotional culture in the context of implementing of preventive pedagogical work at a preschool educational institution in today's crisis conditions were determined on the basis of analysis of scientific and pedagogical sources.

Substantive content of the concepts: “emotional development”, “emotional culture”, “education of emotional culture in preschool children”, “emotional regulation of behavior” was revealed. Theoretical and methodological provisions regarding the determination of the content of education of emotional culture in implementing of preventive pedagogical work at a preschool educational institution were considered. Emotional culture of preschool children was understood as personal formation, which was represented by the meaningfulness of emotions, the spectrum of experiences, the established orientation of the individual in the process of life activities on generally accepted ways of their expression.

It was found that teachers and parents had an important role in the process of education of children's emotional culture. After all, in everyday life, adults were

able to influence the formation of a child's emotional culture due to the fact that preschool childhood was characterized by the formation of basic personal formations, sensitivity to the emergence of socially positive ways of behavior, emotional and moral development of the individual. The success of the emotional development of a preschool child determined the success of his mental development, and accordingly, the quality of his social life.

It was proven that the development of emotional regulation was a series of qualitative transformations reflecting in the behavioral system, as well as the processes of development and socialization in general. After all, the experience of socialization made an important contribution to the development of emotional regulation of behavior in the preschool age.

A selection of exercises and games helping in the organization of preventive pedagogical work at a preschool educational institution on the issue of education of emotional culture in children was offered. Presence of a direct connection between the attitudes of significant adults to the education of emotional culture, the systematicity of educational influences on children, and the organization of preventive pedagogical work with children at a preschool educational institution was found.

Keywords: preschool children, education of emotional culture, emotional regulation of behavior, preventive pedagogical work, preschool educational institution.

Постановка проблеми. Сьогодні наша країна переживає один із найважчих у моральному відношенні, періодів у своїй історії. На щастя, більшість дітей живуть у ненасильницькому середовищі. Втім, це не означає, що батьки та педагоги не мають говорити з ними про насильство, акти жорстокості, війну та мир. Наразі, діти прямо чи опосередковано стають свідками насильницьких подій. Більшість дошкільників знають про те, що відбувається навколо них та поглинають інформацію про такі події, як війна, з розмов дорослих та новин на телебаченні. Проте, переживання дітей можуть бути настільки різноманітними та непередбачуваними, що дорослі іноді не в змозі правильно і вчасно на них зреагувати. Як наслідок, у дітей спостерігаються погіршення сну, поведінки, діяльності, спілкування тощо. Отже, значущі дорослі можуть заохотити просоціальну поведінку дошкільників, обговорюючи способи, якими вони можуть зробити щось хороше (наприклад, жертвуючи матеріальні блага закладам, що допомагають дітям, що постраждали від війни, або пишучи листи до політиків або в місцеві ЗМІ).

Про важливість здійснення превентивної роботи в закладах освіти наголошується в ряді нормативних документів, затверджених у період

воєнного стану: Листи Міністерства освіти і науки України «Щодо організації виховного процесу в закладах освіти у 2022/2023 н. р.» (лист № 1/9105-22 від 10 серпня 2022 р. [14], «Про здійснення превентивних заходів серед дітей та молоді в умовах воєнного стану в Україні» (лист № 1/5119-22 від 13 травня 2022 р.). Зокрема, у останньому зазначається: «В умовах воєнного стану, використовуючи різні форми дистанційної роботи, можна долучити кожную дитину і кожного вчителя, практичних психологів та соціальних педагогів до емоційного розвантаження дітей і всіх учасників освітнього процесу, щоб якимось відірвати їх від бомбардувань і жахів війни. Сам освітній процес є елементом тієї соціалізації, яка дозволяє певним чином абстрагуватися від певних реалій війни» [12].

Водночас, сучасні трансформації в українському суспільстві ставлять серйозні вимоги до особистості, її моральності, духовності, внутрішніх сил для активного життя у соціально-психологічних і моральних умовах життєдіяльності. А отже, утвердження моральних цінностей особистості та їх реалізація у поведінці є актуальною проблемою психолого-педагогічної науки. Наразі, в нашій країні настав один з найскладніших періодів життя людей в моральному змісті. Очевидно, що такий стан моральності якнайбільше впливає на членів суспільства – дітей, моральні норми яких знаходяться на початку або у процесі свого становлення.

Дошкільний вік є періодом «первісного фактичного складання» особистості [9], який характеризується сенситивністю виникнення соціально позитивних способів поведінки особистості, становленням базових особистісних утворень. На думку Л. Виготського, у цьому віці виникають «внутрішні етичні інстанції», завдяки яким відбувається засвоєння соціальних норм поведінки [1]. Цю думку поділяють і зарубіжні дослідники [17; 22], які вважають, що саме цей вік є найбільш сприятливим для емоційно-морального розвитку особистості дитини, становлення емоційної сфери, яка є важливою системою регуляції поведінки людини, виявляється в її ставленні до явищ дійсності та дозволяє адекватно взаємодіяти з іншими. Успішність емоційного розвитку дошкільника визначає успішність його психічного розвитку, а відповідно, якість соціального життя.

Старший дошкільник має загальні уявлення про добро і зло. Ці уявлення супроводжуються певним емоційним ставленням. Відтак, дитина в цьому віці готова діяти відповідно до цих уявлень. Зрозуміло, моральні норми, установки та моральна поведінка у старшого дошкільника мають динамічний характер і схильні до впливу соціального оточення. Зокрема, формування емоційної культури дитини в дошкільному віці є тією основою, на якій базується емоційний розвиток на наступних етапах освіти і виховання.

Разом із тим, результати досліджень свідчать про зростання негативних тенденцій у формуванні емоційної культури дитини (нездатність адекватно виражати свої почуття, реагувати на емоційні переживання інших, зростання проявів емоційного неблагополуччя, підвищення емоційної напруги та ін.), що неминуче позначається на взаєминах з іншими (конфліктність, агресивність, відчуженість, невміння взаємодіяти, домовлятися, поступатися) та соціалізації в цілому. Саме тому проблема виховання емоційної культури дітей дошкільного віку у контексті кризових умов сьогодення є актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження феномену емоційної культури безпосередньо пов'язане з вивченням проблеми емоцій та емоційного розвитку особистості. Орієнтація дошкільної освіти на забезпечення всебічного розвитку дітей вимагає урахування його закономірностей, серед яких особлива роль належить емоційній сфері (Г. Бреслав, Л. Виготський, Н. Денисова, О. Ізотова, О. Запорожець, О. Кононко, А. Кошелева, О. Кравцова, О. Кульчицька, Г. Люблінська, А. Матюшкін, Я. Неверович, О. Никифорова, Т. Піроженко, І. Сопрун, Г. Урунтаєва, А. Щетиніна, П. Якобсон та ін.).

Останнім часом коло наукових інтересів педагогів-практиків охоплює проблема виховання емоційної культури дитини (Х. Аверіна, Л. Біляєва, Л. Груша, О. Олійник, А. Чумакова), емоційного інтелекту (Р. Глотова, Ж. Кучеренко); формування емоційної компетентності у дітей дошкільного віку (О. Олійник).

На важливості здійснення превентивної педагогічної роботи в закладах освіти наголошували Л. Кондрашова, О. Мельникова, О. Пилипенко, В. Приходько, Т. Федорченко, Р. Conrad, V. Battistich, M. Watson, J. Jenkins та ін.

Мета статті - проаналізувати особливості емоційного розвитку дошкільника та визначити деякі аспекти виховання емоційної культури у контексті здійснення превентивної педагогічної роботи в ЗДО у кризових умовах сьогодення.

Виклад основного матеріалу. Розвиток емоційної сфери дітей у психолого-педагогічних дослідженнях розглядається як одна з провідних характеристик дитячого розвитку. Разом з тим, умови життєдіяльності сучасних дітей констатують небажані тенденції, серед яких: поступове збільшення кількості дітей з наявністю депресивності, емоційної напруги, агресивності, нейротичними ускладненнями розвитку, підвищеною емоційною чутливістю, розладами в адекватному емоційному реагуванні на оточення тощо.

Зарубіжними та вітчизняними вченими визнається той факт, що сенситивні періоди розвитку емоційної сфери припадають, головним чином,

на дошкільне дитинство. Отже, у дошкільному віці емоційна сфера є найбільш компетентною сферою, яка виступає регулятором більшості важливих життєвих функцій, де емоційні структури зберігають своє провідне значення на усіх етапах дошкільного дитинства.

Емоційне життя особистості, на переконання О. Кононко, це сукупність емоційних станів, які переживаються нею. Це особлива форма існування дитини в навколишньому світі, коли вона класифікує об'єкти реальної дійсності на «приємні» і «неприємні». Пізнаючи світ і певною мірою змінюючи його, вона переживає все те, з чим стикається: відчуває задоволення і незадоволення, радість і горе, обурення і захоплення, гнів і сором, упевненість у собі і ніяковість та ін. Різноманітні переживання дитини, в яких виявляється її ставлення до того, що діється навкруги, відображаються в її емоціях і почуттях [5].

Розвиток емоційної культури впливає на формування моральної поведінки, соціальної активності, ефективної взаємодії дитини з дитячим колективом та педагогами. П. Якобсон зазначає, що емоційна культура включає здатність цінувати і поважати почуття іншої людини, здатність до «співпереживання» з почуттями інших, уміння ділитися своїми переживаннями з іншими [15]. Дослідниця Л. Груша під емоційною культурою розуміє здатність особистості до повноцінного сприймання, аналізу емоцій, настроїв, емоційних станів; усвідомлення та визнання значущості емоційного аспекту життя, необхідності адекватного емоційного реагування і орієнтації на моральні норми; співвіднесення своїх дії, вчинків та поведінки із зазначеними нормами [2, с.117].

Емоційна культура – це поєднання культури, інтелекту та емоцій, завдяки яким особистість здатна якомога точніше усвідомлювати, розуміти, оцінювати та регулювати свої та чужі почуття, зважати на погляди оточення й будувати взаємини на основі довіри та співпереживання. Емоційна культура – це характеристика базових емоцій та цінностей, які типізують поведінку дошкільника. Формуючи емоційну культуру, дитина вчиться бути господарем свого життя – не дозволяти емоціям, особливо негативним, управляти словами, думками, вчинками [11, с. 267].

Несформованість емоційної культури, що виявляється в підвищеному рівні тривожності, у ригідності уміння виявляти співчуття, підтримку іншому, у низькому рівні емоційної грамотності, нездатності ідентифікувати як власні емоційні стани, так і стани інших, призводить до конфліктності, несприятливого психологічного клімату в групі дошкільників. Зокрема, дослідники К. Ізард і Д. Гоулман вказують на те, що у розумінні емоційного розвитку дітей важливі три аспекти, такі як розуміння емоцій, вираження емоцій, регуляція емоційних станів. [4; 18; 20].

Водночас, на переконання К. Саарні [21], основною формою набуття досвіду виступає емоційна компетентність, яка дає можливість дитині прогнозувати наслідки своїх дій, адаптуватися до мінливих умов соціальної дійсності. За змістом, емоційна компетентність включає два аспекти соціально-емоційного розвитку: когнітивний (пов'язаний із розумінням емоцій), поведінковий (відповідає за регуляцію поведінки).

У сучасних концепціях емоційного розвитку значне місце займають дослідження у сфері порушень у розвитку емоційної сфери. Емоційні порушення розглядають як важливий чинник при аналізі причин порушення соціальної адаптації та особистісного розвитку, появи психосоматичних розладів у дітей. Порушення в процесі емоційного розвитку перешкоджає побудові адекватних взаємодій, взаємовідносин та комунікації з іншими людьми, що призводить до ускладнення процесу соціалізації дитини, ускладнює її входження у світ культури міжособистісних відносин тощо [8].

На наше переконання, емоційна сфера особистості дитини зазнає певних порушень, пов'язаних із впливом небезпечного середовища, в якому знаходилась дитина та мала травматичний досвід, який переповнює внутрішній світ дитини почуттями страху, сорому, злості, провини, образи, самотності, тощо. Адже безпека особистості дитини в освітньо-виховному просторі, яка перебуває у стані позитивного світосприйняття, комфорту, різнобічного інтересу та формування позитивної картини світу, є запорукою здійснення ефективної превентивної роботи з дітьми. Дитина із негативними проявами поведінки або діяльності, яка перебуває в дискомфортному стані, відчуває себе незахищеною в середовищі закладу дошкільної освіти, не матиме змоги повноцінно реалізуватися як дитяча особистість, включитися у певну діяльність, а отже, заклад дошкільної освіти не зможе зреалізувати свої цілі по відношенню до особистості дитини [10]. Тому, починаючи з дошкільного дитинства, необхідним є своєчасне проведення превентивної педагогічної роботи у запобіганні негативних проявів поведінки у дітей дошкільного віку, під якою розуміємо комплекс заходів, спрямованих на нейтралізацію впливу негативних факторів соціального середовища на особистість дитини з метою попередження відхилень у її поведінці. Досягти цього можна тільки спільними зусиллями сім'ї, закладу дошкільної освіти і самих дітей.

У своїх дослідженнях П. Коул, З. Мартін, Т. Денніс узагальнюють досвід вивчення емоційної регуляції у дошкільному дитинстві. Відтак, учені розглядають емоційне регулювання як послідовність 3-х етапів. На першому етапі (молодший вік) управління емоціями здійснюється шляхом їх зміни чи обмеження з урахуванням вродженої здатності до саморегуляції. На другому етапі (раннє дитинство) відбувається розвиток взаємного регулювання емоцій,

як результат та зміст взаємодії з близькими людьми. Третій етап (дошкільне дитинство) пов'язаний із появою довільних спроб регуляції та вдосконалення різноманітних регулюючих стратегій. [16].

Разом з тим, нині використовується низка різних засобів регуляції емоційного стану: релаксаційне тренування, аутогенне тренування, десенсибілізація, реактивна релаксація, медитація, використання дихальних вправ, психічна регуляція, використання «захисних механізмів», зміна спрямованості свідомості тощо.

Деякі регуляції емоційного стану в основному реалізуються через три способи, визначені К. Ізардом:

а) за допомогою іншої емоції (вимагає свідомих зусиль, спрямованих на активацію іншої емоції, протилежної до тієї, яку людина переживає і хоче усунути);

б) когнітивна регуляція (пов'язана з використанням уваги й мислення для зміни небажаної емоції або встановлення контролю над нею. Це переключення свідомості на події та діяльність, які викликають у людини інтерес, позитивні емоційні переживання);

в) моторна регуляція (припускає використання фізичної активності як засобу розрядки емоційного напруження) [4]

Так, основною характеристикою емоційної регуляції поведінки є поява здатності у дитини здійснювати контроль і регуляцію за власними емоційними проявами в різноманітних ситуаціях соціальної діяльності. Зокрема, П. Лафренсьє під «емоційною регуляцією поведінки» розуміє імпліцитні та експліцитні стратегії, які людина використовує для збільшення або зменшення інтенсивності і тривалості емоційного досвіду та його виявлення [6].

Психолог О. Запорожець під емоційною регуляцією поведінки розуміє позначення процесів, за допомогою яких діти контролюють і регулюють свої емоційні стани і засоби виразності цих станів при адаптації до різних соціальних ситуацій та вимог. Зокрема ним було виокремлено рівні розвитку емоційної регуляції поведінки дитини: *перший рівень* – безпосередні емоційні реакції; *другий рівень* – вищі емоції та відчуття, опосередковані мовленнєвою функцією, індивідуальним практичним досвідом, соціальними еталонами, вимогами та очікуваннями [3].

У цьому контексті В. Лебединським та колективом науковців визначено чотири рівні розвитку емоційної регуляції поведінки дитини: 1) рівень афективної пластичності; 2) індивідуальних афективних стереотипів; 3) афективної експансії; 4) рівень емоційного контролю. Кожен рівень емоційної регуляції має унікальний життєво необхідний сенс для дитини та здійснює свій специфічний внесок в рішення дитиною завдань адаптації та соціалізації [7].

Отже, аналіз досліджень вітчизняних та зарубіжних авторів дозволяє констатувати те, що розвиток емоційної регуляції особистості являє собою низку якісних перетворень у поведінці, процесах розвитку та соціалізації в цілому. Адже досвід соціалізації здійснює важливий внесок в розвиток емоційної регуляції поведінки в дошкільному віці.

Сучасний зарубіжний підхід до проблеми формування в дітей регуляції емоцій характеризується прагненням авторів сформулювати конкретні рекомендації щодо організації взаємодії з дітьми з метою навчання їх способів регуляції негативних емоційних станів. Рекомендації щодо формування у дітей вміння регулювати емоції можна узагальнити наступним чином:

- пропонувати дітям вправи на демонстрацію емоцій з подальшим обговоренням можливих причин переживання;
- спонукати дітей до вербалізації власного емоційного стану, демонструвати розуміння почуттів дитини;
- пояснювати причини виникнення негативних емоцій, використовувати методи малюнкової терапії;
- залучати дітей до обговорення позитивних способів регуляції гніву, смутку, почуття самотності чи інших негативних переживань (як позитивні способи регуляції можуть виступати самонавіювання, розмова з друзями, перегляд зображень, вправи, розмова з дорослим, опис почуттів та ін.);
- програвати варіанти емоційного реагування у типових ситуаціях емоційно напруженої взаємодії між дітьми, обговорювати з дітьми характерні особливості дітей, які володіють і не володіють самоконтролем;
- розвивати самосвідомість та мотивацію дітей за допомогою спонукання їх до опису чи зображення того, що в них краще за все виходить, якими вони хочуть бути, що вони хочуть робити в майбутньому;
- використовувати вправи з дітьми, які відновлюють душевну рівновагу і дозволяють зняти напругу;
- надавати дітям можливість власного вибору дій та прийняття рішень, не допускаючи при цьому нанесення дітьми шкоди собі чи іншим людям, а також псуванню майна;
- керувати поведінкою дітей та встановлювати обмеження, демонструючи при цьому підтримку [18; 19].

Цілком очевидно, що педагогічна участь дорослого у вихованні емоційної культури у дітей дошкільного віку та вміння регулювати емоції обмежується їх активною позицією до емоційно напруженої взаємодії дітей, але, передусім, вимагає вміння контролювати власні слова, дії та емоції.

Під час здійснення превентивної педагогічної роботи з дітьми дошкільного віку важливо застосовувати методи виховання емоційної

культури дітей дошкільного віку. Відтак, у контексті нашого дослідження можемо виокремити наступні методи, запропоновані Л. Грушою: *методи формування сприйнятливої поведінки для вироблення досвіду поведінки згідно моральних норм* (показ і пояснення способів виявлення емоцій, переживань, станів, хвилювань, способів усунення небажаного емоційного стану, приклад поведінки дорослих, однолітків, літературних героїв, вправлення дітей у проявах емоційної культури, створення виховних ситуацій морального вибору); *методи стимулювання діяльності та поведінки* (приклад інших, схвалення, подяка, педагогічна і колективна оцінка поведінки, вчинків, дій, заохочення до сприйнятливої поведінки, адекватного вияву емоцій, настроїв, емоційних станів, почуттів).

Отже, для організації превентивної педагогічної роботи в закладі дошкільної освіти з проблеми виховання емоційної культури дітей пропонуємо *добірку вправ та ігор* для дітей. Так, у розробленому психологинею С. Ройз практикумі для дітей та підлітків «Твоя сила» містяться вправи та ігри, направлені на виявлення та контролювання емоцій, відчуття стійкості, впевненості та сил, а також конкретні практики з регулювання емоцій [13]. Адже кожне просте завдання може стати містком до відчуття сили, розуміння своїх емоцій.

Визначальним є те, що психологиня розробила цей практикум за три місяці до війни, коли відчувала, що діти потребували більшої підтримки та зміцнення.

Яке Ти джерело світла

Уяви, що Ти – джерело світла. Яке воно? Штучне чи природне, велике чи маленьке, кольорове чи однотонне, сяє чи мерехтить? Якби це джерело світла було у твоєму тілі, де б воно розташовувалося? У голові, животі, грудях чи, може, у всьому тілі? Якщо хочеш, поклади руку на це місце. Повільно вдихни та видихни. Уяви, що світло розтікається по всьому тілу. Ця вправа допомагає заспокоїтися, відчутти більше сили

Простір безпеки

Коли немає відчуття безпеки, важливо створювати захищений простір хоча б усередині себе. Це допоможе нервовій системі впоратися з навантаженням. Такий простір не обов'язково існує насправді, він може бути фантастично-фентезійним, або його можна створити – намалювати, уявити, сконструювати – прямо тепер, цієї миті. Намагайся уявити / намалювати максимально детально. Можна зробити колаж із доступних Тобі матеріалів: виріж і наклеї зображення всього, що забажаєш. Скажи собі: «я в безпеці» й занурся в образ.

Як Ти себе зараз відчуваєш? Чи стало Твоє дихання трішки глибшим? Чи стало Твоє положення більш стійким? Можливо, вдалося сісти чи лягти

зручніше? Чи стало Тобі спокійніше й приємніше? Якщо так, то знайди місце в тілі, куди можна було б вкласти це відчуття.

Коли емоцій забагато

У цей складний час люди навколо відчувають багато емоцій одночасно. Ти, мабуть, теж? Коли відбувається щось заплутане, що засмучує, лякає чи гнівить, всередині вирує справжня буря з почуттів та відчуттів. Спробуємо в них розібратися. Я радію, коли... Я гніваюся, коли / на те, що.... Я боюся, коли... Мені самотньо, коли... Мені прикро й образливо, коли... Я відчуваю, що мене люблять, коли... При нагоді розкажи про свої емоції тим, хто поруч, саме в такій формі.

Плакат

Щоб швидко повернути собі спокій, коли сумно, страшно чи коли гніваєшся, скористайся цими підказками:

глибоко дихати, випити води, дмухати на пир'їнку, пригадати і проговорити слова пісні, уявити улюблене місце, стиснути в руці м'яч або м'який предмет, пригадати улюблених людей або улюблені речі, порахувати до 100, ходити, з кожним кроком називаючи якесь слово, видувати мильні бульбашки, спертися на стіну, на дерево, на стіл, повільно проговорити алфавіт.

Я – сонце

Уяви або, якщо хочеш, намалюй, що Ти – сонце. А емоції – хмари. Складні, сумні чи прикрі емоції можуть бути темними й важкими хмарами, але є й пухнасті та легкі. Деякі можуть лякати й на певний час закривати сонце, а від деяких – приємна тінь. Та сонце завжди залишається собою. Жодні хмари, проблеми, складні події, не зможуть зменшити його. Тож Ти – сонце, а хмари ніколи не бувають назавжди. Та пам'ятай: ми – завжди значно більше, ніж нам здається!

Внутрішній Чарівник

Уяви, що в Тебе всередині живе власний Чарівник, Твій персональний добрий мудрець, Добрий Воїн, який знає, як Тебе підтримати, які рішення були б чесними та справедливими. Як виглядає Твій добрий чарівник, Твій внутрішній мудрець? Якби він жив усередині Твого тіла, де було б це місце? Коли Тобі потрібна підтримка, поклади руку на це місце й звернися до нього.

Висновки. На основі аналізу науково-педагогічних джерел проаналізовано особливості емоційного розвитку дошкільників та визначено деякі аспекти виховання емоційної культури у них при здійсненні превентивної педагогічної роботи в ЗДО у кризових умовах сьогодення. Доведено, що педагогам і батькам дошкільників відводиться важлива роль у процесі виховання емоційної культури дітей. Адже у повсякденному житті

дорослі здатні впливати на формування емоційної культури дитини у зв'язку з тим, що дошкільне дитинство характеризується становленням базових особистісних утворень, сенситивністю для виникнення соціально позитивних способів поведінки, емоційно-морального розвитку особистості. Успішність емоційного розвитку дошкільника визначає успішність його психічного розвитку, а відповідно, якість соціального життя.

Отже, результати дослідження засвідчують наявність прямого зв'язку між ставленнями значущих дорослих до виховання емоційної культури і систематичністю виховних впливів на дітей через організацію превентивної педагогічної роботи з дітьми в закладі дошкільної освіти.

Перспективи подальших розробок убачаємо у висвітленні проблеми формування регуляції емоцій задля подолання негативних проявів поведінки у дітей дошкільного віку.

Література:

1. Выготский Л. С. Психология. Москва : ЭКСМО-Пресс, 2000. 1008 с.
2. Груша Л. О. Методика та зміст роботи з виховання емоційної культури дітей 6-10 років. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Педагогічні науки*. 2009. Випуск 47. С. 117–120.
3. Запорожец А. В. Развитие социальных эмоций у детей дошкольного возраста, психологические исследования. НИИ дошкольного воспитания Акад. Пед. Наук СССР. Москва : Педагогика, 1986. 176 с.
4. Изард К. Э. Психология эмоций Санкт-Петербург : Питер, 2006. 464 с.
5. Кононко О. Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві). Київ : Освіта, 1998. 225 с.
6. Лафренъе П. Эмоциональное развитие детей и подростков. Пер. с англ. М. Васильева, С. Комаров и др. Санкт-Петербург : прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. 256 с.
7. Лебединский В. В., Никольская Е. Р., Баенская и др. Эмоциональные нарушения в детском возрасте и их коррекция. Москва : МГУ. 1990. 517 с.
8. Лебединский В. В., Бардышевская М. К. Аффективное развитие ребёнка в норме и патологии. Психология аномального развития ребёнка: хрестоматия в 2 т.; под. ред. В. В. Лебединского. Т.1. Москва, 2002. С. 588–681.
9. Леонтьев А. Н. Лекции по общей психологии. Москва : Смысл, 2001. 511 с.
10. Мельникова О. Безпечний освітньо-виховний простір як середовище для здійснення превентивної роботи з дітьми в закладі дошкільної освіти. *Ввічливість. Humanitas*, 2022, 2, 31–37, doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2022.2.4>
11. Олійник О. Емоційна компетентність: шляхи реалізації якісного розвитку дитини дошкільного віку. *Педагогічна освіта: теорія і практика: збірник наукових праць*. Кам'янець-Подільський, 2018. Випуск 24 (1–2018). Частина 2. С. 265–270.
12. Про здійснення превентивних заходів серед дітей та молоді в умовах воєнного стану в Україні. Лист Міністерства освіти і науки України. Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zdijsnennya-preventivnih-zahodiv-sered-ditej-ta-molodi-v-umovah-voennogo-stanu-v-ukrayini> (дата звернення 12.11.2022)

13. Ройз С. Практикум для дітей та підлітків «Твоя Сила». Науково-популярне видання для молодшого та середнього шкільного віку. Режим доступу: https://www.unicef.org/ukraine/media/19841/file/Tvoya_syla.pdf (дата звернення 12.11.2022)
14. Щодо організації виховного процесу в закладах освіти у 2022/2023 н. р. Лист Міністерства освіти і науки України. Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/npa/shodo-organizaciyi-vihovnogo-procesu-v-zakladah-osviti-u-20222023-n-r> (дата звернення 12.11.2022).
15. Якобсон П. М. Чувства, их развитие и воспитание. Москва : Знание, 1976. 64 с.
16. Cole, P. M., Martin, S. E., Dennis, T. A. Emotion regulation as a scientific construct. *Methodological Challenges and Directions for Child Development Research Child Development* (March-April 2004). Vol. 75. N. 2. P. 317–333.
17. Crain, W. *Theories of Development: Concepts and Application*. New Jersey : Prentice Hall, 2014. 143 p.
18. Goleman, D. *Emotional Intelligence: An Essential Component of Education*. New York: Bantam Books, 1995. Режим доступу: <http://www.kellybear.com/TeacherArticles/TeacherTip3.html> (дата звернення 12.11.2022)
19. *Dealing with Feelings: Emotional Health*. Режим доступу: <https://www.pbs.org/wholechild/providers/dealing.html> (дата звернення 12.11.2022)
20. Goleman, D. *Working with emotional intelligence*. New York: Bantam Books., 1998. 383 p.
21. Saarni, C. *The development of emotional competence*. New York: Guilford Press. 1999. 381 p.
22. Tomlinson, P., Quinton, M. *Values Across the Curriculum*. London: Cassell, 2016. 152 p.

References:

1. Выhotskiy, L. S. (2000). *Psykholohyia. [Psychology]*. Moskva : ЭКСМО-Press [in Russian].
2. Hrusha, L. O. (2009). *Metodyka ta zmist roboty z vykhovannia emotsiinoi kultury ditei 6-10 rokiv. [Methodology and content of work on education of emotional culture of children 6-10 years old]. Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka - Bulletin of Zhytomyr Ivan Franko State University. Pedagogichni nauky, №47. 117–120 [in Ukrainian].*
3. Zaporozhets, A. V. (1986). *Razvytye sotsyalnykh emotsyi u detei doshkolnoho vozrasta, psykholohycheskye yssledovaniya. [Development of social emotions in children of preschool age, psychological research]. NYY doshkolnoho vospytaniya Akad. Ped. Nauk SSSR. Moskva: Pedagogika [in Russian].*
4. Yzard, K. Э. (2006). *Psykholohyia emotsyi. [Psychology of emotions]*. Sankt-Peterburh: Pyter [in Russian].
5. Kononko, O. L. (1998). *Sotsialno-emotsiyni rozvytok osobystosti (v doshkilnomu dytynstvi). [Socio-emotional personality development (in preschool childhood)]*. Kyiv: Osvita [in Ukrainian].
6. Lafrene P. (2004). *Emotsyonalnoe razvytye detei y podrostkov. [Emotional development of children and adolescents]*. (M. Vasyleva, S. Komarov Trans). Sankt-Peterburh: praim-EVROZNAK [in Russian].
7. Lebedynskyi, V. V., Nykolskaia, E. R., Baenskaia y dr. (1990). *Emotsyonalnye narusheniya v detskom vozraste y ykh korrektsiya. [Emotional disorders in childhood and their correction]*. Moskva: MHU [in Russian].
8. Lebedynskyi, V. V., Vardyshevskaya, M. K. (2002). *Affektyvnoe razvytye rebënka v norme y patolohyy. [Affective development of the child in normal and pathological conditions]. Psykholohyia anomalnoho razvytyia rebënka: khrestomatyia v 2 t.; pod. red. V. V. Lebedynskoho. T.1. - Psychology of abnormal child development (Vols 1) (pp. 588–681. Moskva [in Russian].*
9. Leontev, A. N. (2001). *Lektsyy po obshchei psykholohyy. [Lectures on general psychology]*. Moskva : Smysl [in Russian].

10. Melnykova, O. (2022). Bezpechnyi osvıtno-vykhovnyi prostir yak seredovyshe dlia zdiisnennia preventyvnoi roboty z ditmy v zakladi doshkilnoi osvity. [Safe educational and educational space as an environment for preventive work with children in a preschool education institution]. *Vvichlyvist. Humanitas - Polite Humanitas*, №2, 31–37, doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2022.2.4> [in Ukrainian].

11. Oliinyk, O. (2018). Emotsiina kompetentnist: shliakhy realizatsii yakisnoho rozvytku dytyny doshkilnoho viku. [Emotional competence: ways to implement quality development of a preschool child]. *Pedahohichna osvita: teoriia i praktyka: zbirnyk naukovykh prats - Pedagogical education: theory and practice: collection of scientific papers*. № 24/2. 265–270. [in Ukrainian].

12. Pro zdiisnennia preventyvnykh zakhodiv sered ditei ta molodi v umovakh voiennoho stanu v Ukraini. Lyst Ministerstva osvity i nauky Ukrainy [About the implementation of preventive measures among children and youth in the conditions of martial law in Ukraine. Letter from the Ministry of Education and Science of Ukraine]. Retrieved from: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zdijsnennya-preventivnih-zahodiv-sered-ditej-ta-molodi-v-umovah-voyennogo-stanu-v-ukrayini> [in Ukrainian].

13. Roiz, S. Praktykum dlia ditei ta pidlitkiv «Tvoia Syl»a». *Naukovo-populiarne vydannia dlia molodshoho ta serednoho shkilnoho viku ["Your Strength" workshop for children and teenagers. Popular scientific publication for junior and middle school age]*. Retrieved from: https://www.unicef.org/ukraine/media/19841/file/Tvoya_syla.pdf [in Ukrainian].

14. Shchodo orhanizatsii vykhovnoho protsesu v zakladakh osvity u 2022/2023 n. r. Lyst Ministerstva osvity i nauky Ukrainy [Regarding the organization of the educational process in educational institutions in 2022/2023. Letter from the Ministry of Education and Science of Ukraine]. Retrieved from: <https://mon.gov.ua/ua/npa/shchodo-organizaciyi-vihovnogo-procesu-v-zakladakh-osvity-u-20222023-n-r> [in Ukrainian].

15. Yakobson, P. M. (1976). *Chuvstva, ykh razvytye y vospytanye. [Feelings, their development and education]*. Moskva : Znanye [in Russian].

16. Cole, P. M., Martin, S. E., Dennis, T. A. (2004). Emotion regulation as a scientific construct. *Methodological Challenges and Directions for Child Development Research Child Development*. Vol. 75. N. 2. P. 317–333.

17. Crain, W. (2014). *Theories of Development: Concepts and Application*. New Jersey : Prentice Hall.

18. *Dealing with Feelings: Emotional Health*. Retrieved from: <https://www.pbs.org/wholechild/providers/dealing.html>

19. Goleman, D. (1995). *Emotional Intelligence: An Essential Component of Education*. New York: Bantam Books. Retrieved from: <http://www.kellybear.com/TeacherArticles/TeacherTip3.html>

20. Goleman, D. (1998). *Working with emotional intelligence*. New York: Bantam Books

21. Saarni, C. (1999). *The development of emotional competence*. New York: Guilford Press.

22. Tomlinson, P., Quinton, M. (2016). *Values Across the Curriculum*. London: Cassell.

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11\(18\)-204-216](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11(18)-204-216)

Андрій Семенов

*кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри теорії і методики
фізичного виховання,*

*Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини,
м. Умань, Україна,*

<https://orcid.org/0000-0002-2084-0555>

МЕТОДИКА ОБЛІКУ ФАКТОРІВ ЗМАГАЛЬНОЇ НАДІЙНОСТІ У СПЕЦІАЛЬНІЙ СИЛОВІЙ ПІДГОТОВЦІ СТУДЕНТІВ-ПАУЕРЛІФТЕРІВ

Анотація. В статті описано методику обліку факторів змагальної надійності у спеціальній силовій підготовці студентів-пауерліфтерів. В даний час в Україні силові види спорту, зокрема пауерліфтинг, набувають все більшого поширення. Результати змагальної діяльності в цьому виді спорту визначаються багатьма факторами: рівнем фізичної підготовленості; ступенем оволодіння системою рухових дій і способом їх реалізації в змагальних вправах; психічної підготовленості до прояву максимальних м'язових зусиль і ін. Крім того, найважливішою умовою результативності змагальної діяльності є високий рівень надійності виконання окремих технічних прийом і, в цілому, виступи на змаганнях різного рівня. До числа вирішальних факторів, що обумовлюють надійність і результативність змагальної діяльності, належить спеціальна силова підготовленість спортсменів, що спеціалізуються в пауерліфтингу. При цьому змагальна діяльність вимагає розвитку максимальної сили, власне силових і швидко-силових здібностей спортсменів, граничного напруження всіх м'язових груп, отже, розвитку і прояву граничних силових можливостей спортсменів в умовах екстремальної діяльності, якою є гостре суперництво. У зв'язку з цим, вирішальне значення набуває здатність спортсмена до оптимальної реалізації силового потенціалу провідних м'язів в умовах грамотного виконання технічних елементів змагальних вправ. Фахівцями найбільш активно обговорюються питання, пов'язані з підбором засобів і методів спеціальної силових підготовки пауерліфтерів, а також вибором і розробкою комплексів спеціально-допоміжних вправ. Особливу увагу і інтерес до спеціально-допоміжних вправ викликаний тим, що вони є ефективним засобом не тільки силовий підготовки, а й освоєння окремих технічних елементів змагальних вправ, а

також виправлення помилок в техніці, особливо, коли виконуються методами варіаційно-прогресивного і зв'язано-послідовного підвищення навантаження. Аналізуючи науково-методичну літературу, присвячену підготовці спортсменів в пауерліфтингу на тренувальному етапі, слід зазначити, що питання спеціальної силової підготовки розроблені недостатньо і вони часто суперечливі.

Ключові слова: студент, пауерліфтинг, сила, фактор, змагання, методика, надійність, підготовка

Andrii Semenov

Associate Professor Department of Theory and Methodology of Physical Education, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-2084-0555>

METHOD OF ACCOUNTING THE COMPETITIVE RELIABILITY FACTORS IN THE SPECIAL STRENGTH TRAINING OF STUDENT POWERLIFTERS

Abstract. The article deals with the method of accounting the competitive reliability factors in the special strength training of student powerlifters. Currently, strength sport, in particular powerlifting, are becoming more and more popular in Ukraine. The results of competitive activity in this sport are determined by many factors, such as the fitness level; the degree of mastery of the physical capacity system and the method of their implementation in competitive exercises; mental readiness for the manifestation of maximum muscle effort etc. In addition, the most important condition for the effectiveness of competitive activities is a high level of reliability in the performance of individual technical techniques and, in general, performances at competitions of various levels. Among the decisive factors, determining the reliability and effectiveness of competitive activities is the special strength training of athletes specializing in powerlifting. At the same time, competitive activity requires the development of maximum strength, namely the power and speed-strength capabilities of athletes, the ultimate tension of all muscle groups, that is, the development and manifestation of the ultimate strength capabilities of athletes in conditions of extreme activity, which is a sharp rivalry. In this regard, the athlete's ability to optimally realize the power potential of the leading muscles by competent performance of the technical elements of competitive exercises becomes crucial. The specialists are most actively discussing issues

related to the selection of means and methods of special strength training for powerlifters, as well as the selection and development of complexes of special auxiliary exercises. Special attention and interest in the special auxiliary exercises is caused by the fact that they are an effective means not only of strength training, but also of mastering individual technical elements of competitive exercises, as well as correcting mistakes in technique, especially when they are performed using the methods of variation-progressive and connected-successive load increase. The analyses of the scientific and methodological literature devoted to the training of athletes in powerlifting at the training stage, showed that the issues of special strength training are insufficiently developed and they are often contradictory.

Keywords: student, powerlifting, strength, factor, competition, technique, reliability, training

Постановка проблеми. В даний час в Україні силові види спорту, зокрема пауерліфтинг, набувають все більшого поширення. Результати змагальної діяльності в цьому виді спорту визначаються багатьма факторами: рівнем фізичної підготовленості; ступенем оволодіння системою рухових дій і способом їх реалізації в змагальних вправах; психічної підготовленості до прояву максимальних м'язових зусиль і ін. Крім того, найважливішою умовою результативності змагальної діяльності є високий рівень надійності виконання окремих технічних прийомів і, в цілому, виступи на змаганнях різного рівня.

До числа вирішальних факторів, що обумовлюють надійність і результативність змагальної діяльності, належить спеціальна силова підготовленість спортсменів, що спеціалізуються в пауерліфтингу. При цьому змагальна діяльність вимагає розвитку максимальної сили, власне силових і швидко-силових здібностей спортсменів, граничного напруження всіх м'язових груп, отже, розвитку і прояву граничних силових можливостей спортсменів в умовах екстремальної діяльності, якою є гостре суперництво. У зв'язку з цим, вирішальне значення набуває здатність спортсмена до оптимальної реалізації силового потенціалу провідних м'язів в умовах грамотного виконання технічних елементів змагальних вправ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фахівцями найбільш активно обговорюються питання, пов'язані з підбором засобів і методів спеціальної силової підготовки пауерліфтерів, а також вибором і розробкою комплексів спеціально-допоміжних вправ [1, 2, 3]. Особливу увагу і інтерес до спеціально-допоміжних вправ викликаний тим, що вони є ефективним засобом не тільки силової підготовки, а й освоєння окремих технічних елементів змагальних вправ, а також виправлення помилок в техніці, особливо, коли виконуються методами варіаційно-прогресивного і зв'язано-послідовного підвищення навантаження [4, 5, 6]. Аналізуючи науково-

методичну літературу, присвячену підготовці спортсменів в пауерліфтингу на тренувальному етапі, слід зазначити, що питання спеціальної силової підготовки розроблені недостатньо і вони часто суперечливі. Зокрема, можна визначити такі основні протиріччя: - між тенденцією до зміни структури тренувального процесу в бік переважного використання змагальних вправ і необхідністю застосування вправ загальної і спеціальної силової підготовки; - між запитом практики спортивного тренування в ефективних, науково обґрунтованих методиках спеціальної силової підготовки в пауерліфтингу, які сприяли б інтеграції фізичної та технічної підготовки, що представляє собою основу для підвищення надійності і результативності змагальної діяльності, і недостатньою розробленістю теорії і методики використання інтенсивного обтяження і спеціально-допоміжних вправ в силовій підготовці пауерліфтерів, які можуть забезпечити таку інтеграцію.

Мета статті – визначити методику обліку факторів змагальної надійності у спеціальній силовій підготовці студентів-пауерліфтерів у підготовчому періоді.

Виклад основного матеріалу. Аналіз наукової літератури та практичні спостереження показують, що більшість тренерів у своїй практиці використовують велику частку роботи в екстремальних зонах інтенсивності і, як правило, традиційні засоби в підготовці пауерліфтерів, забуваючи про їх можливу широку варіативність та вузьку спрямованість їх впливу. Це призводить до того, що спортсмени нижчої кваліфікації порушують ще не цілком закріплену техніку виконання вправ. Підвищення функціонального рівня організму спортсмена має здійснюватися протягом усіх циклів підготовки шляхом поступового посилення тренувального впливу на організм спортсмена завдяки періодичному чергуванню складу засобів, методів і підбору оптимального навантаження.

Результати опитування фахівців і аналізу щоденників тренувального навантаження студентів-пауерліфтерів. Паралельно з вивченням літературних джерел ми провели опитування спортсменів, тренерів. Опитування проводилося у формі інтерв'ю, під час якого задавалися питання про найбільш значущі для пауерліфтера фізичні вправи і методи розвитку сили. Узагальнюючи результати опитування можна зробити висновок, що найбільш часто йшлося про змагальні засоби в підготовці пауерліфтерів, тобто більшість тренерів використовують, як правило, в підготовці пауерліфтерів тільки їх, не враховуючи їх широку варіативність. Також вони не особливо замислюються про спрямованість їх впливу на м'язові групи і використовують їх механічно і одним з важливих складових успіху фігурувала психологічна стійкість в обстановці з підвищеним емоційним фоном, яким і є змагання.

На навчально-тренувальній базі УДПУ імені Павла Тичини та тренувального комплексу “Амарант” (м. Умань) були обрані 22 спортсмена I-III розряду у віці 18-25 років. Спортсменам було запропоновано брати участь в педагогічному експерименті, для чого, зокрема, їм треба було надати свої щоденники обліку тренувального навантаження.

З переглянутих нами 22 особистих щоденників обліку тренувального навантаження були виявлені наступне дані:

- 70% спортсменів в своїх тренувальних заняттях не використовували спеціально-допоміжні вправи;
- 21% використовували спеціально-допоміжні вправи в своєму тренувальному процесі епізодично;
- 9% спортсменів постійно застосовували спеціально-допоміжні вправи в тренувальному процесі .

Аналізуючи планування тренувального процесу в пауерліфтингу, ми бачимо, що пропорційне співвідношення спеціальної силової підготовки, по відношенню до інших видів підготовки має найбільше значення. Внаслідок чого, при такому співвідношенні обсягів тренувальної підготовки методичні прийоми побудови тренувального процесу спрямовані на збільшення обсягу та інтенсивності навантаження. Навантаження повинно бути раціонально організоване за періодами підготовки. Також аналізуючи щоденники тренувального навантаження спортсменів I-II розряду було виявлено, що питома вага спеціальної силової підготовки, яку концентровано було використано в чотирьох мезоциклах, склала 50% від загального тренувального часу на загальному і спеціальному етапах підготовчого періоду.

Визначення факторів змагальної надійності. Завданням цього розділу роботи було вивчення можливостей застосування методу семантичного диференціала для кількісної оцінки змагальної надійності пауерліфтерів. Метод вперше був запропонований американським вченим Ч. Осгудом з співробітниками (1971) для вимірювання емоційних значень окремих семантичних одиниць (слів) в психолінгвістиці. Суть методу полягає в оцінці конотативних (оціночних) значень і властивостей досліджуваного явища шляхом співвіднесення понять з рядом ознак, позначених прикметниками, і кількісному визначенні ступеня вираженості кожної з ознак в даному понятті.

Складання шкал змагальної надійності ґрунтується на виборі групи властивостей, які адекватно характеризують досліджуване явище. У нашому випадку вибір прикметників ґрунтувався на принципі частоти зустрічальності характеристик в досліджуваному явищі. Для отримання словника прикметників, що досить повно відображає різноманіття проявів

змагальної надійності, ми використовували розроблений комплекс, який був застосований для важкоатлетів, що дозволило на об'єктивній основі виділяти найбільш характерні для змагальної надійності ознаки.

Завдання спортсменів полягало у визначенні інтенсивності прояви (ранги - 1,2,3,4,5) в змагальній діяльності виділених ознак, що відповідають характеру (рисам особистості) пауерліфтерів, що беруть участь в змаганнях.

Експертам (тренерам, спортсменам) було запропоновано провести ранжування ознак, що характеризують змагальну надійність з позиції рівня підготовленості та розвитку морфофункціональних параметрів. Всього було опитано 22 пауерліфтера і 6 тренерів. Точність відповідей спортсменів і тренерів перевірялась на основі наступних критеріїв:

- узгодженість думок оцінювачів – за коефіцієнтом конкордації;
- надійність – за величиною кореляції між ранжируемими оцінками одних і тих же спортсменів, отриманими в першому і наступних турах опитування;
- об'єктивність – за величиною кореляції між оцінками різних груп спортсменів.

Крім того, щоб звести до мінімуму випадки неоднозначної оцінки найменш істотної ознаки, а також для додаткової перевірки компетентності спортсменів, до складу набору ознак включали десять ознак, які явно не відображали специфічні вимоги до змагальної надійності пауерліфтерів – «недбалий», «дефективний», «недовірливий» і т. п.; дані показники будь-який спортсмен повинен був пронумерувати найменшою величиною рангу.

Перевірка істинності відповідей показала досить високу точність і достовірність отриманих результатів опитування по всім перерахованим критеріям. Математична обробка результатів опитування спортсменів зводилася до розрахунку кореляційних взаємозв'язків і проведенні на їх основі факторного аналізу (табл.1, 2).

Таблиця 1.

Залежність рівня змагальної надійності від медико-біологічних, фізико-технічних, тактичних параметрів, змагальних досягнень і характерологічних рис особистості пауерліфтера

Параметри і ознаки (опитування експертів)	коефіцієнти кореляції
Розподіл сил в ході змагань	0,893
Раціональність дій	0,878

Функціональний стан нервової системи	0,834
Знання власних переваг і недоліків	0,798
Технічна освоєність змагальних рухів	0,711
Стабільність техніки	0,708
Тактичне мислення	0,697
Рівень розвитку силових якостей	0,667
Рівень розвитку фізичних якостей	0,655
Рівень мотивації до перемоги	0,622
Тотальні розміри тіла	0,608
Обхоплювальні розміри тіла	0,603
Поздовжні розміри тіла	0,601
Функціональний стан серцево-судинної системи	0,598
Рівень домагань	0,596
Змагальні досягнення	0,591
Співвідношення змагальних результатів до суми триборства	0,589
Реалізація підходів в присідання	0,578
Реалізація підходів в жимі лежачи	0,566
Реалізація підходів в тязі	0,561
Рівень реалізації спроб на змаганнях	0,545
Темп становлення спортивної майстерності	0,467
Стан системи енергозабезпечення	0,456
Статична і динамічна рівновага	0,252
Рухливість в суглобах	0,206
Склад тіла	0,201
Характерологічні ознаки (опитування спортсменів)	
розважливий	0,566
стійкий	0,561
раціоналістичністю	0,545

натренований	0,366
універсальний	0,364
стабільний	0,360
працездатний	0,275
точний	0,274
дисциплінований	0,230
ретельний	0,225
безпомилковий	0,200
холоднокровний	0,180
безстрашний	0,175
відповідальний	0,172
сильний	0,170
професійний	0,161
здоровий	0,098
гарячий	0,080
слабохарактерний	0,080
безстрашний	0,069
безвідмовний	0,051
авантюрний	0,050
запальний	0,013
розслаблений	0,006
химерний	-0,097
наляканий	-0,231
знервований	-0,236
недовірливий	-0,290
дефективний	-0,326
недбалий	-0,402

Згідно з даними таблиці 1, між морфофункціональними, фізико-технічними, тактичними параметрами, змагальними досягненнями і

змагальною надійністю виявлені прямі взаємозв'язки, що мають сильний кореляційний зв'язок – від 0,893 до 0,708 (розподіл сил в ході змагань, раціональність дій, функціональний стан нервової системи, знання власних переваг і недоліків, технічна освоєність змагальних рухів, стабільність техніки); середню кореляційний зв'язок – від 0,697 до 0,545 (тактичне мислення, рівень розвитку силових якостей, рівень розвитку фізичних якостей, рівень мотивації до перемоги, тотальні розміри тіла, охоплювальні розміри тіла, поздовжні розміри тіла, функціональний стан серцево-судинної системи, рівень домагань, змагальні досягнення, співвідношення змагальних результатів до суми триборства, реалізація підходів у присіданні, реалізація підходів у жимі лежачи, реалізація підходів у тязі, рівень реалізації спроб на змаганнях); помірну кореляцію – від 0,467 до 0,456 (темп становлення спортивної майстерності, стан системи енергозабезпечення); слабкий кореляційний зв'язок – від 0,252 до 0,201 (статична і динамічна рівновага, рухливість в суглобах, склад тіла).

Таблиця 2.

Матриця факторних навантажень для 26 ознак змагальної надійності пауерліфтера, що характеризують морфофункціональні особливості, фізико-технічні, тактичні параметри

№	Характеристики змагальної надійності	Фактори			
		1	2	3	4
1	Розподіл сил в ході змагань	0,89	0,121	0,081	0,101
2	раціональність дій	0,84	0,424	0,228	0,125
3	Функціональний стан нервової системи і нервово-м'язового апарату	0,801	0,324	0,222	0,098
4	Знання власних достоїнств і недоліків	0,67	0,121	0,154	0,234
5	Технічна освоєність змагальних рухів	0,801	0,667	0,122	0,056
6	стабільність техніки	0,365	0,765	0,034	0,155
7	тактичне мислення	0,711	0,497	0,056	0,272
8	Рівень розвитку силових якостей	0,734	0,064	0,019	0,302
9	Рівень розвитку фізичних якостей	0,688	0,102	0,134	0,233

10	Рівень мотивації до перемоги	0,244	0,111	0,751	0,061
11	Тотальні розміри тіла	0,032	0,102	0,054	0,583
12	Обхоплювальні розміри тіла	0,156	0,255	0,149	0,324
13	Поздовжні розміри тіла	0,029	0,294	0,068	0,296
14	Функціональний стан серцево-судинної системи	0,142	0,102	0,114	0,289
15	рівень домагань	0,233	0,133	0,745	0,087
16	змагальні досягнення	0,197	0,178	0,663	0,112
17	Співвідношення змагальних результатів до суми триборства	0,094	0,192	0,133	0,148
18	Реалізація підходів в присідання	0,082	0,293	0,167	0,133
19	Реалізація підходів в жимі лежачи	0,133	0,273	0,061	0,197
20	Реалізація підходів в тязі	0,297	0,261	0,072	0,091
21	Рівень реалізації спроб на змаганнях	0,074	0,723	0,113	0,068
22	Темп становлення спортивної майстерності	0,122	0,229	0,234	0,131
23	Стан системи енергозабезпечення	0,022	0,078	0,055	0,266
24	Статична і динамічна рівновага	0,197	0,071	0,076	0,367
25	Рухливість в суглобах	0,064	0,178	0,118	0,579
26	Склад тіла	0,102	0,087	0,107	0,217
	Внесок в загальну дисперсію (%)	50,26	23,28	16,03	7,8

В результаті факторизації 26 показників, що характеризують фізико-технічну, тактичну, медико-біологічну (морфологічну та фізіологічну) сторони змагальної надійності було виявлено 4 значущі фактори в сумі загальної дисперсії показників.

Перший, найбільш вагомий генеральний фактор – 50,26%, навантажений комплексом показників, що характеризують фізико-технічні та тактичні параметри діяльності пауерліфтерів. По суті, це два основні показники, що забезпечують всю проведenu спеціальну підготовку спортсменів, що дозволяє інтерпретувати перший фактор як фактор

спеціальної підготовленості. Високі значення за цим фактором у всіх показників, що характеризують тактичні та технічні можливості пауерліфтерів, а також силову підготовленість, яка також визначається функціональним станом нервової системи, силою нервових процесів, тому цей показник опинився в одній факторній групі з параметрами спортивної підготовленості, середні – у показника фізичної підготовленості.

Другий фактор – 23,28% характеризує змагальну діяльність, з найбільш вагомим вкладом показників, що характеризують стабільність техніки та рівень реалізації спроб на змаганнях. Показник «технічна освоєність змагальних рухів» також присутній у структурі даного фактора, будучи одночасно складовою фактора спеціальної підготовленості. Теоретичне обґрунтування другого фактора дозволяє визначити його як фактор технічної надійності.

Третій фактор (16,03%) є системоутворюючим для відображення критеріїв психологічного стану спортсменів і змагальних досягнень, взаємозв'язок між якими не є очевидним, але, мабуть, обумовлений більш високим рівні домагань при більш високому рівні досягнень. Відповідно, даний фактор може бути ідентифікований як фактор «психосоціальної цілеспрямованості в умовах попереднього досвіду».

Четвертий фактор (7,8%) включає морфофункціональні показники пауерліфтерів. Найбільш вагомий внесок у дисперсію даного чинника вніс показник тотальних розмірів тіла. Даний фактор нами однозначно ідентифікований як фактор морфофункціональних властивостей організму пауерліфтерів.

Висновки. Отже, згідно з факторною структурою змагальної надійності, найбільш значущими ознаками є (в порядку зменшення): розподіл сил в ході змагань, раціональність дій, функціональний стан нервової системи і нервово-м'язового апарату, технічна освоєність змагальних рухів, стабільність техніки, рівень розвитку силових якостей, тактичне мислення. Отримані результати дозволили нам зробити важливий висновок: вищевказані ознаки являють собою взаємообумовлені характеристики спеціальної підготовленості пауерліфтерів. Причому, досягнення високого рівня технічної освоєності змагальних рухів можливо в умовах не тільки власне технічної підготовки, але також окремі елементи змагальних вправ пауерліфтингу, які вивчаються і вдосконалюються з допомогою спеціально-допоміжних вправ, що реалізуються в спеціальній силовій підготовці. Таким чином, облік факторів змагальної надійності, виходячи із завдань цього дослідження, можна звести до необхідності використання спеціально-допоміжних вправ, виконуваних у варіаційно-прогресивному і зв'язаний-послідовному методах зміни навантаження, які

сприяють інтенсифікації силовій підготовки, зокрема, стартова сила розвивається найефективніше при варіаційно-прогресивному методі зміни навантаження, вибухова сила - на основі сполученого-послідовного методу зміни навантаження. Послідовність передбачає сувору черговість і порядок введення в тренування навантажень з зростаючої силою і специфічністю їх тренуючого впливу на різні групи м'язів і організм в цілому, що є основним чинником формування стабільності техніки в цілому, її окремих елементів і високого рівня освоєності технічних елементів, що є основою для підвищення рівня змагальної надійності пауерліфтерів.

Перспективою подальших розвідок у цьому напрямі є додаткові дослідження поєднано-послідовного методу зміни навантажень, який, на наш погляд, є оптимальним при використанні спеціально-допоміжних вправ, так як особливістю даного методу є зосередження навантажень однієї спрямованості і розведення в часі з навантаженнями іншої спрямованості, що ідеально відповідає завданням спеціально-допоміжних вправ, спрямованих на освоєння, стабілізацію і виправлення помилок в техніці виконання елементів змагальних вправ пауерліфтингу.

Література:

1. Годієнко Ю. В. Програмування спортивно-орієнтованих засобів у фізичному вихованні зі студентами засобами пауерліфтингу : автореф. дис. ...канд. наук з фіз. виховання і спорту : 24.00.02. Дніпро, 2016. 22 с.
2. Жамардій В. О. Визначення критеріїв та показників рівня сформованості спеціальних умінь і навичок студентів вищих навчальних закладів у процесі занять з пауерліфтингу // Вісн. Чернігів. нац. пед. ун-ту. Сер. : Педагогічні науки. Фізичне виховання та спорт. 2013. Вип. 112(1). С. 129–133.
3. Капко І. О., Базаєв С. Г., Олешко В. Г. Пауерліфтинг: навч. програма для дитячо-юнацьких спортивних шкіл / Респуб. наук.-метод. кабінет Держ. служби молоді та спорту України. Київ, 2013. 96 с.
4. Котенджи Л. В. Історико-соціальні аспекти світового пауерліфтингу : автореф. дис. ...канд. наук з фіз. виховання і спорту : 24.00.01 Дніпропетровськ, 2012. 20 с.
5. Житницький А. О. Формування здорового способу життя старших підлітків у процесі занять пауерліфтингом : дис. ...канд. пед. наук : 13.00.02 Харків, 2018. 239 с.
6. Воронецький В. Б. Розвиток рухової активності студенток вищих навчальних закладів у процесі позааудиторних занять пауерліфтингом: автореф. дис. ...канд. пед. наук: 13.00.02. Луцьк, 2018. 20 с.

References:

1. Godienko, Ju. V. (2016). Programuvannja sportivno-orientovanih zasobiv u fizichnomu vihovanni zi studentami zasobami pauerliftingu [Programming sports-oriented means in physical education with students by means of powerlifting]. *Extended abstract of candidate's thesis*. [in Ukrainian].
2. Zhamardij, V. O. (2013). Vznachennja kriteriiv ta pokaznikov rivnja sformovanosti special'nih umin' i navichok studentiv vishhjih navchal'nih zakladiv u procesi zanjat' z pauerliftingu [Determination of criteria and indicators of the level of formation of special abilities and skills of students of higher educational institutions in the process of powerlifting classes]. *Visn. Chernigiv. nac. ped. un-tu. Ser. : Pedagogichni nauki. Fizichne vihovannja ta sport - Visn. Chernihiv national ped. university Ser. : Pedagogical sciences. Physical education and sports*, 112(1), 129–133 [in Ukrainian].

3. Kapko, I. O., Bazaev, S. G, Oleshko, V. G. (2013). *Pauerlifting [Powerlifting]*. Kiiv [in Ukrainian].

4. Kotendzhi, L. V. (2012). Istoriko-social'ni aspekti svitovogo pauerliftingu [Historical and social aspects of world powerlifting]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Dnipropetrovs'k [in Ukrainian].

5. Zhitnic'kij, A. O. (2018). Formuvannja zdorovogo sposobu zhittja starshih pidlitkiv u procesi zanjat' pauerliftingom [Formation of a healthy lifestyle of older teenagers in the process of powerlifting classes]. *Candidate's thesis*. Harkiv [in Ukrainian].

6. Voronec'kij, V. B. (2018). Rozvitok ruhovoï aktivnosti studentok vishhiv navchal'nih zakladiv u procesi pozaauditornih zanjat' pauerliftingom [Development of motor activity of female students of higher educational institutions in the process of extracurricular powerlifting classes]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Luc'k [in Ukrainian].

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11\(18\)-217-225](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11(18)-217-225)

Ірина Серєда

*кандидат педагогічних наук, доцент кафедри спеціальної освіти,
Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського,
м. Миколаїв, Україна,
<https://orcid.org/0000-0001-6771-4196>*

Вікторія Кисличенко

*кандидат педагогічних наук, доцент кафедри спеціальної освіти,
Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського,
м. Миколаїв, Україна,
<https://orcid.org/0000-0002-0186-5511>*

Анастасія Мирохіна

*магістрантка 667 групи,
Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського,
м. Миколаїв, Україна*

РІВНІ СФОРМОВАНОСТІ УМІНЬ І НАВИЧОК РЕПЛІКАЦІЇ ДІАЛОГІЧНИХ ЄДНОСТЕЙ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ІЗ ЗАГАЛЬНИМ НЕДОРОЗВИТКОМ МОВЛЕННЯ ІІІ РІВНЯ

Анотація. Метою статті є визначення рівнів сформованості умінь та навичок реплікації діалогічних єдностей у дітей старшого дошкільного віку із загальним недорозвитком мовлення ІІІ рівня. У статті розглянуто особливості формування умінь та навичок реплікації діалогічних єдностей у дітей старшого дошкільного віку із загальним недорозвитком мовлення ІІІ рівня. Показані результати експериментальної роботи з виявлення актуального рівня сформованості умінь та навичок реплікації діалогічних єдностей у дітей старшого дошкільного віку, порівняно їх з рівнем сформованості у дітей із нормотиповим розвитком. Визначені критерії, показники та рівні для дослідження рівня сформованості реплікації діалогічних єдностей.

Ключові слова: реплікація діалогічних єдностей, діти із загальним недорозвитком мовлення, рівні сформованості, критерії, показники, діти старшого дошкільного віку.

Iryna Sereda

*Candidate of pedagogical sciences, associate professor of
Special Education Department,
Mykolaiv V. O. Sykhomlynskyi National University
Mykolaiv, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0001-6771-4196>*

Victoria Kyslychenko

*Candidate of pedagogical sciences, associate professor of
Special Education Department,
Mykolaiv V. O. Sykhomlynskyi National University
Mykolaiv, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0002-0186-5511>*

Anastasiia Myrokhina

*Master's student, 667 group,
Mykolaiv V. O. Sykhomlynskyi National University
Mykolaiv, Ukraine*

**LEVELS OF FORMATION OF SKILLS AND SKILLS OF
REPLICATION OF DIALOGICAL UNITS IN CHILDREN OF
OLDER PRESCHOOL AGE WITH GENERAL IMPAIRMENT OF
SPEECH LEVEL III**

Abstract. The purpose of the article is to determine the levels of formation of abilities and skills of replication of dialogic units in children of older preschool age with general underdevelopment of level III speech. The article examines the peculiarities of the formation of abilities and skills of replication of dialogic units in children of older preschool age with general underdevelopment of speech of the III level. The results of experimental work on identifying the current level of formation of abilities and skills of replication of dialogic units in children of older preschool age are shown, compared with the level of formation in children with normotypical development. The criteria, indicators and levels for researching the level of formation of the replication of dialogic units are defined.

Keywords: replication of dialogic units, children with general underdevelopment of speech, levels of formation, criteria, indicators, children of older preschool age.

Постановка проблеми. Відповідно до вимог системи дошкільної освіти в Україні мовленнєвий розвиток є одним із провідних видів освітньої діяльності та визначає головне завдання комунікації – оволодіння мовою як засобом спілкування та культури, де саме діалог розглядається як основна форма спілкування дітей дошкільного віку.

Діалогічне мовлення поділяється на багато компонентів. Одним із них є реплікації діалогічних єдностей. Реплікація діалогічних єдностей – уміння швидко й адекватно реагувати своєю реплікою на репліку співрозмовника, а також продукувати ініціативні репліки за зразком. Діалогічне мовлення можна трактувати як взаємодію людей між собою за допомогою мовлення. У спрощеному вигляді, це чергування промовляння та слухання речень, об'єднаних однією тематикою. Діалогічне мовлення оточує дитину кожен день всюди, починаючи від народження [3, с. 25]. Тому можна сказати, що діалогічне мовлення посідає основне місце у житті дитини та потребує уваги під час формування мовленнєвої компетентності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні проблемі діалогічного мовлення в психолого-педагогічній літературі приділяється досить багато уваги. Вчені провели роботу та визначили зміст мовленнєвої, напрямки діагностичної та корекційної роботи для формування діалогічного мовлення; знання, уміння і навички, які повинна мати дитина в дошкільному віці; розкрили сутність поняття «діалогічне мовлення», його класифікацію та структуру. (А. Богуш, Л. Виготський, Н. Гавриш, В. Любашина та ін.) [1, 2, 3, 5]. Але питання реплікації діалогічних єдностей розкрито поки недостатньо.

Актуальність дослідження полягає у вирішенні проблеми розвитку умінь та навичок реплікації діалогічних єдностей у дітей старшого дошкільного віку із загальним недорозвитком мовлення.

Метою статті є визначення особливості стану сформованості умінь та навичок реплікації діалогічних єдностей у дітей старшого дошкільного віку із загальним недорозвитком мовлення на основі розробленої діагностичної методики дослідження.

Виклад основного матеріалу. Науковці вказують на те, що з кожним роком кількість дітей із порушеннями мовленнєвого розвитку, зокрема із загальним недорозвитком мовлення, збільшується. [6, с. 404] Для дітей даної категорії характерні труднощі під час використання складних речень, особливо у спонтанних умовах. Діти можуть вести діалог та відповідати на

запитання про сім'ю, знайомі об'єкти. Але зазначаються труднощі у володінні мовленнєвими навичками, виборі словесних засобів, майже відсутня ініціатива у діалозі. Часто дітям необхідні наочні або словесні підказки. Наявні паузи у мовленні. Репліки не мають цілісності й носять фрагментарний характер [7, с. 26].

Завданням дослідження було визначити рівні сформованості одного з найголовніших видів навчальної діяльності – діалогічного мовлення, а саме реплікації діалогічних єдностей.

Методику діагностики розроблено з врахуванням науково-теоретичних положень, принципів навчання та виховання, а також відповідно до віку й індивідуальних особливостей дітей дошкільного віку із ЗНМ. Усі ці особливості окреслено у психолого-педагогічній літературі. Під час розробки завдань ми користувались методичними рекомендаціями та розробками таких учених, як: А. Богуш, Н. Луцан, А. Чулкова та інших [1, 4, 8].

Методика дослідження стану сформованості умінь та навичок реплікації діалогічних єдностей у дітей старшого дошкільного віку із ЗНМ III рівня передбачала визначення критеріїв та критеріальних показників, що розкривають сутність формування реплікації діалогічних єдностей.

Перший критерій – реактивний, його показники:

- наявність реплік-стимулів у мовленні, що передбачає вміння вірно формулювати та ставити питання, використання різних мовленнєвих штампів у ситуаціях звернення до когось: привітання, знайомства, вибачення, прохання, конфлікту;

- використання діалогічних єдностей, що передбачає самостійність та послідовність під час ведення розпитувань, чіткість та повнота під час формулювання питань.

Другий критерій – операційний, його показники:

- самостійність у складанні діалогічних єдностей, що передбачає самостійність у формулюванні реплік декількох героїв;

- змістовність діалогічних єдностей, що передбачає вміння дотримуватися черговості діалогу, підтримувати тему розмови, доповнювати вислови партнера.

Кожний критеріальний показник дослідження включав декілька діагностичних завдань. Наведемо їх приклади.

Для діагностики наявності реплік-стимулів у дітей старшого дошкільного віку ми використовували вправи «Ввічливі слова» та «Спостереження». Під час вправи «Ввічливі слова» дітям пропонувалося описати свою поведінку у різних ситуаціях спілкування. Дорослий наводив ситуацію. Діти описували свою поведінку у наведених ситуаціях. Увага

зверталася на ініціативність та уміння використовувати мовний етикет. Під час «Спостереження» ми провели педагогічний нагляд. Дітям дано завдання з використанням продуктивної діяльності, а саме конструювання з конструктора Лего. Ми спостерігали за діалогом дітей, більше за наявністю реплік-стимулів. Як діти розпочинають діалог, як продовжують, чи виявляють ініціативу.

Для діагностики умінь використовувати діалогічні єдності було використано завдання «Відгадайка» та «Моя улюблена іграшка». Під час виконання першого діагностичного завдання дітям пропонувалося визначити задуману вихователем тварину з числа зображених на картинках: лисиця, вовк, ведмідь, заєць тощо. Відгадування здійснювалося шляхом питань. Але спочатку дорослий надає приклади питань: Тварина дика чи домашня? Де живе? Чим харчується? тощо. Під час виконання другого діагностичного завдання "Моя улюблена іграшка» дітям пропонувалося намалювати їх улюблену іграшку та відповісти на питання за малюнком.

Щоб перевірити самостійність у складання діалогічних єдностей використовувалися завдання «Телефонна розмова» та «Рукавичка». Під час проведення завдання «Телефонна розмова» дітям пропонувалося поговорити по телефону. Репліки-стимули вимовляв дорослий, репліки-реакції – дитина. Після кожної репліки дитині давалася можливість самому відновити бесіду, але якщо цього не відбувалося, дорослий переходив до наступної репліки. У другому діагностичному завданні діти працювали в парах. У кожній дитини є паперова рукавичка. Інструкція була така: «Перед вами білі рукавички та олівці. Рукавички треба прикрасити, але так, щоб вийшла пара. Малюнок може бути будь-який, але спочатку варто домовитися між собою, щоб рукавички вийшли однакові».

Для визначення умінь змістовно складати діалогічні єдності ми обрали такі завдання: «Про що говорять зайчики?» та «Створи і розкажи». У першому завданні дітям пропонувалося по картинці, на якій зображені два зайця, що розмовляють, придумати, про що вони говорять. А у другому діагностичному завданні діти мали створити свою картинку (малюнок, аплікація, тощо), а потім розповісти, що зображено. Розповідь тривала у формі діалогу с дорослим або однолітком.

Для визначення рівня сформованості умінь і навичок реплікації діалогічних єдностей у дітей старшого дошкільного віку із ЗНМ III рівня ми обрали таку рівневу оцінну шкалу: 3 бали – високий рівень сформованості; 2 бали – достатній рівень сформованості; 1 бал – середній рівень сформованості; 0 балів – низький рівень сформованості.

Аналіз результатів за першим та другим критеріями дослідження свідчить про те, що діти із ЗНМ III рівня мають недостатній рівень умінь та навичок реплікації діалогічних єдностей.

За показниками першого показника реактивного критерію визначено, що вихованці групи із загальним недорозвитком мовлення використовують етикетні слова у добре відомих ситуаціях, як-от, вітання, прощання, прохання, подяка. При цьому в мові дошкільників із ЗНМ спостерігаються помилки, часто ними використовується для відповідей непряма мова. У дітей із нормотиповим розвитком мовлення грубих помилок не спостерігалось. Лише іноді траплялися незначні помилки, через неухважність та поспіх під час відповіді.

Аналізуючи результати другого показника реактивного критерію, можемо констатувати: меншість дітей із ЗНМ здатні поставити кілька питань дорослому або однолітку, але логічний зв'язок між реченнями відсутній, також діти часто відволікаються і втрачають інтерес до запропонованого завдання. Друга частина дітей не здатна формулювати питання, але може відповісти односкладно. На відміну від дітей із ЗНМ, діти із нормотиповим розвитком іноді допускали помилки під час формування запитань чи відповідей, проте ці помилки були не суттєвими.

Відповідно до результатів першого показника реактивного критерію група дітей із загальним недорозвитком мовлення має такі результати: для дітей із високим та достатнім рівнем розвитку самостійного складання діалогічних єдностей характерно використання реплік-стимулів та реплік-реакцій приблизно в рівній мірі, достатня кількість реплік, загалом. Також характерні й помилки. Для дітей із середнім та низьким рівнем досліджуваного параметра властива мала кількість реплік, повна відмова від реплік-стимулів на користь рідкісних реплік-реакцій. Діти з нормою мовного розвитку використовують достатню кількість реплік, застосовують їх різноманітно, тобто, і репліки-стимули, і репліки-реакції. Незначна кількість мовних помилок, яку роблять ці діти, загалом, не знижує достатнього рівня розвитку показника, що вивчається.

Досліджуючи другий показник операційного критерію, ми зафіксували такі результати: більшість половини групи дітей із ЗНМ втрачають зміст діалогу, перескакують з однієї теми на іншу. Іноді діти взагалі розмовляють на різні теми. На відміну від них, діти із нормотиповим розвитком мовлення майже не мають складнощів з питально-відповідальною формою діалогу. Проте діти нерідко роблять помилки чи неточності, поспішаючи з відповіддю чи відволікаючись від виконання завдання.

За результатами дослідження було визначено рівні сформованості умінь та навичок реплікації діалогічних єдностей у дітей старшого дошкільного віку із ЗНМ III рівня та їх особливості (табл. 1.1). Високий рівень констатовано у 56,3% дітей із нормою мовленнєвого розвитку та 10,4% дітей із ЗНМ III рівня. На достатній рівень вийшло 29,2% дітей із нормою та 10,4% дітей із ЗНМ III

рівня. Середній рівень показали 12,5% дітей із нормою та 31,2% дітей із ЗНМ III рівня. На низький рівень вийшло 2,1% дітей із нормою та 47,8% дітей із ЗНМ III рівня. Результати нашого дослідження вказують на те, що діти із ЗНМ III рівня мають переважно низький рівень стану сформованості умінь та навичок реплікації діалогічних єдностей, на відміну від дітей того ж віку із нормою мовленнєвого розвитку, які мають високий рівень розвитку умінь та навичок реплікації діалогічних єдностей.

Таблиця 1.1

Кількісні результати діагностики рівнів сформованості реплікації діалогічних єдностей

Рівень	Кількість дітей, що виконали завдання (%)			
	Високий	Достатній	Середній	Низький
Діти із ЗНМ	10,4%	10,4%	31,2%	47,8%
Діти з N	56,3%	29,2%	12,5%	2,1%

Висновки. Згідно якісного і кількісного аналізу, проведеного в ході дослідження, було визначено, що загалом діти із загальним недорозвитком мовлення більшою мірою відчують труднощі під час формулювання запитань. Часто відсутній логічний зв'язок між репліками. Відповіді на питання даються дітям із ЗНМ легше, але часто вони односкладні, використовується непряма мова. Багато помилок робиться через неухважність або швидко втомлюваність та втрату інтересу.

Під час дослідження ми визначили, що діти з високим рівнем сформованості реплікації діалогічних єдностей активні у спілкуванні, охоче вступають у контакт, самостійно можуть обрати тему діалогу. У них наявні як репліки-стимули, так і репліки-реакції. Діалоги проходять у швидкому темпі, без тривалих зупинок та допомоги, мають складну структуру, складаються з 4-6 діалогічних єдностей. Діалоги, як правило, змістовні, мають логічний зв'язок. Діти ведуть діалоги як з дорослими, так і з однолітками самостійно, допомоги не потребують.

Діти, що мають достатній рівень також вступають у контакт, беруть участь у спілкуванні, але вже не так активно, перші ініціативи не проявляють. Темп діалогу уповільнюється паузами. Частіше наявні репліки-реакції, а не репліки-стимули. Здатні поставити декілька запитань, але часто логічний зв'язок між ними відсутній. Спостерігаємо діалоги, що складаються з

1-3 діалогічних єдностей. Репліки використовуються прості, часто однослівні. Діалоги малозмістовні, іноді діти потребують допомоги дорослого.

Дітей з середнім рівнем сформованості реплікації діалогічних єдностей часто не беруть участь у спілкуванні, відають перевагу індивідуальній ігровій діяльності. Погано виражають свої думки. Під час діалогу часто відволікаються, втрачають інтерес, не слухають. Репліки-стимули майже відсутні, репліки-реакції короткі, однослівні, однотипні. Відповідати на питання здатні, але формулювати їх – ні. Самі розпочинати діалог не можуть, для початку потребують допомоги. Можуть відповісти кількома репліками, але часто вони не відносяться до змісту розмови.

У дітей з низьким рівнем спостерігається відмова від виконання завдань. Репліки-стимули взагалі відсутні. Репліки-реакції можна почути рідко, часто вони не відповідають змісту запитання. Не можуть реалізувати поставлене перед ними завдання.

Проблема дослідження рівнів сформованості умінь та навичок реплікації діалогічних єдностей у дітей старшого дошкільного віку із ЗНМ III рівня не вичерпується результатами проведеного дослідження та потребує подальшого вивчення.

Література:

1. Богуш А. М. Мовленнєвий розвиток дітей від народження до 7 років. К. : Вид. дім «Слово», 2004. 376 с.
2. Выготский Л. С. Мышление и речь. Собрание сочинений. М., 1982. Т.2. 351 с.
3. Гавриш Н. Г. Розвиток зв'язного мовлення дошкільнят : навч.-метод. посіб. К. : Вид. дім «Шкіл, світ», 2006. 119 с.
4. Луцан Н. І. Теорія і практика розвитку зв'язного мовлення дітей дошкільного віку в мовленнєво-ігровій діяльності : дис. д-ра пед. Наук : 13.00.02. О., 2006. 473 с.
5. Любашина, В. В. Формування діалогічних умінь у дітей старшого дошкільного віку в іграх за сюжетами художніх творів : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02. Ялта, 2006. 243 с.
6. Тищенко В. В. Патогенез загального недорозвитку мовлення нез'ясованої етіології: психолінгвістичний аналіз проблеми. *Науковий часопис*. Корекційна педагогіка. 2016.
7. Трофименко Л.І. Корекційне навчання з розвитку мовлення дітей старшого дошкільного віку із ЗНМ : програмно-методичний комплекс. Київ : ПП «Актуальна освіта», 2013. 108 с.
8. Чулкова, А. В. Методика навчання діалогічного мовлення дітей дошкільного віку : дис. канд. пед. Наук : 13.00.02. Одеса, 1994. 145 с.

References:

1. Bohush, A.M. (2004). *Movlenniievi rozvytok ditei vid narodzhennia do 7 rokiv. [Speech development of children from birth to 7 years]*. Kyiv: Vyd. dim «Slovo» [in Ukrainian].
2. Vyigotskiy, L.S. (1982). *Myishlenie i rech. Sbranie sochineniy [Thinking and speech. Collected composed]*. (Vols. 2). Moscow: Pedagogika [in Russia].

3. Havrysh, N.H. (2006). *Rozvytok zviaznoho movlennia doshkilniat [Development of coherent speech of preschoolers]*. Kyiv: Vyd. dim «Shkil, svit» [in Ukrainian].
4. Lutsan, N.I. (2006). *Teoriia i praktyka rozvytku zviaznoho movlennia ditei doshkilnoho viku v movlennievo-ihrovii diialnosti [Theory and practice of the development of coherent speech of preschool children in speech and game activities]*. [in Ukrainian].
5. Liubashyna, V.V. (2006). *Formuvannia dialohichnykh umin u ditei starshoho doshkilnoho viku v ihrakh za siuzhetamy khudozhnykh tvoriv [Formation of dialogic skills in children of older preschool age in games based on the plots of artistic works]*. Yalta [in Ukrainian].
6. Tyshchenko V.V. (2016). *Patohenez zahalnoho nedorozvytku movlennia nezasovanoi etiologii: psyholingvistychnyi analiz problem [Pathogenesis of general underdevelopment of speech of unknown etiology: a psycholinguistic analysis of the problem]*. Naukovyi chasopys. Korektsiina pedahohika [in Ukrainian].
7. Trofymenko, L.I. (2013). *Korektsiine navchannia z rozvytku movlennia ditei starshoho doshkilnoho viku iz ZNM: prohramno-metodychnyi kompleks [Remedial training on the development of speech of older preschool children with SEN]*. Kyiv: PP «Aktualna osvita» [in Ukrainian].
8. Chulkova, A.V. (1994). *Metodyka navchannia dialohichnoho movlennia ditei doshkilnoho viku [Methods of teaching dialogic speech of preschool children]*. Odessa [in Ukrainian].

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11\(18\)-226-234](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11(18)-226-234)

Лариса Сєрих

*кандидат педагогічних наук, доцент,
завідувачка кафедри теорії і методики змісту освіти,
Комунальний заклад Сумський обласний інститут післядипломної
педагогічної освіти,
м. Суми, Україна,
<https://orcid.org/0000-0001-5290-8596>*

РЕАЛІЗАЦІЯ КОМПЕТЕНТНІСНОГО ПІДХОДУ В ЕСТЕТИЧНОМУ ВИХОВАННІ ПІДЛІТКІВ У КОНТЕКСТІ ВЗАЄМОДІЇ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ТА ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

Анотація. Відповідно до концепції «Нова українська школа» заклади загальної середньої та позашкільної освіти змінили маркери роботи з естетичного виховання з підлітками означених закладів. Ця тенденція цивілізованого світу пов'язана з впровадження у педагогічну практику компетентнісно орієнтованої освіти, яка сприяє набуттю здобувачами освіти компетентностей, необхідних у житті.

Традиційно мета навчально-виховного процесу визначалася набором знань, умінь, навичок, якими повинен оволодіти випускник закладу загальної середньої або позашкільної освіти. Сьогодні такий підхід виявляється недостатнім. Наукові розвідки свідчать, що в сучасних умовах формування знань, умінь і навичок не є головною метою освіти, бо для людини надзвичайно важлива не стільки енциклопедична освіченість, скільки здатність застосовувати здобуті узагальнені знання та вміння для вирішення конкретних ситуацій і проблем, які виникають в реальній діяльності. Соціуму нині потрібні особистості, готові до залучення в подальшу життєдіяльність. Тому компетентнісний підхід дає змогу з'ясувати, визначити рівень оволодіння випускником компетенціями, тим, що він може робити, яким способом діяльності опанував.

Компетентнісний підхід у цьому сенсі означає переорієнтацію домінуючої освітньої парадигми з переважною трансляцією знань, формування навичок на створення умов для оволодіння комплексом ключових компетенцій, що характеризують потенціал особистості.

Наукове поняття «компетентність» досить широке. До нього відносять навчальні здібності, знання та навички, моральні, естетичні цінності, ставлення. Компетентний (від лат. *competent* – належний, відповідний – досвідчений у певній галузі), якому притаманні компетентність, поінформованість, обізнаність, авторитетність тощо.

Науковці за структурою поняття компетентності вичленяють предметно-знаннєву або ключову, організаційну, технологічну, екологічну, правову, політичну, культурологічну, мистецьку, соціальну, економічну компетентність, а також компетентність у сфері комунікативної діяльності та у сфері особистого і повсякденного життя людини. На нашу думку, усі компетентності так чи інакше впливають на естетичне виховання підлітків і можуть бути реалізовані у взаємодії закладів загальної середньої та позашкільної освіти.

Ключові слова: естетичне виховання, підлітки, взаємодія, заклади загальної середньої та позашкільної освіти, компетентнісний підхід.

Larisa Sierykh

*Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at
the Department of Theory and Methods of Educational Content
Sumy Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education,
Sumy, Ukraine*

<https://orcid.org/0000-0001-5290-8596>

IMPLEMENTATION OF THE COMPETENT APPROACH IN THE AESTHETIC EDUCATION OF TEENAGERS IN THE CONTEXT OF THE INTERACTION OF GENERAL SECONDARY AND OUT-OF- SCHOOL EDUCATION INSTITUTIONS

Abstract. In accordance with the «New Ukrainian School» concept, institutions of general secondary and out-of-school education have changed the markers of work on aesthetic education with teenagers of these institutions. This trend of the civilized world is connected with the introduction of competence-oriented education into pedagogical practice, which contributes to the acquisition by students of education of the competencies necessary in life.

Traditionally, the goal of the educational process was determined by a set of knowledge, skills, and abilities that a graduate of a general secondary or extracurricular education institution should master. Today, this approach is insufficient. Scientific intelligence shows that in modern conditions the formation of

knowledge, abilities and skills is not the main goal of education, because for a person it is not so much encyclopedic education as the ability to apply the acquired generalized knowledge and skills to solve specific situations and problems that arise in real life that is extremely important for a person. Society now needs individuals who are ready to be involved in further life activities. Therefore, the competence approach makes it possible to find out and determine the level of the graduate's mastery of competencies, what he can do, what method of activity he has mastered.

The competence approach in this sense means the reorientation of the dominant educational paradigm with the predominant transfer of knowledge, the formation of skills to create conditions for mastering a complex of key competencies characterizing the potential of an individual.

The scientific concept of «competence» is quite broad. It includes learning abilities, knowledge and skills, moral and aesthetic values, attitudes. Competent (from the Latin competent – appropriate, appropriate – experienced in a certain field), which is characterized by competence, awareness, knowledge, authority, etc.

According to the structure of the concept of competence, scientists distinguish subject-knowledge or key, organizational, technological, ecological, legal, political, cultural, artistic, social, economic competence, as well as competence in the sphere of communicative activity and in the sphere of personal and everyday human life. In our opinion, all competencies in one way or another affect the aesthetic education of teenagers and can be implemented in the interaction of institutions of general secondary and extracurricular education.

Keywords: aesthetic education, teenagers, interaction, institutions of general secondary and extracurricular education, competence approach.

Постановка проблеми. Нині одним із завдань освіти є формування не лише цілісної системи універсальних знань, умінь, навичок, але також надання вихованцеві досвіду самостійної діяльності й особистої відповідальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теорія компетентнісного підходу в освіті розроблялася і була представлена в працях зарубіжних учених Р. Бадера, І. Зимня, Д. Мертенса, Б. Оскарсона, А. Хуторський, А. Шелтена та інші. Українські перспективи компетентнісного підходу в сучасній освіті, практичну реалізацію компетентнісного підходу, формування компетентностей особистості розкрили у своїх роботах вчені І. Бех, Н. Бібік, О. Биковська, Л. Ващенко, І. Єрмаков, В. Вербицький, О. Локшина, О. Кононко, О. Овчарук, О. Пометун, О. Савченко та інші.

В естетичному вихованні ключові культурні та мистецькі компетентності, що забезпечується естетичним вихованням в контексті

взаємодії закладів загальної середньої та позашкільної освіти розглядають науковці О. Комаровська, Л. Масол, М. Семко, Л. Серих, В. Чуркіна та інші.

Різні аспекти розроблення та реалізації компетентнісного підходу в освіті висвітлені в наукових публікаціях А. Андреева, В. Болотова, О. Лебедева, О. Локшиної, Г. Селевка, Дж. Равена, А. Тряпціної, Р. Уайта, С. Шишова та інших.

Мета статті – усвідомити й дослідити можливості реалізації компетентнісного підходу в естетичному вихованні підлітків у контексті взаємодії закладів загальної середньої та позашкільної освіти.

Виклад основного матеріалу. Компетентнісний підхід згідно з впровадженням Нової української школи представлений в науці як своєрідна відповідь на проблемну ситуацію в освіті, що виникла внаслідок суперечності між необхідністю забезпечити сучасну якість освіти, з одного боку, з іншого – невідповідністю багатьох педагогів, учителів закладів загальної середньої освіти, керівників гуртків закладів позашкільної освіти, колективів освітніх установ вирішувати такі завдання традиційними, кількісними, і переважно екстенсивними шляхами, за рахунок подальшого збільшення часу навчання, а також обсягу інформації, потрібної для засвоєння здобувачеві освіти.

На думку дослідниці О. Кононко, компетентність не означає лише доступну вікову поінформованість дитини в широкому колі життєвих проблем. Вона передбачає цілий комплекс характеристик: розвинений чуттєвий досвід; навички практичного життя; розвинені потреби, здібності, звички; набір базових особистих властивостей, які гарантують дитині пристосованість до життя; вміння орієнтуватись у змінних умовах, знаходити оптимальні засоби реалізації свого особистісного потенціалу [4].

Теоретичним концептом компетентнісного підходу до освіти і виховання дітей та учнівської молоді у закладах позашкільної освіти є врахування того, що саме ці заклади, як ніякі інші в освітній системі держави, з одного боку, забезпечують рівні стартові можливості для кожної

дитини не лише у навчанні, але й у вихованні та розвитку, а з іншого – реалізацію кожною дитиною своїх потенційних можливостей, творчих здібностей, інтересів і потреб. Відповідно до концептуального положення академіка І. Беха, недоцільним є ототожнення навчальних здібностей, знань і умінь з компетентностями. Компетентність він трактує як досвідченість суб'єкта у певній життєвій сфері. Змістовий наголос робиться на досвідченості, а не на обізнаності чи поінформованості суб'єкта у певній галузі. Розкриваючи структуру досвідченості, І. Бех виділяє два рівні сформованості компетентності особистості: вищий і нижчий [1].

За стихійного способу формування досвідченості учень на певному етапі вікового розвитку шляхом проб і помилок, або ж за допомогою

механізму наслідування, оволодіває рядом різноманітних практичних способів дій (комунікативних, соціальних, предметно-перетворювальних тощо). Вони забезпечують його функціонування насамперед у найближчому соціальному оточенні, а далі й у ширшому просторі. Як зазначає І. Бех, компетентнісний підхід в сучасній освіті повинен забезпечити вищий рівень компетентності учнів. Учений наголошує, що цей рівень репрезентується сформованістю у суб'єкта поняття «компетентність» як єдності, в якій науково орієнтовна основа дії визначає логіку її практичного виконання, що полягає в інтелектуально-моральній саморегуляції, спрямованій на ефективне вирішення суб'єктом певних життєвих проблем. Компетентність вищого рівня як відповідне уміння спонукається мотиваційною основою, складниками якої є провідний мотив – прагнення до самоствердження та широкі соціальні мотиви. Принциповим моментом компетентності вищого рівня є його безпосередня залежність від якості навчальних здобутків, які повинні трансформуватися у систему компетентностей суб'єкта. Лише власні теоретичні надбання, стверджує І. Бех, мають достатній потенціал для такої компетентності. Отже, тільки педагогіка розвитку може забезпечити розвиток в учня компетентності вищого рівня [1]. Це цілком стосується і естетичного виховання підлітків закладів загальної середньої та позашкільної освіти у контексті взаємодії.

На основі такого підходу виокремлено і теоретично обґрунтовано три групи ключових соціальних компетентностей:

– характеристика особистості, в якій визначальним критерієм є відповідність і спрямованість діяльності на формування гуманістичного потенціалу зростаючої особистості;

– характеристика, що передбачає наявність сформованих спеціальних знань, умінь і практичних навичок не тільки у конкретній діяльності, але й у тих напрямках навчально-пізнавальної, пошукової, дослідницької і конструкторської діяльності та конкретної суспільно корисної, масової чи природоохоронної роботи дітей та учнівської молоді, що їй безпосередньо не стосуються;

– уміння встановлювати адекватні міжособистісні та конвенціональні стосунки у різних ситуаціях спілкування. На наш погляд, поняття соціальної компетентності в такому випадку, набуває ще одного не менш важливого значення: його частиною обов'язково має бути *соціокультурна ідентифікація*. Таким чином, соціальна компетентність є однією з ключових компетентностей особистості, оскільки діти й учнівська молодь мають бути здатними усвідомлено діяти, враховуючи власні уявлення про суспільний обов'язок та власну свободу, приймати самостійно рішення, брати на себе відповідальність, серйозно ставитися до власних громадянських прав та

обов'язків, глибоко усвідомлювати, що від її дій залежить як власне життя, так і доля близьких людей, народу і держави.

Зокрема, за нашим переконанням і результатами аналізу педагогічної практики, провідними є психолого-педагогічні чинники, оскільки саме вони детермінують процеси формування, а надалі – розвиток базових компетентностей творчої активності вихованців закладів освіти. І насамперед через активізацію мотиваційно-потребової сфери особистості (емоційні реакції, переживання, оцінювання, зацікавленість, інтерес, потреби, мотиви, спрямованість, переконання), тобто формування творчої активності особистості уже слід розглядати через феномен самопізнання, самовиховання, самореалізації на основі сформованих і засвоєних знань, творчих умінь і навичок, певної системи ціннісних орієнтацій і ставлень до об'єктів і суб'єктів навколишнього світу.

Враховуючи останнє, можемо констатувати, що саме завдяки цьому чиннику через розвиток усіх провідних рис характеру особистості найбільш ефективно і цілеспрямовано формується її творча активність. Дотична і дуже близька за змістом пропонується естетична компетентність, яка досягається системою естетичного виховання.

Для виокремлення комплексу компетентностей особистості як суб'єкта естетичного виховання у процесі взаємодії закладів загальної середньої та позашкільної освіти, звернемось до наукових праць, у яких трактується сутність поняття «компетентність», проте є доцільним не лише в науковому, а й прикладному аспекті [9; 10].

У сучасних дослідженнях цей феномен тлумачиться як:

–сукупність знань, умінь, необхідних для ефективної професійної діяльності: уміння аналізувати, передбачати наслідки професійної діяльності, використовувати інформацію [3];

–характеризують багатоаспектність знань, їх різноманітність, артикульованість, гнучкість, швидкість актуалізації, категоріальний характер, можливість використання в різноманітних ситуаціях, оволодіння процедурними знаннями, наявність інформації про власне знання;

–загальні, ключові або базові вміння, ключові кваліфікації (у Рекомендаціях Європейського Парламенту та Ради Європи) і визначено поняття «компетентність» як здатність успішно задовольняти індивідуальні й соціальні потреби, діяти й виконувати поставлені завдання [8];

–семантично первинною категорією й представляє собою їх сукупність, систему, певні знання [6];

–здатність керуватися набутими художніми знаннями та вміннями, готовність використовувати отриманий досвід у самостійній діяльності згідно

з універсальними загальнолюдськими естетичними цінностями та власними духовно – світоглядними позиціями [5];

–автономна дія, інтерактивне використання засобів, уміння функціонувати в соціально гетерогенних групах [7];

–здатність особистості до ситуативної діяльності, коли набуті знання, навички, досвід і цінності актуалізуються в умінні приймати рішення і виконувати адекватні дії, усвідомлюючи їх наслідки; здатність застосовувати знання й досвід у життєвих ситуаціях, керуючись пріоритетністю цінностей;

–здатність самостійно вирішувати завдання, пов'язані з художнім сприйняттям та інтерпретацією творів мистецтва різних видів та жанрів та мистецтвом в різноманітних проявах художньої діяльності [9].

Таким чином компетентнісний підхід у позашкільній освіті – це підхід, що ґрунтується на застосуванні в меті, завданнях, змісті, формах та методах позашкільної освіти базових компетентностей особистості. Це стосується і естетичного виховання підлітків закладів загальної середньої та позашкільної освіти. Упровадження компетентнісного підходу, на думку В. Вербицького, посилює відповідальність педагогів закладів позашкільної освіти і висуває перед ними низку вимог, головною з яких є створення психолого-педагогічних умов, за яких вихованці можуть вільно реалізуватися, розкривати свої здібності й можливості [2].

Отже, поняття «компетентність педагога» вчені трактують через: здатність, готовність, знання; знання, вміння, навички, інтегративне особистісне утворення, характеристика, властивість [4], а також – багатофакторне явище, систему, результат, освітній феномен.

Дослідивши різноманітність поглядів науковців на зміст терміну «компетентність», зауважимо, що компетентність базується на комплексі знань, умінь, навичок, цінностей, ставлень та набутого досвіду, які дозволяють особистості ефективно діяти у різних сферах життя [9; 10].

Висновки. Завершуючи, відзначимо, що застосування компетентнісного підходу в естетичному вихованні підлітків спрямоване на реалізацію системи ідей, принципів, способів, форм, методів і механізмів взаємодії закладів загальної середньої та позашкільної освіти, яка забезпечує становлення і розвиток здатності підлітка-суб'єкта обирати творчу, естетичну та інші напрями діяльності для власного розвитку й саморозвитку.

Література:

1. Бех І. Д. Теоретико-прикладний сенс компетентнісного підходу у педагогіці / І. Д. Бех // Виховання і культура. – 2009. – №12 (17,18). – С. 5–7.
2. Вербицкий А. А. Компетентностный подход и теория контекстного обучения: материалы к четвертому заседанию методологического семинара 16.11.2004 г. – Москва: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. – 84 с.

3. Гончаренко С. У. Український педагогічний енциклопедичний словник. Вид. 2-ге. Рівне: Волинські береги, 2011. 552 с.
4. Кононко О. Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора психол. наук : спец. 19.00.07 / О. Л. Кононко. – К, 2001. – 37 с.
5. Навчальна програма «Мистецтво» для 5-9 класів. (розробн.: Л. Масол та ін.). URL:http://mon.gov.ua/ua/activity/education/56/692/educational_programs
6. *Особистісно-професійна компетентність педагога: теорія і практика*: Зб. матер. IV Всеукр. наук.-метод. конф. (27.02.20) / заг. ред. Л. В. Серих. Суми: Ніко, 2020. 364 с.
7. Пометун О. І. Дискусія українських педагогів навколо питань запровадження компетентнісного підходу в українській освіті. *Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: Б-ка ОП / заг. ред. О. В. Овчарук. Київ: «К.І.С.»*, 2004. С. 66–72.
8. Рекомендації Європейського Парламенту та Ради Європи щодо формування ключових компетентностей освіти впродовж життя. 2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/https://eur-lex.europa.eu/legal-content/>
9. Серих Л. В. Модернізація освітнього процесу післядипломної освіти: компетентнісний підхід. *Особистісно-професійна компетентність педагога: теорія і практика*: Зб. матер. III Всеукр. наук.-метод. практ. конф. (20 лютого 2019 р.) / за заг. ред. Л. В. Серих. Суми: НІКО, 2019. С. 301–305.
10. Серих, Л. В. (2020). Компетентнісний підхід у взаємодії закладів загальної середньої та позашкільної освіти в естетичному вихованні підлітків. *Соціально-психологічні аспекти розвитку особистісно-професійної компетентності педагога в умовах інноваційних змін*. Зб. матер. II Всеукр. наук.-практ. форуму. Суми, 07-13 грудня. 2020. 1 (134–137). Суми: НВВ КЗ СОІППО. 176 с. (0,25 авт. ум. др. арк.)

References:

1. Bekh, I.D. (2009). Teoretyko-prykladnyy sens kompetentnisnoho pidkходу u pedahohitsi [Theoretical and practical sense of competence in teaching]. *Vykhovannya i kul'tura – Education and culture*, 12 (17,18), 5-7 [in Ukrainian].
2. Verbytskyy, A.A. (2004). Kompetentnostnyy podkhod y teoryya kontekstnoho obuchenyya :materyaly k chetvertomu zasedanyyu metodolohycheskoho semynara, 16.11.2004 h [Competence approach and theory of contextual learning: materials for the fourth meeting of the methodological seminar]. Moscow: Research Center for Problems of the Quality of Specialist Training [in Rosiya].
3. Honcharenko, S.U. (2011). *Ukrayins'kyy pedahohichnyy entsyklopedychnyy slovnyk [Ukrainian pedagogical encyclopedic dictionary]*. Rivne: Volyns'ki berehy [in Ukrainian].
4. Kononko, O.L. Psykholohichni osnovy osobystisnoho stanovlennya doshkil'nyka [Psychological foundations of the personal development of a preschooler]. *Extended abstract of doktora psykhol. nauk*. Kyiv [in Ukrainian].
5. Masol, L. (2019). *Navchal'na prohrama «Mystetstvo» dlya 5-9 klasiv. [Curriculum "Art" for grades 5-9]*. URL:http://mon.gov.ua/ua/activity/education/56/692/educational_programs [in Ukrainian].
6. Sierykh, L.V. (2020). *Osobystisno-profesiynna kompetentnist' pedahoha: teoriya i praktyka: [Personal and professional competence of the teacher: theory and practice]*: Zb. mater. IV Vseukr. nauk.-metod. konf. (27.02.20). Sumy: Niko [in Ukrainian].
7. Pometun, O. I. Ovcharuk, O.V. (2004). *Dyskusiya ukrayins'kykh pedahohiv navkolo pytan' zaprovadzhennya kompetentnisnoho pidkходу v ukrayins'kiy osviti [Discussion of Ukrainian teachers on the issue of introducing the competence approach in Ukrainian education]*.

Kompetentnisnyy pidkhid u suchasniy osviti: svitovyy dosvid ta ukrayins'ki perspektyvy – Competency approach in modern education: world experience and Ukrainian perspectives. . Kyiv: «K.I.S.».. [in Ukrainian].

8. Rekomendatsiyi Yevropeys'koho Parlamentu ta Rady Yevropy shchodo formuvannya klyuchovykh kompetentnostey osvity vprodovzh zhyttya. [Recommendations of the European Parliament and the Council of Europe regarding the formation of key competences of lifelong education]. (2019). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/https://eur-lex.europa.eu/legal-content/> [in Ukrainian].

9. Sierykh, L. V. (2019). Modernizatsiya osvith'oho protsesu pislyadyplomnoyi osvity: kompetentnisnyy pidkhid. [Modernization of the educational process of postgraduate education: competence approach]. *Osobystisno-profesiyna kompetentnist' pedahoha: teoriya i praktyka – Personal and professional competence of the teacher: theory and practice*. Sumy: Niko [in Ukrainian].

10. Sierykh, L. V. (2020). Kompetentnisnyy pidkhid u vzayemodiyi zakladiv zahal'noyi seredn'oyi ta pozashkil'noyi osvity v estetychnomu vykhovanni pidlitkiv. [A competent approach in the interaction of institutions of general secondary and extracurricular education in the aesthetic education of teenagers]. *Sotsial'no-psykholohichni aspekty rozvytku osobystisno-profesiynoyi kompetentnosti pedahoha v umovakh innovatsiynykh zmin – Socio-psychological aspects of the development of a teacher's personal and professional competence in the conditions of innovative changes*. Sumy: KZ SOIPPO [in Ukrainian].

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11\(18\)-235-247](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11(18)-235-247)

Оксана Солтис

*здобувачка третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти
спеціальності 011 «Освітні, педагогічні науки»,
Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія
ім. Тараса Шевченка,
м. Кременець, Україна,
<https://orcid.org/0000-0002-3864-654X>*

**ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ
АВТОРСЬКОЇ ТЕХНОЛОГІЇ М. М. ЄФИМЕНКА ТА
ТРАДИЦІЙНОЇ ТЕХНОЛОГІЇ
Е. С. ВІЛЬЧКОВСЬКОГО**

Анотація: У статті розглянуто наукові літературні джерела фізкультурно-оздоровчої роботи в закладах дошкільної освіти за технологією Е. С. Вільчковського та за авторською технологією М. М. Єфименка. Проаналізовано загальні принципи, засоби та методи, які характеризують специфіку та особливості технології М. М. Єфименка поряд із традиційною технологією фізичного виховання дітей дошкільного віку Е. С. Вільчковського. Зроблено висновок про те, що використання альтернативної технології є природним, здоров'язберігальним, що особливо важливо в існуючій сьогодні ситуації, коли 65-85% дошкільників мають ті або інші відхилення у розвитку та стану здоров'я. Системне використання тотального ігрового методу, театралізації фізичного виховання, перетворення звичайної фізкультури на фізкультурну казку сприяє значному підвищенню мотивації у дошкільників рухово-ігрової діяльності та вельми ефективно стимулює всебічний розвиток особистості.

Ключові слова: принципи, методи, форми, фізичне виховання, технологія фізичного виховання М. М. Єфименко, технологія фізичного виховання Е. С. Вільчковського.

Oksana Soltys

*Student of the third (educational and scientific) level of higher education,
specialty 011 "Educational, Pedagogical Sciences" graduate student, Kremenets
Regional Humanitarian and Pedagogical Academy named after Taras Shevchenko,
Kremenets, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-3864-654X>*

COMPARATIVE ASPECT OF THE METHODOLOGICAL APPROACHES OF THE AUTHOR TECHNOLOGY OF N. N. EFIMENKO AND THE TRADITIONAL TECHNOLOGY OF E. S. VILCKOVSKY

Abstract. The article considers theoretical and pedagogical literary sources of Physical Culture and recreation work in preschool institutions using the technology of E. S. Vilchkovsky and the author's technology of N. N. Efimenko. The article analyzes the general principles, tools and methods that best characterize the cardinal difference between the technology of Nikolai Efimenko and the traditional technologies of physical education of preschool children by E. S. Vilchkovsky. It is concluded that the use of alternative technology is more natural, health-saving, which is especially important in the current situation, when 65-85% of preschoolers have certain deviations in development and health. The systematic use of the total game method, theatricalization of physical education, the transformation of ordinary physical education into a physical culture fairy tale contributes to a significant increase in motivation in preschoolers of motor and game activities and very effectively stimulates the comprehensive development of the individual.

Keywords: principles, methods, forms, physical education, technology of physical education N. N. Efimenko, technology of physical education E. S. Vilchkovsky.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку України, як європейської держави, є збереження та зміцнення здоров'я дітей та дорослих. Благополуччя та розвиток суспільства значною мірою залежить від стану здоров'я молодого покоління, що підростає. Щорічно спостерігаються помітні зміни до погіршення здоров'я дітей. За даними офіційного сайту Міністерства охорони здоров'я України кількість абсолютно здорових дітей дошкільного віку стає менше.

Сьогодні більшість дітей стають умовно прикутими до гаджетів, що в значному ступені знижує рухову активність і через те негативно впливає на їхній загальний психофізичний розвиток. Діти все більше робляться залежними від комп'ютерного світу. В такій ситуації необхідні нові підходи до організації фізкультурно-оздоровчого процесу в закладах дошкільної освіти. Педагоги, які працюють над вирішенням цієї проблеми, мають можливість користуватись традиційною та альтернативною системами фізичного виховання.

Теорія і методика фізичного виховання дітей дошкільного віку, як наукова та навчальна дисципліна, формує систему фундаментальних знань, що визначає професійну діяльність педагога в системі дошкільної освіти

«відомо з [1]». Знання з теорії і методики фізичного виховання є необхідною умовою творчого вирішення завдання фізичної культури дітей дошкільного віку в різноманітних організаційних формах «відомо з [5]».

Альтернативною до традиційної для батьків та педагогів може стати технологія М. М. Єфименка з фізичного виховання дошкільників. У дослідницькій роботі під час аналізу висвітлюються порівняльні аспекти системи фізичного виховання М. М. Єфименка та системи фізичного виховання Е. С. Вільчковського.

Інноваційний підхід забезпечення цілісності процесу професійного розвитку та формування фізкультурно-оздоровчої компетентності у майбутніх вихователів ЗДО забезпечить самостійний пошук аргументів оптимального вибору форм організації фізкультурно-оздоровчих технологій. З такою метою у Кременецькій обласній гуманітарно-педагогічній академії ім. Тараса Шевченка нами впроваджувалася програма спецкурсу «Тренінг фізкультурно-оздоровчих технологій».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз науково-методичних літературних джерел технології фізичного розвитку дітей дошкільного віку М. М. Єфименка та Е. С. Вільчковського, які домінують в українському дошкільлі протягом десятиліть. Відмінністю авторської технології від традиційної є наявність головного, на нашу думку, принципу природовідповідності, яким передбачається орієнтування педагогів на існуючі природні об'єктивні закони біологічного становлення людини (в нашому випадку – дитини). Такий підхід ми знаходимо в альтернативній технології М. М. Єфименка. Починаючи з початку 90-х років, автор цілеспрямовано і системно культивує зовсім інший у порівнянні з традиційним підхід до фізичного розвитку дітей дошкільного віку, як у нормі, так і з обмеженими можливостями здоров'я.

Мета статті. На основі аналізу основних теоретико-педагогічних розробок альтернативної системи М. М. Єфименка з фізичного виховання дошкільників та традиційної системи Е. С. Вільчковського виділити, систематизувати й охарактеризувати основні підходи до їх побудови та довести перевагу інноваційного підходу над традиційним.

Виклад основного матеріалу. Для порівняльного аналізу двох систем (альтернативної та традиційної), перш за все, треба розглянути ті теоретико-педагогічні підвалини, на яких побудовані ці системи – головним чином - на принципах. Методологічні та теоретико-практичні положення, або принципи системи фізичного виховання, відображають основні закономірності цього соціально-педагогічного явища (табл. 1).

Таблиця 1

**Порівняльний аналіз двох систем (альтернативної та традиційної)
 за принципами фізичного виховання**

Традиційна система фізичного виховання (Е. С. Вільчковський) «відомо з [6, 7]».	Альтернативна технологія фізичного виховання (М. М. Єфименко) «відомо з [12]».	
Принцип гармонійного розвитку особистості	Принцип природовідповідності	
Принцип зв'язку фізичного виховання з трудовою діяльністю	Філогенетичний принцип	
Принцип оздоровчої спрямованості	Принцип комплексності (стиль КОМПЕДЖИ)	
Принцип виховуючого характеру навчання	Принцип дуалізму (подвійності)	
Принцип свідомості та активності	Принцип корекційно-профілактичної спрямованості	
Принцип наочності	Гендерний принцип	
Принцип доступності та індивідуалізації	Принцип небуденності (за В. Т. Кудрявцевим)	
Принцип систематичності та послідовності, міцності		

Перераховані вище принципи традиційного підходу до фізичного виховання дітей дошкільного віку дозволяють використовувати комплекс методів і прийомів. За допомогою компаративного підходу окреслимо методи та прийоми традиційного та альтернативного підходу до фізичного виховання дітей дошкільного віку (табл. 2).

Таблиця 2

Методи та прийоми традиційного та альтернативного підходу до фізичного виховання дітей дошкільного віку

Методи та прийоми традиційного підходу до фізичного виховання дітей дошкільного віку «відомо з [2, 4]».	Методи альтернативного підходу до фізичного виховання дітей дошкільного віку «відомо з [9, 11]».
Наочні (показ рухових дій, демонстрація наочних посібників, звукові та зорові орієнтири тощо)	Еволюційний метод Метод первинності розслаблення Метод повторно-кільцевої побудови заняття
Словесні (розповідь, пояснення, бесіда, вказівка, оцінка, команда, розпорядження, підрахунок тощо)	Метод індивідуального диференціювання навантажень (ІДН) Тотальний ігровий метод Метод предметно-маніпулятивної діяльності
Практичні (метод розучування вправи за частинами, застосування цілісного методу навчання, практична допомога, ігровий метод, змагальний метод)	Метод максимального сенсорного збагачення Метод генерування архетипної енергії підсвідомого

У теорії та практиці методики фізичного розвитку дошкільників постійно відбувається еволюція концепцій, принципів, методів і форм, саме система М. М. Єфименка є відмінною педагогічною альтернативою у фізичному вихованні та всебічному розвитку дітей та дорослих у порівнянні з вищеописаною традиційною технологією Е. С. Вільчковського. Логіко-системний аналіз наукових джерел дозволяє зіставити форми роботи у закладі дошкільної освіти з фізичного виховання дошкільників за традиційним та альтернативним підходами до фізичного виховання дітей.

Таблиця 3

Форми навчання і фізичного виховання дітей дошкільного віку

Традиційний підхід до фізичного виховання дітей «відомо з [3]».	Альтернативний підхід до фізичного виховання дітей «відомо з [14]».
Заняття з фізичної культури	Заняття з фізичної культури
Ранкова гімнастика	Ранкова гімнастика пробудження та після денного сну
Гімнастика після денного сну	Кумедні фізкультуринки
Фізкультурні хвилини	Горизонтальний пластичний балет
Фізкультурні паузи	Фізкультурна хвилинка та паузи
Спортивні свята та розваги	Фізкультурні свята та розваги
Дитячий туризм	Фізкультурні корекційні етюди

Підтвердженням цього є наявність інноваційних засобів, методів та принципів з природовідповідним підходом до фізичного виховання.

Отже, на сьогоднішній час у педагогічних досягненнях очевидним є те що традиційна система фізичного виховання не встигає за темпами нарощуваних змін педагогічних вимог. Велика відмінність авторської технології М. М. Єфименка полягає в тому, що її інтегрованість, інноваційність сприяє вирішенню глобальних проблем фізичного та всебічного розвитку дошкільників.

М. М. Єфименко чітко визначає та пропонує для роботи педагога 10 концептуальних підходів (заповідей):

1. Дотримуйся логіки природи (за «принципом повторно-кільцевої побудови занять», який пропонує природну послідовність становлення рухових навичок дитини: від вправ у положенні лежачи на спині, на животі, через перевертання, повзання, рухи в позі сидячи, а потім стоячи, до ходьби, лазіння, бігу, стрибків.

2. Руховий розвиток дошкільників має бути подібним спіралі, що розвивається в гору і розширюється (покращення кількісних і якісних показників).

3. Підготовча частина заняття з фізичної культури не повинна бути завжди однаковою – її зміст постійно змінюється у відповідності до тих основних рухів, які будуть домінувати в основній частині.

4. Розподіл занять на три частини повинен бути не формальним, а фізіологічним за своєю суттю (спочатку розминка, потім основне навантаження і на завершення заспокійливі вправи).

5. «Театр фізичного виховання дошкільників»: граючи — оздоровляти, граючи — виховувати, граючи — розвивати, граючи — навчати.

6. Фізичне виховання, крім достатньо високої моторної щільності та функціональних навантажень повинне заряджати дітей позитивною, світлою енергією радості та задоволення.

7. Руховий портрет дошкільника «малює» методика ігрового тестування рухового розвитку дошкільників у нормі та у разі патології. Ця методика дуже проста в організації, не потребує особливого обладнання, кожний тест має ігрову основу і високу чутливість до малопомітних відхилень.

8. Створюй тренажери сам!

9. Здоров'я здорових вимагає профілактики й корекції (до яких, у першу чергу, слід віднести корекцію порушень постави, плоскостопості і положень кінцівок, регулювання м'язового тону, оптимізацію рухів у суглобах, корекцію діяльності серцево-судинної та дихальної систем, вдосконалювання вестибулярного апарату, покращання орієнтування у просторі, подолання надмірної ваги тіла тощо).

10. Через рух і гру – до виховання людини майбутнього (фізичне виховання як основний напрям загального розвитку дитини, що включає у себе психічну, інтелектуальну, емоційну та інші сфери) «відомо з [15]».

Проаналізувавши основні концептуальні та теоретико-педагогічні положення двох систем фізичного виховання дошкільників (традиційної за Е. С. Вільчковським та альтернативної за М. М. Єфименко) ми прийшли до таких попередніх висновків:

1. В основі побудови традиційної системи ми не знайшли потужного біологічного (фізіологічного) фундаменту, який дозволив би реалізовувати фізичне виховання дошкільників за найбільш раціональними, еволюційно відібраними природою шляхами засвоєння основних рухів. Традиційна структура заняття з фізичної культури (як і інших форм фізичного виховання дітей дошкільного віку) не віддзеркалює біологічної логіки удосконалення моторної сфери дитини, зумовленої філогенетичним розвитком тварин і людей. З цього погляду традиційне заняття з фізичної культури слід розглядати як вельми штучну форму з архаїчно підібраним змістом, що не може вважатися зразком сумісної освітньої діяльності педагога і дітей.

В альтернативній системі фізичного виховання дошкільників простежується чітка лінія «Йди за логікою Природи!», тобто в її основі лежить дотримання біологічних закономірностей формування моторної сфери дитини, які спираються на існуючі фізіологічні закономірності формування та розвитку опорно-рухового апарату (вісім «золотих формул» рухового розвитку дитини). Особливо потужною і «революційною» виглядає перша з них: фізичний розвиток дитини має відбуватися від лежаче-горизонтованих положень до положення прямостояння, ходьби, лазіння, бігу та стрибків! Саме вона принципово змінює структурну побудову заняття, яке тепер має починатися не з положення стоячи, а з вихідного положення лежачи (самого легкого і доступного для всіх дітей, включаючи дітей з обмеженими можливостями здоров'я) «відомо з [13]».

Ця концептуальна позиція вважається основною і саме вона формує альтернативний підхід до фізичного розвитку дітей. Він нам здається більш обґрунтованим та перспективним.

2. В традиційній системі фізичного виховання дошкільників ігровий підхід, гра, ігровий метод хоч і мають місце, але вони не займають провідної позиції у побудові та проведенні заняття. В цьому сенсі можна виокремити дві умовні складових заняття – навчальну (яка займає ліву частину часу) та ігрову, остання при цьому займає незначну частину часу (рухлива гра наприкінці основної частини заняття). На наш погляд, такий підхід значно знижує мотиваційну складову у дітей на фізкультурному занятті, робить його буденним, менш цікавим і привабливим.

Альтернативна система фізичного виховання, навпаки, базується саме на тотальному ігровому методі, який можна виразити таким авторським постулатом: грати з першої хвилини заняття до останньої, а також – до заняття та після нього! Таким чином звичайна стандартна фізкультура перетворюється на захоплюючу фізкультурну казку із своїм сюжетом, головними казковими образами, їх рольовими проявами, необхідним емоційним забарвленням, елементами дозованої драматизації та казкотерапії. Безумовно, саме такий підхід дає більше можливостей для творчості педагога, всебічного гармонічного розвитку дитини і виглядає більш доцільним та перспективним «відомо з [15]».

3. В традиційній системі фізичного виховання дошкільників згадується принцип оздоровчої спрямованості, але він носить скоріше загальний, декларативний характер. По суті нам не вдалося знайти необхідних корекційно-профілактичних постулатів для його втілення. І це при тому, що сьогодні переважна частина дітей раннього і дошкільного віку мають порушення опорно-рухового апарату, психомоторні порушення!

В альтернативній системі переконливо представлено принцип корекційно-профілактичної спрямованості, який деталізується у відповідних авторських методичних постулатах. Так, автор технології пропонує ділити усіх дітей на здорових, а також маючих порушення опорно-рухового апарату. Остання, вельми представницька група дітей, в свою чергу, диференціюється на «церебраліків» (дітей з наслідком травмування або пригнічення головного мозку), «цервікаліків» (дітей з наслідками пологового травмування шийного відділу хребта), «люмбаліків» (дітей з наслідками пологового травмування поперекового відділу хребта), та дітей з комбінованими ураженнями ЦНС (церебрально-цервікального, цервікально-люмбального, церебрально-цервікально-люмбального типу та ін) «відомо з [10]».

Виходячи з реального стану здоров'я та фізичного розвитку сучасних дошкільників, альтернативний підхід виглядає більш привабливим для його застосування у практиці закладу дошкільної освіти.

4. В традиційній системі фізичного виховання дошкільників звісно згадується про принцип доступності та індивідуалізації, але, на наш погляд, при цьому недостатньо представлено гендерний аспект фізичного виховання дітей дошкільного віку, а саме хлопчиків та дівчаток. Сьогодні гендерні проблеми у всьому світі стоять вельми гостро: у багатьох країнах вже введено поняття третьої статі – «воно», дискутуються питання легалізації трансгендеру (невизначеної статі), узаконено одностатеві шлюби тощо. Нам здається, що в Україні, з її традиційними слов'янськими цінностями, які в основі своїй спираються на християнську модель виховання людини, а також

на інші традиційні релігії, до питань гендерного виховання слід відноситись значно уважніше і системніше «відомо з [8]».

Саме такий підхід пропонується в альтернативній системі фізичного виховання дошкільників, в якій розроблено покроковий алгоритм реалізації гендерного виховання у фізичному розвитку дошкільників, де методичні тенденції на підкреслення різниці між статевою соціалізацією хлопчиків та дівчаток чергуються із об'єднуючими, гармонічними відношеннями в процесі рухово-ігрової діяльності. Безумовно, такий системний і методично забезпечений підхід до гендерного питання дошкільників привертає увагу педагогів-практиків і батьків дітей і може вважатися перспективним.

Якщо робити порівняльну характеристику методів фізичного виховання дошкільників, які використовуються в обох системах, слід зазначити, що вони віддзеркалюють сформульовані раніше принципи, а тому також помітно відрізняються. Перш за все йдеться про принципово відмінний, новий, альтернативний еволюційний метод фізичного виховання дітей дошкільного віку, який змінює методику формування основних рухів на протилежну у порівнянні з існуючою. Автором такого підходу пропонується починати усі форми фізичного виховання дітей із найбільш легких, природних і доступних для будь-якої дитини положень лежачи (на спині, на боку, на животі), положень на чотирьох (повзання) та сидіння. Саме ці три основні рухові режими мають передувати більш вертикалізованим, навантажуваним, динамічним та функціональним режимам, створюючи своєрідну підготовчу компоненту заняття. Автор альтернативного підходу рекомендує таку принципово нову послідовність засвоєння дітьми основних рухових режимів (основних рухів): 0 – вправи у воді (плавання); I – лежання; II – повзання; III – сидіння; IV – стояння; V – ходьба; VI – лазання; VII – біг; VIII – стрибки.

З вищенаведеного еволюційного методу логічно витікає більш конкретний та практичний метод повторно-кільцевої побудови заняття, яким задається принципово новий алгоритм формування структури заняття та особливостей його проведення. Такий підхід дуже нагадує «еволюцію тваринного світу та людини в мініатюрі», тобто на занятті з фізичної культури (протягом 15 – 30 хвилин). Усі фізкультурні заняття мають будуватися за цією інноваційною логікою, при цьому типи занять можуть варіюватися в рамках цього підходу: заняття з обраного основного рухового режиму; заняття в стилі «всього потроху або повне еволюційне коло»; заняття в стилі «повного кола» але з акцентуванням на обраному основному руховому режимі; заняття з переважаючим основним руховим режимом.

Якщо говорити про ігровий метод, який згадується у традиційній системі фізичного виховання як один із методів взаємодії з дітьми. Але акцент на нього не робиться – один з багатьох методів. На нашу думку, ігровий метод

фізичного виховання дітей дошкільного віку має бути провідним, головним, домінуючим на фізкультурному занятті, бо саме рухова та ігрова діяльність найбільш актуальна саме в дошкільні роки дитини.

В альтернативній системі фізичного виховання гра, ігровий метод, тотальний ігровий метод підняті автором на ту умовну висоту, якої він заслуговує. Автор співає гімн театралізованому стилю проведення фізкультурного заняття у формі фізкультурної казки, своєрідного захоплюючого спектаклю із спеціально розробленим для виконання необхідних педагогічних завдань сюжетом. Автор альтернативного підходу вводить такі нові поняття, як «велика тематична гра ВТГ», «ситуаційна мінігра (СМГ)», «ігровий простір», «ігрова атмосфера», «рухово-ігрове русло заняття», «дозована драматизація сюжету (рухово-ігрової дії)» тощо, «відомо з [14]». Авторське кредо відзеркалено в його афоризмах:

Граючись – оздоровлювати,
граючись – виховувати,
граючись – розвивати,
граючись – навчати,
граючись – діагностувати,
граючись – коригувати!

В традиційній системі фізичного виховання дуже доречно сформульовано принцип доступності та індивідуалізації, яким передбачається, що процес формування рухових навичок та розвиток фізичних якостей має здійснюватися з урахуванням вікових та статевих особливостей, стану здоров'я дитини та її рухової підготовленості. Цей загальновідомий методичний постулат не викликає жодного сумніву, але він у подальшому не був розкритий в перерахованих традиційних методах.

В альтернативній системі фізичного виховання дошкільників цей підхід конкретизовано у вигляді метода індивідуального диференціювання навантаження (ІДН), що передбачає диференціацію вікової групи на типологічні підгрупи залежно від багатьох чинників: віку, статі, особливостей фізичного розвитку та рухової підготовленості та, що дуже важливо, від типу рухових порушень: церебральний (черепно-мозковий) тип, цервікальний (шийний) тип, люмбальний (поперековий) тип та комбіновані, змішані варіанти (церебрально-цервікальний, цервікально-люмбальний, церебрально-цервікально-люмбальний тощо). Це дає більше можливостей для профілактики й корекції фізичного розвитку дітей. Автор альтернативного підходу відходить від традиційного фронтального одночасного фізкультурного заняття, коли всі діти роблять одночасно якусь фізичну вправу. Він закликає до роботи з типологічними підгрупами дітей: «церебраліками», «цервікаліками», «люмбаліками», в рус лі якої можливо

вирішувати конкретні корекційні завдання з подолання тих або інших рухових порушень, включаючи порушення постави та склепіння ступень «відомо з [10]».

Резюмуючи аналіз провідних методів фізичного виховання дошкільників у традиційній та альтернативній системах фізичного виховання дошкільників, слід відзначити, що в якійсь частині вони збігаються, співпадають і це – природно. Але в ключових позиціях, до яких відноситься еволюційний метод вправлення, альтернативна технологія принципово відрізняється від традиційної в філогенетичній та онтогенетичній послідовності формування основних рухів у дітей. Такий підхід ми вважаємо природовідповідним, фізіологічним, біологічно обґрунтованим, що надає педагогові значні досягнення у психофізичному розвитку дошкільників.

Якщо коротко проаналізувати форми фізичного виховання дітей дошкільного віку, рекомендовані авторами традиційної та альтернативної систем фізичного виховання, то слід відмітити, що автором інноваційного підходу розроблено, апробовано у практиці та рекомендовано такі зовсім нові форми (або значно доповнені та удосконалені традиційні форми): ранкова гімнастика пробудження, денна гімнастика пробудження, кумедні фізкультуринки, горизонтальний пластичний балет, фізкультурні корекційні етюди. Це в значній мірі збагачує теорію та методику фізичного виховання дошкільників і надає педагогам більше можливостей для всебічного розвитку дітей. Вважаємо, що альтернативні форми фізкультурно-оздоровчих технологій фізичного виховання дошкільників відповідають сучасним вимогам та надають системі фізичного виховання у закладі дошкільної освіти відчутні методичні переваги.

Висновки. Підсумовуючи проведені дослідження, відзначимо головний висновок, який було підкріплено об'єктивним аналізом основних методологічних та методичних позицій. На нашу думку, альтернативна система фізичного виховання дошкільників, розроблена та обґрунтована М. М. Єфименком, за своїм теоретико-педагогічним потенціалом та методичними можливостями значно доповнює існуючу традиційну систему, розроблену Е. С. Вільчковським. Виходячи з цього, ми рекомендуємо вихователям та інструкторам з фізичної культури ознайомитись з альтернативною педагогічною технологією М. М. Єфименка «Театр фізичного виховання та оздоровлення дошкільників у нормі та з обмеженими можливостями здоров'я» та втілювати її у практику роботи закладів дошкільної освіти. Для фахівців дошкільної освіти з фізичного виховання дітей дошкільного віку пропонується, схвалена МОН України та орієнтована на положення Базового компонента дошкільної освіти (редакція 2012 р.), програма з фізичного виховання дітей раннього та дошкільного віку «Казкова фізкультура» М. М. Єфименка.

Перспективи дослідження у цьому напрямі спонукають до пошуку інтегративного підходу до застосування сучасних традиційних з альтернативними фізкультурно-оздоровчими технологіями фізичного виховання дітей дошкільного віку, зокрема технології М. М. Єфименка.

Література:

1. Антонік В.І., І.П. Антонік., В.Є. Андріанов. Анатомія, фізіологія дітей з основами гігієни та фізичної культури : навчальний посібник: К.: Видавничий дім «Професіонал»: Центр учбової літератури, 2009. 336 с.
2. Вільчковський Е.С., О. І. Курок О. І. Теорія і методика фізичного виховання дітей дошкільного віку: Навч. посіб. Суми: ВТД «Університетська книга», 2008. 428 с.
3. Вільчковський Е.С., Денисенко Н.Ф. Організація рухового режиму дітей у дошкільних навчальних закладах: навч.-метод. посібник.: Тернопіль: Мандрівець, 2008. 128 с.
4. Вільчковський Е.С. Методика фізичного виховання в дитячому садку: К.: Рад. шк., 1979. 143 с.
5. Вильчковский. Е. С. Психолого-педагогические основы системы физического воспитания дошкольников: Воспитание детей дошкольного возраста.: К.: Світич, Рад. школа, 1991. С. 9.
6. Вільчковський Е., Денисенко Н, Шевченко Ю. Інтеграція рухів і музики у фізичному вихованні дітей старшого дошкільного віку: Методичний посібник: Тернопіль: Мандрівець. 2011. 128 с.
7. Ефименко Н. Н. Гендерное воспитание в физическом развитии дошкольников : Методическое пособие для родителей, педагогов и психологов.:Н. Н. Ефименко. Винница : ТВОРИ, 2019. 148 с.
8. Єфименко М. М. Казкова фізкультура.: Програма з фізичного виховання дітей раннього та дошкільного віку: Схвалено для використання в закладах дошкільної освіти. Вип. 2. Вінниця: ТВОРИ, 2019. 51с.
9. Ефименко Н. Н. Коррекционный театр физического развития дошкольников с нарушениями опорно-двигательного аппарата: метод. пособ.: Н. Н. Ефименко.: Вінниця: Нілан-ЛТД, 2017. 339 с.
10. Єфименко М. М. Сучасні підходи до корекційноспрямованого фізичного виховання дошкільників з порушеннями опорно-рухового апарату : монографія Вінниця: ТОВ Нілан-ЛТД, 2013. 356 с.
11. Ефименко Н. Н. Театрализация физического воспитания дошкольников : учеб.-метод. пособ.: Н. Н. Ефименко. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2016. 167 с.
12. Ефименко Н. Н. Физическое развитие ребенка в дошкольном детстве: методические рекомендации 3-7 лет: Москва: Дрофа. 2014. 287с.
13. Єфименко М. М. Рух-це життя. Даруймо його дітям щодня. Дошкільне виховання, 2014. №7. С.26 – 30.
14. Єфименко М. М. Казкова фізкультура. Дошкільне виховання, 2015, № 14. С. 16 – 19.
15. Солтис О. В. У світі казкової фізкультури Миколи Єфименка (методичні основи авторської технології). II Міжнародна науково-практична конференція “SCIENCE, SOCIETY, EDUCATION: TOPICAL ISSUES AND DEVELOPMENT PROSPECTS”, 20-21 січня. (2020) Харків. С. 468-472. <https://sci-conf.com.ua>

References:

1. Antonik V.I., I.P. Antonik., V.E. Andrianov. Anatomy, physiology of children with the basics of hygiene and physical culture: study guide: K.: "Professional" publishing house: Center of educational literature, 2009. 336 p.

2. E.S. Vilchkovskiy, O.I. Kurok O.I. Theory and methods of physical education of preschool children: Education. manual Sumy: VTD "University book", 2008. 428 p.
3. Vilchkovsky E.S., Denysenko N.F. Organization of the motor regime of children in preschool educational institutions: educational method. manual.: Ternopil: Mandrivets, 2008. 128 p.
4. Vilchkovsky E.S. Methodology of physical education in kindergarten: K.: Rad. Shk., 1979. 143 p.
5. Vilchkovsky. E. S. Psychological and pedagogical foundations of the physical education system of preschoolers: Education of preschool children.: K.: Svitych, Rad. school, 1991. P. 9.
6. Vilchkovsky E., Denysenko N, Shevchenko Yu. Integration of movements and music in the physical education of older preschool children: Methodical guide: Ternopil: Mandrivets. 2011. 128 p.
7. Efimenko N.N. Gender education in the physical development of preschoolers: Methodical manual for parents, teachers and psychologists.:N. N. Efimenko. Vinnytsia: TVORY, 2019. 148 p.
8. Yefimenko N. N. Kazkova physical education.: Program for physical education of children of early and preschool age: Approved for use in preschool education institutions. Vol. 2. Vinnytsia: TVORY, 2019. 51 p.
9. Efimenko N.N. Correctional theater of physical development of preschoolers with disorders of the musculoskeletal system: method. Assistant: N.N. Efimenko.: Vinnytsia: Nilan-LTD, 2017. 339 p.
10. Yefimenko N. N. Modern approaches to correctional physical education of preschoolers with musculoskeletal disorders: monograph Vinnytsia: TOV Nilan-LTD, 2013. 356 p.
11. Efimenko N.N. Theatricalization of physical education of preschoolers: teaching method. Assistant: N.N. Efimenko. Vinnytsia: Nylan-LTD, 2016. 167 p.
12. Efimenko N.N. Physical development of a child in preschool childhood: methodological recommendations for 3-7 years: Moscow: Drofa. 2014. 287p.
13. Yefimenko N. N. Movement is life. Let's give it to children every day. Preschool education, 2014. No. 7. P. 26 - 30.
14. Yefimenko N. N. Fairytale physical education. Preschool education, 2015, No. 14. P. 16-19.
15. Soltys O. V. Mykola Yefimenko's world of fabulous physical education (methodological foundations of the author's technology). II International scientific and practical conference "SCIENCE, SOCIETY, EDUCATION: TOPICAL ISSUES AND DEVELOPMENT PROSPECTS", January 20-21. (2020) Kharkiv. P. 468-472. <https://sci-conf.com.ua>

SÉRIE “Právní vědy”

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11\(18\)-248-259](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11(18)-248-259)

Roman Burenko

*Master of Laws (University of Wrocław), Doctorate Graduate
at the Faculty of Law and Administration (University of Warsaw),
Warsaw, Poland,*

<https://orcid.org/0000-0002-0033-4567>

THE PROBLEMS OF COMPETENCE OF ADMINISTRATIVE COURTS OF UZBEKISTAN IN A SEPARATE CATEGORY OF CASES

Abstract. This article examines the development of administrative justice in the Republic of Uzbekistan as result of judicial reform in the country in 2017, and examines the issues of competence of administrative courts in a separate category of cases.

According to the Law of the Republic of Uzbekistan, dated April 12, 2017, administrative courts established were in the republic, which began their activities on July 1, 2017.

District (city) administrative courts created were at the level of the first judicial instance, and 14 administrative appeal courts created were at the level of the appellate instance: 12 of them in the regional centers of the Republic of Uzbekistan, 1 in the Republic of Karakalpakstan and 1 - in the capital of the Republic of Uzbekistan - the city of Tashkent.

As a cassation instance, a judicial board for administrative cases established in was the structure of the Supreme Court of the Republic of Uzbekistan.

As mentioned above, in 2017, a structural judicial reform carried was out in the Republic of Uzbekistan, because of which the courts of general jurisdiction were divided into civil courts and criminal courts, the status of economic courts of the republic was determined, and administrative courts were formed because of the reform.

In addition, the Supreme Court of the Republic of Uzbekistan was merged with the Supreme Economic Court of the Republic of Uzbekistan to form a single supreme judicial instance - the Supreme Court of the Republic of Uzbekistan, in the structure of which a Plenum, a Presidium and 4 judicial collegiums were created:

for civil cases, for criminal cases, for administrative cases and the for economic cases.

Because of the judicial reform, a number of legislative acts adopted were, namely: the Civil Procedure Code of the Republic of Uzbekistan dated 22.01.2018, the Economic Procedure Code of the Republic of Uzbekistan dated 24.01.2018 and the Code of the Republic of Uzbekistan on Administrative Court Procedure dated 25.01.2018. However, despite the formation of administrative courts in the Republic of Uzbekistan, a certain category of cases characterized by the nature of an administrative-public dispute are considered in civil courts of Uzbekistan or economic courts. This problem is subject to research in a scientific article.

Keywords: Uzbekistan, Karakalpakstan, judicial system, administrative court, category of cases.

Problem statement. In 2017, administrative courts established in were the Republic of Uzbekistan. In this regard adopted was the Code of the Republic of Uzbekistan on Administrative Court Procedure dated 25.01.2018.

However, a certain category of cases characterized by administrative and public disputes continues to be considered in the civil courts of the republic within the framework of the Civil Procedure Code of the Republic of Uzbekistan dated 22.01.2018 or in the economic courts of the republic within the framework of the Economic Procedural Code of the Republic of Uzbekistan dated 24.01.2018.

Analysis of the latest research and publications. The many Uzbek and international experts have been engaged in the development of administrative justice in Uzbekistan.

The purpose of the article: to study the category of cases on administrative and public disputes based on the analysis of the Civil Procedure Code of the Republic of Uzbekistan dated 22.01.2018, the Economic Procedural Code of the Republic of Uzbekistan dated 24.01.2018 and the Code of the Republic of Uzbekistan on Administrative Proceedings dated 25.01.2018

Introduction. An important step in the development of the administrative judiciary of the Republic of Uzbekistan was the adoption of the *Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated February 21, 2017 on the indigenous reform of the structure and efficiency of the judicial system of the Republic of Uzbekistan* [1].

According to paragraph 8 of the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan, since 1 June 2017, the formation of administrative courts of the Republic of Karakalpakstan, regional administrative courts of the Republic of Uzbekistan, the city administrative court of Tashkent, as well as district (city) administrative courts, which were subordinated to the consideration of administrative disputes arising from public relations, as well as cases on administrative offenses.

According to annex 10.1 to the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated February 21, 2017 [1] - 30 city and 169 district administrative courts were established at the level of 1 judicial instance in the Republic of Uzbekistan, district (city) administrative courts were established at the level of first judicial instance in the Republic of Uzbekistan, namely:

1) In the Republic of Karakalpakstan - 1 city administrative court (Nukus city) and 14 district administrative courts,

2) in the Andijan region of the Republic of Uzbekistan - 2 city administrative courts (the cities of Andijan and Khanabad), and 14 district administrative courts,

3) in the Bukhara region of the Republic of Uzbekistan - 2 city administrative courts (the cities of Bukhara and Kagan), as well as 11 district administrative courts,

4) in the Jizzakh region of the Republic of Uzbekistan - 1 city administrative court (the city of Jizzakh) and 12 district administrative courts,

5) in the Kashkadarya region of the Republic of Uzbekistan - 2 city administrative courts (the cities of Karshi and Shakhrisabz), as well as 13 district administrative courts,

6) in the Navoi region of the Republic of Uzbekistan - 2 city administrative courts (Navoi and Zarafshan cities), as well as 8 district administrative courts,

7) in Namangan region of the Republic of Uzbekistan - 1 city administrative court (Namangan city) and 11 district administrative courts,

8) in the Samarkand region of the Republic of Uzbekistan - 2 city administrative courts (cities - Samarkand and Kattakurgan), as well as 14 district administrative courts,

9) in the Sukhardarya region of the Republic of Uzbekistan - 1 city administrative court (Termez city) and 13 district administrative courts,

10) in the Syrdarya region of the Republic of Uzbekistan - 3 city administrative courts (cities - Gulistan, Shirin, Yangier), as well as 8 district administrative courts,

11) in the Tashkent region of the Republic of Uzbekistan - 7 city administrative courts (cities - Almalyk, Angren, Akhangaran, Bekabad, Nurafshon, Chirchik and Yangiyul), as well as 15 district administrative courts,

12) in the city of Tashkent of the Republic of Uzbekistan - 11 district administrative courts,

13) in the Ferghana region of the Republic of Uzbekistan - 4 city administrative courts (cities - Ferghana, Kokand, Kuvasai and Margilan), as well as 15 district administrative courts,

14) in the Khorezm region of the Republic of Uzbekistan - 2 city administrative courts (cities - Urgench and Khiva), as well as 10 district administrative courts.

Accordingly, 14 administrative appeal courts were established at the level of the second (appellate) judicial instance, that is, in all regional centers of the

Republic of Uzbekistan (cities - Andijan, Bukhara, Jizzakh, Navoi, Namangan, Samarkand, Termez, Gulistan, Tashkent, Fergana, Urgench and Karshi), the capital of the Republic of Karapalkastan (Nukus city), as well as the capital of the Republic of Uzbekistan - the city of Tashkent.

The next step in the development of the administrative justice system of Uzbekistan is the adoption of the *law of the Republic of Uzbekistan dated April 12, 2017 on amendments and additions to the law of the Republic of Uzbekistan on courts and to the Code of Civil Procedure of the Republic of Uzbekistan and the Code of Economic Procedure of the Republic of Uzbekistan* [2].

This law completely changed the judicial system of Uzbekistan.

According to article 1 of this law, the judicial system of the Republic of Uzbekistan consisted of:

- Constitutional Court of the Republic of Uzbekistan,
- Supreme Court of the Republic of Uzbekistan,
- military courts of the Republic of Uzbekistan,
- Civil Court of the Republic of Karakalpakstan,
- regional civil courts of the Republic of Uzbekistan,
- civil court of Tashkent city,
- Criminal Court of the Republic of Karakalpakstan,
- regional criminal courts of the Republic of Uzbekistan,
- criminal court of Tashkent city,
- Economic Court of the Republic of Karakalpakstan,
- regional economic courts of the Republic of Uzbekistan,
- economic court of Tashkent city,
- Administrative Court of the Republic of Karakalpakstan,
- regional administrative courts of the Republic of Uzbekistan,
- administrative court of Tashkent city,
- inter-district, district and local civil courts,
- regional and local criminal courts,
- inter-district, district and local economic courts,
- regional and local administrative courts.

In addition, the Supreme Court of the Republic of Uzbekistan consists of:

Plenum of the Supreme Court of the Republic of Uzbekistan, Presidium of the Supreme Court of the Republic of Uzbekistan, Judicial Collegium for Criminal Cases, Judicial Collegium for Civil Cases, Judicial Collegium for Administrative Cases and Judicial Collegium for Economic Cases.

The *Constitution of the Republic of Uzbekistan adopted on December 8, 1992* does not contain a norm establishing the right of citizens to appeal decisions, actions or inaction of state administration bodies to the court. However, article 19 of the Constitution states that citizens and the State mutually bound are by rights and

obligations, and no one can restrict the rights and freedoms of citizens without a court decision. Moreover, article 35 of the Constitution states that everyone has the right, both separately and jointly with other persons, to address applications, proposals and complaints to the competent State bodies, institutions or people's representatives. Applications, proposals and complaints considered in must be accordance with the procedure and within the time limits established by law [3].

However, the right of citizens to appeal decisions, actions or omissions of public administration bodies to the court regulated by is a large number of other regulatory legal acts of the Republic of Uzbekistan, including the *Law of the Republic of Uzbekistan of December 3, 2014 on appeals of individuals and legal entities* [4].

Uzbek scientist Sotiboldiev Zh. speaks in a broader sense. He believes that the normative legal acts of Uzbekistan containing norms on appealing decisions, actions or inaction of public administration bodies to the court are "an element of the development of administrative justice" [5].

However, I cannot agree with this opinion.

The normative legal acts of Uzbekistan, which speak about the right of citizens to appeal decisions, actions, and omissions of public administration bodies to the out, may be changed, or cancel altogether canceled.

In this case, with the amendment or cancellation of such a regulatory legal act, the right of citizens to appeal decisions, actions or omissions of public administration bodies to the court may be completely lost.

In this situation, I believe that it is necessary to enshrine in the Constitution of Uzbekistan the right of citizens to appeal decisions, actions or omissions of public administration bodies to the court. After all, the Constitution of the Republic of Uzbekistan has the highest legal force.

On September 8, 2017, the President of the Republic of Uzbekistan adopts a *Decree approving the concept of administrative reform of the Republic of Uzbekistan*. In this Decree it was noted that one of the important directions of administrative reform in the country just development of the Administrative Judiciary (paragraph 2a of the Decree) [6].

According to Uzbek scientist I. Kudryavtsev, after the adoption of this Decree, in order to increase the level of satisfaction of the population with the activities of state authorities, a lot of work done was to improve administrative procedures aimed at clearly regulating the legal relations of state bodies with individuals and legal entities [7, p. 66].

A significant step in the development of administrative justice in the Republic of Uzbekistan was the adoption on January 25, 2018 of the *Code of the Republic of Uzbekistan on Administrative Court Procedure (abbreviated - C.A.C.P.)* [8].

According to article 27 C.A.C.P., the Administrative Court of Uzbekistan resolves cases:

- 1) on challenging departmental regulatory legal acts,
- 2) on challenging decisions, actions (inaction) of local public authorities, public administration bodies, other organizations authorized to carry out administrative and legal activities, self-government bodies of citizens and their officials that do not comply with legislation and violate the rights and legally protected interests of citizens or legal entities,
- 3) on challenging the actions (decisions) of election commissions,
- 4) on challenging the refusal to perform a notarial act, registration of civil status records or actions (inaction) of a notary or an official of the civil status registration authority,
- 5) on appeal against refusal of state registration or evasion from state registration within the prescribed period,
- 6) on the referral of citizens without permanent residence to a rehabilitation center or an assistance center (section 24, art. 190-193 C.A.C.P.),
- 7) decisions, actions or omissions of enforcement bodies (art. 88.1 of the Law of the Republic of Uzbekistan of 29.08.2001 on the execution of judicial acts and acts of other bodies) [9],
- 8) On investment disputes between investors and administrative bodies, self-government bodies of citizens on decisions, actions (inaction) of their officials related to compliance with the terms of the investment agreement (art. 27.1 C.A.C.P.) [10];
- 9) On competition between legal entities, including foreign ones, economic management bodies, individual entrepreneurs and the antimonopoly authority, arising from relations in the field of competition in commodity and financial markets (art. 27.2 C.A.C.P.) [10].

In contrast, according to article 30 C.A.C.P. in cases of appeal against normative legal acts of the central state administration bodies of the Republic of Uzbekistan and appeal against decisions or actions of the Central Election Commission of the Republic of Uzbekistan Judicial College in administrative matters of the Supreme Court of Uzbekistan is competent judicial college in administrative matters of the Republic of Uzbekistan.

For example, the *Civil Procedure Code of the Republic of Uzbekistan dated 22.01.2018* (abbreviated - C.P.C.) contains a category of causes related to administrative and public disputes [11].

This category of cases considered by is the civil courts of Uzbekistan.

This category of cases includes:

- 1) Cases of compulsory hospitalization of citizens in a psychiatric clinic (art. 293.1.5 C.P.C. and section 32 – art. 317-319 C.P.C.),
- 2) Cases of compulsory referral of citizens suffering from tuberculosis to a tuberculosis treatment clinic (art. 293.1.6 C.P.C. and section 33 – art. 320-323 C.P.C.).

In my opinion, this category of cases referred to can be within the jurisdiction of administrative courts of Uzbekistan. When considering this category of cases, so-called *subjective signs* of a dispute appear. Namely, the institution of psychiatric care by sending to the court an application against a person for his compulsory treatment (care) or for his compulsory hospitalization to a psychiatric institution enters into a public relations with that citizen, because in relation to this from the Citizen can use the power of authority. In addition, the prosecutor also participates in such a dispute as a representative of the state.

For example, in Georgia, cases concerning the forcible transfer of persons to psychiatric institutions dealt with are in courts of general jurisdiction, but within the framework of judicial-administrative proceedings (*art. 21.16-21.20 of the Code of Administrative Procedure of Georgia of 23.07.1999*) [12].

In my opinion, this category of cases referred to can also be within the jurisdiction of the administrative courts of Uzbekistan. Namely, the tuberculosis treatment facility when sending to the court an application against a person for compulsory hospitalization to the tuberculosis treatment facility and an application for extension of hospitalization in this facility enters into a public-law relationship with a citizen and in relation to this citizen can use imperious powers.

For example, in Georgia, cases concerning the forced referral of persons to a tuberculosis treatment facility dealt with are in courts of general jurisdiction, but within the framework of judicial-administrative proceedings (*art. 21.51-21.56 of the Code of Administrative Procedure of Georgia of 23.07.1999*) [12].

It should be noted that according to article 45.1.2 of the *Law of the Republic of Uzbekistan of 28.07.2021 on courts* - the military courts of Uzbekistan consider a category of cases on complaints against decisions of military authorities, actions (inaction) of military officials violating the rights and legitimate interests of military personnel [13].

I believe that this category of cases can be attributed to be also the competence of the administrative courts of Uzbekistan, since such cases characterized by are the administrative and legal dispute.

For example, in Kyrgyzstan, military courts liquidated were in 2003 (*art. 1.3 and art. 25.1.1 of the Law of the Republic of Kyrgyzstan on the Supreme Court of the Kyrgyz Republic and local courts*) [14].

Accordingly, the category of cases on appeal against decisions of military administration bodies, actions (inaction) of military officials violating the rights and legitimate interests of military personnel first transferred was to the competence of civil courts.

However, on January 25, 2017, the *Code on Administrative Proceedings adopted in Kyrgyzstan*, which defined the procedure for consideration in the

administrative courts of Kyrgyzstan of the category of cases on administrative and public disputes.

Accordingly, the category of cases on complaints against decisions of military administration bodies, actions (inaction) of military officials violating the rights and legitimate interests of military personnel became subordinate to the administrative courts of Kyrgyzstan (art. 1, art. 4, art. 15.1 and art. 16 of the Code) [15].

On January 24, 2018, a new *Economic Procedural Code* (abbreviated – E.P.C.) adopted in was Uzbekistan [16].

A number of cases characterized by administrative and public disputes, where one of the parties in the process is a public administration body, referred were to the competence of the economic courts of Uzbekistan, namely:

1) on the recognition of a non-enforceable executive or other document, according to which the recovery is carried out in an indisputable (non-acceptance) manner (art. 26.12 E.P.C.),

2) on the collection of fines from legal entities and citizens by regulatory authorities, if the law does not provide for an undisputed (non-acceptance) procedure for their collection (art. 26.13 E.P.C.),

3) on the return from the budget of funds written off in violation of the requirements of the legislation by regulatory authorities, in an undisputed (non-acceptance) procedure (art. 26.14 E.P.C.).

In my opinion, this category of cases attributed be should to the competence of the administrative courts of Uzbekistan, since this category of cases refers to administrative and public disputes, where one of the parties is a public administration body (a supervisory authority or a department for the enforcement of judicial decisions or decisions of public administration bodies).

For example, in Ukraine, a category of cases (on the recognition of non-enforceable enforcement, for which the recovery is carried out in an uncontested (non-acceptance) manner; on the recovery of fines from legal entities and citizens by regulatory authorities; as well as on the return from the budget of funds written off in violation of the requirements of legislation by regulatory authorities, in an uncontested (non-acceptance) manner) - considered by the administrative courts of Ukraine (art. 12 and art. 19 the *Code of Administrative Court Procedure of Ukraine of 06.07.2005*) [17].

It should be noted that with the adoption of the new Law on Courts in the Republic of Uzbekistan (as amended on July 28, 2021) [13], structural transformations have taken place in the judicial system of the republic.

According to articles 2 and 32 of this Law, the Civil Court of the Republic of Karakalpakstan, the Criminal Court of the Republic of Karakalpakstan for Criminal Cases and the Economic Court of the Republic of Karakalpakstan were merged into a single Court of the Republic of Karakalpakstan with the formation of the

presidium, the judicial board for civil cases, the judicial board for criminal cases and the judicial board for economic affairs as part of this court.

In addition, the regional civil courts of the Republic of Uzbekistan, the regional criminal courts of the Republic of Uzbekistan and the regional economic courts of the Republic of Uzbekistan were merged into single regional courts of the Republic of Uzbekistan with the formation of the Presidium, the judicial collegium in civil cases, the judicial collegium in criminal cases and the judicial collegium in economic cases as part of this court.

Moreover, the Tashkent city civil court, the Tashkent city criminal court and the Tashkent city economic court into merged were a single Tashkent city court with the formation of the Presidium, the judicial collegium for civil cases, the judicial collegium for criminal cases and the judicial collegium for economic affairs as part of this court.

Thus, according to the new Law of the Republic of Uzbekistan on July 28, 2021 on courts, all city and district administrative courts liquidated were in the Republic of Uzbekistan, and 14 inter-district administrative courts created were in their place as courts of first instance [18]: 1) inter-district administrative court in the capital of the Republic of Karakalpakstan - the city of Nukus, 2) inter-district administrative court in the capital of the Republic of Uzbekistan - the city of Tashkent, 3) inter-district administrative court in the city of Andijan (for the Andijan region), 4) inter-district administrative court in the city Bukhara (for the Bukhara region), 5) inter-district administrative court in Sharov Rashidovsky district center (for the Jizzakh region), 6) inter-district administrative court in Navoi (for Navoi region), 7) inter-district administrative court in Namangan city (for Namangan region), 8) inter-district administrative court in the city of Samarkand (for the Samarkand region), 9) inter-district administrative court in the city of Termez (for the Termez region), 10) inter-district administrative court in the city of Gulistan (for the Syrdarya region), 11) inter-district administrative court in the city of Nuravshan (for the Tashkent region), 12) inter-district administrative court in the city of Ferghana (for the Ferghana region), 13) inter-district administrative court in the city of Urgench (for the Khorezm region), 14) inter-district administrative court in the city of Karshi (for Kashkadarya region).

The composition of the Supreme Court of the Republic of Uzbekistan remained unchanged. The status of the Constitutional Court of the Republic of Uzbekistan and military courts remained unchanged (art. 2 and art. 19 of the Law) [13].

Conclusions.

1. In my opinion, the category of cases of forced hospitalization of citizens in a psychiatric institution attributed to be can the jurisdiction of the administrative courts of Uzbekistan, since the so-called subjective signs of a dispute appear when considering this category of cases. Namely, a psychiatric care

institution, by submitting to the court an application against a person for his compulsory treatment (care) or for his compulsory hospitalization in a psychiatric institution, enters into a public relationship with this citizen, since in relation to this citizen it can use authority in the form of preliminary compulsory hospitalization in a psychiatric institution. In addition, the prosecutor in this category of cases can also participate as a representative of the State.

2. In my opinion, the category of cases on the compulsory referral of citizens to an antituberculosis dispensary attributed to be can the jurisdiction of the administrative courts of Uzbekistan, since the so-called subjective signs of a dispute appear when considering this category of cases. Namely, an antituberculosis medical institution, when submitting to the court an application against a citizen for his compulsory hospitalization in an antituberculosis medical institution, as well as an application for an extension of the period of hospitalization in this institution, enters into public-legal relations with a citizen and may use authority in relation to this citizen.

3. It noted be should that in accordance with article 45.1.2 of the *Law of the Republic of Uzbekistan of 28.07.2021 on courts* - military courts of Uzbekistan consider a category of cases on complaints against decisions of military authorities, as well as actions (inaction) of military officials violating the rights and legitimate interests of military personnel [13]. I believe that this category of cases also be can attributed to the competence of the administrative courts of Uzbekistan, since such cases are characterized by the administrative and legal nature of the dispute.

4. In my opinion, the category of cases on the recognition of an enforcement or other document as unenforceable, according to which the recovery is carried out in an undisputed manner (art. 26.12 of the *Economic Procedural Code of the Republic of Uzbekistan dated 24.01.2018*), on the collection by regulatory authorities of fines from legal entities and citizens, if the law does not provide for an undisputed procedure for their recovery (art. 26.13 E.P.C.), as well as on the return from the budget of funds written off in violation of the requirements of the legislation by regulatory authorities, in an undisputed manner (art. 26.14 E.P.C.) should be attributed to the competence of the administrative courts of the Republic of Uzbekistan. This category of cases attributed be should to the competence of the administrative courts of Uzbekistan, since this category of cases refers to administrative and public disputes, where one of the parties is a public administration body (a supervisory authority or a department for the enforcement of judicial decisions or decisions of public administration bodies).

References:

1. Ukaz Prezidenta Respubliki Uzbekistan o merakh po korennomu sovershenstvovaniyu struktury i povysheniyu effektivnosti deyatel'nosti sudebnoy sistemy Respubliki Uzbekistan : 21.02.2017 №UP-4966 [Decree of the President of the Republic of Uzbekistan on measures to radically improve the structure and increase the efficiency of the judicial system of the Republic of Uzbekistan : 21.02.2017 №UP-4966] / Sobranie zakonodatel'stva Respubliki Uzbekistan 2017. - №8. - S. 109. - URL: <https://lex.uz/docs/-3121087> [in Uzbek].

2. Zakon Respubliki Uzbekistan o vnesenii izmeneniy i dopolneniy v Zakon Respubliki Uzbekistan o sudakh, Grazhdanskiy protsessual'nyy kodeks Respubliki Uzbekistan i Khozyaystvennyy protsessual'nyy kodeks Respubliki Uzbekistan : prinyatyy 12.04.2017 No. ZRU-428 [Law of the Republic of Uzbekistan on amendments and additions to the Law of the Republic of Uzbekistan on Courts, the Civil Procedure Code of the Republic of Uzbekistan and the Economic Procedural Codes of the Republic of Uzbekistan : 12.04.2017 No. ZRU-428]. Sobranie zakonodatel'stva Respubliki Uzbekistan 2017, №15, S. 242. URL: <https://lex.uz/docs/-3162144> [in Uzbek].

3. Konstitutsiya Respubliki Uzbekistan : prinyataya 08.12.1992 goda [Constitution of the Republic of Uzbekistan : 08.12.1992]. Byulleten' Verkhovnogo Soveta Respubliki Uzbekistan 1994, №1, S. 5. (1992, December 15). *Narodnoe slovo*, №247 (438). URL: <https://lex.uz/docs/-20596> [in Uzbek].

4. Zakon Respubliki Uzbekistan ob obrashcheniyakh fizicheskikh i yuridicheskikh lits : prinyatyy 03.12.2014 goda №ZRU-378 [Law of the Republic of Uzbekistan on appeals of individuals and legal entities : 03.12.2014 no. ZRU-378]. Sobranie zakonodatel'stva Respubliki Uzbekistan 2014, №49, S. 578. URL: <https://lex.uz/docs/-2509996> [in Uzbek].

5. Sotiboldiev Zh. Administrativnoe pravosudie i administrativnaya yustitsiya [Administrative justice and administrative court]. *Novosti Uzbekistana – News of Uzbekistan*, Tashkent 2010, №13 (503). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/institut-administrativnoy-yustitsii-v-postsovetskikh-gosudarstvah-tsentralnoy-azii-izbrannye-modeli-i-problemy-ih-realizatsii/viewer> [in Russian].

6. Ukaz Prezidenta Respubliki Uzbekistan ob utverzhdenii kontseptsii administrativnoy reformy v Respublike Uzbekistan: prinyatyy 08.09.2017 goda №UP-5185 [Decree of the President of the Republic of Uzbekistan on the approval of the concept of administrative reform in the Republic of Uzbekistan: adopted on 08.09.2017 No. UP-5185]. Sobranie Zakonodatel'stva Respubliki Uzbekistan 2017, №37, S. 979. URL: <https://lex.uz/docs/-3331174> [in Uzbek].

7. Kudryavtsev, I.V (2019). Novoe zakonodatel'stvo Respubliki Uzbekistan po administrativnym protseduram i administrativnomu sudoproizvodstvu [New legislation of the Republic of Uzbekistan on administrative procedures and administrative proceedings]. *Vestnik yuridicheskogo fakul'teta Yuzhnogo Federal'nogo Universiteta - Bulletin of the Faculty of Law of the Southern Federal University*, Rostov-na-Donu, T. 6, №3, S. 66. URL: DOI: 10.23683/2313-6138-2019-6-3-10 [in Russian].

8. Kodeks Respubliki Uzbekistan ob administrativnom sudoproizvodstve : 25.01.2018 [Code of the Republic of Uzbekistan on administrative court proceedings : 25.01.2018]. *Natsional'naya Baza Danykh Pravovoy Informatsii Respubliki Uzbekistan* : 26.01.2018, №02/18/APK/0627. URL: <https://lex.uz/ru/docs/-3527353> [in Uzbek].

9. Zakon Respubliki Uzbekistan ob ispolnenii sudebnykh aktov i aktov drugih organov : 29.08.2001 №258-II [Law of the Republic of Uzbekistan on the execution of judicial acts and acts of other bodies : 29.08.2001 No. 258-II]. *Vedomosti Oliy Mazhlisa* 2001, №9-10, S. 169. URL: <https://lex.uz/docs/26477> [in Uzbek].

10. Zakon Respubliki Uzbekistan o vnesenii izmeneniy i dopolneniy v Kodeks Respubliki Uzbekistan ob administrativnom sudoproizvodstve v svyazi s sovershenstvovaniem instituta peresmotra sudebnykh resheniy : prinyatyy 12.01.2021 goda №ZRU-662 [Law of the Republic of Uzbekistan no. ZRU-662 dated 12.01.2021 on amendments and additions to the Code of Republic of Uzbekistan on Administrative Court Procedure in connection with the improvement of the institute of judicial review]. *Natsional'naya Baza Danykh Zakonodatel'stva Respubliki Uzbekistan* : 12.01.2021, №03/21/662/0012, URL: <https://lex.uz/docs/-5213936> [in Uzbek].

11. Grazhdanskiy protsessual'nyy kodeks Respubliki Uzbekistan : 22.01.2018 [Civil Procedure Code of the Republic of Uzbekistan : 22.01.2018]. *Natsional'naya baza danykh zakonodatel'stva Respubliki Uzbekistan* : 23.01.2018, №02/18/GPK/0612. URL: <https://lex.uz/docs/-3517337> [in Uzbek].

12. Administrativno-protsessual'nyy kodeks Gruzii : 23.07.1999 №2352 [Administrative Procedure Code of Georgia : 23.07.1999 №2352]. Zakonodatel'nyy vestnik Gruzii 06.08.1999, №39 (46), registratsionnyy kod 030.000.000.05.001.000.672. URL: <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/16492?publication=88> [in George].

13. Zakon Respubliki Uzbekistan o sudakh : prinyatyy 28.07.2021 № ZRU-703 [Law of the Republic of Uzbekistan on courts : 28.07.2021 no. ZRU-703]. Natsional'naya baza dannykh zakonodatel'stva Respubliki Uzbekistan: 29.07.2021, №03/21/703/0723. URL: <https://lex.uz/ru/docs/-5534923> [in Uzbek].

14. Zakon Respubliki Kyrgyzstan o Verkhovnom sude : prinyatyy 18.07.2003 goda №153 [Law of the Republic of Kyrgyzstan on the Supreme Court of the Kyrgyz Republic and local courts dated 18.07.2003, Law No. 153]. Tsentralizovannyi Bank Danykh Pravovoy Informatsii Respubliki Kyrgyzstan : 25.07.2003. Kod dokumenta 1279. (2003, July 25). *Erkin Too*, №55. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-k/1279?cl=ky-k> [in Kyrgyz].

15. Administrativno-protsessual'nyy kodeks Respubliki Kyrgyzstan : prinyatyy 25.01.2017 №13 [Administrative Procedure Code of the Republic of Kyrgyzstan dated 25.01.2017, Law No. 13]. Tsentralizovannyi bank danykh pravovoy informatsii Respubliki Kyrgyzstan : 01.02.2017. Kod dokumenta 111520. (2017, February 1). *Erkin Too*, №10-11. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-k/111520/40?mode=tekst> [in Kyrgyz].

16. Ekonomicheskii protsessual'nyy kodeks Respubliki Uzbekistan : prinyatyy 24.01.2018 [Economic Procedural Code of the Republic of Uzbekistan : dated 24.01.2018]. Natsional'naya Baza Danykh Zakonodatel'stva Respubliki Uzbekistan : 25.01.2018, №02/18/EPC/0623. URL: <https://lex.uz/docs/-3523891> [in Uzbek].

17. Kodeks Administrativnogo Sudochinstva Ukraïni : priynyatyy 06.07.2005 roku No 2747-IV [Code of Administrative Court Procedure of Ukraine dated 06.07.2005, Law No. 2747-IV]. Vidomosti Verkhovnoi Radi Ukraïni 2005, №35-37, S. 446. (2005, August 26). *Ofitsiyniy visnik Ukraïni*, №32. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> [in Ukrainian].

18. Ofitsial'naya internet-stranitsa Verkhovnogo suda Respubliki Uzbekistan. URL: <https://sud.uz/ru/%d0%ba%d0%be%d0%bd%d1%82%d0%b0%d0%ba%d1%82%d1%8b-%d1%80%d0%b0%d0%b9%d0%be%d0%bd%d0%bd%d1%8b%d1%85-%d0%b3%d0%be%d1%80%d0%be%d0%b4%d1%81%d0%ba%d0%b8%d1%85-%d0%b0%d0%b4%d0%bc%d0%b8%d0%bd%d0%b8%d1%81/> [dated 06.11.2022].

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11\(18\)-260-268](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11(18)-260-268)

Алла Предибайло

*аспірантка кафедри міжнародного і європейського права,
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
м. Харків, Україна,
<https://orcid.org/0000-0003-2703-6436>*

ПРАВО НА АВТОНОМІЮ ОСІБ ПОХИЛОГО ВІКУ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Анотація. У статті проаналізовано положення міжнародно-правових актів (Віденський міжнародний план дій з проблем старіння 1982 року, Принципи Організації Об'єднаних Націй щодо людей похилого віку 1991 року, Декларація з проблем старіння Організації Об'єднаних Націй 1992 року, Мадридський міжнародний план дій із проблем старіння 2002 року тощо) щодо закріплення права на автономію та незалежність осіб похилого віку; розглянуто доктринальні підходи до розуміння поняття «автономія» та «незалежність»; встановлено, що право на автономію, право на прийняття рішень та право на незалежність є синонімічними за своїм значенням; визначено, що зазвичай, автономія розглядається як можливість вибору та прийняття рішень відповідно до своєї волі та уподобань; виокремлено чинники, які перешкоджають користуванню права на автономію осіб похилого віку: створення бар'єрів з боку членів сім'ї, місцевої влади, законодавців та урядовців; погіршення здоров'я чи фінансового становища, втрата роботи або вихід на пенсію; зміни в сімейних обставинах (смерть одного з подружжя, дорослішання або одруження дітей, переселення до дітей або інших членів сім'ї чи переїзд до закладу інтернатного типу); старіння та пов'язана з цим стигма тощо; акцентовано увагу на існуючій проблематиці у цій сфері; зроблено відповідні висновки і пропозиції.

Ключові слова: вразливі особи, захист, міжнародні міжурядові організації, незалежність, права людини, угоди з прав людини.

Alla Predybailo

*Post-graduate student of the Department of International and European Law,
V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0003-2703-6436>*

RIGHT OF OLDER PEOPLE TO AUTONOMY: INTERNATIONAL LEGAL ASPECT

Abstract. In this article it was analyzed the provisions of the universal international legal acts (Vienna International Plan of Action on Aging (1982), United Nations Principles for Older People (1991), United Nations Proclamation on Aging (1992), Madrid International Plan of Action on Ageing (2002) etc.) for the right to autonomy and independence of older people; doctrinal approaches to understanding the concept of «autonomy» and «independence» are considered; it was established that the right to autonomy, the right to make decisions and the right to independence are synonymous; it is determined that, usually, autonomy is considered as the ability to choose and make decisions; the factors that prevent the exercise of the right to autonomy of the older people are singled out: creation of barriers by family members, local authorities, legislators and government officials; deterioration of the health or financial situation, job loss or retirement; changes in family circumstances (death of one of the spouses, growing up or marriage of children, relocation to adult children or other family members or moving to a residential institution); aging and associated stigma, etc; it was focused on the issue in this area; conclusions and proposals are made.

Keywords: independence, international intergovernmental organizations, human rights, human rights agreements, protection, vulnerable persons.

Постановка проблеми. Питання щодо дотримання прав людини осіб похилого віку, забезпечення врахування їхніх особливих потреб є необхідною складовою національної політики у сфері соціального захисту найбільш вразливих категорій населення. Літні люди можуть потребувати додаткового захисту, який дуже часто є протилежним автономії. Зазвичай збільшення допомоги особам похилого віку зумовлює зменшення їх автономії, що викликає потребу у збереженні їхньої збалансованості. Особи похилого віку повинні мати право на автономію і незалежний спосіб життя та всебічно брати участь у житті суспільства нарівні з іншими. Разом з тим існуючі стереотипи щодо літніх людей, несприятливі життєві умови, через низькі пенсії та соціальні гарантії, суттєве погіршення стану здоров'я негативно впливають на автономію літніх людей.

Варто зазначити, що в міжнародному праві відсутній єдиний підхід та чіткі стандарти щодо автономії та незалежності осіб похилого віку. Окремі аспекти цього права відображені в міжнародних актах регіонального характеру, разом його єдине розуміння відсутнє.

З огляду на вказане вище обрана тематика дослідження є актуальною для науки міжнародного публічного права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання щодо міжнародно-правової регламентації та забезпечення прав осіб похилого віку на автономію не були предметом єдиного комплексного дослідження. Разом з тим, окремі питання щодо стосуються дотримання прав літніх людей у різних сферах суспільного життя досліджувалися в роботах українських і зарубіжних учених, серед яких: М. Баймуратов, М. Буроменський, Т. Сироїд, Л. Кулачок-Тітова, Л. Фоміна, К. Lothian, I. Philp, V. Rodgers, S. Neville, J. Vareliu та ін.

Мета статті полягає у наданні характеристики права на автономію осіб похилого віку шляхом здійснення аналізу міжнародно-правових і доктринальних джерел у цій сфері.

Досягнення поставленої мети вимагає вирішення низки завдань: охарактеризувати підходи до розуміння права на автономію; проаналізувати положення міжнародно-правових актів щодо регламентації права на автономію осіб похилого віку; визначити чинники, які перешкоджають користуванню права на автономію; зробити висновки і пропозиції.

Виклад основного матеріалу. Особам похилого віку гарантуються такі ж права, що й кожній людині. Тим не менш, коли справа доходить до реалізації цих прав, вони стикаються з такими проблемами, як дискримінація, соціальна ізоляція, економічна маргіналізація тощо. Літні люди більш уразливі до зловживань і насильства, зокрема й з боку своїх родичів. Крім того, численні стереотипи про безпорадність, немічність і залежність осіб похилого віку самі собою вже є проблемою, тоді як багато літніх людей спростовують їх [1]. У зв'язку з цим важливе значення для комфортного і гідного існування осіб похилого віку має право на автономію.

Варто зазначити, що в міжнародному праві прав людини не вироблено чітких стандартів щодо автономії та незалежності осіб похилого віку. Право кожної людини на однакове визнання перед законом і право на сімейне та приватне життя, що закріплені у міжнародному праві є центральними для автономії та незалежності, однак тим не менш, чітких міжнародних стандартів щодо того, як ці права застосовуються у літньому віці немає. Окремі акти з прав людини визнають право на автономію та незалежність у літньому віці, проте також вони є відмінними і можуть не узгоджуватися між окремими регіонами [2, с. 8].

Окремі аспекти, що стосуються права на автономію були висвітлені в актах, прийнятих під егідою Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) та міжнародних регіональних організацій – Африканського Союзу, Організації Американських Держав, Ради Європи, Європейського Союзу тощо. Так, у Віденському міжнародному плані дій з проблем старіння 1982 року було вказано на те, що для забезпечення добробуту та незалежності літніх людей шляхом самообслуговування, для розвитку охорони здоров'я, профілактики

хвороб та непрацездатності потрібні нова орієнтація та навички у самих літніх та їхніх сімей, а також у працівників системи охорони здоров'я і соціального забезпечення місцевого рівня (п. 60). Урядам також було надано низку рекомендацій, зокрема: сприяти доступності ліків, слухових апаратів, зубних та інших протезів й окулярів для людей похилого віку, щоб вони могли продовжити свою діяльність і незалежність (рекомендація 18 (с)); забезпечити особам похилого віку відповідний мінімальний дохід і пільги, щоб задовольнити їхні основні потреби і гарантувати їм незалежність (рекомендація 36 (b)). Крім того представники делегацій у своїх заявах під час загальних дебатів наголошували, що житло має надаватися відповідно до національної, місцевої економічної та культурної ситуації, щоб зберегти незалежність людей похилого віку, яким у деяких країнах часто доводиться задовольнятися поганим житлом [3, с. 20, 63, 66, 71].

У Принципах ООН щодо людей похилого віку 1991 року було безпосередньо закріплено принцип незалежності, згідно з яким літні люди повинні мати доступ до відповідних вимог продовольства, води, житла, одягу та медичного обслуговування шляхом забезпечення їм доходу, підтримки з боку сім'ї, громади та самопомоги. Означений принцип також включає право мати можливість працювати або займатися іншими видами діяльності, що приносить дохід; брати участь у визначенні термінів і форм припинення трудової діяльності; брати участь у відповідних програмах освіти та професійної підготовки; жити в умовах, які є безпечними і можуть бути адаптовані з урахуванням особистих потреб і можливостей, що змінюються (п. 2-5) [4].

У Декларації з проблем старіння, прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН у 1992 році, було наголошено на тому, що старіння населення світу ставить перед урядами, неурядовими організаціями та приватними групами безпрецедентне, але таке, що потребує негайного вирішення практичне і програмне завдання, яке полягає у забезпеченні належного задоволення потреб літніх людей та реалізації їхнього потенціалу як людських ресурсів [5].

Однак, попри передбачуваність старіння населення, не всі країни готові до нього повною мірою. Значна кількість осіб похилого віку не мають доступу навіть до базових ресурсів, необхідних для повноцінного і гідного життя. Багато хто щодня стикається з численними перешкодами, які не дозволяють їм повною мірою брати участь у житті суспільства. Ці труднощі посилюються за умов надзвичайних гуманітарних ситуацій, коли ресурси стають більш обмеженими, а перешкоди – значнішими [6].

У 2002 році було прийнято Мадридський міжнародний план дій із проблем старіння, в якому також було відображено низку положень, що стосуються необхідності забезпечення незалежності літніх людей. Зокрема

задля пом'якшення проблеми маргіналізації людей похилого віку в сільських районах було наголошено на необхідності розробки та здійснення програм і надання послуг, що дозволяють особам похилого віку, у тому числі літнім інвалідам, зберігати свою незалежність (33. Мета 2 (a)); задля поліпшення планування житла та довкілля з метою сприяння незалежному проживанню шляхом врахування потреб осіб похилого віку, особливо інвалідів рекомендувалося вжити заходів, щоб міські райони не мали елементів, які перешкоджають мобільності та доступу і сприяти використанню технічних засобів та реабілітаційних служб для незалежного проживання (99. Мета 2 (a, b)) [7].

У положеннях Міжамериканської конвенції про захист прав людей похилого віку 2015 року також закріплено принцип гідності, незалежності, проактивності та автономії осіб похилого віку похилого віку (ст. 3 (c)). Крім того згідно зі статтею 7 (незалежність і автономія) держави-учасниці визнають право людей похилого віку приймати рішення, визначати свої життєві плани, вести самостійне та незалежне життя відповідно до своїх традицій і переконань на рівних засадах, а також мати доступ до механізмів, що дозволяють їм реалізувати свої права. З цією метою держави-учасниці приймають програми, політику або заходи для полегшення та заохочення повної реалізації цих прав людьми похилого віку, сприяючи їх самореалізації, зміцненню їхніх сімейних і соціальних зв'язків, а також емоційних стосунків. Зокрема держави повинні забезпечувати: повагу до автономії осіб похилого віку у прийнятті їхніх рішень та незалежності в діях; щоб особи похилого віку мали можливість, нарівні з іншими, обирати місце проживання, де і з ким вони проживають; щоб особи похилого віку поступово отримували доступ до низки послуг підтримки вдома, у закладах проживання та інших громадських послуг, включаючи особисту допомогу, необхідну для підтримки життя та включення в громаду і запобігання їх ізоляції чи сегрегації від громади тощо (ст. 7) [8].

Стаття 5 (право приймати рішення) Протоколу до Африканської Хартії прав людини і народів про права осіб похилого віку в Африці 2016 року покладає на держави зобов'язання забезпечити відповідне законодавство, яке визнає права людей похилого віку приймати рішення щодо їх власного добробуту без надмірного втручання з боку будь-якої фізичної чи юридичної особи; забезпечити, щоб у разі недієздатності людям похилого віку надавалася юридична та соціальна допомога для прийняття рішень, які відповідають їхнім найкращим інтересам і добробуту; і приймати законодавство та вживати інших заходів для захисту права людей похилого віку висловлювати свою думку та брати участь у суспільному та політичному житті (ст. 5) [9].

Варто зазначити, що право людей похилого віку вести самостійне і незалежне життя також визнається у статті 25 Хартії основних прав

Європейського союзу 2000 року, статті 23 Європейської соціальної хартії (переглянутої) 1996 року тощо.

Аналізуючи міжнародно-правові акти, що стосуються прав осіб похилого віку, варто зазначити, що дуже часто поняття «автономія» співвідноситься з поняттям «незалежність», яка на самому базовому рівні означає повну автономію над власним життям [10].

Глобальний альянс з прав літніх людей (далі – GAROP) у своєму документі «Наші голоси, наші права. Що кажуть літні люди про нормативні елементи права на автономію і незалежність» 2019 року акцентував увагу на цьому питанні. Зокрема було зазначено, що терміни автономія та незалежність є взаємозалежними і часто використовуються як взаємозамінні. Автономія – це можливість вибору та прийняття рішень відповідно до своєї волі та уподобань, за необхідності з чиеюсь підтримкою. Незалежність – це можливість здійснювати повсякденну діяльність і брати участь у житті суспільства відповідно до своїх бажань і уподобань, за необхідності з чиеюсь підтримкою. Разом з тим особи похилого віку високо цінують різні аспекти своєї автономії та незалежності, такі як вибір, де і з ким жити, вибір послуг з догляду та підтримки тощо, що відіграють важливу роль для їхньої гідності, самооцінки, а також для поваги з боку інших [11, с. 4-5].

Крім того, слід зауважити, що питання стосовно автономії і незалежності літніх людей є предметом й наукових досліджень, у яких аналізуються підходи щодо тлумачення права на автономію та наводяться авторські визначення.

Так, на думку Т. Moilanen, М. Kangasniemi, О. Rapinaho та ін. автономія відноситься до прав людей похилого віку приймати рішення без стороннього впливу і пов'язана зі здатністю і можливістю літніх людей управляти собою [12].

Lothian K. та Philp I. у своїй статті розглядають автономію в якості індивідуального контролю за прийняттям рішень та іншою діяльністю [13].

V. Rodgers і S. Neville, здійснюючи дослідження щодо особистої автономії для людей похилого віку, які проживають в інтернатних установах, також приділили увагу питанню щодо розуміння визначення «автономія». Автори зазначили, що термін «автономія», який походить від грецьких слів «autos» – «само», і «nomos» – «правління» (буквально – «самоуправління»), на практиці стосується здійснення індивідуального вибору, свободи волі та прийняття відповідальності за власну поведінку та/або себе [14].

J. Vareliu було зазначено, що особиста автономія – це, як мінімум, самоуправління, яке вільне як від контрольного втручання з боку інших, так і від обмежень, що перешкоджають осмисленому вибору. Автономна особа діє вільно відповідно до самостійно обраного плану, аналогічного тому, як незалежний уряд керує своїми територіями та встановлює свою політику.

Людина зі зниженою автономією, навпаки, певною мірою контролюється іншими або нездатна обмірковувати чи діяти на основі своїх бажань і планів [15].

Таким чином, право на автономію в узагальненому розумінні представляє собою право приймати самостійно рішення. Однак, на практиці реалізація цього права може стикатися з низкою перешкод. Так зокрема, HelpAge International в доповіді «Свобода вирішувати за себе. Що літні люди говорять про права на автономію та незалежність, довгостроковий догляд та паліативну допомогу» 2017 року було приділено увагу проблемам щодо права літніх людей на автономію, незалежність, довгостроковий догляд та паліативну допомогу. Було проведено консультації з означених питань й у світлі отриманих відповідей надано рекомендації щодо змісту цих прав. Літні особи, які брали участь у консультаціях повідомили, що вони не можуть приймати самостійні рішення в одній чи кількох сферах свого життя, включаючи фінанси, роботу, управління та розпорядження майном, за кого голосувати, де і з ким жити, а також доступ до медичних послуг. Серед чинників, що впливають на автономію осіб похилого віку було виокремлено такі: створення бар'єрів з боку членів сім'ї, місцевої влади, політиків та законодавців, урядовців; погіршення здоров'я чи фінансового становища, втрата роботи чи вихід на пенсію, що змушували залежати від інших; зміни в сімейних обставинах (смерть одного з подружжя, дорослішання або одруження дітей, переселення до дітей або інших членів сім'ї чи переїзд до закладу інтернатного типу); старіння та пов'язана з цим стигма тощо [2].

Висновки. Таким чином, підсумовуючи вищевикладене доходимо висновку, що право осіб похилого віку на автономію відіграє важливе значення для їх повноцінного і гідного життя. Міжнародно-правові акти з прав людини універсального і регіонального характеру не місять єдиного загальноприйнятого визначення право на автономію. Загалом, право на автономію або на незалежність, що є синонімічними за своїм значенням означає право особи на вибір та прийняття рішень відповідно до своєї волі й уподобань та відповідальності за власну поведінку. Варто зауважити, що особи похилого віку можуть стикати з низкою перешкод у реалізації свого права, що зумовлені існуючими стереотипами, недостатнім фінансовим забезпеченням тощо, серед яких: створення бар'єрів з боку членів сім'ї, місцевої влади, законодавців та урядовців; погіршення здоров'я чи фінансового становища, втрата роботи або вихід на пенсію; зміни в сімейних обставинах (смерть одного з подружжя, дорослішання або одруження дітей, переселення до дітей або інших членів сім'ї чи переїзд до закладу інтернатного типу); старіння та пов'язана з цим стигма тощо. Означене вимагає вироблення на національному рівні політики, прийняття

законодавчих актів з метою забезпеченням належних умов задля реалізації права на автономію особами похилого віку.

Література:

1. Human rights comment (The right of older persons to dignity and autonomy in care). URL: <https://www.coe.int/en/web/commissioner/-/the-right-of-older-persons-to-dignity-and-autonomy-in-care>.
2. HelpAge International Freedom to decide for ourselves. What older people say about their rights to autonomy and independence, long-term care and palliative care. URL: <https://www.helpage.org/newsroom/latest-news/freedom-to-decide-for-ourselves-older-peoples-rights-are-denied-says-new-report/>.
3. Report of the World Assembly on Aging 1982. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/36044?ln=ru>.
4. United Nations Principles for Older Persons adopted by UN General Assembly resolution 46/91. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/united-nations-principles-older-persons>.
5. Proclamation on Ageing: resolution adopted by the UN General Assembly 1992. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/155060>.
6. Decade of Healthy Aging 2020-2030. URL: https://www.who.int/docs/default-source/documents/decade-of-health-ageing/decade-ageing-proposal-ru.pdf?Status=Temp&sfvrsn=b0a7b5b1_12.
7. Political Declaration and Madrid International Plan of Action on Ageing 2002. URL: <https://www.un.org/esa/socdev/documents/ageing/MIPAA/political-declaration-en.pdf>.
8. Inter-American Convention on protecting the humanRights of older persons 2015. URL: <https://socialprotection-humanrights.org/instru/inter-american-convention-on-protection-the-human-rights-of-older-persons-draft-resolution/>.
9. Protocol to the African Charter on human and peoples' rights on the rights of older persons in Africa. URL: <https://au.int/en/treaties/protocol-african-charter-human-and-peoples-rights-rights-older-persons>.
10. What does «independence» mean to older people?. URL: <https://www.thegoodcaregroup.com/news/what-does-independence-mean-older-people/>.
11. Our voices, our rights. What older people say about the normative elements of their right to autonomy and independence. The Global Alliance for the Rights of Older People, 2019. 12 p. URL: <https://rightsofolderpeople.org/wp-content/uploads/2019/04/Final-report-GAROP-OurVoicesOurRights.pdf>.
12. Moilanen T., Kangasniemi M., Papinaho O., et al. Older people's perceived autonomy in residential care: an integrative review. *Nursing Ethics*. 2021. 28(3). P. 414-434.
13. Lothian K., Philp I. Maintaining the dignity and autonomy of older people in the healthcare setting. *BMJ (Clinical research ed.)*. 2001. Vol. 322(7287). P. 668-760.
14. Rodgers V., Neville S. Personal autonomy for older people living in residential care: an overview. *Nursing praxis in New Zealand inc*. 2007. 23(1). P. 29–36.
15. Varelius J. The value of autonomy in medical ethics. *Med Health Care Philos*. 2006. 9(3). P. 377-388.

References:

1. Human rights comment (The right of older persons to dignity and autonomy in care). URL: <https://www.coe.int/en/web/commissioner/-/the-right-of-older-persons-to-dignity-and-autonomy-in-care>.
2. HelpAge International Freedom to decide for ourselves. What older people say about their rights to autonomy and independence, long-term care and palliative care. URL: <https://www.helpage.org/newsroom/latest-news/freedom-to-decide-for-ourselves-older-peoples-rights-are-denied-says-new-report/>.

3. Report of the World Assembly on Aging 1982. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/36044?ln=ru>.

4. United Nations Principles for Older Persons adopted by UN General Assembly resolution 46/91. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/united-nations-principles-older-persons>.

5. Proclamation on Ageing: resolution adopted by the UN General Assembly 1992. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/155060>.

6. Decade of Healthy Aging 2020-2030. URL: https://www.who.int/docs/default-source/documents/decade-of-health-ageing/decade-ageing-proposal-ru.pdf?Status=Temp&sfvrsn=b0a7b5b1_12.

7. Political Declaration and Madrid International Plan of Action on Ageing 2002. URL: <https://www.un.org/esa/socdev/documents/ageing/MIPAA/political-declaration-en.pdf>.

8. Inter-American Convention on protecting the human rights of older persons 2015. URL: <https://socialprotection-humanrights.org/instru/inter-american-convention-on-protection-the-human-rights-of-older-persons-draft-resolution/>.

9. Protocol to the African Charter on human and peoples' rights on the rights of older persons in Africa. URL: <https://au.int/en/treaties/protocol-african-charter-human-and-peoples-rights-rights-older-persons>.

10. What does «independence» mean to older people?. URL: <https://www.thegoodcaregroup.com/news/what-does-independence-mean-older-people/>.

11. Our voices, our rights. What older people say about the normative elements of their right to autonomy and independence. The Global Alliance for the Rights of Older People, 2019. 12 p. URL: <https://rightsofolderpeople.org/wp-content/uploads/2019/04/Final-report-GAROP-OurVoicesOurRights.pdf>.

12. Moilanen, T., Kangasniemi, M., Papinaho, O., et al. (2021). Older people's perceived autonomy in residential care: an integrative review. *Nursing Ethics*, 28(3), 414-434.

13. Lothian, K., Philp, I. (2001). Maintaining the dignity and autonomy of older people in the healthcare setting. *BMJ (Clinical research ed.)*, Vol. 322(7287), 668-760.

14. Rodgers, V., Neville, S. (2007). Personal autonomy for older people living in residential care: an overview. *Nursing praxis in New Zealand inc.*, 23(1), 29-36.

15. Varelius, J. (2006). The value of autonomy in medical ethics. *Med Health Care Philos*, 9(3), 377-388.

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11\(18\)-269-281](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11(18)-269-281)

Марія Яшарова

кандидат юридичних наук, доцент кафедри інтелектуальної власності та приватного права,

*Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
м. Київ, Україна,
<https://orcid.org/0000-0001-7648-8514>*

Катерина Аксьонова

*магістр інтелектуальної власності,
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
м. Київ, Україна,
<https://orcid.org/0000-0002-9271-6166>*

ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ АНОНІМНОСТІ ТА ІДЕНТИФІКАЦІЇ В ЦИФРОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Анотація. ХХІ століття є великим поштовхом розвитку інформаційних технологій, які звичайно стали невід’ємною частиною нашого життя і тому виникає актуальність дослідження правових підходів та засад щодо врегулювання відносин пов’язаних з анонімністю і ідентифікацією фізичної особи у цифровому середовищі, у тому числі, право на приватності і захист персональних даних осіб.

Розвиток системи захисту персональних даних є доволі актуальним і цікавим дослідженням на сучасному етапі для українського суспільства, а також аналіз національного законодавства та міжнародний досвід щодо анонімності та ідентифікації осіб у цифровому середовищі у втручання в приватне життя фізичних осіб у мережі «Інтернет».

Науковці щоразу звертають увагу на впровадження в законодавство чітких та конкретних положень щодо контролю користувачів над власними даними, а це вкрай важливий крок до оптимізації в цій сфері права.

Найбільш проблемним питання з стрімким розвитком інформаційних технологій є захист персональних даних, які дуже тісно пов’язано з захистом прав та свобод людини, а також захистом прав на приватне життя, що вимагає

створення дієвої системи захисту персональних даних відповідно до міжнародних зобов'язань нашої країни, які пов'язані із європейською інтеграцією нашої держави.

Дискусійним питання є також теоретичні питання щодо вивчення дієвого правового механізму захисту прав суспільства у цифровому середовищі, а саме проблем щодо відповідальності за порушення обігу персональних даних в мережі «Інтернет» юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців, у тому числі, кіберзлочинності та її протидії.

Правові проблеми анонімності та ідентифікації у цифровому середовищі будуть потребувати подальших досліджень та наукових дискусій з метою запровадження дієвих механізмів захисту і обігу даних осіб в мережі «Інтернет» в національному законодавстві.

Ключові слова: цифрові права, мережа «Інтернет», інтернет речей, конституційні права людини, право на приватність і захист персональних даних, захист прав людини, соціальні мережі.

Maria Yasharova

*Candidate of Law Sciences, Associate Professor of the Department of
Intellectual Property and Private Law,
National Technical University of Ukraine «Ihor Sikorsky Kyiv Polytechnic
Institute»
Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0001-7648-8514>*

Kateryna Aksonova

*Master of intellectual property, National Technical University of Ukraine
«Ihor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»
Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-9271-6166>*

LEGAL ISSUES OF ANONYMITY AND IDENTIFICATION IN THE DIGITAL ENVIRONMENT

Abstract. The XXI century is a great impetus for the development of information technologies, which have naturally become an integral part of our lives, and therefore there is an urgency to study legal approaches and principles regarding the regulation of relations related to anonymity and identification of a natural person in the digital environment, including the right to privacy and protection of personal data of individuals.

The development of the personal data protection system is quite relevant and interesting research at the current stage for Ukrainian society, as well as the analysis of national legislation and international experience regarding the anonymity and identification of individuals in the digital environment in the intervention in the private life of individuals on the Internet.

Scientists always pay attention to the implementation of clear and specific provisions in the legislation regarding the control of users over their own data, and this is an extremely important step towards optimization in this area of law.

The most problematic issue with the rapid development of information technologies is the protection of personal data, which is very closely related to the protection of human rights and freedoms, as well as the protection of the right to privacy, which requires the creation of an effective system of personal data protection in accordance with the international obligations of our country, which are related to the European integration of our country.

Theoretical questions regarding the study of an effective legal mechanism for the protection of society's rights in the digital environment are also a topic of discussion, namely, problems related to liability for violations of the flow of personal data on the "Internet" network of legal entities and individual entrepreneurs, including cybercrime and its countermeasures.

Legal problems of anonymity and identification in the digital environment will require further research and scientific discussions in order to introduce effective mechanisms for the protection and circulation of personal data on the "Internet" network in national legislation.

Keywords: digital rights, the "Internet" network, the Internet of Things, constitutional human rights, the right to privacy and protection of personal data, protection of human rights, social networks.

Постановка проблеми. Складно уявити життя без сучасних технологій, тому що кожного дня мільйони і мільярди людей користуються мережею «Інтернет», сьогодні таке цифрове середовище є не лише важливим джерелом інформації а й способом комунікації, який нівелює перепони для спілкування. Але у свою чергу, інтернет-середовище з легкістю відслідковує інформаційну активність будь-якої особи, тобто доступність розміщених у мережі даних робить їх надзвичайно вразливими, що, в свою чергу, зводить до мінімуму навіть вірогідність існування приватності. Для компаній, які надають послуги з використання програмного забезпечення на сучасних гаджетах, ідентифікація користувачів – буденність, де анонімності немає місця. Інформація про користувачів активно збирається, обробляється та зберігається такими компаніями, саме тому гостро стоїть не тільки питання ідентифікації та анонімності даних користувачів, а і вірогідності потрапляння таких даних

до зловмисників. Проаналізувавши наукові здобутки вчених в цій сфері, можна сказати, що досі у правовій доктрині не існує єдиного підходу щодо повного розуміння визначення термінів «персональна інформація», «особисті дані» або «конфіденційна інформація»

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Правовим проблемам анонімності та ідентифікації у цифровому середовищі було присвячено низку наукових праць та досліджень українських науковців, зокрема Братасюк О., Ментух Н., Ісаков М., Паркулаб В., Костенко О., Мудрицька К., але розкриття питання правових проблем анонімності та ідентифікації в цифровому середовищі здійснювалось опосередковано через призму інших неоднозначних питань правового регулювання мережі «Інтернет».

Метою статті це правовий аналіз підходів щодо врегулювання інформаційних відносин у цифровому середовищі пов'язаних з анонімністю та ідентифікацією фізичної особи у цьому просторі, а також для забезпечення інформаційної безпеки фізичної особи в тому числі і у випадках порушення таких прав.

Виклад основного матеріалу. З розвитком сучасних цифрових технологій, збільшення об'єму та способу поширення інформації у сучасному світі, пов'язані з проблемою анонімності в цифровому середовищі і тому багато науковців акцентують увагу щодо збереження такої конфіденційності на рівні етичних, правових, технологічних або психологічних аспектів абсолютної анонімності у цифровому середовищі неможливо. Мільйони людей реєструються, створюючи свої особисті облікові записи, на тисячах платформ кожної години, залишаючи там неймовірно великий об'єм персональних даних та іншого роду особистої інформації, тому феномен занепокоєності конфіденційністю в мережі – не дивина. Мотиви анонімності в цифровому середовищі відрізняються від фізичного середовища, а саме не лише оприлюднення наприклад творчих результатів під псевдонімом або анонімно, а й інші обирати віртуальні проєкції соціальної ролі яку у фізичній реальності не наважаться. І тому анонімність в мережі Інтернет розглядається перш за все як право на повагу до приватного життя та реалізацію на свободу слова.

До того ж, продукти буденного життя сучасної людини стають все розумнішими. Технології, які відносяться, наприклад, до категорії «розумний дім», маючи доступ до мережі та інших подібних гаджетів, можуть з легкістю відслідковувати діяльність особи, яка їх використовує, у тому числі відправляти таку інформацію третім особам.

Цифрове середовище дозволяє швидко та зручно реалізувати фізичній особі своїх прав і свобод, що, у свою чергу, робить його надважливим інструментом у сучасних демократичних процесах. За допомогою мережі

«Інтернет» українці можуть забезпечувати низку своїх конституційних прав у будь-який час доби і дня, таких як, наприклад, право на: свободу думки і слова; на вільне вираження своїх поглядів і переконань; на свободу світогляду і віросповідання; на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації; право брати участь в управлінні державними справами; проводити збори, мітинги і демонстрації; володіння, користування і розпорядження своєю власністю; підприємницьку діяльність; працю; страйк; відпочинок; охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування; освіту, і даний список не є вичерпним [1]. Все вищезазначене у сучасних реаліях реалізується і забезпечується як за допомогою мережі «Інтернет», так і за допомогою надбань «Інтернету речей».

В нашій країні право на повагу до приватного та сімейного життя є фундаментальним правом кожної людини. Ст. 32 Конституції України встановлює, що ніхто не може зазнавати втручання в його особисте й сімейне життя, та забороняє збирати, зберігати, використовувати конфіденційну інформацію про особу без її згоди. Тобто мається на увазі, що кожна особа має право на анонімність, а саме передбачає заборону використання приватної інформації без згоди її особи-володільця. Що ж до випадків, при яких можливе зберігання, використання та поширення такої інформації без згоди особи, то вони мають нести безпосередню чітку мету і бути лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини. Також в національному законодавстві в контексті невтручання у приватне життя та персональні дані громадян зазначається в ЗУ «Про захист персональних даних» частково визнає право на забуття. Особливо місце в національному законодавстві в контексті невтручання у приватне життя та персональні дані громадян займає ЗУ «Про захист персональних даних», зокрема частково визнає право на забуття. А саме, право суб'єкта персональних даних дозволяти їй вимагати за певних умов видалення своїх особових даних із загального доступу через пошукові системи, тобто посилань на ті дані, які, на її думку, можуть завдати їй шкоди або якщо ці дані обробляються незаконно чи є недостовірними.

Для дослідження питання анонімності та ідентифікації людини у цифровому середовищі варто також приділити увагу законодавчому визначенню поняття «персональні дані», хто є їх володільцем та який саме порядок передбачений для обігу вищевказаних даних.

Наразі в Україні відносини, пов'язані із захистом персональних даних регулюються на підставі Закону України «Про захист персональних даних» який і надає необхідне для дослідження визначення. Таким чином, до персональних даних відносяться відомості, чи їх сукупність, про фізичну особу, яка ідентифікована або, за допомогою яких, її можна конкретно

ідентифікувати. При цьому, попри те, що володільцем персональних даних є виключно фізична особа, як вбачається із законодавчого визначення, і яка є безпосереднім суб'єктом персональних даних, їх розпорядниками можуть виступати як юридичні особи, так і фізичні особи, які можуть обробляти такі дані від імені володільця. Слід також звернути увагу, що володільцям персональних даних надано право визначати безпосередньо мету, склад та процедуру обробки таких даних. При цьому наразі не існує законодавчого визначення переліку персональних даних, тож фактично ними можуть бути навіть ваші релігійні або ж політичні переконання, які висловлені в мережі [5].

Суб'єкт персональних даних може реалізувати своє право на невтручання у його особисте життя знеособивши свої персональні дані. У цифровому середовищі реалізувати це право надскладно, оскільки мережа «Інтернет» влаштована так, що те, що у неї потрапляє залишається там назавжди. Ваш випадково «злитий» номер телефону або ж стара персональна сторінка у соціальній мережі, навіть після їх видалення, будуть «гуляти» чи то у вигляді скріншотів, чи то у текстовому вигляді по різних сайтах і вишукувати їх і повністю видалити вдається неможливою місією.

Повертаючись до конституційного формулювання «в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини» у світлі права на приватність фізичної особи у мережі «Інтернет» слід зазначити, що саме поняття «приватність» не має достатньої популярності в українському законодавстві. Незважаючи на конституційні положення, які прямо вказують на вичерпний перелік підстав для втручання у таке право, норми, які мали б встановлювати чіткі формулювання та регламентування способів, обсягів та випадків втручання у приватне життя фізичних осіб, відсутні. У зв'язку з чим виникають численні порушення цього права в юридичній практиці. Що ж до цифрового середовища, то, зважаючи на особливості мережі «Інтернет», а саме – відсутність єдиного нормативно-правового регулювання, інтернаціональність і величезну швидкість поширення інформації всередині, тобто, легкість відслідковування нашої інформаційної активності, то доступність даних, розміщених в ній, робить їх надзвичайно вразливими, що, у свою чергу, зводить до мінімуму вірогідність існування «мережевої приватності фізичної особи».

Щодо положення про анонімність, то в законодавстві є застереження, що органи державної влади можуть вдатися до заходів, завдяки яким особу буде розкрито, наприклад, останнім часом ми можемо почути новини про те, як коригувальників ворожого вогню притягують до відповідальності за допомогою кіберполіції, яка знаходить злочинців за допомогою мережі «Інтернет» та їх персональних даних. Вищевикладене цілком відповідає конституційному формулюванню «в інтересах національної безпеки».

Працівники на своєму робочому місці мають також беззаперечне право на цифрову анонімність, у тому числі, їх ідентифікація повинна відбуватись в межах норм, визначених національним законодавством і тому, роботодавці, у разі використання заходів цифрового спостереження за робітниками, зобов'язані повідомляти про такі заходи [7]. На нашу думку, у вищевикладене положення необхідно внести деякі уточнення, у разі, якщо його втілення з'явиться у вітчизняному законодавстві. По-перше, вищевказане повідомлення повинно бути пред'явлене, з обов'язковим отриманням згоди працівника, ще до того моменту як особу буде піддано таким заходам, оскільки, якщо цього прямо не передбачити, можуть виникати різночитання даної норми, у тому числі, з'явиться фундамент для порушення прав. По-друге, чітко вказати які саме дані роботодавець має право відслідковувати, у тому числі передбачити порядок обробки цієї інформації у спеціальному законодавстві. Слід зазначити, що навіть при наявності вищевказаного цифрового спостереження за робітниками, обов'язок роботодавця зберігати конфіденційність приватної електронної кореспонденції та спілкування працівників зберігається і є непорушним [7].

Без повного розуміння, з правової точки зору, що саме являє собою мережа «Інтернет» говорити про анонімність та ідентифікацію у цифровому середовищі неможливо. Наразі визначення поняття мережа «Інтернет» ми можемо побачити у Законі України «Про електронні комунікації». Таким чином, відповідно до п.54 ст.1 вищевказаного Закону, мережа «Інтернет» – глобальна електронна комунікаційна мережа, що призначена для передачі даних та складається з фізично та логічно взаємоз'єднаних окремих електронних комунікаційних мереж, взаємодія яких базується на використанні єдиного адресного простору та на використанні інтернет-протоколів, визначених міжнародними стандартами [4]. Дане визначення підтверджує вищевказану тезу, що мережа не має єдиного правового регулювання, проте, має відповідати тільки певному протоколу, який визначається міжнародними стандартам. Вищевказане визначення також містить поняття «інформаційна система загального доступу», що, відповідно до положень вказаного вже вище закону, означає сукупність телекомунікаційних мереж та засобів для накопичення, обробки, зберігання та передавання даних [4]. Виходячи з вищевикладеного можна сказати, що мережа «Інтернет» є сукупністю певних фізичних об'єктів – результатів сучасних технологій, які утворюють умови для використання не фізичних інтелектуальних надбань людини, наприклад, створені комп'ютерні коди.

Зважаючи на вищевикладене, слід приділити увагу феномену Індустрії 4.0 – «Інтернет речей». Вказане поняття вперше було запропоновано у 1999 році засновником дослідницького центру AutoID Center в

Массачусетському технологічному інституті Кевіном Ештоном [10]. Даний феномен передбачає застосування побутових речей, які мають доступ до мережі «Інтернет», обладнані технічними засобами та мають можливість контролюватись власником девайсу у повсякденному житті. Якщо технології «Інтернету речей» такі як, наприклад, «розумний дім» чи то засоби особистого здоров'я, поки що тільки набирають популярність в Україні, то смартфони, персональні комп'ютери, ноутбуки та планшети наразі є у кожного як окремого громадянина, так і на робочих місцях підприємств, установ та організацій всіх форм власності. Дані девайси створюють корпорації, вкладаючи в них певні технічні характеристики, які дозволяють оброблювати та передавати персональні дані користувачів по всьому світу іноді сотні разів на добу.

Нараз технологічні побутові речі у правовій площині регулюються законодавством у сфері товарообороту, маючи при цьому статус звичайного товару [10]. Проте, розглядаючи дані технології з боку анонімності та ідентифікації користувачів, особливо знаючи, що більшість з них має доступ до мережі, можна сказати про неоднозначність механізмів захисту персональних даних від несанкціонованого доступу, оскільки, як вже зазначалось вище, кожна компанія, коли продає відповідні гаджети, встановлює свій порядок про те, які дані і яким чином оброблюються, зберігаються та передаються. Це є беззаперечною прогалиною у правовому регулюванні при продажі результатів Індустрії 4.0, як мінімум через те, що вищевказані технології походять на товар тільки за фізичною ознакою при цьому увага до їх технологічності виражена тільки у ціні.

Як вже було зазначено вище, мережа «Інтернет» не має централізованого управління, єдиних правил використання чи порядку доступу. До того ж, глобальність мережі та відсутність обов'язку для отримання дозволу на використання надає надшвидку можливість для комунікації невизначеному колу осіб, у зв'язку з чим говорити про чіткість та однорідність правового регулювання мережі «Інтернет» та відносин, які пов'язані з анонімністю та ідентифікацією користувачів всередині, певною країною ми не можемо.

Як вже було зазначено вище, Інтернет-ресурси чи компанії, які надають технічні послуги для використання мережі, зазвичай встановлюють свої правила зберігання, обробки та передачі персональних даних користувачів. Таким чином, політикою конфіденційності Microsoft передбачено, що, у разі використання користувачем операційної системи Windows 10, він за замовчуванням повідомляє компанії всі дані від відкритих вкладок у браузері до тексту набраної на клавіатурі [11,12]. Такі дані можуть використовуватись для пропонування, наприклад, таргетованої реклами користувачу, проте,

виключати можливість зламу та крадіжки накопичених даних про дії користувача не можна.

Говорячи про обробку персональних даних Інтернет-ресурсами можна сказати таке. Користувач браузера Google, коли відкриває домашню сторінку, автоматично передає сайту своє місцезнаходження, версію операційної системи і самого браузера. Роблячи пошуковий запит, користувач також передає дані про те звідки та куди відбувається перехід, ці дані запам'ятовуються браузером, та, в подальшому, також використовуються при підборі персональної реклами [13]. Користуючись різного роду браузерами, користувачі часто відвідують сторінки своїх соцмереж, електронних банків, пошти, ресурсів з надання медичних послуг, у тому числі ресурсів, де зберігаються особисті документи. У всіх вищенаведених прикладах зберігаються важливі для життя особи персональні дані, тож у разі зламу або ж їх витоку, у руках правопорушника з'являється майже необмежена можливість як для різного роду маніпуляцій чи шантажу конкретної особи, так і для крадіжки грошових коштів або ж вчинення інших незаконних дій з персональними даними користувача.

Враховуючи шалену популярність у сучасному світі соціальних мереж, які також встановлюють свої внутрішні правила використання ресурсу, можна сказати таке. Використовуючи сервіси компанії Meta, користувач повідомляє про всі дані, які він здійснює на своїй сторінці та загалом на платформі, від логіна та пароля до зображень, переписок, інших матеріалів, навіть, якщо вони видалені, компанії. Дані про активність користувача в соціальній мережі, у тому числі відмічені чи найчастіше переглядаємі пости, запам'ятовуються, обробляються та отримують пріоритет для показу, у тому числі, це стосується реклами [14].

Об'єм контенту та рекламних компаній в соціальних мережах та на інших ресурсах з кожним днем збільшується. Аза Раскін (розробник інтерфейсів компанії Mozilla, автор Firefox Panorama) в документальному фільмі про соціальні мережі заявив: «Оскільки ми не платимо за продукти, якими ми користуємося, за них платить рекламодавець і йому продають – нас» [16]. Якщо ви не платите за товар, значить, ви є товар. Якщо говорити більш конкретно, для рекламодавців Інтернет-ресурсів, наші персональні дані, у тому числі увага, поведінка в мережі, інформація про відвідуванні сторінки, наші хоббі – товар. Дану тезу слід не залишати без уваги та пам'ятати кожному хто користується мережею «Інтернет».

Досить часто ми чуємо з новин про крадіжки великих баз даних саме з сервісів Meta, які в подальшому продаються на просторах «даркнету». Такі дані включають в себе всю повідомлену сервісу інформацію від користувача таку як ім'я, прізвище, номер телефону, адреса електронної пошти та інші

персональні дані особи [17,18]. Навіть, якщо людина у мережі користується псевдонімом і сховала від очей інших користувачів персональну інформацію, у сервісів Meta є до неї доступ, незважаючи на бажання особи приховати ці дані. Вищеперерахованих персональних даних достатньо шахраям також задля маніпулювання користувачами з метою отримання, наприклад, грошей вже в реальному світі.

Зважаючи на вищевикладене, можна зробити проміжний висновок, що для компаній, які надають послуги з використання програмного забезпечення на сучасних гаджетах, ідентифікація користувачів – буденність, де анонімності немає місця. Може здатись, що така передача даних проводиться незаконно, чи без відома особи, дані якої передаються та обробляються, проте, це далеко не так. Починаючи користуватись будь-яким сервісом, купуючи та включаючи вперше будь-який сучасний девайс, у кожного на екрані з'являється вікно з текстом, та поки користувач не поставить відмітку «згоден» він не зможе користуватись можливостями пристрою чи окремого сайту. Даний текст як раз і містить положення, які було перераховано вище. Тож, вкрай важливо, як фізичним так і юридичним особам, ще на моменті реєстрації на будь-якому сервісі в мережі ознайомлюватись з правилами його використання, не надавати надлишкову інформацію, яку не потребує сервіс, та використовувати, за наявності такої можливості, двохетапну авторизацію та інші способи захисту своєї сторінки в мережі «Інтернет».

Оскільки, як ми вже зазначили вище, мережа «Інтернет» в цілому, ні у якій країні світу поки що не вважається ані суб'єктом, ані об'єктом права, правове регулювання його не визначено та доступ до якого мають люди по всьому світу, визначити та прослідкувати, хто саме, та з якою метою краде відомості майже неможливо. До того ж, факт крадіжки відомостей та їх подальший перепродаж, на нашу думку, це половина глобальної проблеми. Серйозні наслідки настають вже в момент, коли відомості потрапили до особи, яка має за мету незаконну наживу. Тільки в окремих та виключних випадках правоохоронним органам вдається виявити та притягнути до відповідальності таких осіб, проте, як вже було зазначено вище, наразі це майже неможливо через ті самі особливості мережі «Інтернет».

Так, наприклад, моніторингом з незаконного поширення персональних даних було виявлено такі випадки: екс-правоохоронець з Полтавщини продавав інформацію з обмеженим доступом із закритих державних та комерційних баз даних. Зловмисник торгував закритою інформацією, якою володіли правоохоронці та державні органи, а також банківські установи та оператори мобільного зв'язку. Зокрема, базами даних Міністерства внутрішніх справ, Державної податкової служби, Державної міграційної служби, Державної фіскальної служби, Міністерства юстиції України,

Пенсійного фонду України. Мешканець Одеси продавав у мережі персональні дані 42 мільйонів іноземців. Кожна з його баз даних коштувала 1 000 доларів [15].

Відповідно до Закону України «Про захист персональних даних» повноваження з питань захисту персональних даних покладено на Уповноваженого Верховної Ради з прав людини (далі – Уповноважений). Відповідно до статті 25 вищевказаного Закону Уповноважений може отримувати скарги від фізичних і юридичних осіб з питань захисту персональних даних, проводити відповідні перевірки на підставі звернень, отримувати та мати доступ до необхідної для виконання своїх завдань інформацію, у тому числі видавати обов'язкові для виконання вимоги про запобігання або усунення порушень законодавства про захист персональних даних з можливістю подальшого їх видалення, зміни або знищення [5]. Також, Уповноважений має право притягувати до адміністративної відповідальності за порушення законодавства про захист персональних даних за статтею 188 Кодексу України про адміністративні правопорушення, яка передбачає відповідальність за ухилення від державної реєстрації бази персональних даних, невиконання вимог Уповноваженого, неповідомлення або несвоєчасне повідомлення осіб про всю, передбачену законом, інформацію, яку має знати суб'єкт персональних даних та інші правопорушення, які передбачені диспозицією статті 188 Кодексу України про адміністративні правопорушення [3].

Висновки. Законодавці, на нинішньому етапі розвитку, повинні поставити собі за мету постійно вдосконалювати національні нормативно-правові акти, зважаючи на швидкість впровадження в суспільне життя сучасних технологій, появою нових загроз та викликів для суспільства, оскільки, на нашу думку, дана сфера діяльності наразі є стратегічно важливою для успішного розвитку держави надалі. Впровадження в законодавство чітких та конкретних положень щодо контролю користувачів над власними даними це невеликий, проте вкрай важливий крок до оптимізації даної сфери права.

Вітчизнянне законодавство має відповідати міжнародним стандартам, держава має сприяти розвитку та функціонуванню безпечних технологій у будь-якій сфері, особливо Інтернет-технологій, та захищати людей від шкідливих Інтернет-сервісів, як це передбачає та ж сама Будапештська конвенція про кіберзлочинність [8].

І взагалі наші персональні дані постійно обробляються, ідентифікуючи нашу особу, місцезнаходження та іншу інформацію, можуть передаватись третім особам, що у свою чергу майже виключає можливість анонімно знаходитись в Інтернет-просторі. На підставі наших дій створюються рекламні пропозиції, які ми бачимо кожного дня та формується спеціальний контент. З іншого боку ніхто не захищений від крадіжки персональних даних,

даний факт повинен побуджати кожного ретельно слідкувати за своєю інформацією, яку він надає цифровим сервісам. Кожен повинен мати право на приватне та сімейне життя в мережі «Інтернет», куди входить захист персональних даних і повага до конфіденційності кореспонденції і спілкування людей по всьому світу. Зважаючи на те, що сучасному суспільству мережа «Інтернет» є одним з найпотужніших та найважливіших джерел знання та реалізації своїх прав громадянами, відсутність ефективної системи захисту цифрових прав людини, проблеми впровадження сучасних норм законодавства Європи в національне та відсутність ефективних систем захисту персональних даних в мережі «Інтернет» створює та буде створювати в подальшому перешкоди для розвитку держави загалом, а також наражати на небезпеку громадян.

Література:

1. Конституція України від 28.08.1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80Text>.
2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15Text>.
3. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>.
4. Про електронні комунікації: Закон України від 16.12.2020 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20/ed20220914>.
5. Про захист персональних даних: Закон України від 01.06.2010 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text>.
6. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23.12.1997 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text>.
7. Рекомендації СМ/Рес(2014)6 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо Посібника з прав людини для інтернет-користувачів та пояснювальний меморандум. URL: <https://rm.coe.int/16802e3e96>.
8. Конвенція про кіберзлочинність від 23.11.2001 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575#Text.
9. Developing Policy at ICANN. URL: <https://www.icann.org/policy>.
10. Б.Ю. Жураковський, І.О. Зенів Технології інтернету речей: Навчальний посібник КПІ ім. Ігоря Сікорського 2021 рік. URL: https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/42078/1/Zhurakovskiy_B_Zeniv_Tehnologii_internet_rechey.pdf.
11. Політика конфіденційності Microsoft. URL: <https://privacy.microsoft.com/ru-ru/privacystatement>.
12. Умови використання Microsoft. URL: <https://www.microsoft.com/en-us/legal/terms-of-use>.
13. Політика конфіденційності Google. URL: <https://policies.google.com/privacy?hl=uk>.
14. Meta Policies. URL: <https://transparency.fb.com/ru-ru/policies/>.
15. Звіт моніторингу порушення цифрових прав за листопад 2021 року. URL: <https://www.ppl.org.ua/wp-content/uploads/2021/12/%D0%86%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D1%81-%D0%B7%D0%B0-%D0%BB%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BF%D0%B0%D0%B4-2021-%D1%80%D0%BE%D0%BA%D1%83.pdf>.

16. Jeff Orlowski The Social Dilemma 2020. ULR: <https://www.netflix.com/ua-ru/title/81254224>.

17. Aaron Holmes 533 million Facebook users' phone numbers and personal data have been leaked online. ULR: <https://www.businessinsider.com/stolen-data-of-533-million-facebook-users-leaked-online-2021-4#:~:text=533%20million%20Facebook%20users'%20phone,data%20have%20been%20leaked%20online&text=The%20personal%20data%20of%20over,a%20low%20level%20hacking%20forum.&text=Security%20researchers%20warn%20that%20the,impersonate%20people%20and%20commit%20fraud>.

18. Miklos Zoltan Web Scrapers Claim to Possess and Sell Personal Data on 1.5 Billion Facebook Users on a Hacker Forum. ULR: <https://www.privacyaffairs.com/facebook-data-sold-on-hacker-forum/>.

References:

1. Konstitucija Ukraïni vid 28.08.1996 roku. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

2. Civil'nij kodeks Ukraïni vid 16.01.2003 roku. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.

3. Kodeks Ukraïni pro administrativni pravoporushennja vid 07.12.1984 roku. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>.

4. Pro elektronni komunikacii: Zakon Ukraïni vid 16.12.2020 roku. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20/ed20220914>.

5. Pro zahist personal'nih danih: Zakon Ukraïni vid 01.06.2010 roku. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text>.

6. Pro Upovnovazhenogo Verhovnoï Radi Ukraïni z prav ljudini: Zakon Ukraïni vid 23.12.1997 roku. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text>.

7. Rekomendacii CM/Rec(2014)6 Komitetu ministriv Radi Ėvropi derzhavam-chlenam shhodo Posibnika z prav ljudini dlja internet-koristuvachiv ta pojasnjuval'nij memorandum. ULR: <https://rm.coe.int/16802e3e96>.

8. Konvencija pro kiberzlochinnist' vid 23.11.2001 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575#Text.

9. Developing Policy at ICANN. URL: <https://www.icann.org/policy>.

10. B.Ju. Zhurakovs'kij, I.O. Zeniv Tehnologii interntu rechej: Navchal'nij posibnik KPI im. Igorja Sikors'kogo 2021 rik. URL: https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/42078/1/Zhurakovskiy_B_Zeniv_Tehnologii_internet_rechey.pdf.

11. Politika konfidencijnosti Microsoft. ULR: <https://privacy.microsoft.com/ru-ru/privacystatement>.

12. Umovi vikoristannja Microsoft. ULR: <https://www.microsoft.com/en-us/legal/terms-of-use>.

13. Politika konfidencijnosti Google. ULR: <https://policies.google.com/privacy?hl=uk>.

14. Meta Policies. ULR: <https://transparency.fb.com/ru-ru/policies/>.

15. Zvit monitoringu porushennja cifrovih prav za listopad 2021 roku. ULR: <https://www.ppl.org.ua/wp-content/uploads/2021/12/%D0%86%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D1%81-%D0%B7%D0%B0-%D0%BB%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BF%D0%B0%D0%B4-2021-%D1%80%D0%BE%D0%BA%D1%83.pdf>.

16. Jeff Orlowski The Social Dilemma 2020. ULR: <https://www.netflix.com/ua-ru/title/81254224>.

17. Aaron Holmes 533 million Facebook users' phone numbers and personal data have been leaked online. ULR: <https://www.businessinsider.com/stolen-data-of-533-million-facebook-users-leaked-online-2021-4#:~:text=533%20million%20Facebook%20users'%20phone,data%20have%20been%20leaked%20online&text=The%20personal%20data%20of%20over,a%20low%20level%20hacking%20forum.&text=Security%20researchers%20warn%20that%20the,impersonate%20people%20and%20commit%20fraud>.

18. Miklos Zoltan Web Scrapers Claim to Possess and Sell Personal Data on 1.5 Billion Facebook Users on a Hacker Forum. ULR: <https://www.privacyaffairs.com/facebook-data-sold-on-hacker-forum/>.

SÉRIE “Filologické vědy”

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11\(18\)-282-290](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11(18)-282-290)

Maryana Tomenchuk

PhD in Philology, Associate Professor of the Department of Applied Linguistics, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-2036-4616>

Marta Martynovych

Master Graduate Student of the Department of Applied Linguistics, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-3597-2355>

THE GENDER-SPECIFIC FEATURES OF THE PHRASEOLOGICAL UNITS DENOTING “WOMAN”

Abstract. The study of phraseological systems of various languages, particularly English, from the gender point of view facilitates the understanding of the history, culture, psychology and the world outlook of people, thereby making communication clear and effective.

Gender is understood as a socially rather than a biologically constructed characteristic – individuals are not born with but rather learn the behaviours and attitudes relevant to their sex. Gender is a complex cultural formation, which comprises differences in roles, behavior, mental and emotional characteristics of men / women. Thus, it is considered to be an organized pattern of social relations between men and women that characterizes not only their interpersonal communication and interaction within the family, but also determines their social relationships in the main institutions of society. Phraseological system is characterized by the selective nomination, predominantly of anthropocentric orientation, thus, the study of phraseological units, which are semantically-oriented towards a person, is especially important.

The purpose of the article is to analyze gender-specific phraseological units

with a female referent as a means of verbalizing and conceptualizing the gender aspect in language.

The analysis manifests that every culture has a set of verbal and nonverbal means characterizing women, and in each individual society, they are of a specific, cultural and traditional character. The study of cultural identity of phraseological units with gender lexical components allows identifying specific characteristics of gender stereotypes in modern English.

Keywords: phraseological unit, gender-specific, definitional properties, combinatory properties.

Problem statement. Interpretation of language as an anthropocentric phenomenon is now regarded as one of the leading trends in the development of linguistics in the XXI century. This approach allows investigating and solving the general theoretical problems of “people and language” and “language and culture” in a more balanced way taking into account all aspects of the objective manifestations of a person “in language and through language”. In this regard, the most important culturally significant fragment of reflected reality is not only the image of a person but also his/her male and female hypostasis, his/her gender attribute.

Analysis of recent research and publications. Peculiarities in male and female language constitute the main object of study in gender linguistics (O. Biessonova [1], O. Bondarenko [2], N. Borysenko [3], L. Botina [4], O. Hlushchenko [5], H. Emirsuinova [6], O. Kozachyshyna [7], T. Kosmeda [8], A. Martyniuk [9], A. Neliuba [10], N. Nera [11], T. Osipova [12], D. Cameron [13], J. Coates [14], etc.). The novelty and relevance of gender studies in the theory of language is evidenced by numerous recent publications, which highlight approaches to the problem of the phenomenon, yet insufficiently explored in the linguistic aspect.

The **aim** of this study is to analyze the features of gender-specific phraseologisms denoting “woman” functioning as an important means for verbalizing and conceptualizing the gender mechanism in language.

Results and Discussions. The analysis of the phraseological units expressing the notion “woman” in English allows discriminating a set of properties that are ascribed to these notions in the English language. However, one should distinguish between two levels and, accordingly, two types of properties that are in certain hierarchical relations with each other, namely definitional and combinatory properties.

Definitional properties are believed to be the features that are singled out on the basis of dictionary definitions. Thus, the definitional property of the notion

“woman” actualized by the phraseological unit *sweetie pie* is, in fact, the aesthetic property “attractiveness”, which is singled out on the basis of the dictionary definition “an attractive woman”.

Combinatory properties are understood as the characteristics that are singled out on the basis of the combinability of lexemes – components of the phraseological units and analysis of their meanings. Thus, the combinatory property of the notion “woman” actualized by the expression *sweetie pie* is a taste property *sweet* (sweetie) and a gastronomic property *pie*.

Definitional Properties of the Notion “Woman” Expressed by Phraseological Units. The analysis of the dictionary definitions of phraseological units designating the notion “woman” in English allows singling out the following definitional properties:

The gender property proper – “a female person” is actualized by phraseological units characterizing a person according to her sex (*the fair sex* – *girls or women* [15, p. 318]; *Eve’s daughter* – *a female, a woman* [15, p. 518]), for example: *Though I never could understand how a man like you could turn out so ignorant of the fair sex* [16]

Physical properties are manifested by the phraseological units characterizing a woman’s physical state or appearance:

a) physical – age characteristics: “youth”, “old age” (*old girl* - *an old lady; a lively old lady* [15, p. 445]; *on the shelf* (of a woman) - *past an age when she might expect to have the opportunity to marry* [15, p. 258]), for example: *That’s my sweetheart, that’s my good old girl* [16].

b) physical – dimensional characteristics “being fat” (*big baby* – *an overweight female* [15, p. 34]; *Mother Bunch* - *applied to an unattractive or untidy fat woman; from the name of a noted fat woman of Elizabethan times* [15, p. 219]), for example: *That has to be one big baby, Carrie thought* [16].

a) the esthetic property proper “attractiveness” (*gorgeous Gussie* – *applied to a glamorous and beautiful young woman; from the nickname of Gertrude (‘Gussie’) Moran, US tennis player, so called because of the frilly panties she wore on court* [15, p. 70]; *belle of the ball* - *the most admired and successful woman on a particular occasion* [15, p. 21]; *easy on the eye (or ear)* - *pleasant to look at (or listen to). Easy on the eye originated in the late 19th century as a US expression describing a pretty woman, a context in which it is still often used* [15, p. 91])

b) esthetically negative property “unattractiveness” (*plane Jane* – *an unattractive girl or woman* [15, p. 155]; *old trout* - *an unattractive or bad-tempered old woman* [15, p. 298]), for instance: *The film assembles its stereotypes (the sexy exchange student, the plain Jane who's really a fox, the jock who is only dating her for a bet) then proceeds to gunk them all with a ton of scatological prankery* [16]

Mental properties are realized by the phraseologisms that evaluate the mental abilities of a female person, namely:

a) the mental property proper “wisdom” (**woman’s wit** – *female wisdom* [15, p. 125]), for instance: *He was a man. She’d dazzle him with her woman’s wit and charm if necessary* [16]

b) mentally negative property “silliness” (**dumb Dora** – *a stupid woman; a giddy woman* [15, p. 446]; **dizzy dame** – *stupid; scatterbrained woman* [15, p. 306]), for instance: *They would then wait expectantly, heads cocked on one side with a sort of dumb-Dora inquisitive chuckle* [16].

Psychological properties are manifested by phraseological units designating women’s traits of character, style of behavior (**old bat** – *An unpleasant or despicable female person* [15, p. 226]; **dragon lady** – *A domineering or belligerent woman* [15, p. 283]; **Lady Bountiful** – *a woman who engages in ostentatious acts of charity to impress others* [15, p. 173]; **get your claws into** – *enter into a possessive relationship with someone (used especially of a woman who dominates or manipulates a man)* [15, p. 54]; **Lady Muck** – *a haughty or socially pretentious woman* [15, p. 178]; **damsel in distress** – *a young woman in trouble* [15, p. 72]; **hell hath no fury like a woman scorned** – *a woman who has been rejected by a man can be ferociously angry and vindictive* [15, p. 142]), for example: *She sat there, sipping away at her tea like Lady Muck* [15]

Sensual – sexual properties are actualized by the phraseologisms containing the appraisal of female sexuality or objectify the perception of a woman as a potential sexual partner:

a) sensual – sexual property “sexuality” (**foxy lady** – *a sexually attractive woman or girl* [15, p. 444]; **hot number** – *an attractive or sexy girl or woman* [15, p. 445]; **sex goddess** – *a sexy looking female movie or television star* [15, p. 445]), for instance: *Brigitte Bardot... the original sex kitten with the French charm* [16].

b) “sexual object” (**a piece of ass** – *a woman regarded in sexual terms* [15, p. 230]; **bit of fluff (or skirt or stuff)** – *a woman regarded in sexual terms* [15, p. 25]; **a bit of crackling** – *an attractive woman regarded as a sexual object* [15, p. 65]), for example: “You know her?” “I do, sir. Nice bit of crackling, she is” [16].

c) negative sensual – sexual property “asexuality” (**chunk of lead** – *asexual woman* [15, p. 230], **dead battery** – *asexual woman* [15, p. 230]), for instance: *I wouldn’t go with her. She is a dead battery* [16].

Ethic properties are expressed by the phraseological units characterizing a person on the basis of conformity/non-conformity to the conventional moral norms:

a) ethic property proper “virtue” (**ice queen** – *a cold and haughty woman* [15, p. 444]; **home girl** – *a modest girl* [15, p. 56]), for instance: *Beautiful and rich, the blonde ice queen was not accustomed to waiting* [16]

b) ethically negative property “sexual promiscuity” (*easy meat* – a woman who is easy to seduce or take advantage of, *alley cat* – a promiscuous woman; also, a person of loose morals [15, p. 22]; *of easy virtue* – (of a woman) promiscuous [15, p. 91]), for example: *I forced myself to look nervous, playing the part of a too young, too rich, too nerdy kid who hadn't been this close to a woman since Mommy. In other words, easy meat* [16].

Social properties are actualized by phraseological units revealing a woman’s social role as well as her relationships with other people:

a) marital status property “wife” (*old lady and old woman* - (one’s) girl-friend or wife [15, p. 444]; *ball and chain* - a wife [15, p. 385]; *better half* - one’s wife, and occasionally, one’s husband [15, p. 385]; *the angel in the house* - a woman who is completely devoted to her husband and family [15, p. 7]; *make an honest woman of* - marry a woman, especially to avoid scandal if she is pregnant [15, p. 147]; *her indoors* - a humorous reference to a man’s wife [15, p. 142], for example: *My ball and chain is mad at me* [16]

b) marital status property “spinster” (*old maid* – a woman who has remained single beyond the conventional age for marrying [15, p. 19]; *lost hope* - a woman who has remained single, unmarried woman [17]), for example: *For all that, she was an old maid, too plainspoken and too smart to suit most men* [16]

c) informal sexual property “mistress” (*kept woman* - an adulterous woman; a woman who has an ongoing extramarital sexual relationship with a man [17]; *sweet mama* - endearment for a woman in a relationship [17]), for instance: *“I never did understand what is so wrong with being a kept woman,” she muttered* [16]

b) social status proper (*ladies who lunch* - women with the money and free time to meet for social lunches [15, p. 178]; *lady of leisure* - a person who does not need to earn a living or whose time is free from obligations to others [15, p. 183].

Professional properties are manifested by the phraseologisms characterizing a person on the basis of the kind of her professional activities. As a separate kind of professional activity there has been singled out the expressions denoting “prostitution” (*the oldest profession* - the practice of working as a prostitute, humorous [15, p. 229]; *scarlet woman* - A prostitute, an immoral woman [15, p. 909]; *lady of the night* (or evening) – a prostitute [15, p. 85]; *turn a trick* (of a prostitute) - have a session with a client [15, p. 298]; *painted woman* – a prostitute [15, p. 88]), for instance: *Somehow, she expected to see a painted scarlet woman from an exotic novel* [16]

Reproductive properties are actualized in the phraseologisms that are related to a woman’s reproductive function (*in pig* – pregnant [15, p. 22]; *in the spud line* – pregnant [15, p. 21]; *have a bun in the oven* – be pregnant [15, p. 41]; *in the*

(pudding) club – pregnant [15, p. 57]; *up the duff* – pregnant [15, p. 88]; *a gleam (or twinkle) in someone's eye* – a child who has not yet been conceived, humorous [15, p. 123]; *the patter of tiny feet* – used to refer to the expectation of the birth of a baby [15, p. 215]; *in the family way* – pregnant [15, p. 540]; *up the spout* – (of a woman) pregnant [15, p. 273], for example: *I bet she gets up the duff on their first night together!* [16]

Combinatory properties of the Notion “Woman” Expressed by Phraseological Units. Phraseological units are believed to possess an integral meaning, which is a complex entity that is not confined to the formal sum of the meanings of their words-components. However, we cannot deny the existence of some connection, perceived at the psychological level, between the meaning of a phraseologism and the initial meanings of words that are its components.

The choice of certain images, objects of reality, features and processes that lie in the basis of a phraseological units is not random and is determined by their national and cultural significance. The analysis of the material allows distinguishing the following combinatory components of phraseological units denoting “woman” in English.

Animalistic properties (Lat. *animalis* – “a living being, animal”) are the characteristic features of animals, birds and insects: *slick chick* – an attractive and cute girl [17]; *sex kitten* - a woman with enormous sexual potential [15, p. 445]; *stone fox* - an attractive woman; a very sexy woman [15, p. 444]; *a real alley cat* - this idiom transfers a stray cat that frequents alleys in search of food to a woman of easy virtue, especially a prostitute seeking customers [15, p. 22], for example: “If you like”, I said, wondering why I was saying anything serious to slick chick, except that he happened to be there, occupying the chair [16]

Affective properties (Lat. *affectio* – influence) are the characteristics combined by the common meaning of the emotional influence on any object of the reality: *eye popper* – something astonishing [15, p. 19], for instance: *You're lucky. She is a real eye popper* [16]

Vegetative properties (Lat. *vegetativus* – “vegetable”) are the characteristics that are ascribed to the species of flora: *peaches and cream* - (of a girl's complexion) of a cream colour with downy pink cheeks [15, p. 227]; *juicy tomato* - an attractive girl or woman [15, p. 444], for example: *In a culture that worships youth and female beauty, Joanna, a woman of sixty, is “nothing”, “only woman”, “thoroughly useless”, whereas a woman of twenty is “peaches and cream” with “breasts like melons” and “breath like honey”* [16].

Object properties are the features that are attributed to inanimate things, objects, artefacts: *Barbie doll* - a pretty, giddy girl or woman [15, p. 446]; *haybag* - applied to an unattractive woman [15, p. 219], for instance: *Her legs jutted stiffly*

forward like a Barbie doll, and he pushed them down [16]

Vital properties (Lat. *vita* – “life”) are the characteristics of animate beings and are understood in a narrow sense being represented by two types:

a) vital property proper: *living doll*.

b) negatively vital property “death”: *dead meat*. For example: *But I promise you, boychik, in this case it's a pleasure, the woman is a living doll, so svelte it would break your heart [16]*.

Taste properties are the characteristics expressing the result of the sensory perception of the real object by means of taste: ***cold biscuit*** – *an unattractive or unappealing female [15, p. 33]*; ***bread and butter miss*** – *a young girl [15, p. 32]*; ***sweetie pie*** - *used as a term of endearment to a woman [15, p. 54]*, for instance: *Just set them up again, sweetie pie, and let me have a go [16]*

Age properties characterize the age of a described object: ***old crow*** – *applied to an unattractive (old) woman [15, p. 219]*; ***old boot*** - *applied to an unattractive and typically intransigent (old) woman [15, p. 219]*, for example: *During the first two days five brown trout, one speckled trout, one ball cap, two small mouth bass, ten knotty heads, a bluegill, and one old boot were caught [16]*

Hedonistic properties (Gr. *hedone* – “satisfaction, pleasure”) characterize the object on the basis of its ability to give pleasure: *lady of pleasure, daughter of joy*, for example: *And just where do you suggest I get them? Shawna? Some daughter of joy from the mean streets of Atlanta?[16]*

Destructive properties (Lat. *destruere* – “destroy”) are the characteristics rendering the negative meaning of destruction: ***heart breaker***- *a charming person who is irresponsible in emotional relationships [17]*, for instance: *You didn't know our Lisel was a heart breaker,' she said [16]*

Dimensional properties (Lat. *dimensio* – “size, measure”) represent spatial characteristics of an object (length, breadth, height) as well as the volume and weight of an object: *little woman, heavy cream, light skirts, big baby*, for example: *So he did what he could. He scowled. “Light skirts and lustslaking” [16]*.

Dynamic properties are the features characterizing an object according to its speed or the character of its movement: ***fast girl/ fast chick / fast girl / fast lady*** – *sexually active or promiscuous woman [17]*; ***speed dame*** - *a sexually active or promiscuous woman [17]*, for instance: *I'd done my homework: Fast chick that she was, they'd gotten married when she was five months pregnant with me in February, 1935 [16]*.

Quantitative properties (Lat. *quantitas* – “quantity”) denote a certain amount of something: ***a bit of all right*** - *a pleasing person or thing, especially a woman regarded sexually [15, p. 25]*.

Colorative properties (Lat. *color* – “colour”) are the characteristics containing

the reference to colour of an object: **white meat** – a white person, especially a woman, contemplated as a sexual partner or as a sex object [17]; **dark velvet** – a black person, especially a woman, contemplated as a sexual partner or as a sex object [17], for example: *White meat or dark meat? Breast or thigh?* [16]

Container properties characterize an object as a container for something: **garbage can** – a low or slovenly prostitute [17]; **rag-bag** applied to a sloppily-dressed person, especially a woman; from earlier sense, motley collection [15, p. 219], for example: *Don't talk to this garbage can, she is useless* [16].

Social properties are the features denoting social categories or relationship: **loose lady** – a sexually promiscuous woman [17].

English phraseology is characterized by gender markedness in terms of content, image motivation and pragmatics. English phraseologisms and proverbs represent mainly the negative image of women. Phraseological units conveying a positive female image are not numerous.

Conclusions. The research of English idioms that represent the concept of “woman” enables the description of the notion’s characteristics as a collection of traits that appear in the language at both the definitional and combinatory levels. On the basis of dictionary definitions, it is assumed that definitional traits are the characteristics that are fixed in the dictionary entry. Combinatory properties are defined as the features that are determined based on the ability to combine lexemes, which are the building elements of phraseological units, and an examination of their meanings.

The dictionary definitions of PUs denoting the notion “woman” in English enable determining the following common definitional properties: gender property proper; physical properties; esthetic properties; mental properties; psychological properties; sensual – sexual properties; ethic properties; social properties; professional properties; reproductive properties.

The study of phraseologisms allows distinguishing the following combinatory components of idioms designating “woman” in English: animalistic properties; affective properties; vegetative properties; object properties; vital properties; taste properties; age properties; hedonistic properties; destructive properties; dimensional properties; dynamic properties; quantitative properties; colorative properties; container properties; social properties.

References:

1. Biessonova, O.L. (2003). Otsinny tezaurus anhliyskoyi movy: kohnityvny i henderny aspekty [Evaluative thesaurus of English: cognitive and gender aspects]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv: T. Shevchenko Kyiv National University [in Ukrainian].
2. Bindarenko, O.S. (2005) Kontsepty «cholovik» i «zhinka» v ukrayinskiy ta anhliyskiy movnykh kartynakh svitu [Concepts “man: and “woman” in Ukrainian and English language worldviews]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Donetsk [in Ukrainian].

3. Botina, L. Yo. (2010). Pro doslidzhennia gendernykh osoblyvostei movlenievoyi komunikatsiyi u naukovomu tovarystvi [On the study of gender features of speech communication in the scientific community]. *Naukovi zapysky In-tu psykholohiyi imeni H.S. Kostiuka APN Ukrayiny - Scientific Bulletin of the Institute of Psychology named after H.S. Kostiuk of the APS of Ukraine*, 38. (pp. 97-104). Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].

4. Hlushchenko, O.O. (2007). Vychennia gendernykh osoblyvostei movlennia v istorychnomu aspekti [Study of gender peculiarities of speech in historical aspect]. *Naukovi pratsi - Scientific papers, Vol. 70 Philology*, 57, pp. 108–111 [in Ukrainian].

5. Emirsuinova, H.I. (2003). Leksykon suchasnoho feminizmu (na materialy anhliskoi movy) [Lexicon of modern feminism (based on the English language)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

6. Kozachyshyna, O.L. (2003). Lnhvistychni proiavy hendernykh kharakterystyk anhlomovnykh khudozhnykh tekstiv (na materialy amerykanskoi prozy XX storichchia) [Linguistic manifestations of gender characteristics of English-language literary texts (on the material of American prose of the XX century)]. *Candidate's thesis*. Kyiv: Kyiv National Linguistic University [in Ukrainian].

7. Kosmeda, T. A., Karpenko, N.A., Osipova, T.F., Salionovych, L.M., & Khaliman, O.V. (2014). *Henderna lnhvistyka v Ukraini : istoriia, teoretychni zasady, dyskursyvna praktyka [Gender linguistics in Ukraine: history, theoretical foundations, discursive practice.]*. Drohobuch: Kolo [in Ukrainian].

8. Martyniuk, A. P. (2006). Rehuliatyvna funktsiia genderno markovanykh odynyts movy (na materialy suchasnoho anhlomovnoho publitsystychnoho dyskursu) [Regulatory function of gender-marked language units (based on the material of modern English-language journalistic discourse)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

9. Neliuba, A. M. (2011). Genderna lnhvistyka i maloproduktyvni slovotvorchi zasoby [Gender linguistics and unproductive word-formation means]. *Lnhvistyka – Linguistics*, 1 (22). P. 2. pp. 137–146. Luhansk [in Ukrainian].

10. Nera, N. Ya. (2013). Movna osobystist kriz henderni linzy [Linguistic personality through gender lenses]. *Naukovi zapysky [Nats. un-tu «Ostrozka akademiia»] - Scientific Bulletin [National University "Ostroh Academy"]*, 38. pp. 207–210. [in Ukrainian].

11. Osipova, T.F. (2012). Gendernyi aspekt komunikatyvnoyi povedinky liudyny: parametry verbalnoi i neverbalnoi komunikatsii [Gender aspect of human communicative behavior: parameters of verbal and non-verbal communication]. *Filolohichni studiyi - Philological studies*. journal.kdpu.edu.ua. Retrieved from journal.kdpu.edu.ua/filstd/article/download/375/317 [in Ukrainian].

12. Cameron, D. (1990). Introduction: Why is language a feminist issue? *The Feminist Critique of Language*. London: Routledge, P. 1-21.

13. Coates, J. (1996). *Woman talk: conversation between women friends*. Oxford: Blackwell Publishing.

14. The American Heritage Dictionary of Idioms / ed. by Christine Ammer. Boston: Houghton Mifflin Company, 1997. 1191 p.

15. Corpus of Contemporary American English. Retrieved from [https:// www.english-corpora.org/coca/](https://www.english-corpora.org/coca/)

16. One World Action Glossary. Retrieved from <http://owa.netextra.net/indepth/project.jsp?project>

SÉRIE “Lékařské vědy”

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11\(18\)-291-299](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11(18)-291-299)

Svitlana Latsynska

Candidate of Medical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of General Medicine with a Course of Physical Therapy, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0001-7080-9866>

Tetyana Dyklenko

Senior Lecturer of the Department of General Medicine with a Course of Physical Therapy, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0002-9102-984X>

Albert Vinnikov

Doctor of Biological Sciences, Professor, Professor of the Department of General Medicine with a Course of Physical Therapy, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0003-0893-7570>

Olha Voronkova

Doctor of Biological Sciences, Professor, Professor of the Department of General Medicine with a Course of Physical Therapy, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0003-3380-6871>

Tetyana Shevchenko

Doctor of Biological Sciences, Professor, Professor of the Department of General Medicine with a Course of Physical Therapy, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0002-0947-0960>

INTENSITY OF IMMUNITY TO MEASLES, TETANUS AND DIPHTHERIA AMONG THE POPULATION OF DNIPRO CITY

Abstract. It is known that such infectious diseases as measles, diphtheria and tetanus pose a significant threat to people, regardless of their age group. These infections, unfortunately, are quite common even now and require constant epidemiological surveillance to avoid outbreaks. This can be achieved through vaccination, if the timing of its application, established by the calendar plan, is followed.

The aim of the research was to conduct an analysis of the intensity of immunity to measles, tetanus, and diphtheria based on the results of surveys of humoral immunity indicators of the population of Dnipro city.

To solve the tasks of research, we used the data analysis of the results of the study of biological material (blood serum) from people aged 0 to 58 years, who want to get results to make a decision about the need for vaccination against diphtheria, tetanus and measles and with suspicion of these infections. A total of 485 samples were examined. The study of antitoxic immunity was carried out by determining the titers of IgG / IgM antibodies against diphtheria and tetanus toxins, as well as against measles antigens. The level of anti-measles, anti-diphtheria and anti-tetanus immunity was assessed in accordance with the recommendations of the World Health Organization (WHO).

As a result of the analysis, it was found that the group of people 48 years and older, whose level of antibodies indicates a decrease in immunity with increasing age and insufficient vaccination coverage of this age group, is the largest risk group for diphtheria, tetanus and measles. In general, there is a reduced population immunity to diphtheria, measles and tetanus, which indicates the need to expand vaccination among the population to prevent epidemic outbreaks. The obtained data confirm that vaccination of children, according to the calendar of preventive vaccinations and revaccination of adults (every 10 years) can become a powerful tool for the prevention of infectious diseases under conditions of mass vaccination.

Keywords: immune intensity, measles, tetanus, diphtheria.

Formulation of the problem. The issue of prevention of infectious diseases always occupies one of the prominent places in the health care system of all countries. In particular, for Ukraine among such diseases that have significant risks of spreading among the population. you can name measles, diphtheria and tetanus. Constant monitoring of the population's immune protection status can be used as a basis for substantiating vaccine-preventive measures.

Analysis of recent research and publications. Infectious diseases – such as measles, tetanus, diphtheria – are the most important social and medical problem at

present. These diseases harm not only the health of the population, but have a serious negative social and economic effect on society due to the loss of working capacity and premature death of the population of working age [7, 8, 9, 12, 15].

Recently, there has been a downward trend in the incidence of diphtheria and tetanus in Ukraine, although there have been outbreaks. A small number of measles cases are also recorded, in particular, according to the World Health Organization (WHO), 16 cases of the disease were recorded in 2021 [13]. However, it should be noted that in 2017-2019, there was an outbreak of measles in Ukraine, which affected more than 90 thousand people [14]. These infections are characterized by seasonality and the development of specific complications. And although vaccines are available, the overall decline in the number of vaccinated individuals leads to outbreaks. Most often, unvaccinated children get sick [1, 5], but cases of infection are also recorded among the adult population [2, 10, 15]. With low levels of coverage by preventive vaccinations, there is a risk of a large number of cases of infectious diseases [3, 13].

One of the most effective methods of protection against most infectious diseases is immunoprophylaxis [9]. Universal mass vaccination of children of the first year of life protects babies, prevents life-threatening consequences – the chronicity of the disease, the possibility of developing complications in the future [3, 10, 15, 16].

The consequences of a possible outbreak of diphtheria can be much more serious. In the case of measles, according to statistics, one person dies among a thousand patients, for diphtheria this indicator can reach from 50 to 100 deaths per thousand infected [8, 12]. In the period 2010-2018, 56 patients with diphtheria were registered in Ukraine, including 12 children and 44 adults. No fatalities were recorded. In 2019, 20 cases of diphtheria were registered [6].

Measles, diphtheria, and tetanus vaccinations are usually scheduled only for children, and only a small percentage of adults are revaccinated against these infections, while adults need to be revaccinated, for example, against diphtheria, every 10 years [6, 10]. At the same time, the effectiveness of vaccination against these infections is widely known, in particular for anti-measles measures [2, 3, 7].

The situation regarding tetanus in Ukraine has worsened since 2018: in 8 months, compared to 2017, the intensive rate increased from 0.02 to 0.03 per 100,000 populations. It is also combined with an unfavorable tendency to "rejuvenate" tetanus. Among the adults who fell ill, more than 30% were under the age of 60, which is atypical for countries with an established vaccine prevention system. It was also noted that the number of registered cases of tetanus among children exceeded the number of cases among adults. In 2018, childhood tetanus was mainly associated with the age group of 5-9 years, including severe and moderate forms of the disease, as well as some fatal cases. The fact that tetanus

among children has recently been registered several times more often than diphtheria, an infection with airborne transmission, is surprising [11]. This indicates the need to vaccinate children to reduce the risk of infection [5].

The vaccine that prevents tetanus in mothers and newborns was introduced in more than 100 countries, which, according to various estimates, allowed to protect more than 80% of newborns [4, 17] and which is another evidence of the effectiveness of immunoprophylaxis among the population.

The aim of the research was to conduct an analysis of the intensity of immunity to measles, tetanus, and diphtheria based on the results of surveys of humoral immunity indicators of the population of Dnipro city.

Research materials and methods. Data from the results of the analysis of biological samples (serum) from people aged 0 to 58 years, who want to get results to make a decision about the need for vaccination against diphtheria, tetanus and measles and with suspicion of these infections were analyzed. A total of 485 samples were examined. The research was carried out on the basis of the PE “Center of Laboratory Medicine” “Vis-Medic” (Dnipro city, Ukraine).

The study of antitoxic immunity was carried out by determining the titers of IgG / IgM antibodies against diphtheria and tetanus toxins, as well as against measles antigens.

Equipment and reagents were used to determine the level of measles antibodies Euroimmun Medizinische Labordiagnostika AG (Germany).

Reference values:

- IgM antibodies: $R < 0.8$ – negative result; $0.8 \leq R < 1.1$ – doubtful result; $R \geq 1.1$ is a positive result.

- IgG antibodies: Up to 0.8 – negative result; more than 1.1 – a positive result; 0.9-1.0 is a questionable result.

Interpretation of results:

IgG+, IgM- – past infection (there is no risk to the fetus).

IgG+, IgM+ – infection within the last 7-120 days (possible risk for the fetus).

IgG-, IgM+ – acute infection (maximum risk for the fetus).

IgG-, IgM- – the mother does not have specific immunity, there is a risk of infection. There are no signs of an acute infection. It is necessary to repeat the serological examination after 3 weeks. At the same time, the appearance of IgM indicates an acute infection.

Determination of the level of specific antibodies against diphtheria and tetanus toxins was carried out by the passive hemagglutination reaction method using standardized erythrocyte antigen diagnostics – diphtheria and tetanus (JSC “Biomed”, Ukraine).

The specific activity of diphtheria diagnosticum was 1:3200, tetanus 1:1280. The main indicator of anti-diphtheria and anti-tetanus immunity was the concentration of antibodies in IU/ml.

The results were evaluated according to the instructions for the given set, which provides for the gradation of immune protection depending on the titer of antitoxic antibodies (table 1).

Table 1

Grading of immune protection depending on the titer of antitoxic antibodies

IgG antibody titer (IU/ml)	Vaccination recommendation
<0,1	basic vaccination
0,1-0,9	booster vaccination
1,0-1,4	booster vaccination after 5 years
1,5-2,0	booster vaccination after 7 years
>2,0	booster vaccination after 10 years

The assessment of the level of anti-measles, anti-diphtheria and anti-tetanus immunity was carried out in accordance with WHO recommendations according to the following criteria: persons with an antibody content of 0.015-0.06 IU / ml should be considered conditionally protected, 0.1-0.5 IU / ml - with an average level of protection, > 1.0 IU / ml – highly immune. The minimum protective level of both anti-diphtheria and anti-tetanus antibodies is a concentration of 0.1 IU/ml.

The results of the study were processed using the statistical package of the license program «STATISTICA® for Windows 6.0».

A. Research results. The intensity of immunity against measles in the population of the city of Dnipro was determined according to the results of studies of biological material (table 2).

Table 2

**The intensity of immunity against measles in the population
 of the Dnipro city**

Age groups (years)	Number of surveyed	0 IU/ml		0.015-0.06 IU/ml		0.1-0.5 IU/ml		1.0 IU/ml and more	
		Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%
1	19	1	5.3	2	10.5	11	57.9	5	26.3
2	15	0	0.0	6	40.0	5	33.3	4	26.7
3	28	1	3.6	4	14.3	20	71.4	3	10.7
4	27	1	3.7	2	7.4	20	74.1	4	14.8
5	28	2	7.1	2	7.1	14	50.0	10	35.7
6	23	0	0.0	3	13.0	12	52.2	8	34.8
7	24	0	0.0	2	8.3	20	83.3	2	8.3
8	15	0	0.0	3	20.0	10	66.7	2	13.3
9	21	2	9.5	9	42.9	5	23.8	5	23.8
10	14	0	0.0	2	14.3	7	50.0	5	35.7
11	19	3	15.8	2	10.5	11	57.9	3	15.8
12	17	0	0.0	3	17.6	10	58.8	4	23.5
13	29	1	3.4	5	17.2	17	58.6	6	20.7
14	17	0	0.0	2	11.8	6	35.3	9	52.9
15	22	4	18.2	1	4.5	8	36.4	9	40.9
16	18	2	11.1	7	38.9	1	5.6	8	44.4
17	17	1	5.9	5	29.4	8	47.1	3	17.6
18-27	32	1	3.1	5	15.6	14	43.8	12	37.5
28-37	22	1	4.5	1	4.5	11	50.0	9	40.9
38-47	32	1	3.1	3	9.4	19	59.4	9	28.1
48-57	26	3	11.5	8	30.8	8	30.8	7	26.9
58 and more	20	3	15.0	3	15.0	10	50.0	4	20.0
Total	485	27	5.6	80	16.5	247	50.9	131	27.0

From the data of Table 2, it can be seen that the most unfavorable situation was recorded among young people (11-18 years old), where the number of people unprotected against measles was (36.3%). Among children, the largest number of unprotected population was noted in the age groups of 1-5 years (18.5%). Among the adult population, the largest number of unprotected population was noted in the age groups of 48 years and more (1.2%).

The intensity of immunity against tetanus and diphtheria in the population of the city of Dnipro was analyzed according to the data in Table 3.

Table 3

The intensity of immunity against tetanus and diphtheria in the population of the Dnipro city

Age groups (years)	Number of surveyed	0 IU/ml		0.015-0.06 IU/ml		0.1-0.5 IU/ml		1.0 IU/ml and more	
		Abs.	%	Abs.	%			Abs.	%
1	19	0	0.0	1	5.3	8	42.1	10	52.6
2	15	0	0.0	2	13.3	5	33.3	8	53.3
3	28	1	3.6	5	17.9	14	50.0	8	28.6
4	27	1	3.7	1	3.7	17	63.0	8	29.6
5	28	0	0.0	4	14.3	13	46.4	11	39.3
6	23	0	0.0	0	0.0	12	52.2	11	47.8
7	24	0	0.0	3	12.5	10	41.7	11	45.8
8	15	0	0.0	4	26.7	6	40.0	5	33.3
9	21	0	0.0	5	23.8	7	33.3	9	42.9
10	14	0	0.0	0	0.0	9	64.3	5	35.7
11	19	1	5.3	2	10.5	8	42.1	8	42.1
12	17	0	0.0	2	11.8	6	35.3	9	52.9
13	29	0	0.0	0	0.0	18	62.1	11	37.9
14	17	0	0.0	1	5.9	2	11.8	14	82.4
15	22	0	0.0	1	4.5	11	50.0	10	45.5
16	18	0	0.0	2	11.1	4	22.2	12	66.7
17	17	0	0.0	3	17.6	8	47.1	6	35.3
18-27	32	0	0.0	1	3.1	18	56.3	13	40.6
28-37	22	0	0.0	0	0.0	8	36.4	14	63.6
38-47	32	0	0.0	2	6.3	16	50.0	14	43.8
48-57	26	0	0.0	5	19.2	10	38.5	11	42.3
58 and more	20	3	15.0	0	0.0	9	45.0	8	40.0
Total	485	6	1.2	44	9.1	219	45.2	216	44.5

From the data in Table 3, it can be concluded that the highest number of seronegative and conditionally protected persons against tetanus was among adults in the age group of 58 years and older (15%), the share of conditionally protected adults was the largest in the age group of 48-57 years (19.2%). The low immunity against diphtheria, tetanus and measles of persons 48 years and older indicates a decrease in immunity with increasing age and insufficient vaccination coverage of this age group. In the children's group, the category of 8-9 years was the least

protected, for whose representative's immunity can be considered conditional in more than 23% of cases.

As can be seen from the obtained results, about 90% of the population had a sufficient level of immunological protection against tetanus. As with diphtheria, the number of seronegative persons was 1.5%, and the conditionally protected contingent was 3.3%. Importantly, children under the age of 7 had mostly high and medium levels of antitoxic immunity.

Also attracting attention is the group of people aged 28 to 37 years who, with diphtheria, had a high level of conditionally protected and unprotected persons – 18.2%.

Conclusions. Reduced population immunity to diphtheria, measles and tetanus in the population of Dnipro was revealed, which calls for raising the question of the need to expand vaccination among the population to prevent epidemic risks.

The obtained data confirm that vaccination of children, according to the calendar of preventive vaccinations and revaccination of adults (every 10 years) can become a powerful tool for the prevention of infectious diseases under conditions of mass vaccination.

The greatest risk group for diphtheria, tetanus and measles is the group of people 48 years and older, whose antibody level indicates a decrease in immunity with increasing age and insufficient vaccination coverage of this age group.

References:

1. Blencowe, H., Lawn, J., Vandelaer, J., Roper, M., & Cousens, S. (2010). Tetanus toxoid immunization to reduce mortality from neonatal tetanus. *International journal of epidemiology*, 39 Suppl 1(Suppl 1), i102–i109. <https://doi.org/10.1093/ije/dyq027>
2. Carazo, S., Billard, M. N., Boutin, A., & De Serres, G. (2020). Effect of age at vaccination on the measles vaccine effectiveness and immunogenicity: systematic review and meta-analysis. *BMC infectious diseases*, 20(1), 251. <https://doi.org/10.1186/s12879-020-4870-x>
3. Coughlin, M. M., Beck, A. S., Bankamp, B., & Rota, P. A. (2017). Perspective on Global Measles Epidemiology and Control and the Role of Novel Vaccination Strategies. *Viruses*, 9(1), 11. <https://doi.org/10.3390/v9010011>
4. Demicheli, V., Barale, A., & Rivetti, A. (2015). Vaccines for women for preventing neonatal tetanus. *The Cochrane database of systematic reviews*, 2015(7), CD002959. <https://doi.org/10.1002/14651858.CD002959.pub4>
5. Desai, S., Scobie, H. M., Cherian, T., Goodman, T., & Expert Group on the Use of Td vaccine in Childhood (2020). Use of tetanus-diphtheria (Td) vaccine in children 4-7 years of age: World Health Organization consultation of experts. *Vaccine*, 38(21), 3800–3807. <https://doi.org/10.1016/j.vaccine.2020.01.018>
6. Dyfteriya [Diphtheria]. Mode of Access: <https://phc.org.ua/kontrol-zakhvoryuvan/inshifekciyni-zakhvoryuvannya/krapelni-infekcii/difteriya>. [in Ukrainian].
7. Gastañaduy, P. A., Banerjee, E., DeBolt, C., Bravo-Alcántara, P., Samad, S. A., Pastor, D., Rota, P. A., Patel, M., Crowcroft, N. S., & Durrheim, D. N. (2018). Public health responses during measles outbreaks in elimination settings: Strategies and challenges. *Human vaccines & immunotherapeutics*, 14(9), 2222–2238. <https://doi.org/10.1080/21645515.2018.1474310>

8. Gower, C. M., Scobie, A., Fry, N. K., Litt, D. J., Cameron, J. C., Chand, M. A., Brown, C. S., Collins, S., White, J. M., Ramsay, M. E., & Amirthalingam, G. (2020). The changing epidemiology of diphtheria in the United Kingdom, 2009 to 2017. *Euro surveillance: bulletin European sur les maladies transmissibles = European communicable disease bulletin*, 25(11), 1900462. <https://doi.org/10.2807/1560-7917.ES.2020.25.11.1900462>
9. Khetsuriani, N., Sanadze, K., Chlikadze, R., Chitadze, N., Dolakidze, T., Komakhidze, T., Javidze, L., Huseynov, S., Ben Mamou, M., Muller, C., Zakhshvili, K., & Hübschen, J. M. (2020). Challenges to Achieving Measles Elimination, Georgia, 2013-2018. *Emerging infectious diseases*, 26(11), 2565–2577. <https://doi.org/10.3201/eid2611.200259>
10. Liang, J. L., Tiwari, T., Moro, P., Messonnier, N. E., Reingold, A., Sawyer, M., & Clark, T. A. (2018). Prevention of Pertussis, Tetanus, and Diphtheria with Vaccines in the United States: Recommendations of the Advisory Committee on Immunization Practices (ACIP). *MMWR. Recommendations and reports : Morbidity and mortality weekly report. Recommendations and reports*, 67(2), 1–44. <https://doi.org/10.15585/mmwr.rr6702a1>
11. Motyka, O. I., Malova, O. S., Slesarchuk, O. M., Henyk, I. D., Pavliy, R. B. (2018). Epidemicheskaya situatsiya z dyfterii ta pravtsya v Ukrayini ta mozhlivi tendentsiyi yiyi rozvytku [Epidemic situation of diphtheria and tetanus in Ukraine and possible trends of its development. *Aktualna infektologiya*, 6(5), 89–90. [in Ukrainian].
12. Muscat, M., Gebrie, B., Efstratiou, A., Datta, S. S., & Daniels, D. (2022). Diphtheria in the WHO European Region, 2010 to 2019. *Euro surveillance : bulletin European sur les maladies transmissibles = European communicable disease bulletin*, 27(8), 2100058. <https://doi.org/10.2807/1560-7917.ES.2022.27.8.2100058>
13. Reported cases of vaccine-preventable diseases (VPDs) Ukraine / WHO. Mode of Access: <https://immunizationdata.who.int/pages/profiles/ukr.html>
14. Rodyna, R. (2019). Measles situation in Ukraine during the period 2017-2019. *European Journal of Public Health*, 29(4), November 2019, ckz186.496. <https://doi.org/10.1093/eurpub/ckz186.496>
15. Squeri, R., & Genovese, C. (2021). Immunogenicity and antibody persistence of diphtheria-tetanus-acellular pertussis vaccination in adolescents and adults: a systematic review of the literature showed different responses to the available vaccines. *Journal of preventive medicine and hygiene*, 61(4), E530–E541. <https://doi.org/10.15167/2421-4248/jpmh2020.61.4.1832>
16. Yusuf, N., Raza, A. A., Chang-Blanc, D., Ahmed, B., Hailegebriel, T., Luce, R. R., Tanifum, P., Masresha, B., Fatou, M., Omer, M. D., Farrukh, S., Aung, K. D., Scobie, H. M., & Tohme, R. A. (2021). Progress and barriers towards maternal and neonatal tetanus elimination in the remaining 12 countries: a systematic review. *The Lancet. Global health*, 9(11), e1610–e1617. [https://doi.org/10.1016/S2214-109X\(21\)00338-7](https://doi.org/10.1016/S2214-109X(21)00338-7)
17. Zaslavska, G. O., Dmytruk, V. I. (2022). Dosyahnennya ta problemy imunoprofilaktyky infektsiynykh zakhvoryuvan' u ditey na suchasnomu etapi. Pereshkody v provedenni imunizatsiyi [Achievements and problems of immunoprophylaxis of infectious diseases in children at the current stage. Obstacles in immunization of the population]. *Aktualna infektologiya*, 5(5), 200–204. [in Ukrainian].

SÉRIE “Umění”

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11\(18\)-300-313](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11(18)-300-313)

Марія Дяків

кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва та реставрації, Навчально-науковий Інститут мистецтв Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ, Україна, <https://orcid.org/0000-0003-3857-0466>

Олена Дяків

кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва та реставрації, Навчально-науковий Інститут мистецтв Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ, Україна, <https://orcid.org/0000-0003-2519-5986>

ЯВИЩЕ НЕОСЮРРЕАЛІЗМУ В ТВОРЧОСТІ МИТЦІВ ПІВДЕННОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ

Анотація. Образотворче мистецтво кінця ХХ – початку ХХІ ст. означене складними процесами змін та переходів від одного стильового напрямку до іншого. Мистецький доробок художників ХХІ ст. потребує детального вивчення щодо поступової зміни творчої стилістики. Сучасне образотворче мистецтво в контексті вивчення окремих його жанрів потребує максимальної уваги вітчизняних науковців. Триває процес появи та розвитку неординарних творчих особистостей, роботи яких позначені новаторством, цікавими сюжетними рішеннями, авторською стилістикою тощо.

З огляду на це тема актуальна, бо порушує питання розгляду ознак неосюрреалізму в українському образотворчому мистецтві. Вивчаючи існуючі джерела стає зрозумілим про відсутність мистецтвознавчої критики. Одним з актуальних аспектів, що розглядається в науковій роботі є питання

збереження для нащадків естетичних принципів творчості митців південного регіону України реалізованих у живописних формах, сформованих під впливом різних чинників і яскраво виражених на тлі мистецтва сучасного неосюрреалізму.

В дослідженні сучасного образотворчого мистецтва було використано певні методи, завдяки яким вдалось розкрити тенденції розвитку, особливості стилю, жанру, композиційної побудови та колориту живописних творів. Методологія як спосіб досягнення мети, вирішення завдань, сукупність дій та прийомів сприяла в допомозі досягненню результатів, а саме виявленню прикметних художніх ознак творчості сучасних художників неосюрреалістів.

Прикметними ознаками неосюрреалізму наділені твори Едуарда Колодія, Юрія Раскіна, Михайла Толстих та Костянтина Терещенка, які змінюють традиційне уявлення про художнє зображення. Митці інтерпретують сюжети, візуалізують фантастичність, пропонують іншу реальність. Буденна природа речей не приваблює їх, а натомість виникає філософське осмислення – підміна понять дійсності. Кожен із зазначених митців цікавий своїми художніми ознаками, зокрема контрастною кольоровою палітрою, надмірною деталізацією та трансформацією зображення. Автори дослідження аналізують творчість Едуарда Колодія, Юрія Раскіна, Михайла Толстих та Костянтина Терещенка з метою розкрити сутність творчого світобачення, ідентифікації ідей в межах неосюрреалістичного напрямку.

Ключові слова: образотворче мистецтво, напрям, модернізм, неосюрреалізм, живопис, явище.

Mariia Diakiv

Candidate of Art history/ Associate Professor of Decorative Applied Art Restoration, Precarpathian National University named by Vasyl Stefanyk, Scientific Research Institute of Arts, Ivano-Frankivsk, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0003-3857-0466>

Olena Diakiv

Candidate of Art history/ Associate Professor of Decorative Applied Art Restoration, Precarpathian National University named by Vasyl Stefanyk, Scientific Research Institute of Arts, Ivano-Frankivsk, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0003-2519-5986>

THE PHENOMENON OF NEO-SURREALISM IN THE CREATIVITY OF ARTISTS OF THE SOUTHERN REGION OF UKRAINE

Abstract. Fine art of the late 20th – early 21st centuries. defined by complex processes of changes and transitions from one stylistic direction to another. Artistic work of artists of the 21st century. requires a detailed study of the gradual change in creative style. Modern fine art in the context of the study of its individual genres requires the maximum attention of domestic scientists. The process of emergence and development of extraordinary creative personalities, whose works are characterized by innovation, interesting plot solutions, author's style, etc., continues.

In view of this, the topic is relevant, because it raises the issue of considering the signs of neo-surrealism in Ukrainian fine art. Studying the existing sources, it becomes clear about the absence of art criticism. One of the relevant aspects considered in the scientific work is the issue of preserving for posterity the aesthetic principles of the creativity of the artists of the southern region of Ukraine, realized in pictorial forms, formed under the influence of various factors and clearly expressed against the background of the art of modern neo-surrealism.

Certain methods were used in the study of modern fine art, thanks to which it was possible to reveal development trends, features of style, genre, compositional structure and color of paintings. Methodology as a way of achieving a goal, solving tasks, a set of actions and methods contributed to the achievement of results, namely the identification of distinctive artistic features of the creativity of modern neo-surrealist artists.

The works of Eduard Kolodiy, Yury Raskin, Mykhailo Tolstykh, and Kostyantyn Tereshchenko are marked by neo-surrealism, which change the traditional idea of an artistic image. Artists interpret plots, visualize fantasy, offer a different reality. The mundane nature of things does not attract them, but instead a philosophical understanding arises - a replacement of concepts of reality. Each of these artists is interesting for its artistic features, in particular, a contrasting color palette, excessive detailing and transformation of the image. The authors of the study analyze the work of Eduard Kolodiy, Yuri Raskin, Mykhailo Tolstykh, and Kostyantyn Tereshchenko in order to reveal the essence of creative worldview, identification of ideas within the neo-surrealist direction.

Keywords: fine art, direction, modernism, neo-surrealism, painting, phenomenon.

Постановка проблеми. Ретроспектива сучасного українського мистецтва є важливою проблемою дослідження сучасної науки. Велика різноманітність стилістичних напрямів образотворчого мистецтва зумовлена процесами інтеграції українського мистецтва до світового арт-ринку. Сучасні

прояви неосюрреалізму є наслідками творчих експериментів митців, для яких важливий пошук нової образної мови живопису. При цьому вони руйнують стереотипне бачення зображення, натомість звертаються до ілюзії – враження подвійності образів, просторового коливання сюжету з жанру в жанр, перетікання об'єктів з одного в інший, яких не існує в реальності. В основі творення такого напрямку є ілюзійні двоїсті зображення в творах, де відбувається входження образу в образ. Українські художники південного регіону творчо долучаються до концептуального світового мистецтва, розширюють сфери полістилізму, надають особливого звучання візуалізації форми та кольору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографічний контекст дослідження сучасного мистецтва потребує залучення тематичних публікацій в спеціалізованих виданнях, монографій, матеріалів з періодичних видань тощо. Теоретичні розробки Ольги Петрової торкаються найскладнішої та ще досі не вичерпаної проблематики сучасного українського мистецтва, коли офіційне мистецтвознавство оминало творчість художників, які виокремлювались з норм “соціалістичного реалізму” або свідомо творили йому альтернативу [5]. Доцільним є використання також у дослідженні джерел, які надають вичерпну відповідь-характеристику напрямів, течій та стилів, зокрема, у праці Д. С. Наливайка “Мистецтво: напрями, течії, стилі” [3]. Автор висвітлює художні процеси в Європі нового часу, які ідентичні до розвитку українського мистецтва та виявляють ті ж тенденції та закономірності образної формотворчості.

Візуальному мистецтву України кінця ХХ – початку ХХІ ст. присвячена праця В. Сидоренка, котрий, аналізуючи розмаїтість явищ і подій, які відбуваються в цей період, акцентує увагу на трьох основних тенденціях: “1) подолання наслідків соцреалістичного реалізму й процеси самоідентифікації; 2) повернення до модерністських мистецьких течій початку ХХ ст. та їх переосмислення з позицій сучасності; 3) адаптація постмодерністських і репрезентація сучасного українського мистецтва на міжнародному рівні” [6].

У ряді праць, як зарубіжних, так, і вітчизняних авторів розглядається стан сучасного мистецького світу. Зокрема, Л. Я. Рендгардтом у книзі “Сучасне Західне мистецтво. Боротьба ідей” піднімається блок питань пов'язаних з сучасним мистецтвом, наприклад, чи прийняти звичайну схему модерністичної естетики, згідно якої прогресивно те, що відноситься до творчості так званого авангарду, або, навпаки, прогресивне те, що є протестом проти цього напрямку, а значить зберігає і розвиває у мистецтві реалістичну традицію. Ці питання дотичні до розвитку мистецтва України, адже у дослідженні розглядається розвиток неосюрреалізму в образотворчому мистецтві.

Мета статті пов'язана з актуальністю розгляду теми, а саме в аспекті мистецтвознавчого осмислення неосюрреалізму, як напрямку в сучасному українському образотворчому мистецтві.

Виклад основного матеріалу. Українське образотворче мистецтво XXI ст. органічно поєднує в собі тенденції розвитку неомодерністичного мистецтва, тобто сформованого на постулатах модернізму XX ст., а також в нього органічно входять етностилістичні ознаки. В сучасному мистецтві спостерігається різноманіття напрямів “пропущених через призму самобутньої світоглядної системи й екстрапольованих на полотно” і їхній діапазон “феноменально широкий: від примітивізму (зчіткими ознаками архетипності) до реалізму, гіперреалізму абстракціонізму, абстрактного експресіонізму, сюрреалізму й абстрактного сюрреалізму” [4, 164]. Нашу увагу привертає розвиток неосюрреалістичних ознак у творчості не великої кількості сучасних художників. Серед представників образотворчого мистецтва, в творчості яких неосюрреалізм домінує як напрям творення, виділяється постать Едуарда Колодія. Живописець народився в Маріуполі в 1970 р. Освіту отримав в Одеському державному художньому училищі ім. М. Грекова (1995 р.), працював науковим співробітником Одеського художнього музею (1996 – 2000 рр.). Знаковою для його творчості стала виставка в Києві “Карась галерея”, яка означена назвою “Подорожуючі сюжети” – багатофігурні композиції з внутрішнім драматизмом і напруженістю у не визначеному місці та часі. Створений світ є одночасно реальним та умовним. Художник розміщує персонажі серед декорацій і розігрує з ними сцени “вічних сюжетів”, даруючи їм тим самим друге життя.

В одній з композицій ми можемо побачити двох натурників радянського періоду, коли було прийнято в початкових художніх закладах вивчати анатомію людини методом раціонального пізнання особливостей оголеної чоловічої натури. Вони застигли у штучно спроектованих позах і символізують аполонівську естетику краси мужнього чоловічого тіла. Також в композиції використано зображення дівчинки-спортсменки, яка виконує рухи на черепі. Поверненням у сучасність є жіноча модель, спроектована на передній план і яка знаходиться в складному ракурсному положенні. Вона позує глядачу на відміну від решти персонажів. Штучність живої натури компенсується пейзажем із зеленою галявиною та скелями як частини твору. З іншого боку представлено тунель наповнений водою, по якому пливають трамваї. Не логічність думок супроводжує цей сюжет, але попри всю метафоричність митець намагається донести основний месендж твору – поєднання минулого та теперішнього у антропоморфних формах споріднених сутністю буття.

Фрагментарність іншого твору цієї серії є очевидною, адже на тлі романтичного пейзажу зафіксовано і клоновано у двох варіантах жіночий

образ в дещо нахиленому діагональному положенні. Фігура жінки у довгій сіро-блакитній сукні існує поза контекстом середовища, емоційно-напружена вона ніби виглядає когось, або щось. Окрім неї в пейзаж поміщено собаку, дорожній знак стоп, графічну балерину та золотистий сплав дуг, що звились між собою. Слід думати, що для автора є не важливим значення цих предметів та істот, проте їхнє існування визначено асоціативно. Вони як атрибути епохи затребувані в зображенні. Щодо манери живописного письма, то художник працює на межі реалізму, намагаючись за допомогою світлотіні увиразнити об'єми, кольоровими контрастами опрацьовує плановість сцен. Проте в його діях переважає поміркованість в тональних градаціях форм, які не пов'язані із середовищем і тому існують штучно.

У 2019 р. з ініціативи Славутицької міської ради у співпраці з відділом культури, національностей та релігії за ідеї художника Юрія Расіна в рамках програми Уряду та Міністерства культури України “Малі міста – великі враження” було реалізовано проект “Семантичний сюрреалізм у просторі постмодернізму Славутича”. В мистецькій концепції цього заходу, відзначалось, що “через мистецтво семантичного (знакового, змістовного, інформаційного) сюрреалізму організатори та учасники спробують привернути увагу широкої громадськості до проблеми пост-Чорнобиля у просторі постмодернізму міста-супутника ЧАЕС Славутича” [1].

У програмі арт-резиденції: виставка творів учасників, майстер-класи для місцевих мешканців, екскурсії, концерт оупен-ейр, тематичний семінар з розвитку туристичної дестинації “Славутич–Чорнобиль”, конкурс дитячого малюнку, благодійний аукціон картин учасників, кіновечори, виїзний мистецький пленер в Чорнобильській Зоні відчуження.

Серед учасників арт-резиденції – відомі українські митці та молоді автори фактично трьох поколінь культури – 40–50-х, 60–70-х та 80–90 років ХХ ст.: Костур Леонтій (скульптор з м. Суми), Чепелик Оксана (мультидисциплінарна авторка з м. Київ), Расін Юрій (автор Маніфесту Семантичного сюрреалізму зі Славутича), Скибін Рустем (кримсько-татарський кераміст з Сімферополя), члени арт-комуни “Сквот на Олегівській” з Києва та випускниці Школи сучасного мистецтва Вікторії Бурлаки Інституту проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України. А також незалежні митці з різних міст України, частина з яких бере участь дистанційно, надавши для виставки свої твори або їх автентичні принти.

Цей проект один з небагатьох, який об'єднує українських митців під девізом сюрреалістичного напрямку. Розвиток неосюрреалізму в Україні проходив під впливом цього явища в Європі, яке зародилось в 1920-х рр. у Парижі. Його засновники, зокрема Андре Бретон (письменник і теоретик мистецтва) оформив концепцію цього напрямку у “Першому маніфесті

сюрреалізму”, де виявились ідеї створювати картини і малюнки, звільнені від контролю свідомості. Звільнення від розумового контролю в творчості призводить до чисто механічного методу “полювання за випадковістю”, а також відключення розуму на рівні психічного життя. Сучасні митці України діють здебільшого саме так, вивільняють художню інтуїцію даючи свободу творення глибинам підсвідомості. Показовою в цьому плані є творчість Юрія Расіна (1954 р. н.), який в 2013 р. заснував художній напрям в живописі “Семантичний сюрреалізм”. З 1964 р. митець проживає в Ялті, де здобув початкову художню освіту в Ялтинській дитячій художній школі. За професією Юрій Расін лікар гігієніст-епідеміолог. Отож, вищої професійної художньої освіти у нього нема, а це значить, що митець розвиває творчі вміння самостійно.

У міркуваннях митця помітне глибинне розуміння праці художника, бо останні в нього поділяються на дві групи: перша шукає своїй діяльності красу і гармонію, а інша шукає смисл. Тому він відносить себе до другої групи, для нього також важливі краса та гармонія, але смислове наповнення твору на першому місці. Свої твори він називає “ребусами” з декількома рівнями смислу, що визначає той напрям, який він започаткував “семантичний сюрреалізм” і який становить різницю із класичним сюрреалізмом – де все твориться на рівні підсвідомості. У автора неосюрреалізм “продуманий”, в творах кожний елемент зображення має своє семантичне значення.

В контексті розгляду сюрреалістичних принципів мистецтва Юрія Расіна слід розглянути положення його маніфесту, які призводять до думки, що оточуючий світ ілюзійний та мінливий. За твердженнями митця люди змушені топтатись на межі невідомого і намагатись зрозуміти те, що не є доступним для розуміння. І саме це як вважає митець робить нас людьми. Розглядаючи ідеологію Андре Бретона митець доходить висновку про помилковість суджень, які базувались на сумісності сну і реальності. Сюрреалізм – це не чистий психологічний автоматизм, засобами якого виражаються дійсні функціональні думки. Тому творчість не може бути вільною, бо потреба творити є вже не свободою, а необхідністю. Думка не може бути повністю вільна від всякого контролю зі сторони розуму, вона залежна від естетичних або поведінкових установок, інтелекту особистості. Сюрреалізм вищих асоціативних форм не може базуватись тільки на вірі в сон. Він тільки намагається остаточно зруйнувати всі психічні механізми і підмінити їх собою в рішенні кардинальних питань буття.

В наступних твердженнях Юрія Расіна знаходимо розгляд теорії психоаналізу Фрейда і те, що не всі сюрреалісти захоплювались психоаналізом. Митець наводить приклад, що у Рене Магрітта відбулась зміна сюрреалістичних хаотичних фрейдистських образів на продуманість

образотворчої мови картин, які заставляють глядача задуматись над обманом видимого і його скритої таємничості. Тому автор маніфесту вважає Рене Магритта предтечею “семантичного сюрреалізму”. Щодо сучасних представників цього напрямку, то вони зі слів автора, тільки запозичили зовнішню фантазмагоричність сюжетів, ігноруючи внутрішній семантичний аспект – психологічну сторону сюрреалізму: необхідність поділитись своїми фантазіями, страхами і комплексами, своїми дитячими враженнями і колізіями особистого життя.

Також у маніфесті Юрій Расін обґрунтовує появу започаткованого ним напрямку, який в скороченій формі існує, як “СеСюра” і думка про який зародилась в його розумі 12 травня 2013 р. в 11 годині дня. Про те, чому так трапилось, художник наводить наступні аргументи – “Сюрреалізм завжди корінився в символізмі і, як невід’ємна частина образотворчого мистецтва, прагнув до символічності образів, що формують його духовний зміст – проекцію волі на простір. Зміст визначає зображення в якості художнього знаку. В образотворчій системі знак мотивований неопосередкованими чуттєвими враженнями і діяльністю сутністю людини. Але зміст не абсолютний і залежить від вибору простору і способу проекції. В знаці завершується процес осмислення побаченого і відчутого. Зміст і значення є різними складовими компонентами знаку, без якого неможливе творення художнього образу” [1].

Отож, виклавши деякі положення маніфесту, розгляньмо, Як автор втілює свої ідеї в живописі. Митець творить сюрреалістичні зображення в різних жанрах – пейзаж, натюрморт, портрет тощо. Його щира любов до рідного краю, призводить до появи серії “З Криму – з любов’ю!”. В цих творах спостерігаємо за перевтіленнями архітектури усім відомого Ласточкиного гнізда у велетенську мушлю, або ж підняття її на лапи ящірки. В іншому варіанті бачимо, як з під водяної поверхні піднімається рука з факелом, подібна до статуї свободи в Америці. Замість вогняних язиків у факел поміщено споруду Ласточкиного гнізда у синіх відтінках, якого де-не-де відбиваються рожеві рефлекси багряного заходу сонця.

Історія Криму розпрацьована образно в інших творах, через авторські інсценуації сюжету в смисловому діапазоні, яких містяться символічні зображення архітектури та скульптури. Казковість домінує у композиції пейзажу, де міфологічність двох сатирів, що грають на дутках і сфінкс з жіночим погруддям заповнюють середовище гірського краєвиду. Центром роботи є будівля Масандрівського палацу, передана митцем в точності архітектоніки.

Кримські узбережжя та його жителі наповнюють твори “Інше місце” (2014 р.), “Три в одному” (2014 р.), “Ялта. Міський пляж” (2015 р.), “Камнеїд

на Яшмовому пляжі” (2015 р.), “Оанес: явище в Коктебелі” (2016 р.). Ідеалістично-прекрасні, яскраві морські пейзажі оживлює накладанням не властивих для них образів, з’являються черепахи у мушлі, жінка у чудернацькому головному уборі, солодкі півники на паличка застромлені у гальку, з кам’яної брили виокремлюється чудернацька істота камнеїд. І все це твориться митцем на межі реального та фантастичного розуміння. Цей цикл робіт Юрій Раскін характеризує як сюрреалістично-юмористичний, і показує в ньому давно відомі ландшафти та архітектурні пам’ятки Криму з несподіваної точки зору.

Очевидний сюрреалізм присутній і в серії “Карельське зачарування” та “Пізнати самого себе”. В останній серії прикметною є робота “Залишені сліди” – ця назва доволі символічна, адже означає зображення руки, яка демонструє глядачу розмальовані картинами художника нігті. Один з творів автор поміщає фрагментарно в нігтьові площин, створює серію картин в картині. Демонструє таким чином поліфункційність зображення, яке переходить із сфери образної творчості безпосередньо як арт-об’єкти на людину. Таким чином митець адаптує зміст сюрреалістичного зображення до ідеї позначення мистецтвом буденних речей.

В серії “Карельське зачарування” вирізняється твір “Бісові слідки”, який представляє собою візуалізацію історії від примітивних форм існування людини та її вірувань (ідолопоклонство) до утвердження християнства. Дія відбувається на березі річки, де кам’янистий пагорб містить перші графіті, які переходять на пергамент, на який в свою чергу накладається зелений оазис із сакральними спорудами. В цьому усьому простежується присутність духовного росту людини від форм примітивних до міркувань сучасності. Негативна назва ніби вводить нас у проблему розуміння еволюції – проявів тотемних вірувань та істинності християнської релігії. З цього стає очевидним глибинне переживання автором історичного процесу становлення суспільства, його духовним розвитком.

До творчої групи “СеСюра” входить також Михайло Толстих художник із Херсона, що цілковито захоплений неосюрреалізмом. Свої твори митець виконує ювелірно, збагачує їх прекрасною колористичною гамою, яка вражає своєю витонченістю і гармонійністю. Вони несуть величезне смислове навантаження, мають глибокий філософський зміст. Внутрішнє бачення важливіше за те, що відбувається в зовнішньому світі, тому світ навколо художника все більше наближається до його картин.

Про початки свого творчого шляху Михайло Толстих каже наступне “Коли я починав, моя майстерня була завішана зображеннями картин Рембрандта, Вермейера, Караваджо, Веласкеса, Айвазовського, мого улюбленого художника Лотца” [2]. Він робив списки з картин великих

художників і йшов їхнім шляхом максимально добротню, як тільки можна – це велика школа. Десять років пропрацював у стилі класичного реалізму та є прихильником цього напрямку, в якому і домогся деяких успіхів. Але коли накопичив великий образотворчий досвід, його творчі орієнтири змінилися на сюрреалістичні. Тут він вже працює тільки з собою, зі своєю реальністю - Бог і людська душа. Автор чесно, відкрито, порушуючи стереотипи, що не всім подобається, зображує свій світ.

Віртуальний світ творів автора живе своїм, повним гармонії життям, в якому в постійному русі знаходяться його мешканці. Вікна міста, зовсім іншого всесвіту палають бурштиновим світлом. Мембрана неба відокремлює місто від інших галактик. Це своєрідна ідилія фантастичного міста в творі “Бурштинове диво” передає закритий простір, схований десь глибоко у шухлядах підсвідомості митця.

Те, що вдається передати в своїх полотнах Михайлу Толстих – це не є результатом якихось фантазій, це для митця природне середовище, в якому він існує між світами. Думко-форми, які наростають і посилюють свою міць на картинах автора, підпитуються все новими і новими порціями та починають проникати в наш земний світ. У триптиху “Земля” таке проникнення очевидне. Ліва частина символізує матеріальне життя в усіх його проявах. Люди виконують функції обростаючи стереотипами, які пропонує їм навколишнє середовище. Але на жаль, всі ці земні стереотипи не мають нічого спільного з життям духовним. Центральна частина – люди по пояс занурені в реалії земного життя. В їхньому уявленні небеса – це абсолютно така сама субстанція, як середовище їх проживання. Блакитна реальність іншого світу дається кожному суб’єкту в міру його розвитку, тобто сходження. Ця реальність – неосяжна, але для людей вона не завжди доступна, тому що можливості їх сприйняття обмежені. Жертовники із двох сторін – штучно сформовані системні рамки, що керують соціумом, в них горить блакитне Світло Вічності.

Права частина триптиха містить зображення виру земних пристрастей і прагнень – нескінченний потік змінюючи одне одного поколінь, людський вал, обмежений умовними огорожами і ґратами.

Розглядаючи інший триптих “Біомаса”, виявляємо алегоричну форму всесвіту, як певну біологічну субстанцію, що перетворюючись перетікає з однієї форми в іншу. Саме таким бачить художник світобудову. На передньому плані – Адам і Єва, які обмінюються символічними плодами матеріалістичних і духовних знань. В триптиху простежується вся історія людської цивілізації. Ліва частина містить стіну, як символ всесвіту технократичної цивілізації. Люди, які приймають ілюзорність буття за істину, прагнуть до досягнення матеріальних вершин, і навіть вмирають, знову і

знову повертаються в круговорот спокус, невагомих бажань і нескінченних страждань. У правій частині під скляним склепінням – вулиця, що нагадує оранжерею, в якій непозначений хтось вирощує нескінченно-різноманітні види життєвих форм. У нижній частині композиції – безликі істоти, які перебувають в первісному невігластві і нагадують черв'яків, що копошаться в гумусі. Але в міру розвитку, на більш високих поверхах цивілізації, починаються прояви людиноподібних сутностей. По вулиці, скутий ланцюгами, бредє чоловік. Палаючи в горнілі страстей, він не бачить Небесне Світло, що висвітлює його шлях.

“Явлення Агенця” – це поява милосердної християнської любові в світі найстрашніших вад та пристрастей. Матеріальне буття – це, свого роду, низькі вібрації. висока духовна субстанція, знижуючи свої коливання, утворює різні матеріальні об'єкти, такі як море, повітря, флора, фауна, нарешті людина, яка починає усвідомлювати свою духовну природу. Семиголовий червоний дракон руйнує технократичну цивілізацію. Ряд образів, розташованих по вертикалі від пекельного полум'я до блакитних висот духу, – це тернистий шлях, який повинна пройти кожна людина протягом земного буття, щоб піднятися від біологічного сприйняття життя до високої духовної самосвідомості.

Михайло Толстих відзначає творчість іншого митця молодого покоління, з яким відчуває творчу спорідненість у неосюрреалізмі – це Костянтин Терещенко. Він також як і Михайло народився в Херсоні 1989 р. Освіту отримав у Херсонському національному технічному університеті на факультеті кібернетики за спеціальність “графічний дизайн”. Художник зазначає, що “реальність повсякденного життя – єдине, в чому я впевнений. Слова заставляють відчувати себе усвідомленим, але іноді, коли ми повертаємось, вони завжди нас зраджують”. Ця парадигма митця виявляє його творчу сутність, яка сприймає реальність і виокремлює з неї авторське світобачення. Молодий художник цікавий своїми сюрреалістичними зображеннями, які означені деяким еротизмом. Чимало його картин передають акт кохання поміщений у сферу підсвідомого виявлення теми. Сучасне суспільство породило чимало блюзнірського та без морального і в тому числі в сфері людських взаємовідносин. Митець піднімає тему тілесної насолоди між чоловіком і жінкою, увиразнюючи головних персонажей у сценах, де вони не є лише фантазією автора, а їхня взаємодія визначається природною необхідністю. Назвати таке мистецтво “сороміцьким” не можливо, адже художник вивертає назовні всі пристрасті та похоті сучасного суспільства, перебуває у просторі уявної людської всюдозволеності. Тілесність головних персонажів трансформує формами сюрнатурності, тобто акцентує увагу на м'язових об'ємах, стилізує кінцівки виділяючи в них суглобні

з'єднання. Таке технічне трактування моделей призводить до появи “нового виду людини”, яка на картинах митця залишається в процесі дії. Підсилює емоційність сприйняття сцен кохання й те, що художник відділяє оголені тіла від середовища у наступний спосіб – людські моделі опрацьовує ахроматичною гаммою, а тло кольором.

Костянтин використовує певні типажі, зокрема жінки мають модельну зовнішність, стрункі та граційні, в чоловічих натурах переважає брутальність, агресивність виявляється через символічність накладання образу на образ. Наприклад, у творі “Червоний дракон” у процес “спілкування двох” втручається нереальна істота, як знак гріховного падіння вона підтримує їхню єдність та єхидно спостерігає за всім цим дійством. Дві півфігури ретельно увиразнено світлотіньовим малюнком, існують поза межами часу, вони синхронні у діях, а пластика їхніх тіл взаємопов'язана.

Змалювання потворності світу також є показовим для авторського живопису, як і Сальвадор Далі Костянтин Терещенко використовує прийом текучих форм. Людина, як система вічного вдосконалення постає у творі “Жертва моди”. Композицію картини складають фрагменти людських тіл, що були штучно змінені під впливом модних тенденцій і в результаті була зруйнована їхня природна краса. Скошене обличчя дівчини спроектоване автором для означення нікчемності намагань людини стати образно кращими, адже краса визначається не тільки зовнішнім виглядом, а й внутрішньою світобудовою особистості. Гігантські худорляві руки нагадують кліщі, вони застигли в позиції, що символізує зверхність, тобто простяглись високо вгору. Об'ємність технічно передана в діапазоні жовто-охристої світлотіні, яка ефектно акцентує антропоморфні мотиви в площині темного тла.

Кожна візуалізована автором тема намальована від натхнення після якомось особливого емоційного переживання. Художник образною мовою спостерігає за явищами, що відбуваються у часі та просторі, в мірі свого розуміння надає семантичного значення “Сліпій ночі”. Її образ жіночий, роздвоєний на два портрети – молодої дівчини із заплющеними очима, та жінки, яка дивиться на світ порожнечою поглядом. Площини ночі і дня, як боротьба добра і зла, через які проповзає зелений змії (уособлення гріха). Всі елементи композиції розміщено фрагментарно, вони не об'єднані гармонією співвідношень об'ємів, але вдало розкривають містичну тему фантазії митця.

Слід відмітити, що саме на жіночих образах Костянтин концентрується найбільше. Ще одним сюрреалістичним твором автора є “Ясновидиця в сновидіннях”, з якого можна зрозуміти, наскільки глибоко у свідомість автора проникла ця тема. Безіменна особа – ідеал жіночого тіла – плете візерунки розуму в просторах темного світу. Вона відвертається від глядача і своїми гіпертрофованими руками тримає тонку блакитні нитку логіки, що

складаються в ряди орнаменту. Митець таким чином запрошує цю жінку у світ підсвідомого власного існування, йому імпонує її відстороненість від буденності.

Означимо, що митець плідно працює над розкриттям внутрішніх переживань, він тонко розуміє проблеми сучасного світу і знаходить влучні сюрреалістичні форми візуалізації. Він оприлюднює потаємні сфери людського життя, звертаючи нашу увагу на не досконалість, підміну цінностей, зраду ідеалів. Страждання Христа та селфі дівчини в площині однієї композиції розглядаються автором у розрізі потворності світу – реалістичні рани спасителя подані, як противага штучній зовнішності “ляльки”, яка відкинула будь-яку мораль. Багатогранність емоцій викликає цей сюжет, як і більшість творів Костянтина Терещенка. Митець є творцем нових парадигм заснованих на особистісному розумінні буття людини.

Висновки. Досліджуючи розвиток сучасного мистецтва, заснованого на ознаках неосюрреалізму, зазначимо про появу та формування його в південних регіонах України, де цей напрям отримав поширення серед митців, які зосередились в своїй діяльності на неомодерністичному мистецтві. Географія їхньої творчості – це міста Маріуполь, Харків, Одеса, Ялта та інші. В творах Едуарда Колодія, Юрія Раскіна, Михайла Толстих, Костянтина Терещенка знаходимо прикметні художні ознаки неосюрреалізму – це заперечення суспільних форм сучасного життя, технічної цивілізації, культури, моральних засад, автоматизм візуалізації, звільнення від контролю розуму, спонтанність творчих рішень. Кожен із зазначених митців робить це в свій конкретний спосіб: пише теоретичне обґрунтування світовідчуттів у формі “маніфесту”, заглиблюється у пізнання істинності людської цивілізації, або вивертає на зовні цитатні парадигми фрагментарного очищення свідомості.

Література:

1. Арт-резиденція “Семантичний сюрреалізм у просторі постмодернізму Славутича” / Режим доступу: <https://chernozem.info/journal/semantichniy-surrealizm/>
2. Жарких Л. Михайло Толстих у полоні сюрреалізму /Режим доступу: <https://vgoru.org/index.php/kultura/item/41614-mykhailo-tolstykh-u-poloni-surrealizmu>
3. Наливайко Д. С. Мистецтво: напрями, течії, стилі. Київ: Мистецтво, 1980. 288 с.
4. Нечитайло Г. А., Коновалова О. В. Інтерпретація образу людини у портретному жанрі європейського живопису початку ХХІ ст. // Молодий вчений. №5 (57). травень, 2018. С. 161–166.
5. Петрова О. М. Мистецтвознавчі рефлексії. Історія, теорія та критика образотворчого мистецтва 70-х років ХХ століття – початку ХХІ століття. Київ: Видавничий дім “КМ Академія”, 2004. 400 с.
6. Сидоренко В. Візуальне мистецтво України кінця ХХ – початку ХХІ ст. // Сучасне мистецтво: науковий збірник. Київ, 2005. Вип. 2. С. 52–63.

References:

1. Art-rezydentsiia “Semantychnyi siurrealizm u prostori postmodernizmu Slavutycha” [“Semantic surrealism in the space of Slavutych's postmodernism”]. Retrieved from: <https://chernozem.info/journal/semantichniy-syurrealizm/> [in Ukraine].
2. Zharkykh L. Mykhailo Tolstykh u poloni siurrealizmu [Mykhailo Tolstykh in the captivity of surrealism]. Retrieved from: <https://vgoru.org/index.php/kultura/item/41614-mykhailo-tolstykh-u-poloni-siurrealizmu> [in Ukraine].
3. Nalyvaiko D. S. Mystetstvo: napriamy, techii, styli. [Art: directions, currents, styles]. Kyiv: Mystetstvo, 1980. 288 s. [in Ukraine].
4. Nechytailo H. A., Konovalova O. V. Interpretatsiia obrazu liudyny u portretnomu zhanri yevropeiskoho zhyvopysu pochatku KhKhI st. [Young scientist]. №5 (57). traven, 2018. S. 161–166. [in Ukraine].
5. Petrova O. M. Mystetstvoznavchi refleksii. Istoriiia, teoriia ta krytyka obrazotvorchoho mystetstva 70-kh rokiv KhKh stolittia – pochatku KhKhI stolittia. [Art studies reflections. History, theory and criticism of fine art of the 70s of the 20th century - the beginning of the 21st century]. Kyiv: Vydavnychi dim “KM Akademia”, 2004. 400 s. [in Ukraine].
6. Sydorenko V. Vizualne mystetstvo Ukrainy kintsia KhKh – pochatku KhKhI st. [Modern art: scientific collection]. Kyiv, 2005. Vyp. 2. S. 52–63. [in Ukraine].

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11\(18\)-314-327](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-11(18)-314-327)

Станіслав Павлович

*лауреат міжнародних конкурсів, викладач кафедри камерного ансамблю,
творчий аспірант,
Національна музична академія ім. П. І. Чайковського
м. Київ, Україна,
<https://orcid.org/0000-0003-3436-8447>*

КЛАРНЕТ У ТРІО В. А. МОЦАРТА KV 498: ХУДОЖНЬО-ВІРАЗОВІ, АНСАМБЛЕВІ МОЖЛИВОСТІ ТА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЯ

Анотація. У статті метою роботи є окреслення художньо-стильових, інтонаційно-драматургічних характеристик Тріо для фортепіано, кларнета і альту Es-dur (KV 498) В. Моцарта і розкриття специфіки ролі кларнета у формуванні художньої цілісності концертного виконання твору. **Методологія дослідження** спирається на сучасні методологічні підходи, які поєднують методи системного, функціонального, порівняльного та структурного аналізу. **Наукова новизна** полягає в розгляді специфіки формування цілісного політембрового ансамблю в контексті фактурно-рольового та функційного співвідношення ансамблевих партій. У **висновках** наголошено на визначенні специфіки ролі кларнета як учасника камерно-ансамблевого тріо, його виразових та технічних звуковиразових засобів в умовах ансамблевої реалізації. Зазначено що композитор значно розширив виразові можливості кларнета використовуючи його не тільки як «співаючий інструмент», а й як досить мобільний інструмент, швидко реагуючий на всі повороти звукового сюжету твору. Тобто інструмент використовується автором не тільки як носій основного мелодико-тематичного матеріалу, а й як учасник активних діалогічних процесів.

Наголошено що ансамблеве виконання Тріо вимагає високого рівня спільної художньої дії інструменталістів, яку забезпечує синхронне звучання всіх партій, збалансованість в силі їх звучання, узгодженість прийомів звуковидобування кожного інструмента. Виконання цих вимог ґрунтується на вмінні слухати загальне звучання ансамблю та усвідомленні рольової участі у спільному виконавському задумі. Зазначено що найважливішою умовою творчого проникнення в художній зміст Тріо В. А. Моцарта є особистісне осмислення сутності композиції з опорою на колективний характер процесу тлумачення музичного твору. Саме такий підхід є своєрідним гарантом точності і якості кінцевого результату.

Ключові слова: кларнет, камерно-інструментальне тріо, ансамблева реалізація, виконавські завдання.

Stanislav Pavlovich

*Laureate of international competitions, lecturer at the Department of Chamber Ensemble, creative post-graduate student, National Academy of Music. P. I. Tchaikovsky, Kyiv, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0003-3436-8447>*

CLARINET IN W. A. MOZART TRIO KV 498: ARTISTIC EXPRESSION, ENSEMBLE POSSIBILITIES AND THEIR IMPLEMENTATION

Abstract. In the article, the **purpose of the work** is to determine the artistic and stylistic, intonational and dramatic characteristics of the Trio for Piano, Clarinet and Viola Es-dur (KV 498) by W. Mozart and to reveal the specifics of the role of the clarinet in shaping the artistic integrity of the concert performance of the work. **The research** methodology is based on modern methodological approaches that combine the methods of systemic, functional, comparative and structural analysis. **Scientific novelty** lies in the consideration of the specifics of the formation of an integral polytimbre ensemble in the context of the texture-role and functional correlation of ensemble parts. The **conclusions** emphasize the definition of the specifics of the role of the clarinet as a member of the chamber ensemble trio, its expressed and technical sound expressive means in the conditions of ensemble implementation. It is noted that the composer significantly expanded the expressive possibilities of the clarinet, using it not only as a "singing instrument", but also as a fairly mobile instrument that quickly responds to all turns of the sound plot of the work. That is, the instrument is used by the author not only as a carrier of the main melodic-thematic material, but also as a participant in active dialogic processes.

It is noted that the ensemble performance of the Trio requires a high level of joint artistic action of the instrumentalists, which ensures the synchronous sound of all parts, the balance in the strength of their sound, the consistency of the methods of sound production of each instrument. The fulfillment of these requirements is based on the ability to listen to the general sound of the ensemble and the awareness of role participation in a joint plan. It is noted that the most important condition for creative penetration into the artistic content of the W. A. Mozart Trio is a personal understanding of the essence of the composition based on the collective nature of the process of interpreting a musical work. Specifically, this approach is a kind of guarantor of the accuracy and properties of the final result.

Keywords: clarinet, chamber-instrumental trio, ensemble implementation, performance tasks.

Постановка проблеми. Геній В. А. Моцарта підніс музичне мистецтво на рівень художньої довершеності, якому властива щирість, сердечність, бадьорість, нестримна життєрадісність композиторської думки, драматизм та витончена лірична інтонація у поєднанні з класичною ясністю, простотою, завершеністю і досконалістю форми. Значна увага в творчості композитора приділена розвитку камерно-інструментального жанру, зокрема, за участю духових інструментів, серед яких почесне місце належить кларнету.

В 1786 році В.А.Моцарт розпочав роботу над Тріо з оригінальним складом, використовуючи три типи інструментів: клавішний, струнний та духовий. В основу функційного розподілу музичного матеріалу покладена ідея рівності інструментів, що в свою чергу, сприяє втіленню специфічного типу інструментальної взаємодії учасників за рахунок повноцінного розкриття технічних і виразових можливостей всіх інструментальних учасників тріо у музично-сценічному діалозі.

Так, партія фортепіано – це гармонічна основа тріо, учасник поліфонічних імітацій, модуляційний і драматургічний рух композиції. Кларнет та альт використовуються композитором для втілення різних граней музичної ідеї. Кларнету притаманний яскравий, теплий, світлий та об’ємний звук і образ, інструмент використовується в якості солуючого, акомпануючого та підтримуючого розвитку інструменту. Альт виконує той же тематичний матеріал що і кларнет, але забарвлює його більш приглушеним тембром, в моменти супроводу та спільного розвитку альт тембрально відтіняє кларнет.

Синтез розуміння ансамблевої функції інструментів – учасників Тріо і нових можливостей, які надає кожний тембр, кожна інтонація в ансамблі, стають широким полем для композиційних знахідок в царині камерного ансамблевого виконавства в подальшому розвитку виконавського мистецтва. Сучасна виконавська робота в ансамблі потребує значної корекції навичок сольного музикування: інтонаційної вивіреності звучання інструментів з різними «музичними амплуа»; виконавсько-технологічного узгодження темпу, метроритму, динаміки, артикуляції; психологічно-комунікативної довіри у виконавській взаємодії в ансамблевому звучанні.

Мета статті полягає у розкритті ролі кларнета, у формуванні художньої цілісності в даному тріо. Аргументація основних наукових положень поєднує методи системного, функціонального, порівняльного і структурного аналізу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фундаментальним дослідженням про творчість В.А.Моцарта є чотиритомна праця Аберта Г.В.

«Вольфганг Амадей Моцарт». Монографія Г.Аберта виникла на основі докорінної переробки біографічної праці Отто Яна.

Ось що пише з приводу Тріо Г.Аберт: «Геніальною була вже сама собою думка об'єднати в одному ансамблі дві настільки різні темброві індивідуальності, як чуттєво насичений кларнет і альт з його меланхолійною песимістичністю, і цей контраст рішуче вплинув на весь емоційний зміст твору» [1, с.353], підкреслюючи його елегійний інтелігентний стрій та називаючи цей твір «дорогоцінною перлиною інтимної камерної музики» [1, с.353]. Одначе, якщо говорити про жанровий підвид, то це Тріо стає класичним взірцем щодо появи жанру струнно-кларнетового фортепіанного тріо.

У багатьох наукових працях, присвячених вивченню творчості В.А.Моцарта, запропоновані концепції, оцінки та погляди дослідників, що відбивають пошукові тенденції мистецтвознавства й виконавської практики (В. Москаленко, В. Медушевський, В. Апатський, К. Мюльберг, Р. Вовк та ін.) Відомою є робота авторів Бадура-Скода Е., Бадура-Скода П. «Інтерпретація Моцарта»[3], яка містить безцінні рекомендації виконавцям, детально розбираючи різні аспекти музики В.А.Моцарта.

Відчуття музики В.А.Моцарта в автора статті співпадає з думкою видатного піаніста О. Любімова: «в самій течії форми я відчуваю безумовну театральність<...>моцартівські теми – це персонажі, які гуляють по вільній сцені, піддаються метаморфозам в певні моменти свого життя»[7, с. 105].

Виклад основного матеріалу. Тріо було створене В. А. Моцартом в 1786 році, де він з великою майстерністю відчув і використав художньо-виразові, мелодичні та віртуозні можливості інструменту.

Структура Тріо, з одного боку, є типовою для тричастинних циклів того часу: з сонатною формою в першій частині, менуетом в другій частині і рондо-фіналом. З іншого боку, *тональна близькість (Es-B-Es)* та відсутність різких темпових змін в частинах, наближає його до тричастинної сюїти.

I. Перша частина (Andante) це сонатна форма з дуже короткою розробкою. В ній присутнє традиційне співвідношення розділів і тональний план, що в результаті створює внутрішню суперечність між укладеною в музиці цієї частини жанровістю (помірний темп та розмір 6/8 (рідкісне явище у XVIII ст.) і наскрізним сонатним принципом розвитку, що передбачає безперервність і процесуальність у становленні форми. Однією з особливостей частини є відсутність контрастних протиставлень на рівні тематизму (при наявності дуалізму образної сфери).

Головна партія починається в тональності Es-dur, дуетним викладом у фортепіано та альтя. Її характерним маркером стає остінатний мотив з групето. Зазначимо, що саме він є домінуючим протягом усієї частини. Як вважає Т. Гайдамович, вся справа в головній темі, у бажанні композитора

«... підкреслити гордо-урочистий характер першої ланки теми головної партії» [5, с. 30]. Як зазначає дослідник далі, «... стало своєрідною традицією, керуючись ритмом «ігри в кеглі», першу ритмічну фігуру обов'язково «втискати» між третьою та четвертою восьмими» [5, с. 30].

Головна партія експонує весь образний спектр першої частини. В ній присутній дуалізм музичних характеристик – активна та урочиста перша фраза змінюється більш пластичною з елементами танцювальності другою фразою. Основний інтонаційний комплекс проводиться двічі з досить класичним гармонічним рішенням T/D-D/T. В 9 такті, в зоні першої локальної кульмінації вступає кларнет і саме йому композитор доручає подальший розвиток головної теми. Він буде побудований саме на першому тематичному елементі. У 13 такті на цьому самому матеріалі в діалог з кларнетом вступає фортепіано.

Побічна партія (B dur) не є контрастом в ній присутні елементи наспівності та танцювальності. Наспівність проявляється вже в першому такті завдяки низькому діапазону та поступовому низхідному руху, але вже наступний такт експонує пластичний жанровий виток завдяки повторам звуків подрібненню ритміки та зміни штриха. Цікаво, що в процесі розвитку теми побічної партії в неї проникає основний (групетний мотив) з головної партії, завдяки чому можна говорити про певну тематичну близькість двох основних тем. Основне проведення побічної партії композитор доручає кларнету. Партія альту виконує підголоскову функцію, яка направлена на посилення закладених в темі жанрових характеристик. Партія фортепіано виконує функцію гармонічної підтримки.

Заключна партія (35 такт) є своєрідним синтезом основних елементів головної та побічної партії, вона будується на першому елементі головної партії та другому елементі побічної партії. Основний тематичний матеріал проводиться в партії фортепіано. Функція кларнету є підголосковою, матеріал партії альту є гармонічним заповненням.

Розробка починається в As - dur мажорі проведенням теми побічної партії в кларнета. Цікаво що при цьому композитор зберігає функційне співвідношення між інструментами так само як в побічній партії.

Подальша розробка тематизму відбувається в основному шляхом «поліфонічного діалогу» кларнета та альту на матеріалі побічної партії та активного тонального руху (As-f-g-c-F-G-Es). Зазначимо, що в розробці музичний матеріал звучить в різних тембрах, динаміці та регістрах. Це потребує в ансамблевому виконанні єдності штрихів та характеру звучання, однакової вимови. Функція кларнету в даному розділі в основному є супроводжуючою та підтримуючою.

Реприза є достатньо точною, композитор повністю використовує матеріал і головної і побічної партії, однак при цьому вона є динамізованою, що відбувається за рахунок фактурного ущільнення. Так наприклад, реприза починається з потрійного імітаційного проведення першого елементу головної партії (фортепіано, альт, кларнет). Цей прийом повторюється двічі, після чого як і в експозиції в зоні розвитку тема передається кларнету. Однак, завдяки такому фактурному рішенню контраст між першою та другою половиною головної партії стає більш відчутним (потрійне проведення на «*f*» замість звучання кларнету на «*p*» з підтримкою фортепіано в першій половині). Це дає можливість продемонструвати кларнету ніжний та м'який тембр. В побічній партії композитор використовує прийом «подвійного тембрового контрапункту», основне тематичне навантаження приймає на себе альт, а функція кларнету є підголосковою.

В 113 такті звучить скорочений варіант заключної партії експозиції, яка побудована на прешому елементі головної партії. Скорочення заключної партії компенсується наявністю розгорнутої коди.

Кода побудована на першому мотиві головної партії та новому матеріалі, який умовно можна назвати «остинатний бас з фігураційним варіантом» (повтор основного тону Es-dur в двох варіантах: репетиція вісімкама та секундовий рух з нижнім допоміжним шістнадцятими). Саме з цього елементу в партії фортепіано і розпочинається кода. В партії альта і кларнету імітаційно вступає тематичний матеріал, що побудований на поєднанні цих двох елементів. Імітаційне проведення елементу головної партії у коді поступово робить фактуру музичної мови прозорою. Закінчується перша частина висхідним хроматичним тріольним мотивом у кларнета та фортепіано при терцовій підтримці альта.

II. Друга частина (Menuetto) написана в складній тричастинній формі з тріо в середині. Автор не вказує швидкість виконання, а звертає увагу на жанр. «Танці були повільні, з низькими, глибокими поклонами або підстрибуваннями вгору і тому подібне»[6, с. 57]. Всі репризи в даній частині є не точними і відповідно традиційна структура *da capo* відсутня.

Перша тема менуету має класичну структуру, вона написана у формі модулюючого періоду з доповненням. Музична фраза є цілісною, незважаючи на те, що в ній присутній внутрішній поділ на мотиви. Тема звучить у кларнета та фортепіано в унісон, матеріал партії альта виконує підголоскову функцію.

Середній розділ є більш контрастним з точки зору ладового рішення. Перші чотири такти приводять нас в тональність c-moll. В партії кларнета з'являється хроматичний низхідний рух, в партії фортепіано ускладнюється гармонічне рішення завдяки появі акорду альтерованої субдомінанти. Однак,

при цьому, перше тематичне проведення не вносить сильного контрасту з точки зору жанрового витоку теми, вона залишається наспівною, що підкреслюється її двоголосним проведенням – кларнет плюс альт (кларнет умовно веде основний голос, альт-підголосок). Але в подальшому графіка мелодичної лінії змінюється. На зміну поступовому руху з'являються стрибки на кварту, квінту (чисті та зменшені). Таке мелодичне рішення повністю співпадає з нестійкою гармонією і чітко вказує на розвиваючий характер середнього розділу.

Повернення початкової теми в репризі має більш динамічне рішення. Надалі в партії кларнета з'являється висхідний, хроматичний, синкопований рух, який є достатньо напружений і він приводить до найвищої ноти даного розділу «b» другої октави. Після чого відбувається досить традиційне для менуету пластичне, мелодичне завершення.

Тріо написане в простій тричастинній формі (g-moll). В першій частині тріо присутні три інтонаційні комплекси. Перший – ламентозні, короткі поспівки побудовані на оспівуванні звуку «d» у кларнета. Другий – достатньо широкі за діапазоном пасажі у альту, що поєднують в собі рух по тризвуку та оспівування тонів домінанти соль мінору. Третій – достатньо активний інтонаційний комплекс в партії фортепіано, який складається з короткого мотиву з досить складним ритмічним рішенням. Завдяки діапазоновому розшаруванню – репліки кларнета звучать дуже проникливо і по суті формують інтонаційну складову першої теми тріо.

Середина тріо є розвиваючого типу. Перший і другий елемент переходять до партії фортепіано, а в партії кларнета з'являються секундні інтонації посилюючи «ламентозність» вислову. Матеріал партії альту виконує підголоскову функцію.

Реприза за тематизмом, структурою є аналогічною до початкового розділу твору. Закінчується менует невеличкою кодою в якій як нагадування повертаються всі три елементи з тріо, але перенесені до C- dur вони звучать більш просвітлено.

III. Третя частина (Rondeaux: Allegretto). За структурою є типовою для фіналів класичної доби – рондо-соната. При цьому експозиція будується за принципом: A(Es dur)B- A(B dur)C – A(Es dur), розробка представлена як контрастний епізод D в тричастинній формі, а реприза має структуру A(Es dur)E(As dur) – A(Es dur)F – A(Es dur). Крім того завершується твір достатньо розгорнутою кодою.

Головна тема рефрену – однотональний період класичної побудови. Темп, вказаний композитором, дає можливість виявити її пісенно-мелодичну будову. Виконавцям необхідно відтворити цілісну мелодичну лінію з граціозним закінченням. Майже у всіх проведеннях тема проводиться без

інтонаційних внутрішніх змін (з невеликим фактурним варіюванням) за виключенням другого проведення. В ньому тематизм рефрену представлений початковим інтонаційним комплексом, а скорочення компенсується поліфонічним типом викладу (канон - кларнет та альт). Протягом частини, композитор використовує всі можливі темброві варіанти даної теми. Перший рефрен – спочатку кларнет потім фортепіано, друге проведення – кларнет і альт, третє проведення – фортепіано, четверте проведення – альт, п'яте проведення – кларнет, заключне проведення – фортепіано. Таким чином ми бачимо, що всі можливі варіанти як сольні так і у тембрових мікстах є представленими. Безумовно, специфіка мелодії вимагає від кожного виконавця використання певних вмій. Так наприклад, кларнетисту особливу увагу слід звернути на дихання, а саме на неможливість його частих змін, які порушують цілісність музичної думки.

Епізоди є досить розгорнутими за масштабами і завжди мають свій тематичний матеріал. Тема першого епізоду (B dur) доручена кларнету, вона не є контрастною, а скоріше поглиблює образну сферу закладену в темі рефрену. Низхідний хроматичний секундовий рух, посилює граціозність та вишуканість мелодичної лінії.

Другий епізод є більш розвиваючим. Для нього є притаманним гармонічна нестійкість. Його музичний матеріал відданий фортепіанній партії, а в партії альту та кларнету залишаються короткі репетитивні репліки. Епізод D співпадає з зоною розробки, він є достатньо масштабним і має самостійну просту тричастинну форму. Даний епізод вносить суттєвий контраст, перш за все тональний (с-moll). Основна тема епізоду доручена альту. Вона насичена вибагливою ритмікою (обернений пунктир, тріолі) і має не дуже типову для класицизму графіку – мелодія з вершиновитоку. Крім того, вона насичена хроматичним рухом і досить патетичними акордовими співзвуччями. При другому проведенні даної теми (2 речення) з'являються активні тиради, що посилюють загальний емоційний стан даного епізоду.

Середина епізоду досить невелика – це по суті фортепіанна інтермедія, що вносить тембровий контраст (фортепіано звучить соло). Реприза майже точна за виключенням того, що друге проведення теми (патетичні теради) доручається кларнету.

Наступний епізод (As dur) – це зона найвищої ансамблевої злагодженості. Тема, що за характером наближена до теми рефрену проводиться в достатньо щільній фактурі – рух паралельними терціями у кларнету та альту з октавним дублюванням того ж матеріалу що й у партії фортепіано. Цікаво, що в даному епізоді з'являється новий тематичний матеріал, який проявиться в подальшому – це тема, яку проводить кларнет за характером є більш жанровою (вузький діапазон, поступовий рух). Ця тема

з'явиться тричі: перший раз (Es dur), другий раз (B dur), третій раз в кодї (Es dur) і доручена кларнету, тембр якого підкреслює її легкість та прозорість.

Останній епізод за типом викладу складає своєрідну арку з другим епізодом. В ньому переважають короткі репліки альта та кларнета і розгалуженні пасажі фортепіано. Суттєвою відмінністю є той факт, що він по суті будується на домінантовій гармонії, органічно готуючи проведення останнього рефрену в Es dur.

Кода нагадує блискучі оперні фінали. Вона побудована на останній новій темі, що збагачується яскравим підголоском в партії альта. За визначенням Аберта нова тема «... розпускаються подібно весняним квітам, <...> альт і кларнет рухаються тепер переважно у терцію, не виявляючи відмінності думок в односпійній спрямованості до мети» [1, с. 353].

Інструментальний склад Тріо є для свого часу унікальним, жоден композитор до В. А. Моцарта не писав для цієї комбінації інструментів. Композитор використав вже *фортепіано*, а не клавесин (фортепіано було сконструйоване Г. Зільберманом в 40-х роках XVIII ст.). Молотчковий інструмент сформував яскравий, повний тон, а використання педалі, хоч і обмежене, надало можливість зблизити штрихові рішення відтворення музичних образів. Цей інструмент значно розширив спектр звучання, використовуючи зростання та спад динаміки по типу Мангеймського оркестру. Контраст світла та тіні – *f* та *p* можна вважати динамічною основою музики В. А. Моцарта. Тому при виконанні важливим є вирівнювання динамічної шкали між всіма учасниками тріо. Кларнет – маючи більш яскраві та сильні звукові характеристики повинен контролювати співвідношення зі звуком альта, враховуючи його динамічні можливості.

Альт приваблює композитора своєрідним тембром, він виконує той же тематичний матеріал що і кларнет, але забарвлює його більш приглушеним тембром. Головна та побічна партії у альта звучать завжди після кларнету. В моменти супроводу та спільного розвитку альт тембрально відтіняє кларнет.

Кларнет використовується в якості солуючого, акомпонуючого та підтримуючого розвиток інструменту. Йому доручене проведення основного тематизму: головна та побічна партії в першій частині, основний тематизм другої та третьої частин. В першій та другій частині кларнет звучить в регістрі другої октави, де йому притаманний яскравий, теплий, світлий та об'ємний звук. В третій частині пластичне та гнучке фразування відбувається по всьому діапазону інструменту. Зміни в музичному «сюжеті» тріо завжди доручені кларнету, завдяки його яскравому звуку, тембральному різноманіттю, технічним та штриховим можливостям.

Фортепіано, кларнет та альт існують у музиці Тріо найвільнішим чином. Голосоведення в партіях настільки самостійне, що різниця між провідними та

акомпануючими інструментами майже непомітна. Все ґрунтується на справжній темброво-поліфонічній рівноправності різних за своїми фонічними якостями інструментів, що виконують на різних ділянках форми як солюючу, так і акомпануючу функцію поперемінно.

Акцентуючи увагу на художньо-виконавських ансамблевих характеристиках Трію, потрібно наголосити, що іманентність задуму композитора не в переважанні одних образів над іншими, а повному їх злитті, де всі почуття, всі переживання однаково близькі трьом «дійовим особам». Відтворити ці ідеї під час виконання – завдання інтерпретаторів твору. Для досягнення цієї мети необхідне повне ансамблеве узгодження між виконавцями стосовно основних виразових засобів, а саме – способу звуковидобування (штрихи), динаміки, темпу, трактовки орнаментики, єдиного стилістичного відтворення задуму композитора. І це стає особливим завданням в умовах специфічної індивідуальної якості інструментів – учасників ансамблю. Зупинимось на деяких з цих параметрів.

Відомо, що композитор не вітав виконання своїх творів у занадто швидких темпах. *Allegro* виконувалось стримано і, як правило, мало вказівку на характер «весело», а не темп твору. *Andante* грається з рухом, між ним та *Allegretto* майже немає різниці. *Adagio* і *Largo* – найповільніші темпи. Ремарка «*calando*» означає тихше, а не тихше та повільніше. Стосовно сповільнення, то його можна зробити лише в тому випадку, коли після нього стоїть *a Tempo*. Розуміння цих на перший погляд азбучних істин є необхідним, адже єдине відчуття метро-ритму та швидкості руху лежить в основі ансамблевого виконання, та потребує прискіпливого контролю.

Щодо розшифрування орнаментики, В. А. Моцарт не залишив точних побажань. Існує багато протилежних позицій: виконувати трель з верхньої ноти чи з основної (А. Ейнштейн, П. Бадура-Скода). Трелі частіше всього записувались з нахшлагами, а форшлаг з відповідністю до довжини ноти. Перекреслений форшлаг лише з ХІХ ст., став мати значення короткого. У В. А. Моцарта перекреслений форшлаг може бути зіграний як довгий, тобто в долю, значення має його довжина (шістнадцятка).

Аналізуючи принципи звуковидобування, необхідно пам'ятати, що у ХVІІІ ст. одним з найважливіших принципів музичної виразності був декламаційний принцип музичного мовлення як основа музичної риторики: музика повинна більше говорити, ніж співати – це одне з основних положень музичної естетики ХVІІІ ст. Спираючись на цей принцип, композитор віддавав перевагу чітко артикульованому виконавству, яке потребувало від виконавців конкретної реалізації перш за все на рівні штрихів. Так, відсутність ліги вказує на необхідність використання прийому *non legato*. Досить розповсюджений прийом *staccato* у В. А. Моцарта позначається або як

крапка або ж як клинок. Вважається, що крапка повинна звучати м'якше, а клинок гостріше.

При виконанні тріо необхідно розуміти відношення композитора до динаміки. Він рідко позначає *crescendo* та *diminuendo*, а якщо позначає, то з педантичною точністю. Для В. А. Моцарта та його епохи характерне контрастне співвідношення нюансів як протиставлення світла та тіні. В одному з листів до батька композитор виразив своє відношення до звукової палітри: «...пристрасті, яким б палкими вони не були, повинні виражатись так, щоб не викликати відрази: музика передаючи самі жахливі становища, не повинна ображати слух; навпаки вона повинна його тішити, тобто завжди залишатись музикою...» [2, с.450].

Велике значення при виконанні Тріо має характер звуку та його звуковидобування. Поняття «стиль виконання» музики В.А.Моцарта потребує повною відсутності форсування звуку та його надмірного акцентування. Розподіл сили звуку для кожного з учасників тріо безпосередньо пов'язаний у В. А. Моцарта з композиційними ролями кожного інструменту у відтворенні цілого. Кларнетист повинен усвідомлювати динамічні особливості альту, добиватись звукової єдності, особливо в моменти супроводу та поліфонічного розвитку. У В. А. Моцарта рекомендовано в багатьох місцях виконувати *forte* наповненим щільним звуком *fp*, а не різким активним *forte*. Позначення в нотному тексті *fp* або *sp* має два значення, це може бути підкреслений центр фрази чи виділення слабкої долі такту, важливої за змістом. Присутня також чітка градація акцентів від *sf* (з більш активною атакою) до м'якого *fp*. Для кларнетиста, в якого можлива шкала атаки звуку є досить великою, необхідним стає чіткий контроль процесу звуковибудування кожного окремого звуку, а саме – використання м'якої атаки, філірування звуку в кінці фрази та мотиву, усвідомлене формування дихання (тепле повітря), контролювання «гостроти» *staccato* і підлаштування під можливості інших інструментів, зокрема, альту.

При виконанні партії кларнета потрібно слідкувати за постійним рухом звуку, він не повинен зупинитись, у віртуозних епізодах (Рондо) необхідно дотримуватись ритмічної точності. При повторі пасажів чи мелодичних реплік не можна змінювати характер руху. Відомо, що в бесідах з учнями композитор підкреслював думку, що найважливішим та основним в музиці є ритм [8, с. 108-109].

Слід також звернути увагу на виконання перших нот фрази, довгих за тривалістю. Для відпрацювання артикуляції моцартівської мови бажано працювати над партією кларнета, не використовуючи язик, при цьому користуючись лише поштовхом повітря. В залежності від художнього задуму автора, необхідно використовувати різні варіанти подачі повітря в інструмент:

більш концентроване, при великих мелодичних побудовах в нюансі *forte*, та більш широке та тепле при ліричних епізодах в нюансі *piano*. Для відтворення стильової відповідності віртуозних місць, де є штрих *staccato*, в ансамблевому виконанні необхідно добитись єдності звучання штриха *detache* як у струнного інструменту, і який на кларнеті бажано грати язиком ближче до середини тростини, що дає потрібний звук.

Висновки. У Тріо для фортепіано, кларнета і альту Es-dur (KV 498) В. А. Моцарт поєднав інструменти з різною природою звуковидобування та тембровою специфікою, втіливши в такий спосіб ідею музичної рівноправності та взаємозв'язку учасників тріо. Моцарт повністю відійшов від зразків тріо його попередників, де був розподіл на солюючі та акомпануючі інструменти (Г. Пьорсел, Дж. Тореллі, Ф. Куперен, Й. С. Бах, Й. Гайдн).

В. Моцарт, поєднавши звучання різнотембрових інструментів, майстерно використав прийом індивідуалізації тематичного матеріалу, що проявилось як у розподілі образно-сміслових і тембрових ролей, так і у забарвленні інструментальних партій й створенні ефекту *театралізації*.

Композитором значно розширені виразові можливості кларнета. На відміну від своїх попередників, він використав кларнет не тільки як «співаючий інструмент», хоча безумовно ця характеристика залишається, але й як досить мобільний інструмент, швидко реагуючий на всі повороти звукового сюжету твору. Кларнет використовується автором не тільки як носій основного мелодико-тематичного матеріалу, а й як учасник активних діалогічних процесів. В. А. Моцарт не використовує в партії кларнета фрази широкого дихання, довгі побудови, а активує загальний рух розвитку короткими репліками. Найчастіше такі діалоги відбуваються між кларнетом та альтом, і тому при ансамблевому виконанні важливо не тільки чути та відтворити короткі репліки в постійному розгортанні музичної думки, а й усвідомлювати динамічні особливості інструментів тріо, коригувати силу звуку, добиваючись в ансамблевому звучанні органічної цілісності музичної тканини.

Ансамблеве виконання Тріо висуває певні вимоги до спільної художньої дії інструменталістів, яку забезпечує синхронне звучання всіх партій, збалансованість в силі їх звучання, узгодженість прийомів звуковидобування кожного інструмента з художнім цілим твору. Важливу роль у музично-сценічному виконанні Тріо відіграють вроджені здібності, індивідуальні характеристики темпераменту та характеру учасників ансамблевої гри, збагачені професійним сценічним досвідом. Виконання цих вимог ґрунтується на вмінні слухати загальне звучання ансамблю та усвідомленні рольової участі у спільному виконавському задумі. В ансамблевому виконанні Тріо непересічного значення набувають такі виконавські якості, як: професійні

здібності, розвинений музичний слух, пам'ять та почуття ритму. Найважливішою умовою творчого проникнення в художній зміст є особистісне осмислення сутності композиції з опорою на колективний характер процесу тлумачення музичного твору. В основі «живого» фразування, інтонаційних рішень, лежить індивідуальний стиль мислення кожного музиканта, що і складає ансамблевий зміст реалізації музичного образу.

Тріо В. А. Моцарта обумовило в подальшому появу цілої низки високохудожніх фортепіанних тріо за участю кларнета, таких як: тріо Л. Бетховена, Р. Шумана, Й. Брамса, Б. Бартока, Д. Мійо, І. Стравінського, А. Хачатуряна, Д. Менотті, П. Шoenфільда, Ю. Іщенка, Є. Станковича.

Література:

1. Аберт Г. Вольфганг Амадей Моцарт / пер. с нем. К.Сакви. М. : Музыка, 1985. Ч.2. Кн.1. 568 с.
2. Аберт Г. Вольфганг Амадей Моцарт / пер. с нем. К.Сакви. М. : Музыка, 1980. Ч.1. Кн. 2. 638 с.
3. Бадюра-Скода Е., Бадюра-Скода П. Интерпретация Моцарта. М. : Музыка, 1972. 373 с.
4. Бейшлаг А. Орнаментика в музыке. М. : Музыка, 1978. 108 с.
5. Гайдамович Т. Фортепианные трио Моцарта. М.: Музыка, 1987. 74 с.
6. История литературы фортепианной музыки / Курс А. Г. Рубинштейна. 1888/89; Сост. Ц. Кюи. Санкт-Петербург: типо-лит. Р. Голике, 1889. 79 с.
7. Как исполнять Моцарта: [сб. ст. / сост., вступ. ст.: А. Меркулов]. М. : Классика-XXI, 2004. 177 с.
8. Корганов В. Моцарт. Биографический этюд. С.-Петербург-Москва: Издание поставщиков Его Императорского Величества Товарищества М.О. Вольф, 1900. VII, 447 с.
9. Москаленко В. Лекции по музыкальной интерпретации: учебное пособие / В. Москаленко. К. : ТОВ «Типографія «Клякса», 2012. 272 с.
10. Моцарт В.А. Полное собрание писем / Пер. на русский яз. И.С. Алексеевой, А.В. Бояркиной, С.А. Кокошкиной, В.М. Кислова. Москва : Междунар. отношения, 2006. 536 с.
11. Музичний світ В.А. Моцарта: шляхи осягнення [Текст] : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м.Харків, 6-8 грудня 2006 р. / Ред. О.О. Верба. Харків : ХДАК, 2006. 133 с.
12. Павлишин С. Еволюція камерного ансамблю // Наукові збірки ЛНМА імені М. В. Лисенка. Львів : Сполом, 2015. Випуск 34 : Виконавське мистецтво. Камерно-інструментальний ансамбль: історія, теорія, практика. С. 16–21.
13. Eisen C. and Sadie S. Mozart Wolfgang Amadeus. Grove Music Online. DOI: <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.6002278233>

References:

1. Abert, G. (1985). *Vol'fgang Amadej Mocart [Wolfgang Amadeus Mozart]*. М. : Muzyka (vol. 1-2) [in Russian].
2. Abert, G. (1980). *Vol'fgang Amadej Mocart [Wolfgang Amadeus Mozart]*. М. : Muzyka (vol. 1-2) [in Russian].
3. Badura-Skoda, E., Badura-Skoda, P. (1972). *Interpretacija Mocarta [Interpretation of Mozart]*. М. : Muzyka [in Russian].
4. Bejshlag, A. (1978). *Ornamentika v muzyke [Ornament in music]*. М. : Muzyka [in Russian].
5. Gajdamovich, T. (1987). *Fortepiannye trio Mocarta [Mozart's piano trios]*. М.: Muzyka [in Russian].
6. Kjuj, C. (1889). *Istorija literatury fortepiannoj muziki [History of piano music literature]*. Sankt-Peterburg: tipu-lit. R. Golike [in Russian].

7. Merkulov, A. (2004). *Kak ispolnjat' Mocarta [How to perform Mozart]*. M. : Klassika-XXI [in Russian].
8. Korganov, V. (1900). *Mocart. Biograficheskij etjud [Mocart. Biographical sketch]*. S.-Peterburg-Moskva: Izdanie postavshhikov Ego Imperatorskogo Velichestva Tovarishhestva M.O. Vol'f [in Russian].
9. Moskalenko, V. (2012). *Lecii po muzykal'noj interpretacii [Lectures on musical interpretation]*. K. : TOV «Tipografija «Kljaksa» [in Russian].
10. Mocart, V.A. (2006). *Polnoe sobranie [Complete collection of letters]*. Moskva : Mezhdunar. Otnoshenija [in Russian].
11. Verba, O.O. (2006). *Materiali mizhnarodnoï naukovo-praktichnoï konferencii, m.Harkiv, 6-8 grudnja 2006 r. [Materials of the international scientific and practical conference, Kharkiv, 6-8 December 2006]*. Harkiv : HDAK [in Ukrainian].
12. Pavlishin, S. (2015). *Evoljucija kamernogo ansamblju [The evolution of the chamber ensemble]. Vikonavs'ke mistectvo. Kamerno-instrumental'nij ansambl': istorija, teorija, praktika – Vikonavskoe mystetstvo. Chamber and instrumental ensemble: history, theory, practice*, 34, 16–21 [in Ukrainian].
13. Eisen, C. and Sadie, S. *Mozart Wolfgang Amadeus*. Grove Music Online. DOI: <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.6002278233> [in English].

Vydavatel:
Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o. , Česká republika
International Economic Institute s.r.o. Praha, České republika

Magazín
Věda a perspektivy

№ 11(18) 2022

Podepsáno k tisku ze dne 22. listopad 2022
Formát 60x90/8. Ofsetový papír a tisk
Headset Times New Roman.
Mysl. tisk. oblouk. 8.2. Náklad 100 kopií.